

A „NAGY HÁBORÚ” ÉS EMLÉKEZETE

SPECULUM HISTORIAE DEBRECENIENSE 22.
(A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai)

Sorozatszerkesztő:

PAPP KLÁRA

A „Nagy Háború” és emlékezete

SZERKESZTETTE:

PÜSKI LEVENTE és KEREPEZSKI RÓBERT

DEBRECEN, 2015

DEBRECEN MEGYEI JOGÚ VÁROS ÖNKORMÁNYZATA,
VALAMINT A DEBRECENI EGYETEM MEGBÍZÁSÁBÓL
KIADJA A DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETE

A borítót tervezte:

GYARMATI IMRE
grafikus

A kötetet lektorálta:

IFJ. BARTA JÁNOS
professor emeritus

Technikai szerkesztő:

HERMÁN ZSUZSANNA

A kötet kiadását támogatta:

Debrecen Megyei Jogú Város és a
Debreceni Egyetem Közművelődési Vegyesbizottsága
a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete,
a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolája,

A fedőlapon I. világháborús emlékmű Itáliában
(fotó: Papp Klára)

ISSN 2060-9213
ISBN 978-963-473-885-5

© Debreceni Egyetem Történelmi Intézete

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

TARTALOM

ELŐSZÓ (PÜSKI LEVENTE)	7
ROMSICS IGNÁC: Az első világháború – 100 év távlatából	11

A „NAGY HÁBORÚ” A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK TÖRTÉNETÉBEN

BARTA RÓBERT: Az első világháború helye, értékelése a nemzetközi kapcsolatok történetében	27
HAJDUFI ORSOLYA ÉVA: Írország az első világháborúban	47
LÉVA CSABA: Szólásszabadság és háború. Az alapvető polgári szabadságjogokat korlátozó törvények az Amerikai Egyesült Államokban az első világháború idején	59
SZEGHŐ PATRIK: „ <i>Our gallant little Ally</i> ”. Szerbia és a délszlávok az első világháborús brit külpolitika tükrében	69

HÁBORÚS ÉLMÉNYEK, TAPASZTALATOK

KÓNYA PÉTER: Az orosz betörés Sáros és Zemplén vármegyébe 1914–1915-ben	87
BOROS LÁSZLÓ: Az első világháború és Munkács 1914–1915 (Lehoczky Tivadar naplói alapján)	97
KALÓ JÓZSEF: Az első háborús év a nyugati hadszíntéren	105
KOLLÁNYI IRÉN: Zsidók az első világháborúban	125
MESTER ATTILA: Orvos a Nagy Háborúban. Orsós Ferenc professzor háborús élményei	141
PUSZTAI GÁBOR: Identitás, hadvezetés, frontélmények. Radnai István első világháború naplója	155

SUSLIK ÁDÁM: Az észak-keleti vármegyék görög katolikus egyháza és tábori lelkészete az első világháborúban	173
--	-----

EMLÉKEZÉS ÉS EMLÉKEZET

BEZSENYI TAMÁS: „Azok is nyírták a tanyasiakat”. Pipás Pista alföldi gyilkosság-sorozatának emlékezete az első világháború árnyékában	185
CSÁKVÁRI SÁNDOR – MARTINKOVICS KATALIN: A Nagy Háború hadisírijai Debrecenben	209
ERŐS VILMOS: A hanyatlás motívuma a két világháború közötti magyar történetírásban és történeti gondolkozásban	219
PÜSKI LEVENTE: A világháborús emlékezés reprezentatív személyisége a Horthy-korszakban: Habsburg József főherceg	233
SZŐTS ZOLTÁN OSZKÁR: Propaganda vagy reális szemlélet? Az egykorú történettudomány és az első világháború a Századok folyóirat cikkeinek tükrében	243
TÖRŐ LÁSZLÓ: Az első világháború ábrázolása és a nemzet narratívák mechanizmusai az 1945 előtti magyar középiskolai tankönyvekben	253
A KÖTET SZERZŐI	265

ELŐSZÓ

A történészek az eseményeket közvetlenül átélő kortársakkal szemben rendelkeznek egy nagy előnnyel. Első pillantásra úgy tűnhet, főleg arról van szó, hogy előbbieket nem korlátozzák a sokszor minden más tényezőt felülíró személyes élmények és tapasztalatok, de tudjuk jól, hogy a történész nézőpontja is egyéni nézőpont, a maga szubjektivitásaival. Sokkal inkább arról van szó, hogy létezik az úgynevezett történelmi távlat, ami nemcsak az elérhető források későbbi bővülésében ragadható meg, hanem abban is, hogy a historikus képes az események hosszabb távú hatásait is figyelembe venni, nagyobb ívű folyamatokat áttekinteni. Jelen esetben azonban a kétféle szemlélet bizonyos fokig találkozik. A kortársak és a szakemberek között ugyanis lényegében véve konszenzus alakult ki abban a tekintetben, hogy az első világháború alapvető, meghatározó fordulópontot jelentett Európa és különösen a közép-kelet-európai térség történetében.

Ez az óriási hatás több tényezőre vezethető vissza. Mindenekelőtt joggal állítható, hogy a Nagy Háború – egy ismert fordulatot idézve – a tévedések tragédiája volt. A politikusok és katonai vezetők előzetesen szinte kivétel nélkül gyors, rövid lefolyású és viszonylag korlátozott nagyságrendű haderő alkalmazására épülő konfliktusban gondolkodtak. Ehhez képest egy hosszú, négy évig tartó, lényegében véve világméretű, tömeghadseregeket megmozgató háború lett belőle. Egy olyan háborúé, amely nemcsak a fronton harcolók számára hozott pusztulást, hanem – addig példátlan módon – a hátszág életét is gyökeresen átformálta. A nők tömeges munkába állása, az éhezés, a betegségek, a hazatérő sebesültek és lelkiileg átformálódott emberek mind azt eredményezték, hogy alapjaiban kérdőjeleződtek meg a tradicionális értékek, változott meg a mindennapi élet kereteinek megszokott és sokak számára megváltoztathatatlannak tűnő rendje. S végül figyelembe kell venni, hogy a sok évi öldöklést lezáró békék jelentős átrendeződést hoztak magukkal politikai, gazdasági, társadalmi tekintetben egyaránt. Közülük egyértelműen kiemelkedett a Trianonban megkötött béke, amely gyökeresen átformálta a Duna-medence addigi államstruktúráját, így talán nem túlzás azt állítani, hogy a magyar társadalom más népeknél is erősebben és közvetlenebbül érezte meg a világháború következményeit. A tárgyalt tényezők következtében utóbb különösen intenzíven jelentkezett az emlékezés igénye, amit csak fokozott, hogy az ilyen irányú törekvések mindig az aktuális politikai célkitűzéseknek alárendelve és defor-

málva kaphattak szerepet a közbeszédben. A Nagy Háború kitörésének száz éves évfordulója így nem csupán a múlt eseményeit elemezni és megérteni kívánó történetírás számára jelentett kihívást, hanem az emlékezés különböző formáinak és metódusainak az együttes, halmozott megjelenését is magával hozta.

Jelen munka a debreceni Déri Múzeumban – a múzeum, a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, a Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen Megyei Jogú Város, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem, a Magyar Honvédség 5. Bocskai István Lövészdandárja, valamint a Doktoranduszok Országos Szövetsége közös szervezésében –, 2014. szeptember 17-18-án megrendezésre került konferencia előadásaira épül. Mind a konferencia, mind a kötet két szempontot kívánt hangsúlyosan megjeleníteni Egyrészt a korszak ismert és neves történészei mellett teret kívánt nyújtani más, elsősorban pályájuk elején álló, fiatal szakemberek számára is, hogy kutatási eredményeiket a szakmai közönség és az olvasók elé tárhassák. Másrészt törekedni próbált arra, hogy a hagyományosabb, politika- és hadtörténetcentrikus szemlélet mellett, de nem azokat negligálva, másfajta értelmezési módok is fórumot kapjanak. Ezért a megjelent tanulmányok egy része a külpolitika témáját állította a középpontba, a többi pedig a társadalom és a világháború viszonyrendszerére fókuszált, ezen belül is külön választva a kortársi, személyes élmények és a háború utóéletéhez, annak emlékezetéhez kapcsolódó kérdésköröket.

Ilyen szerkesztési elvek mellett azonban az olvasónak nyújtott kép óhatatlanul részleges és mozaikszerű lesz, melynek részbeni elkerülésére a kötet Romsics Ignác tanulmányával indít. A neves szakember az első világháború köztörténeti áttekintését adja, átgondolt, jól strukturált formában, nagy hangsúlyt helyezve annak bemutatására, hogyan látta és értelmezte az európai történetírás az elmúlt száz évben az 1914–1918 közötti időszakot.

A bevezető tanulmányt követő első nagyobb blokk fő témáját a külpolitika adja. Közülük Barta Róbert volt az, aki közvetlenül törekedett a romsicsi gondolatmenet folytatására, azzal, hogy a nagyobb hadászati és politikai folyamatok, fordulópontok ismertetését és elemzését állította a középpontba. Írása így nemcsak a szakemberek, hanem a téma iránt érdeklődők számára is egyfajta eligazítást nyújt az események gyakran kuszának tűnő útvesztőjében. A következő három tanulmány már nem a szélesebb keretekkel, hanem egy-egy konkrét külpolitikai kérdéskör vizsgálatával foglalkozik. Hajdúfi Orsolya munkájának az ad sajátosságot, hogy egy, a háborúhoz inkább csak közvetetten – részben a bit birodalom által, részben saját függetlensége kivívása okán – kapcsolódó térségről, Írországról szól. Lévai Csaba írása egyértelműen problémacentrikusnak tekinthető. Nem a megszokott nyomvonalon, az USA világháborús részvételének katonai, diplomácia vetületével foglalkozik, hanem azzal, hogy milyen hatással volt a hadbalépés az Egyesült Államok közvéleménye által mindig is különös fontossággal kezelt szabadságjognak, a szólásszabadságnak az érvényesülésére. Szeghő Patrik pedig annak bemutatására vállalkozott, hogyan alakult a délszlávok hely-

zetének és jövőjének a megítélése a brit politikusok és a „politikacsináló” értelmiségiek elképzeléseiben és gyakorlati lépéseiben.

Világháború természetesen nem létezhet harci cselekmények nélkül. Kaló József a nyugati fronttal, illetve a végkimenetel tekintetében kulcsfontossággal bíró első év történéseivel foglalkozott. Ugyanakkor a történések leírásán túl arra is részletesen kitért, hogyan hatottak a kezdeti időszak hadművelleti, és ütközetei a harcoló felek hadászati elképzeléseire. Tőle eltérően Kónya Péter egy szűkebb térség, Zemplén és Sáros megye helyzetének alakulását tekintette át 1914/15 folyamán. Akkor, amikor az ottani lakosság – az orosz támadás következtében – a legkövetlenebbül tapasztalhatta meg, mivel jár, ha egy térség nem várt módon frontországgá válik. Kónya Péter kutatásai azonban már egy másik kérdéskör felé vezetnek el. A korbeli magyar társadalom szinte minden rétegének szembesülnie kellett valamilyen formában a háborús valósággal. Ezért a második nagy tematikai egység elsősorban azt állította középpontba, hogy az egymástól igencsak eltérő helyzetű és státuszú emberek hogyan élték meg az eseményeket, milyen kihívásokkal kellett szembenézniük.

Boros László arra tett kísérletet, hogy egy tekintélyes tudósember szemüvegén keresztül mutassa be a háború hétköznapjait. Lehoczky Tivadar ugyan nem vett részt az események sodrában, de ismert értelmiségiként nagyon is tisztában volt azzal, hogy rendkívüli időszakot él át, ami arra ösztönözte, hogy élményeit napló formájában rögzítse. Hasonló utat választott Radnai István is, bár az ő esetében a naplóirás eredetileg nagyobb időszakot ölelt át és sokkal inkább életformája részévé vált. Radnai tartalékos tisztként került a háború forgatagába és katonaként szembesült annak kihívásaival. Pusztai Gábor azonban nem elégedett meg azzal, hogy egyfajta személyes képet adjon a Monarchia hadseregében szolgáló katonatiszt illetve mentalitástörténeti keretbe ágyazta be. Főhőse a háború elő szakaszában az orosz frontot harcolt, így Északkelet-Magyarország és Galícia némileg megkülönböztetett figyelemben részesült a kötetben. Annál is inkább, mivel Suslik Ádám írása is ugyanezen a régióhoz kötődik. Bereg, Máramaros, Ugocsa és Ung vármegyék hagyományosan a magyarországi görög katolikusság egyik fő bázis területét jelentették. A szerző levéltári források alapján mutatja, be milyen kihívásokkal kellett az egyház vezetőinek szembe néznie, különös tekintettel a tábori lelkesedésre. A két világháború közötti időszak neves orvos tudósa Orsós Ferenc nem írt naplót, de a róla szóló tanulmány szerzője, Mester Attila meggyőzően bizonyítja, hogy Orsós későbbi gondolkodására, felfogására, és általában véve életére, milyen nagy hatást gyakorolt a háború. Pontosabban azok az évek melyeket a katonasági szolgálat után orosz hadifogságban, a foglyok között pusztító járványok és betegségek leküzdésével kellett töltenie. A világháború sokak élet befolyásolta döntő mértékben, de akkor még kevesen gondolhatták, hogy a frontszolgálat vagy a hátszágban eltöltött éveknek a közéleti diskurzusban történő megítélése egy egész közösség életére, a társadalomban elfoglalt helyzetére is meghatározó módon kihathat. Kollányi Irén azonban a pontosan

ezt a kérdést emelte ki. Tanulmányában azt vizsgálta, mennyire alaptalanok voltak utóbb azok a vádak, melyek alapján a politikai élet és a közbeszéd számos résztvevője utóbb – többek között – a zsidóság háború alatti magatartásával, korlátozott szerepvállalásával próbálta legitimálni a különböző antiszemita törvények megszületését. A világháború kudarcát a zsidókra áthárító kirekesztés útja, – vonta meg konklúzióját a szerző – „tragikus és visszafordíthatatlan veszteséghez vezetett kirekesztőnek és kirekesztettnek egyaránt”.

A frontok hatalmas embervesztései, az a tény, hogy ölni már nem feltétlenül elítélendő büntetendő cselekménynek számított, valamelyest relativizálta az emberi élet értékét. A hagyományos vidéki értékrend megkérdőjeleződését fejezi ki Bezsenyi Tamás tanulmánya, jóllehet a nőként férfi szerepeket felvállaló és anyagi ellenszolgáltatásért gyilkolni is hajlandó „pipás pista” esete már igencsak túlmutat a kötet témáján. Elsősorban azért került az utolsó nagy egységbe, mivel a történet utóhatásai időben egészen a 20. század második feléig vezetnek el. Ahhoz, hogy a Nagy Háború múlttá válhasson, elengedhetetlen, a fájdalom a gyász kibeszélése és a veszteségek számbavétele. A Csákvári Sándor-Martinovics Katalin szerzőpáros pontosan egy ilyen hiátusnak a betöltésére vállalkozott, amikor – aprólékos kutatómunka során – igyekeztek feltérképezni – szó szerint és árvitt értelemben is – a debreceni katonasírokat. Az utókornak azonban láthatóan megvolt az igénye arra is, hogy a háborús emlékezésbe beleszöjje saját értelmezéseit és elvárásait. Erős Vilmos a két világháború közötti magyar szellemi életben és a történeti gondolkodásban erőteljes jelen lévő hanyatlás-motívumot állította elemzése középpontjába, melyre a legnagyobb hatás a szellemtörténeti irányzat gyakorolta. Szóts Zoltán Oszkár annak bemutatására vállalkozott, hogy a kortárs történetírás, pontosabban a Századok folyóiratban publikáló szerzők, hogyan, milyen (szűkre szabott) mozgástér mellett írtak a háború eseményeiről. S persze arról, hogy mennyire nem tudták magukat függetleníteni a hivatalos propaganda szemléletéről. Püski Levente a Horthy-korszak emlékezéspolitikáját, annak ideológiai összetevőit elemezte Habsburg József főhercegen keresztül, aki idővel a különböző ilyen jellegű rendezvények kulcsfigurájává vált. Törő László pedig abból tényből indult ki, hogy a két világháború közötti kormánypolitika fontos szempontként kezelte, hogy az ifjúság úgymond megfelelő ismeretekkel rendelkezzen a közelmúlt eme sorsfordító eseményéről. Szövegelemző írásában arra a kérdésre kereste a választ, hogy az iskolai tankönyvek szerzői milyen módszerekkel, technikákkal próbáltak igazodni a nemzeti narratíva úgymond hivatalos változatához.

Ha az olvasónak hiányérzete támad, nem véletlen. Egy folyamatában és különösen következményeiben ennyire összetett esemény vizsgálata ugyanis nem törekedhet teljességre, még tematikai tekintetben sem. Az viszont remélhető, hogy a kötet megmutatja, egyéni érdeklődéstől, pozíciótól, nézőponttól függően mennyire sokrétűen – az érzelmi motivációknak is valamelyest teret engedve – lehet a Nagy Háborúhoz közelíteni.

Püski Levente

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ – 100 ÉV TÁVLATÁBÓL

A történelemmel hivatásszerűen foglalkozók és a munkáik iránt érdeklődő intelligens olvasók számára egyre világosabb, hogy az, amit történelmi tudásnak nevezünk, csak ritkán bizonyosság, gyakran inkább valószínűség, s mint ilyen sem állandó. Az új források és az új vagy csak eltérő szempontok módosíthatják, és gyakran módosítják is azt, amit a múltból emlékezetre méltónak gondolunk, és cáfolhatják azt, amiben addig, mint bizonyosságban hittünk. Sőt, ezen túlmenően, Clió szolgálói egy időben is képesek ugyanarról az eseményről vagy személyről egymással polemizáló vagy egymást kizáró narratívákat előállítani. Az I. világháború historiográfiája állatorvosi lóként illusztrálja ezt a történetírás értékorientált természetével és történelmi tudásunk képlékenységgel kapcsolatos – kissé talán túlságosan pesszimistának tűnő – megállapításomat.

Az ellenségeskedés befejeződését követő években a történetírás elsősorban a felelősöket kereste, és – csodálatos módon – egyik nemzet történészei sem a maguk, hanem rendszerint a volt ellenfél politikusaiban találták meg a vétkeseket. Az első hadüzenetet küldő Osztrák–Magyar Monarchia Szerbiát tette felelőssé, amely évek óta zavarta a dunai birodalom balkáni törekvéseit, s amelynek a titkosszolgálat a Ferenc Ferdinánd elleni június 28-ai merényletet megszervezte. Továbbá Oroszországot, amely – miközben július 24-én megegyezésre szólította fel a két felet – már ekkor elrendelte négy katonai körzetben a mozgósítást, noha I. Ferenc József osztrák császár és magyar király hadüzenete csak július 28-án érkezett meg Belgrádba. A győztesek tollforgatói – és az ellenségeskedést lezáró békeszerződésekbe ezt bele is foglalták – ugyanakkor a vesztes központi hatalmak politikusait, elsősorban Vilmos császárt és minisztereit ültették a vádpadra, akik azzal, hogy támogatásukról biztosították a bécsi döntnököket, egy kitöltetlen, biankó csekket adtak ki a kezükből. A valódi ok, hangsúlyozta például 1925-ös könyvében (*Les origines immédiates de la guerre*) a modern szellemű francia diplomáciatörténet-írást atyjának tekintett Pierre Renouvain, – egyébként maga is karját vesztett háborús veterán –, nem is a szarajevói merénylet volt, hanem a központi hatalmak eltökéltsége a háború kirobbantása mellett. *Une guerre ajournée, c'est souvent une guerre épargnée* – írta. Vagyis: az elnapolt háborúból gyakran lesz, lehet megspórolt, elmaradt háború. Itt azonban nem ez volt a

cél, hanem a leszámolás. Az akkori magyar történészek törekvése elsősorban arra irányult, hogy Magyarország ártatlanságát dokumentálják. Tekintve, hogy a közös minisztertanács tagjai közül, ahol a döntés megszületett, egyedül a magyar miniszterelnök, Tisza István ellenezte a hadüzenetet, és érvelt a konfliktus diplomáciai úton történő elrendezése mellett, ez nem volt nehéz. Azt, hogy végül Tisza is beadta a derekát, s hogy ettől kezdve a háborús erőfeszítések elszánt támogatója volt, nehezebb volt beismerni.

Ennek a történészek között folyó háborúnak maradandó nyomai azok az okmányközlések, amelyeket az egyes nagyhatalmak szakemberei tettek közzé hazájuk 1914 előtti diplomáciai törekvéseiről. Ezek közül kiemelkedik a Szovjetunióban megjelent dokumentumközlés, amely a többitől eltérően mentes volt minden kozmetikázástól. Természetesen nem azért, mert a szovjet történészek és levéltárosok jobbak voltak nyugati kollégáiknál, hanem azért, mert a bolsevista hatalomnak a cári politika lemeztelenítése állt érdekében. Mivel 1918 előtt nemzetközi jogilag Magyarország nem létezett, külügyminisztere nem volt, s önálló diplomáciai tevékenységet nem folytatott, ilyen vagy ehhez hasonló magyar dokumentumválogatás értelemszerűen nem jelenhetett meg.

A II. világháború után mérséklődött az addig Nagy Háborúnak nevezett konfliktus katonai és diplomáciai története iránti érdeklődés. Teljesen azonban korántsem szűnt meg. A német hadicélokról írott 1961-es könyvében (*Griff nach der Weltmacht*) a hamburgi Fritz Fischer szembeszállt azokkal a továbbélő törekvésekkel, amelyek kisebbiteni próbálták a császári Németország felelősségét az első világháború kirobbantásában, s kimutatta, hogy az expanzív nagyhatalmi célok korántsem csak a szélsőjobboldali pángermán irányzatokat jellemezték, hanem a mérsékelt személyiségeket, így például magát Bethmann-Hollweg kancellárt is. Ezek a tervek széles körű társadalmi és politikai támogatást élveztek, és alapjában véve nagyon hasonlítottak a II. világháborús náci hadicélokhoz. Fischer munkája indulatokkal teli, hatalmas vitát váltott ki. Indirekt válaszként erre született meg 1963-ban a Heidegger szárnyai alól kinőtt Ernst Nolte első nagyhatású munkája (*Der Faschismus in seiner Epoche*), amelyben tagadni vagy legalábbis relativizálni próbálta a Német Császárság és a Harmadik Birodalom közötti kontinuitást.

Azt hihetnénk, hogy a háborús felelősségnek ez az önkritikus újragondolása sajátos német jelenség, amely a Hitler bukása utáni szellemi megtisztulás defaszizálási hevével, illetve Fischer saját náci múltja miatti vezeklési szándékával magyarázható. Ez azonban csak részleges magyarázat lenne. Egyre távolibb és a jövő szempontjából egyre érdektelenebb eseménnyé válván az elmúlt években más nemzetek történészei is kritikusabban, a hagyományos nemzeti narratíváktól távolodva nyúltak saját idevágó historiográfiai hagyományukhoz. A brit Niall Ferguson például, aki az ún. kontrafaktuális történetírás talán legismertebb művelője, 1998-as könyvében (*The Pity of War: Explaining World War*

One) a konfliktus tíz „mítoszát” dekonstruálta, és egyben vázolta fel a történetek lehetséges alternatíváit. Ellentörténeteinek egyike Németország és Nagy-Britannia háborús szerepére és felelősségére vonatkozik. A Fischer és hozzá hasonlóan önkritikus német kollégái által kidolgozott *Sonderweg*-elmélet minden tételét elutasítva Ferguson azt valószínűsítette, hogy Németországnak 1914-ben nem támadó, hanem preventív céljai voltak, s a háborút valójában a brit diplomácia kényszerítette a világra. Ha Nagy-Britannia kimaradt volna a háborúból, illetve engedte volna győzni riválisát, akkor már a 20. század első felében kialakulhatott volna valami olyasmi, mint az Európai Unió, s a császári Németország dominanciája alatt az európai kontinensnek egy békés, sikeres és demokratikus fejlődés jutott volna osztályrészül a kommunizmus és a fasizmus szörnyű tapasztalata nélkül. Jól járt volna Nagy-Britannia is, mert megmaradhatott volna birodalomként és még ma is a világ domináns pénzügyi hatalma lehetne.

Az I. világháborúval foglalkozó II. világháború utáni történetírás másik jellemzője, hogy a diplomácia- és a szorosán vett hadtörténet mellett egyre nagyobb számban jelentek meg olyan munkák, amelyek szerzői különböző, addig kevés figyelemben részesített társadalmi és kulturális szempontoktól vezérelve nyúltak a témához. Az egyik első ilyen a francia Jean-Jacques Becker 1977-es monográfiája volt a háború kirobbanásának franciaországi fogadtatásáról. (*1914. Comment les Français sont entrés dans la guerre*). Becker azzal az addig minden országban uralkodó mitológiával szakított, amely túláltalánosította a lakosság háborús lelkesedését. Munkája egy új, addig senki által sem használt forráscsoporton alapult. Az 1914-es francia közoktatásügyi miniszter közvetlenül a háború kirobbanása után minden falusi tanítót és tanítónőt arra kötelezett, hogy számoljanak be lakóhelyük hangulatáról. A beszámolók szisztematikus elemzéséből kiderült, hogy az átlag franciát sokkal kevésbé foglalkoztatta az 1871-ben elvesztett elzárt tartományok visszaszerzésének lehetősége, mint azt a politika által meghirdetett jelszó alapján – *N'en parler jamais, y penser toujours* – gondolni lehetett, s hogy a frontra indulók vidámsága és lelkesedése sokkal inkább magyarázható a bevagonírozás előtt elfogyasztott alkohol mennyiségével, mint patriotizmussal és revánsvágygal.

Az akkori magyar közoktatásügyi miniszter – Jankovich Béla – sajnos nem adott ki ilyen rendeletet, úgyhogy mi nem rendelkezünk ehhez fogható, különleges értékű I. világháborús mentalitástörténeti forráscsoporttal. A megmaradt népi levelek, feljegyzések és naplók azonban hasonló attitűdről tanúskodnak. „Megállj, megállj, kutya Szerbia” – énekelték a pálinkától és bortól felhevült, s a puskacsőbe virágot tűző magyar bakák. Ám akiktől elbúcsúztak, sőt ők maguk is, ha kijózanodtak, nem így gondolkodtak. Tóbiás Ernőné, egy 24 éves hódmezővásárhelyi gazda felesége 1982-ben például így idézte fel férje bevonulását: „Amikor azon a vasárnap délelőtt, úgy tíz óra körül olvastuk a plakátokon a be-rukkolási parancsot, néhány óra múlva olyan lőtt a város, mint a mögbolygatott

méhkas. Délután már százával möntek az embörök a nagyállomásra, a fölszólításra. Szomorúan ballagtunk a rárósi úton kifelé.”¹ A székelyföldi Ditró bevonuló legényeinek és fiatalembereinek nótája ugyancsak a szomorúság és a szorongás hangjain szólt:

„Már énnékem nem sok üdö van hátra,
Fölpakolok, megyek az állomásra.
Itt hagyom az apám, anyám, jó testvéreim,
Meg a szép szeretőmet.”²

Csonka Mihály 70 holdas kiskunhalasi birtokos paraszt 1949–1950-ben papírra vetett élettörténetében nemcsak az elválással együtt járó fájdalomról és a rájuk váró megpróbáltatásoktól való félelelmről számolt be, hanem leírta azt is, hogy szerinte kik éltették a háborút: „csirkefogó, csőcselék és csavargó forma emberek.” „Mert józan ember bizony nem örült neki.”³

Az 1970-es évek második felétől egyre markánsabban kirajzolódó társadalom- és kultúrtörténeti érdeklődés a Nagy Háború más, addig homályban maradt aspektusait is reflektorfénybe vonta. 1976-os könyvében (*The Face of Battle*) John Keegan azzal teremtett iskolát, hogy a Somme menti csatát merőben szokatlan szempontok alapján vizsgálta. Nem a vezérkarok haditervei és a vezénylő tábornokok meglátásai érdekelték, hanem a hadviselés mindennapjai: a modern fegyverek pusztító ereje, a védekezés technikai és mindenekelőtt az egyszerű katonák viselkedése és érzelmi élete. Jóval később, 1990-ben jelent meg George Lachman Mosse, német-zsidó származású amerikai professzor monográfiája arról, hogy az ölés, amelyet a katonáktól megköveteltek, sőt jutalmazták őket érte, hogyan brutalizálta a férfiakat és trivializálta szemükben a halált. (*Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*). Tézise szerint a háború 1918-ban valójában nem ért véget, hanem az 1919–22-es török–görög háborúval, a lengyel–orosz konfliktussal, az orosz polgárháborúval és más, Európán kívüli konfliktusok eszkalálódásával folytatódott, s szinte megszakítás nélkül torkollott a II. világháborúba, amely a Távols-Keleten már az 1930-as évek elején, Észak-Afrikában pedig az évtized közepén elkezdődött. Meglátása szerint minden későbbi rossz – az osztály- és faji ellentétek paroxizmusa, totalitárius berendezkedés, holokauszt – a Nagy Háborúra vezethető vissza. Bár Mosse faktológiai tévedéseire és tézisének vitathatóságára a francia és a brit történészek közül többen

¹ Szentí Tibor: *Vér és pezsgő. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból*. Bp., 1988. 101.

² *Pontot, vesszőt nem ismerek, de a szó mind igaz. Csibi Istvánné Siklódi Márka önéletírása*. Szerk. Horváth Arany. Bp., 1985. 10.

³ *Csonka Mihály élete és világképe*. Szerk. Romsics Ignác. Bp., 2009. 145.

rámutattak, műve nagyon fontos hozzájárulás az I. világháborús történeti irodalomhoz. Ezt az is mutatja, hogy 2011-ig négy nyelven 26 kiadásban adták ki.

Függetlenül attól, hogy elfogadjuk-e Mosse általánosításait vagy sem, kétségtelen, hogy az I. világháborús erőszak a katonák mindennapi életének részévé vált, és az öléssel együtt járó harc fásulttá, közömbössé tette őket. Bár a szembenálló felek zsigerből nem gyűlölték egymást, sőt a frontbarátkozásoknak számos változatát ismerjük, ha elérkezett a támadás ideje, és megjött a parancs, akkor nem volt mit tenni. Ilyenkor lötték, szúrták és vágták egymást. A támadás előtt mindig kaptak alkoholt, amely segítette bátrabbá tenni őket. Az ütközet rendszerint erős ágyútűzzel indult. A tüzérség a Nagy Háború talán legfélelmetesebb fegyverneme volt. Becslések szerint a sebesülések mintegy háromnegyedét okozták a tüzérségi lövedékek repeszai. Az 1916. július 1-ei Somme menti offenzívát megelőző egy hét során csak a brit tüzérek másfél millió bombát lőttek ki a német állásokra. Az ágyúk, valamint az akna- és gránátvetők gyilkos tüze ellen rendszeresítették mindkét oldalon az acélsisakot, amelyet ebben a háborúban alkalmaztak először. A gyalogsági támadás ugyancsak a tüzérség fedezete alatt indult. A szuronyos puskákkal felszerelt és vonalban előnyomuló támadók előtt mozgó „tűzfüggöny” a lövészárkok fenekéhez szögezte a védőket, és megrongálta a lövészárkok elé helyezett drótakadályokat. A senki földjén becsapódott lövedékek hatalmas krátereket hoztak létre, amelyek fedezékül szolgáltak a támadók számára, miközben nehezítették is előnyomulásukat.

A feltűzött szuronnal támadó gyalogság feltartóztatását nagyban segítették a mindkét oldalon rendszeresített géppuskák és golyószórók, amelyek valósággal lekaszálták az első sorokat. Az amerikai gyártmányú Maxim géppuskák percenként 600 golyó kilövésére voltak képesek. Mivel ezek súlya nem haladta meg a 10-12 kilogrammot, nemcsak a védők, hanem a támadók rohamcsapatai is használták. Ha a támadók – a drótakadályokon átjutva – az ellenség közelébe értek, tojásgránátot, kukoricagránátot és később fanyelű gránátot dobtak a lövészárkokba. A robbanás közvetlen közelében tartózkodók meghaltak, megvakultak vagy megsüketültek. A repeszek – a tüzérségi lövedékekhez hasonlóan – különböző testrészeket szakíthattak le. A háború után ezek pótlására egy egész iparág fejlődött ki. Nemcsak művétagokat gyártottak, hanem állkapcsok, ajkak, orr és fül pótlásával is kísérleteztek. A lövészárkok előtt és a lövészárkokban kezdődött a kézitusája, amelyben a bajonetek játszották a fő szerepet. Sáray Ferenc százados, zászlóaljparancsnok így rögzítette az állásaikat ért egyik orosz támadást:

„[1916] Augusztus 15-én délután egy órakor tüzet kezd az orosz tüzérség állásainkra, minket is meg-megsrapnellez, végül a fedezékbe szorulunk. Az orosz gyalogság különösen a 7. század előtti holttérben gyülekezik, de másutt is közeledik állásainkhoz. A mi tüzérségünk is dolgozik, de az orosz igen sok, hátulról szorítják őket előre. Az orosz tüzérségi tűz mind erősebb, du. 7 óra-

kor valóságos pergőtűz már. Ennek oltalma alatt gyalogsága eléri drótjainkat, kezdi elvagdalni. 7 óra 30-kor rohamoz, sikerül is a 7. századnál és attól balra betörnie. Ekkor a zászlóaljkiürtösnek parancsot küldök, hogy fújja a roham jelét. Erre már én is a figyelőmbe futottam erős srappnell-tűzben, a zászlóaljkiürtös is adja a jelet, de erre már nincs is szükség, megy a roham, meglesi a betörőket, meg is futnak a muszkák. Az állás előtt közvetlenül 70 orosz halott van, a mély völgyben ennél jóval több.”⁴

Az ilyen harcban – emlékezett a már idézett Csonka Mihály – „fakírrá, érzéketlenné és olyan mámorossá válik az ember. Amikor teljesen magához tér, olyan, mint amilyen a részegség után szokott lenni. Ekkor gondolkodik csak tisztán: ejnye, ha én is ott maradtam volna a csatatéren, engem is olyan közönyösen szemlélt volna a másik életben maradott, mint én amazokat?”⁵

Az addig használatos fegyverek mellett a háború négy éve alatt számos új harci eszközt fejlesztettek ki. Ezek közé tartozott a mérges gáz, amelyet a németek alkalmaztak először 1915. április 22-én Ypern közelében. Gyilkos fegyver volt, de kevésbé hatékony. A szélirány megváltozása esetén ugyanis nem az ellenfelet, hanem a saját csapatokat veszélyeztette. Másrészt hamar megtalálták és rendszeresítették az ellenszerét: a gázálcot.

A hernyótalpas páncélozott járműveket, melyeket az álcázás miatt neveztek tanknak, vagyis tartálynak, a britek vetették be elsőként, 1916 őszén. Nagyobb változatát nyolc-, a kisebbet négyfős személyzet kezelte. Mivel gyakran megbásodtak és óránként csak néhány kilométeres sebességgel haladtak, harcértékük korlátozott volt. A nyugati fronton, ahol bevetették őket, főleg a drótakadályok leküzdésében bizonyultak eredményesnek.

Mindkét oldal ismerte és alkalmazta a harci repülőgépet, a németek a léghajót is. Futárszolgálatra, felderítésre, bombázásra és egyes célpontok tűz alá vételére egyaránt használták őket. A kétfedelű, sérülékeny, nagy teher szállítására alkalmatlan, viszonylag lassú és alacsonyan repülő gépek mindazonáltal még csak a légi hadviselés kezdetét jelentették. A pilóták kézzel dobálták a bombákat, és előfordult, hogy pisztollyal lövöldöztek egymásra. Az I. világháború legsikeresebb vadászpilótája a német Manfred von Richthofen – közismert nevén a „vörös báró” – lett 80 győzelemmel. 1918-as haláláig tartó katonai pályáját és háború alatti szerelmi életét többen feldolgozták.

⁴ Környeyné Gaál Edit: *Az első világháború emlékei a népi kéziratok forrásokban és a szájhagyományban*. Debrecen, 1985. 111.

⁵ Csonka Mihály, i. m. 146.

A nyugati fronton harcoló szövetségesek a háború utolsó szakaszában sikeresen hangolták össze a gyalogság, a páncélosok és a légiő manővereit, amellyel a II. világháború támadó hadműveleteinek tipikus metódusát előlegezték.⁶

A haditengerészetek már a háború előtt kifejlesztették az úszó erődökhöz hasonló, páncélozott és nehézfegyverekkel felszerelt csatahajók (*dreadnought*) és a tengeralattjárók különböző típusait. A brit és a német flotta egyetlen nagy összecsapása 1916 májusában Jütlandnál döntetlenül végződött. A németek ezután a tengeralattjáró-háborúra helyezték a hangsúlyt, amellyel az ellenük irányuló és kiéheztetésüket célzó tengeri blokádra válaszoltak. A német *U-boatok* 1917-től minden olyan kereskedelmi hajót felszólítás nélkül elsüllyesztettek, amely a brit kikötők felé tartott. Az Egyesült Államok erre hivatkozva üzent hadat Németországnak 1917. április 6-án. Valószínűleg nem tévedünk azonban nagyot, ha a német tengeralattjárók aktivitását csak ürügynek tartjuk, s a valódi okot a februári orosz forradalom miatt körvonalazódó német győzelem világpolitikai perspektíváinak washingtoni percepciójában véljük megtalálni. Erre utal Robert Lansing külügyminiszter egyik 1915-ös memoranduma, amelynek kulcsmondatai így hangoznak: „Nem engedhető meg, hogy Németország nyerje meg ezt a háborút, sőt még az sem, hogy kiugorjon... Az amerikai közvéleményt fel kell készíteni arra az időre és alkalomra, amikor félre kell majd tennünk semlegességünket, és a demokrácia bajnokai közé kell állnunk”.⁷

A háborús erőszak különleges aspektusa volt, amikor nem katonák álltak szemben katonákkal, hanem katonák a fegyvertelen civil lakossággal. Ennek legszégyenteljesebb esete a törökországi örmények 1915 és 1917 közötti kitelepítése és jelentős részüknek a lemészárlása volt. Erre a szövetségesek gallipoli partaszállása szolgáltatta az ürügyet. A török hatóságok attól tartottak, hogy a külső ellenség összefog a belső ellenségnek tartott és régebb óta orosz támogatást élvező örmény közösséggel. Soknemzetiségű államuk teljes szétesésétől tartva ezért a népiirtás útjára léptek. A fatális logika szerint ahhoz, hogy saját kiirtásukat elkerüljék, másokat kell kiirtaniuk. A deportálások során és a sivatagban létesített koncentrációs táborokban mintegy 6–800 ezer – az örmény becslések szerint akár másfél félmillió – ember pusztult el.⁸

Jóval kisebb mértékben ugyan, de a civil lakossággal szembeni erőszakoskodások és véres megtorló akciók más frontszakaszokon is előfordultak. A keleti fronton főleg az orosz hadsereg kegyetlenkedett az ottani zsidókkal, Flandriában

⁶ Christian Habbe: A mérnökök versengése. In: *Az első világháború*. Szerk. Stephan Burgdorff – Klaus Wiegrefé. Bp., 2010. 75–79.

⁷ Taraszovics Sándor: Amerikai békeelőkészületek az I. világháború alatt és tervek egy új Magyarországról. In: *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Szerk. Romsics Ignác. Bp., 1995. 65.

⁸ Karen Andresen: „Egy nép a vágóhídon”. Az örmények tömeges legyilkolása. In: *Az első világháború*, i. m. (2010), 195–197.

a németek a belgákkal és a franciákkal, a Balkánon pedig az osztrák–magyar hadsereg a délszláv lakossággal. Az utóbbinak beszédes illusztrációit találjuk a fiatal bécsi fotótörténész, Anton Holzer 2008-as *Das Lächeln der Henker*, vagyis a *Hóhér mosolya* című könyvében. A brutális akcióknak az áldozatai a helyi polgári lakosságból kerültek ki, akiket az „ellenséggel való cimborálással”, „oroszbarátsággal” vagy „kémkedéssel” vádoltak. A szerző becslése szerint a háború első hónapjaiban a k.u.k. hadsereg által kivégzett polgári áldozatok száma meghaladhatja a 36 ezret. De nem csak emberéletek kioltásában volt tetten érhető a brutalitás. A Szabácsot elfoglaló osztrák–magyar hadsereg Oskar Potiorek tábornagy vezetésével valósággal feldúlta a várost. Házakat fosztottak ki, lakásokat romboltak le, nőket erőszakoltak meg és pogromot rendeznek a lakosság körében. A háború elembertelenítő hatását mutatják az akasztottakról készült fényképek, amelyekről egy-két esetben a kivégzett mellett pózoló katonák mosolyognak ránk.⁹ Ezekről a szerbiai osztrák–magyar atrocitásokról és saját, 1914-es őszi élményeiről 1916-ban összefoglaló jelentést tett közzé a lausannei egyetem professzora, Rodolphe Archibald Reiss. A kirívóan brutális pogromokat – figyelt fel rá – nem csak a háború mielőbbi befejezésének vágya motiválta, hanem egyfajta felsőbbrendűségi tudat és barbár gyilkolási vágy is munkált a katonákban. Erre utal, hogy számos civilt nem csak meggyilkoltak, hanem szemeiket kiszúrták, hasukat felvagták, vagy bizonyos testrészeiket megcsonkították. Az áldozatok több ezres száma miatt Reiss ezeket nem ad hoc egyéni akciókként, hanem a balkáni-fronton is megjelenő háborús pszichózis tömeges előfordulásaiként értékeli, okát pedig a félelemben látja. Ahogy fogalmazott:

„az osztrák–magyar katonák szerbe területre érve, s látva azon embereket, kiket mindig is barbároknak állítottak be előttük, félni kezdtek. És valószínűleg e félelem által, azért, hogy ne őket mészárolják le, követték el első kegyetlenségeiket. Ám a vér láttán bekövetkezett az, amit többször volt alkalmam megfigyelni: az ember vérengző vadállattá változott. A kollektív szadizmus valószínűleg rohama kerítette hatalmába ezeket a csapatokat.”¹⁰

Az erőszak gyakori alkalmazásának és az emberi élet kioltásának tapasztalata sok katonából a polgári világba való visszatérésük után sem törlődött ki. 1926-ban megjelent *Akasztófavirág* című kisregényében Németh László egy alapvetően jó szándékú, de gyilkossági ügybe keveredett dunántúli nagygazda fiának, Pintér Janinak a példáján keresztül meséli el egy ilyen, a világháborúból szerencsésen hazatért, de korábbi életébe beilleszkedni képtelen fiatalembernek, és a

⁹ Anton Holzer: *Das Lächeln der Henker. Das unbekannte Krieg gegen die Zivilbevölkerung 1914–1918*. Darmstadt, 2008. 24–35, 112–131.

¹⁰ Stéphane Audoin-Rouzeau – Annette Becker: *1914–1918, az újraindított háború*. Bp., 2006. 47.

háború alatt megváltozott falunak a történetét. Miután a pap „kiprédikálta” szörnyű bűne miatt a templomban, a mise után a fiatalember megvonta a vállát és csak ennyit mondott: „Most firtatják a tízparancsolatot? Emlegették volna a háború alatt. Akkor senki se mondta, hogy ne ölj.”¹¹ Ha a holokausztnak talán nem is, a háború utáni vörös- és fehérterrornak Oroszországban, Finnországban és Magyarországon kétségkívül ez a háborús tapasztalat volt a mentális háttere.

A történelmi Magyarország területéről a háború négy éve alatt összesen 3,4 millió férfit hívtak be katonának. Magyarországi katonák mindenütt harcoltak, ahol a Monarchia háborúzott: a balkáni és a keleti fronton, az Adriai tengeren és az olasz fronton egyaránt. 1917–18-ban az Isonzó menti folyó völgyben és a Doberdo karsztos fennsíkján szolgált a legtöbb magyar baka. A bevonultatott 3,4 millió férfiből a 4. év végére 530 ezer halt meg és 833 ezer esett hadifogságba. A sebesülést szenvedők száma megközelítette a két milliót. A háború összes áldozatának a számát a kutatók 8,5–9 millióra teszik. Ennek három-négyszerese lehetett a sebesültek száma és ugyancsak több millió a hadifoglyoké. A hadiözvegyek száma 3 millióra, a hadiárváké 6 millióra rúgott. A trianoni Magyarország területén 1922-ben 115 ezer hadirokkantat, 61 ezer hadiözvegyet és 56 ezer hadiárvát tartottak nyilván. A korábbi fegyveres konfliktusok áldozatainak a számához viszonyítva ezek a számok rendkívül magasak. A II. világháború halottaihoz képest azonban, akiknek a száma 50 millióra tehető, vagy az 1919-es spanyolnáthához képest, amelyben a minimális becslések szerint is 25–30 millióan pusztultak el, már jóval alacsonyabb. Az anyagi javak ugyancsak nagymértékben váltak az enyészet martalékává. Csak Észak-Franciaországban 26 ezer négyzetkilométer mezőgazdasági terület hevert parlagon, és 1200 templom, 1000 iskola, valamint több ezer gyár és épület vált romhalmazzá. A keleti fronton legalább ekkora károk keletkeztek. S mindezeket túl mélyek voltak azok a sebek is, amelyek az emberek lelkén estek. A kiábrándultság, a gyűlölet és a bosszúvágy milliókat kerített hatalmába, miközben a felejtésre és a megbocsátásra csak kevesen álltak készen. 1919 januárjában ilyen légkörben ült össze Párizsban a békekonferencia, amelyre a világ új rendjének a kidolgozása várt.

A békekonferencián huszonhét állam képviseltette magát, amelyek közül döntő szava Franciaországnak, Nagy-Britanniának, Olaszországnak és az Egyesült Államoknak volt. A legfontosabb döntéseket e négy hatalom vezetői hozták, akikhez Japán képviselői csak alkalmanként csatlakoztak. Németország, a vele különbékét kötött Szovjet-Oroszország és a többi vesztes képviselői nem lehettek jelen. A békekonferencia tehát nem a hadviselő felek, hanem a győztesek tanácskozása volt, ami eltért az addigi békekötések gyakorlatától.

A békekonferencia egyik legfontosabb hangoztatott elve a nemzetek önrendelkezési joga volt, amit az amerikai elnök hirdetett meg 1918. január 8-án közzétett

¹¹ Németh László: *Akasztófavirág*. Bp., 1985. 44.

14 pontos programjában. Wilson abban reménykedett, hogy egy igazságos rendezéssel minden további háborúnak elejét lehet venni. Georges Clemenceau francia miniszterelnök, aki egyben a békekonferencia elnöki tisztét is betöltötte, tökéletes ellentéte volt az Újvilágból érkezett idealista kollégájának. Cinikus realistaként ő a győzelem maximális kihasználására törekedett. Vagyis a vesztesek, elsősorban Németország lehető legteljesebb meggyengítésére és egyben Franciaország jólétének és biztonságának a maximális előmozdítására. A kontinentális egységű hagyományos brit elvétől vezérelve David Lloyd George brit kormányfő általában mérséklően lépett fel Franciaország európai hegemoniára törekvő elgondolásaival szemben. Így gyakran került két tűz közé. Az olaszok a franciákéhoz hasonló elszántsággal képviselték saját, elsősorban a Földközi-tenger térségére vonatkozó érdekeiket. Vagyis a fennen hirdetett nemzeti-nemzetiségi elv és a stabilitásra való törekvés általában nemcsak kiegészült a győztesek gazdasági és stratégiai érdekeit tükröző szempontokkal, hanem gyakran alá is rendelődték azoknak. A veszteseknek bűnhődniük kellett.

A legfőbb bűnösnek tartott Németország minden határán veszített területeket. Elzász-Lotharingia visszakerült Franciaországhoz, míg Eupen és Malmédy Belgiumé, Észak-Schleswig pedig Dániáé lett. A közel 150 éves megszakítotttság után újra függetlenné vált Lengyelország megkapta Felső-Sziléziát, valamint Pomerániát és Nyugat-Poroszország egy részét egy olyan földnyelvvel (lengyel korridor), amely kijáratot biztosított számára a tengerhez. Kikötője a szabad várossá nyilvánított Danzig (Gdansk) lett. Ily módon Kelet-Poroszország Németország része maradt, ám megközelíteni csak tengeren lehetett. A nyersanyagokban gazdag Saar-vidék bányái 15 évre francia kézre kerültek. A Franciaországgal határos Rajna-vidéket demilitarizálták. Ez azt jelentette, hogy mintegy 50 km-es határ menti sávban minden német erődítményt leromboltak. Ebbe az övezetbe egyetlen német katona sem tehetett be a lábát. A német hadsereg létszámát 100 ezer főben állapították meg, és minden háborús hadianyagtól megfosztották. Az okozott károk miatt emellett jóvátételre is kötelezték. Gyarmatai közül egyet sem tarthatott meg. Ezeket – ún. mandátum-területek formájában – Nagy-Britannia és domíniumai (Ausztrália, Új Zéland, Dél-Afrika), valamint Franciaország és a Csendes-óceán térségében Japán osztoztak. Az egykori kínai német területeket a Santung-félszigettel együtt Japán kapta.

Az Osztrák–Magyar Monarchia területén 4 új állam (Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia, Lengyelország) és három régi (Románia, Szerbia és Olaszország) osztozott. A soknemzetiségű dunai birodalom ténylegesen már 1918 őszen elemeire hullott, a békekonferenciának csak a pontos államhatárokat kellett kijelölni. Ez sem ment azonban könnyen. A nemzeti-nyelvi választóvonalakat részben nem lehetett, részben nem akarták pontosan követni. Így számos fegyveres konfliktus robbant ki. Az új határokkal különösen Magyarország elégedetlenkedett, amely ismeretes módon nemcsak területének mintegy kétharmadát és nemzetisé-

gi lakosságának túlnyomó többségét veszítette el, hanem magyar anyanyelvű lakosságának is közel egyharmadát. Ausztria ugyanakkor azt nehezményezte, hogy megtiltották számára az egyesülést Németországgal.

A volt cári birodalom keleti területein ugyancsak új, független államok jöttek létre: északon Finnország, a Baltikumban Észtország, Lettország és Litvánia, tőlük délnyugatra pedig Lengyelország. Fehér-Oroszország és Ukrajna önállóvá válása végül megghiúsult. Besszarábia (Moldávia) pedig, amely 1812-ben került Oroszországhoz, Románia részévé vált.

Bulgária, amely nemzeti szempontból viszonylag homogén képet mutatott, területének legnagyobb részét megtarthatta. Kelet-Macedóniát azonban át kellett engednie a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság néven, Belgrád központtal megalakult délszláv államnak. Fájdalommal vették tudomásul Szófiában azt is, hogy egykori tengerpartja teljes egészében görög fennhatóság alá került.

A roszakatag Oszmán Birodalomra ugyanolyan sors várt, mint a hozzá hasonlóan többnemzetiségű Habsburg Birodalomra és részben a cári Oroszországra. A győztesek minden arab területet elszakítottak tőle. Ezekből jött létre Szíria és Libanon, amelyek francia, valamint Palesztina, Transzjordánia és Irak, amelyek brit mandátumterületek lettek. Törökország kisázsiai partvidékét és európai hídfőállását ugyanakkor Görögország kapta, míg a Dardanellák nemzetközi ellenőrzés alá került.

Bár a szultán elfogadta a kemény és megalázó feltételeket, a török közvélemény és a tisztikar jelentős része nem követte ezen az úton. Musztafa Kemál Atatürk tábornok vezetésével fegyveres ellenállás kezdődött, amely nemcsak a szultánt fosztotta meg hatalmától, hanem az országba nyomult idegen (főleg görög) katonaságot is kiűzte. Ennek köszönhetően 1923-ban Lausanne-ban Törökországgal új békeszerződést írtak alá. Ennek értelmében a kisázsiai partvidék és az európai hídfő Konstantinápolyval együtt az új Török Köztársaság része maradt. Az arab területek elvesztését és a tengerszorosok semlegességét viszont az új békeszerződés is kimondta.

A világháború és párizsi döntések következtében Európa politikai térképe alaposan átalakult. Megdőlt négy császári trón – az orosz, a német, az osztrák-magyar és az oszmán – és felbomlott vagy alaposan átalakult négy soknemzetiségű birodalom. Helyükön független államok, jellemzően köztársaságok jöttek létre. A világháború előtt mindössze két köztársaság volt Európában: a svájci és a franciaországi. A háború után számuk 15-re emelkedett. Ezek között akadt nagy múltú, és most újjászületett állam, például Lengyelország, de olyan is, például a három balti ország, amelyek semmiféle állami múlttal nem rendelkeztek. Utóbbiak szemében a versailles-i békerendszer a nemzeti célok valóra válását elősegítő és történelmi elégtételt hozó döntéssorozatként jelent meg. A vesztesek, mindenekelőtt a németek, a magyarok és a törökök perspektívájából viszont nemzeti katasztrófának látszott.

A Párizs környéki békékhez szorosan kapcsolódtak az 1921–22-es washingtoni konferencián elfogadott nemzetközi szerződések: az ún. négyhatalmi egyezmény a csendes óceáni szigetekről, az öthatalmi megállapodás a tengeri fegyverkezésről, és a kilenchtatalmi szerződést Kínáról.

A világ új rendjén való örököség egy új nemzetközi szervezet, a Nemzetek Szövetsége, közkeletű nevén a Népszövetség feladata lett. Ezt eredetileg Wilson elnök kezdeményezte azzal a céllal, hogy a béke fenntartását biztosítsa. Európai szövetségeseinek elvtelen döntései miatt az Egyesült Államok végül nem lépett be a szervezetbe. A Népszövetséget így végül 32 győztes állam alapította, amelyhez a későbbiekben még több mint tucatnyi semleges és vesztes állam csatlakozott. Magyarországot 1922-ben, Németországot 1926-ban, a Szovjetunió pedig 1936-ban vették fel a tagok közé.

Gyengesége ellenére a Népszövetség számos nemzetközi konfliktus elsimításában működött közre eredményesen. 1921-ben ilyen volt az Åland-szigetek Finnországnak ítéltelése, s ugyanakkor az ottani svéd kisebbség széleskörű jogainak a kikényszerítése. 1925-ben a Bulgária elleni görög támadás leállítást és az okozott kár megtérítését lehetett sikerként elkönyvelni. Dél-Amerikában a Peru és a Kolumbia, valamint a Bolívia és Paraguay közötti határvita elsimításához járult hozzá a szervezet. Számos más ügyben azonban tehetetlennek bizonyult. A nagyhatalmak békebontó tevékenysége ellen például nem mindig lépett fel, s ha mégis, akkor szinte mindig sikertelenül. A szervezet kudarcai közé tartozott az 1932-ben összehívott leszerelési, illetve fegyverzetcsökkentési konferencia eredménytelensége is. Ez előrevetítette a szervezet legfőbb céljának, a béke megőrzésének kudarcát.

A versailles-i és washingtoni döntések olykor máig ható következményeiből elkerülhetetlenül adódott, hogy a Nagy Háború emlékezete különböző tartalommal épült be a hadviselők emlékezetébe. Másként és másra emlékeznek a győzők és a nyertesek, mint az elbukottak és a vesztesek. Ám – és az I. világháborúnak ez is egyik fontos újdonsága – mindenki emlékezett. Bár háborús emlékműveket már korábban is állítottak szerte a világban, csak a Nagy Háború után vált általánossá az emlékezés évről évre történő, ritualizált demonstrálása. Nagy-Britanniában, ahol az *Imperial War Museum* kialakítása már 1917-ben megkezdődött, a Németországgal kötött fegyverszünet napja, vagyis a november 11-e utáni első vasárnapot nyilvánították *Remembrance Sunday*-já. Ezen a napon 11 órakor két perce megáll a közlekedés és elhallgatnak a rádiók. Szokássá vált az is, hogy a Whitehall háborús síremlékéhez egy-egy csokor virágot helyeznek el. A csokrok elvileg abból a mezei virágból készültek, amelyek a Somme-i csatamezőt borították: pipacsból. Gyakorlatilag viszont – s ez Londonban könnyebb volt – piros színű krepp-papírból, amire idővel egy egész kis iparág szakosodott.

A francia parlament ugyancsak a november 11. utáni első vasárnapot kívánta a megemlékezés napjává tenni. Az egykori frontharcosokat tömörítő veterán

szövetségek tiltakozása miatt azonban 1922-ben végül más döntés született: november 11-ét ünnep- és munkaszüneti nappá nyilvánították. Az évről évre ismétlődő ünnepek egyik csúcspontja a Diadalív alatt elhelyezett örökmécses lángjának fellobbantása este fél hétkor. Külön nagy nemzeti múzeuma a Nagy Háborúnak Franciaországban nem készült. A jelentős csatákat azonban több helyi és részben magánmúzeum is megőröki. Ilyen található Verdun-ban, a Somme melletti Péronne-ban és Meaux-ban. Az évek során a legtöbb francia településen emeltek egy-egy háborús emlékművet, amely körül november 11-én a helyi gyászolók és emlékezők gyűlnek össze. A rituálé nemcsak koszorúzásokból és emlékbeszédek elmondásából áll, hanem az eltűntek listájának a felolvasásából is. Az elhangzó nevekhez hozzáteszik: „elesett a hazáért”.

A brit és a francia gyakorlattól eltérően a Szovjetunióban semmiféle háborús kultusz nem alakult ki. A bolsevik vezetők nem a megdöntött cári hatalomhoz kötődő háború emlékezetének fenntartására, hanem saját dicsőségüknek az ápolására törekedtek. Az Osztrák–Magyar Monarchia győztes utódállamaiban pedig a nemzeti önmegvalósításért folytatott harc írta felül a háborús erőfeszítéseket. Jó példája ennek Csehszlovákia, illetve a Cseh Köztársaság, ahol a francia és az orosz hadsereg oldalán harcolt hadifoglyok és dezertőrök az emlékezetre méltó és szobrokba öntött hősök, nem pedig saját országuk akkori hadseregének engedelmes katonái.¹²

Magyarországon a Tisza-kormány kezdeményezte még 1917-ben, hogy minden település emeljen emlékszobrot a fegyvert fogott és elesett katonák tiszteletére. Ezek közül az elmúlt évtizedekben több elpusztult, néhányat tudatosan elpusztítottak, de igen sok település főterén még ma is állnak. A magyar ismeretlen katona sírját, amelyet a Hősök terén, a millenniumi emlékmű közelében állítottak fel, Bethlen István miniszterelnök avatta fel 1929. május 6-án. Beszédében Magyarország első világháborús harcait önvédelemként, az ügyet, pedig, amiért a katonák harcoltak, megkérdőjelezhetetlen igazságként mutatta be.¹³ A háború hivatalos emlékezete tehát az ország egységéért folytatott hősi harc toposza körül artikulálódott, s a szenvedő parasztkatona alakját elfedte a hősi honvéd figurája. A Diadalív árnyékában, a Forum Romanumon és a westminsteri apátságban ugyanilyen szellemben tartottak szónoklatokat, csupán a hősök voltak más nemzetiségűek és az igazság alatt értettek mást.

A II. világháború borzalmai több évtizedre elhalványították a Nagy Háború emlékezetét. Az 1960-as és 1970-es évek erőszakellenes és kozmopolita ifjúsági mozgalmái nemcsak a háborút és annak ideológiai háttérét, a nacionalizmust utasították el, hanem a patriotizmust is a múlt gyanús és hasznavehetetlen rekvizi-

¹² Une mémoire portée par la société. Entretien avec Antoine Prost és Nicolas Offenstadt: Les consensus introuvable. In: *L'Histoire. Les collections. 14–18: la catastrophe*, 101–105.

¹³ *Bethlen István gróf beszédei és írásai*. II. köt. Bp., 1933. 219–222.

tumai közé utalták. Egyes országokban, például Németországban, ahol a náciizmus terhes öröksége és az 1990-es újraegyesülés fölötti öröm kevés helyet hagy más történelmi események kultuszának, ez az érdektelenség a mai napig tart. A Szovjetunió utódállamainak történelmi emlékezetéből ugyancsak hiányzik a Nagy Háború. Franciaországban azonban ma is nagy kultusza van, nagyobb, mint a II. világháborúnak, s az 1950-es években túldimenzionált II. világháborús francia ellenállásnak. Az aktuálpolitikai érdekekkel összekapcsolódva ezt jelezte, hogy 2006-ban a francia hadseregben szolgált muzulmán, 2007-ben pedig a szenegáli katonák emlékművét avatták fel. A Nagy Háború kitüntetett emlékezetpolitikai statusára utalt az is, hogy az utolsó I. világháborús francia veteránt 2008-ban olyan katonai tiszteletadás keretében temették el, amelyen Nicolas Sarkozy köztársasági elnök és Jacques Chirac is részt vett. A tengerentúli államokban ugyancsak az érdeklődés megélénkülése tapasztalható. 1993-ban Ausztráliában, 2000-ben Kanadában és 2004-ben Új-Zélandon avatták fel az ismeretlen katona sírját. Egészen különleges az a 2008-ban, a háború befejezésének 90. évfordulója alkalmából Canberrában felállított köztéri alkotás, amely nem a szokványos mondatok egyikével, hanem Kemál Atatürk anyákra és halott fiúkra utaló szavával állít emléket a Gallipolinál elesett ausztrál katonáknak.¹⁴ A nemzeti szempontok háttérbe szorulása és a megbékélés szelleme jellemzi annak a kobaridi – „magyarul”: caporettoi – I. világháborús hadimúzeumnak a kiállításait is, amelyeket az olasz, a szlovén és a magyar szakemberek állítottak össze néhány evvel ezelőtt. Ugyanitt közös erővel tartják karban a katonatemetőket, helyreállítanak barakkokat és lövészárkokat, s többnyelvű emléktúrákat szerveznek. Tudom, hogy ez ma még nem minden egykori frontszakaszon képzelhető el. Biztos vagyok azonban benne, hogy idővel még a legádázabb I. világháborús ellenfelek leszármazottai is felfedezhetik magukban és őseikben az embert.

¹⁴ Idées reçues sur une hécatombe. Entretien avec Jay Winter. In. L'Histoire. Les collections, i. m. 66–74, 104–105.

**A „Nagy Háború”
a nemzetközi kapcsolatok
történetében**

BARTA RÓBERT

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ HELYE, ÉRTÉKELÉSE A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK TÖRTÉNETÉBEN¹

BEVEZETÉS

A francia forradalom kezdetétől (1789) az I. világháború (a kortársak szóhasználatával: *a Nagy Háború*) kitöréséig (1914) tartó időszakot a történetírás nem véletlenül nevezi „hosszú 19. századnak”.² A korszak már önmagában is hosszabb egy évszázadnál, de a jelző elsősorban az európai és a világtörténelemben ekkor bekövetkezett gyökeres átalakulások miatt indokolt. A polgári forradalmak több hulláma mellett (1789, 1830, 1848) olyan új nemzetállamok alakultak ki (Olasz Királyság 1861, Német Császárság 1871), melyek a modernkori gyarmatosítás győztesei (Nagy-Britannia, Franciaország) és azok kihívói (Egyesült Államok, Japán), valamint a főként és történeti gyökerei miatt katonáállamként működő nagyhatalmak mellett (Török Birodalom, Orosz Birodalom) tartósan meghatározták az akkori Európa történetét. Mindezekkel párhuzamosan zajlott az ipari forradalom, mely a gazdaságot (benne a hadiipart) és a társadalmat, az életmódot, az eszméket, de még a közízlést és a művészeteket is alapvetően átalakította. Mindezek a folyamatok azonban nem azonos időben és egyenlő erővel hatottak a különböző régiókban, de megszabták a 19. század történetének főbb irányait.

A magyar és nemzetközi történetírásban is egyre inkább elfogadottá vált a „rövid 20. század” kifejezés, amelynek értelmében a korszak kezdete nem a századforduló (1900), hanem az I. világháború kitörése (1914), lezárása pedig nem az ezredforduló (2000), hanem a Szovjetunió szétesése (1991), a hidegháború lezárása.³ Sokak szerint az 1914 és 1991 közötti évtizedek a folyamatos konfrontáció évei voltak más-más szereplőkkel és motivációkkal, valamint következményekkel. A háborúk évszázada két világháborút (1914–1918 és 1939–1945), egy

¹ A tanulmány a szerző 2010-ben megjelent könyve (*Az első és második világháború képes története*. Debrecen, 2010.) vonatkozó fejezeteinek rövidített és átdolgozott változata.

² Diószegi István: *A hatalmi politika másfél évszázada*. Bp., 1994. 54–177. Majoros István – Ormos Mária: *Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás 1814–1945*. Bp., 1998. 13–18., 22–32., 205. John Keegan: *Az első világháború*. Bp., 2010. 13–51.

³ Gyáni Gábor: *A 20. század, mint emlékezeti esemény*. Online: penzugyutato.hu/sites/default/files/Gyani_Gabor090930.pdf – letöltve: 2014. november 4. Eric Hobsbawm: *A szélsőségek kora. A rövid huszadik század története 1914–1991*. Bp., 1988. 16–23.

azok közé beékelődött átmeneti időszakot (1918–1939) és egy teljesen új típusú szuperhatalmi szembenállást (hidegháború – 1947–1991) hozott. Ez alatt nem csupán birodalmak estek szét és új államok jöttek létre, de a modernkor teljesen átalakította a gazdasági és társadalmi viszonyokat, új eszmék terjedtek el, és miliók életformája, gondolkodásmódja változott meg. Európa elveszítette a világban addig betöltött vezető szerepét, aminek legnyilvánvalóbb jele a Brit Birodalom fokozatos szétesése volt. Az Amerika évszázadának is nevezett 20. században az új erőközpont (USA) hosszú időre megalapozta gazdasági, katonai és világpolitika hegemoniáját. Mindezt csak átmenetileg tudta ellensúlyozni és veszélyeztetni a cári birodalom romjain létrejött új nagyhatalom, a Szovjetunió. Noha Moszkva is létrehozta saját birodalmi érdekszféráját (főként 1945 után, Kelet-, valamint Közép-Európára alapozva), a hidegháború hosszú, kimerítő gazdasági, katonai, technikai, technológiai, ideológiai szembenállásában alulmaradt Washingtonnal szemben. A 20. században Európa sorsát történetében első ízben nem európai hatalmak döntötték el. A korszak olyan mértékű és mélységű átalakulásokat hozott, amelyek tükrében a 19. század és a korábbi időszak az idilli béke korának tűnhettek.⁴

NEMZETKÖZI VISZONYOK A NAGY HÁBORÚ ELŐTT

A napóleoni háborúk lezárását (1815) követő időszak európai és Európán kívüli katonai konfliktusai többnyire időben és térben korlátozottak voltak, a hadviselő felek célja nem elsősorban az ellenfél totális megsemmisítése volt, hanem valamilyen konkrét területi, politika, diplomáciai nemzetállami törekvés fegyveres úton történő elérése. A győztesek szinte minden esetben az ún. kompenzációs politikát követték, amelynek értelmében a vesztes fél hosszabb-rövidebb időn belül újra az európai erőegyensúly teljes jogú tagja lehetett. A krími háború befejezése (1856) után a vesztes cári birodalomnak mintegy két évtizedre volt szüksége a gazdasági, katonai talpra álláshoz, de a 19. század második felében Szentpétervár már az európai egyensúly egyik meghatározó elemének számított. Sem az olasz, sem a német egyesítés háborúit (1859, 1866, 1870) nem követte a vesztes fél teljes szétzúzása, az Észak-Itáliából és a német egységből kiszorult Habsburg Birodalom éppúgy az európai „nagyhatalmi koncert” szereplője maradt, mint az Elzász-Lotharingiát elvesztő Franciaország. A napóleoni kor utáni európai háborúk néhány döntő csatára korlátozódtak, a nemzetgazdaságok erejét, a háttországok erőfeszítéseit csak korlátozott mértékben vették igénybe. A viszonylag alacsony háborús veszteségek miatt a hadviselő országok népessége számára ezek a konfliktusok elviselhető mértékűek voltak és alig befolyásolták mindennapi éle-

⁴ Barta Róbert: *Az első és második világháború képes története*. Debrecen, 2010. 13.

tüket. Az első modern, gépi tömegháborúnak tartott amerikai polgárháború (1860–1865) katonai áldozatainak kiugróan magas száma (699 ezer fő) ugyan mélyen megdöbbenetett az európai közvéleményt, de ez egy távoli konfliktus volt, amelynek Európára és a világra gyakorolt hatása csak közvetetten érvényesült. Még az ipari forradalom technikai vívmányainak hadiipari megjelenése (géppuska, modern ágyú, léghajó, repülőgép, tehergépkocsi, stb.) sem okozott túl nagy riadalmat, noha az 1905–1907-es orosz–japán háború szárazföldi frontjain bebizonyosodott a fix géppuskafészek félelmetes tűzereje és pusztító hatékonysága.

A 20. század két világháborúja azonban mindent megváltoztatott. Az emberek megismerték az elhúzódo, majd a totális háború fogalmát. Az I. világháború 20 milliós összeszűrésége (nagyreszűk katona, vagy leszerelt katona volt) sokkolta a háborúban részt vett államok lakosságát, akik az I. világháború négy éve alatt aműgy is nap mint nap érzékelték azt, hogy a hátország már többé nem maradhat érintetlen (nűk a hadiiparban, hadifoglyok a hátországban, fejadagok, jegyrendszer, kivételes törvénykezés, katonai bírászkodás, stb.).⁵ A Nagy Háború térbeli és időbeli spektruma átfogta a kontinensek és az óceánok területének jűrészt az emberiség döntű hányadával együtt. A konfliktus globális és totális jellege a hadicélokot, a háborúzű felek magatartását, valamint a gyűztesek célkitűzéseit is megszabták. Az I. világháború második szakaszában, de fűkűnt a párizsi békekonferencia idején a gyűztes antant hatalmak érezhetően eltértek a korábbi (19. századi) kompenzáciűs politikától és a vesztesek (Németország, az Osztrák–Magyar Monarchia, a Tűrűk Birodalom, Bulgária) teljes, vagy majdnem teljes megsemmisítését próbálták elérni.⁶

A szövetségi rendszerekbe tűmőrűlt eurűpai nagyhatalmak eltérű célokot megfogalmazva, de kivétel nélkül készültek a nagy kontinentális háborúra, s ebben a nagy- és kismemzeti sovinizmus fellángolása miatt a lakosság döntű többsége minden országban a politikai és katonai vezetés műgűtt állt. A nagy háborút a balkáni konfliktusok robbantották ki, ami a keleti kérdéssel kapcsolatos további eseményeket ismerve (mely hatalmak veszik át a kiszorulű Tűrűk Birodalom helyét a Balkánon) már a kortársaknak sem volt meglepű. A térségben a hathatűs orosz támogatást élvezű szerbek nemcsak a balkáni osztrák–magyar jelenléttűl (Bosznia-Hercegovina, Horvátország) kívántak végérvényesen megszabadulni, de a Balkán Piemontjaként a leendű nagy délszláv állam vezetű nemzetévé kívántak válni. Mindemellett orosz pénzzel és fegyverekkel támogatva nagy energiákat fordítottak arra, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia délszláv nemzetiségeit fellázítsák és szétverjék a dunai monarchiát. Mindez nemcsak a tűrűk és osztrák–magyar érdekeket sértette, de Berlin nagyhatalmi politikáját is keresztez-

⁵ A háborű hatásai (források). In: *Az első világháborű. Nemzet és emlékezet*. Szerk. Szabű Dániel. Bp., 2009. 157–224.

⁶ A Párizs környéki békék sokoldalű és modern szemléletű feldolgozása Margaret Macmillan: *Béketeremtűk. Az 1919-es párizsi békekonferencia*. Bp., 2012.

te. A Berlin–Bagdad vasútvonal útvonalában nem lehettek németellenes államok, márpedig a Balkán ebbe a német stratégiai irányba esett. Valójában azonban a Német Császárság jó ürügyként használta a balkáni konfliktusokat a már régóta tervezett franciák elleni nyugati támadás végrehajtására. Bosznia-Hercegovina Monarchia általi annektálása (1908) átmenetileg ugyan ellensúlyozta a szerb és orosz aspirációkat, de négy év múlva az első Balkán-háború (1912–1913) újra összekuszálta az erőviszonyokat. Orosz segítséggel a kis balkáni népek szövetséges hadereje (románok, szerbek, bolgárok, bosnyákok, macedónok) győzedelmeskedett a török felett (1912) és ezután a szultán hadserege a Balkán-félszigeten már csupán jelentéktelen nagyságú területet uralt. A győzelem nyomán létrejött megnagyobbodott Bulgária területéből azonban Bukarest és Belgrád is rész követelt, nem beszélve a görögökről és a revánsra készülő törökökről. Ezért alig egy évvel az első balkáni háború után a volt szövetségesek együttesen Bulgária ellen fordultak, és 1913 nyarán, mintegy két hónap alatt gyors vereséget mértek rá a második Balkán-háborúban.⁷ Ezek a konfliktusok nagyon veszélyes folyamatot indítottak el, amennyiben a német és osztrák–magyar vezetésben uralkodóvá vált az a nézet, hogy a balkáni ügyeket egyszer s mindenkorra egy megelőző (preventív) katonai csapással rendbe kell tenni. Nem lehet tehát az ottani ügyeket a félsziget kis államaira bízni, hiszen azok megbízhatatlanok, és egymással is bármikor konfliktusba keverednek.

A háborút kirobbantó ok (casus belli) az osztrák–magyar trónörökös, és felesége sarajevói meggyilkolása volt 1914. június 28-án. Ferenc Ferdinánd, mint a közös hadsereg főfelügyelője, a szokásos évi boszniai hadgyakorlat megtekintése után úgy döntött, hogy látogatást tesz a tartomány fővárosában. Potiorek tábornok, Bosznia kormányzója úgy vélte, a látogatás megerősítheti a Monarchia tekintélyét a tartomány lakossága körében, és ez némileg stabilizálhatja a terület belső viszonyait. Az egyébként népszerűtlen trónörökös ellen korábban már több merényletet is megkíséreltek. A boszniai szerb nacionalista eszméket hirdető Ifjú Bosznia mozgalom hét merénylete a sarajevói látogatást is egy ilyen lehetőségnek tartották. A főként paraszti származású szerb diákok jórészt zavaros ideológiájának talán egyetlen konkrét pontja az Osztrák–Magyar Monarchia bármilyen áron történő elpusztítása volt. Titkos szervezetük (Egyesülés vagy Halál) kapcsolatban állt a szerb kormány és hadsereg nacionalista érzelmű tagjaival, pánszláv eszméket és oroszbarátságot hirdetett. 1914. június 28-án, másodszori kísérletre, a merénylek egyikének, Gavrilo Princípnak revolver golyói halálos sebet ejtettek

⁷ A balkáni háborúk hadtörténeti és diplomáciatörténeti vonatkozásairól: *A balkáni háborúk és a nagyhatalmak. Rigómezőtől Koszovóig*. Politikatörténeti Füzetek XIII. Szerk. Krausz Tamás. Bp., 1999. Demeter Gábor: *Kisállami törekvések és nagyhatalmi érdekek a Balkán háborúk idején (1912–1913)*. Bp., 2007. Uő: *A két balkán háború hadtörténete (1912–13)*. Debrecen, 2008. Hall, R. C.: *The Balkan Wars, 1912–13. Prelude to the first World War*. London–New York, 2002.

Ferenc Ferdinándon és feleségén, Chotek Zsófián. Annak ellenére, hogy a nagyhatalmak felkészültek egy háborúra, nem volt törvényszerű, hogy a merénylet után mindenki hadat üzenjen vélt vagy valós ellenfelének. Bécs annak tudatában küldött elfogadhatatlan ultimátumot Belgrádnak, hogy a németek biztosították Ferenc Józsefet: háború esetén tudják, mit követel a szövetségi hűség. Hasonlóan, a szerbek az egyértelmű orosz támogatással a hátuk mögött vállalták a háborút Béccsel szemben.⁸ Ma már azonban tudjuk, hogy a hadüzenetek mögött mély és régóta érlelődő gazdasági, nagyhatalmi konfliktusok álltak. A birodalmak irányítói a fegyverekre bízta a döntést arról, hogy melyik hatalom legyen Európa ura és kik fognak eltűnni a történelem süllyesztőjében.

A SZEMBENÁLLÓ FELEK

A kortársak szóhasználatával „nagy háborúnak” nevezett első világháború a szembenálló felek eredeti szándékai szerint valójában nem világháborúnak indult. 1914. július 28. és augusztus 27. között tíz hadüzenetváltás történt, és ennek következtében az antanthatalmak és összes szövetségesük hadiállapotba került a központi hatalmak országaival. Minden hadviselő fél rövid, gyors háborúval és természetesen győzelemmel számolt. A németek fő célja a régi *Schlieffen-terv* alapján (Belgiumon át) a franciák térdre kényszerítése volt, mintegy hat hét alatt és utána az oroszok ellen fordulni. II. Vilmos császár mondása („Ebéd Párizsban, vacsora Szentpéterváron.”) jól tükrözte Berlin gyors győzelembe vetett hitét. Az Osztrák–Magyar Monarchiát a sarajevói merénylettel nyilvánvaló provokáció érte Szerbia részéről, hiszen a hét merényletből hat boszniai szerb volt és egy boszniai muzulmán. Bécs és Budapest hadba lépése mégsem jelentett törvényszerűen világháborút, hiszen a kettős monarchia fő célja Szerbia megsemmisítése volt. Leginkább azért, hogy a kis délszláv állam orosz pénzen ne lázíthassa tovább a birodalomban élő délszláv nemzetiségeket. Ráadásul magyar részről Tisza István miniszterelnök elhamarkodottnak ítélte a hadba lépést, mert nem látta biztosítottak Románia semlegességét, valamint Bulgária szövetségét, és így joggal féltette Erdély déli és keleti határait. A franciák elsősorban a Rajna-vidék és Elzász-Lotharingia megszerzéséért és a német hatalmi ambíciók ellen, a britek a kontinentális egyensúly fenntartásáért és a kisnemzetek (belgák) önrendelkezésének biztosításáért léptek hadba. A cári birodalom motivációja hagyományosan az volt, ahogy a belső feszültségeket katonai sikerekkel lehet megoldani, és az európai orosz jelenlét legfőbb záloga a lehető legnagyobb terület megszerzése, de legalábbis orosz katonai ellenőrzése.⁹

⁸ Barta Róbert: Az első és második világháború, i. m. 21–22.

⁹ Galántai József: *Az első világháború*. Bp., 1988. 91–121.

A világháború elnevezést indokolja a konfliktus földrajzi kiterjedése és szereplőinek nagy száma. A háborút elindító központi hatalmak (Osztrák–Magyar Monarchia, Német Császárság) oldalán lépett a háborúba a Török Birodalom (1914. november) és Bulgária (1915. október), s ezzel széles frontok nyíltak a Balkánon, Kis-Ázsiában, Palesztinában és a Közel-Keleten. Az antanthatalmak köre nemcsak európai országokkal bővült.¹⁰ Japán és az Egyesült Államok hadba lépése (1914. augusztus, 1917. április) más földrészekre is kiszélesítette a már Olaszországgal és Romániával (1915. május, 1916. augusztus) bővített antanttábor (lásd a tanulmány végi táblázatot). Oroszország 1918. márciusi kiválása ugyan átmenetileg erősítette a németek pozícióit (megszűnt a keleti front), de az amerikaiak a nyugati frontokon sikeresen ellensúlyozták a német támadásokat. Még Afrikában is harcok bontakoztak ki, Német-Kelet-Afrikában egészen 1918-ig, és a világtengereken is folyamatos harci tevékenység zajlott. Ez volt az első olyan háború, amelyben a hadviselő felek a hátszágok segítségét teljes mértékben igénybe vették. A besorozott férfiak helyett nők és gyermekek, valamint idősök milliói dolgoztak a hadüzemekben és a mezőgazdaságban; a jegyrendszer, az élelmiszer fejadagok és a hátszágba érkező hadifoglyok mindenki számára érzékelhetővé tették a háború valóságát. Az yperni német gáztámadás, a Zeppelin-léghajó Anglia elleni inváziója (mindkettő 1915-ben), az ismétlődő fegyverek és a nagyteljesítményű tüzérség bevezetése, a harckocsik alkalmazása (főként 1917-től), a légierők megnövekedett szerepe (felderítés, bombázások) azt jelezték, hogy a szemben álló felek nem haboztak bevetni az ipari forradalom összes vívmányát a győzelem megszerzése érdekében. A hagyományos katonai stratégia (nyílt támadás, gyalogosroham, kézitusas, stb.) ötvözése a modern eszközök alkalmazásával elképesztő mértékű véráldozatokkal járt.

E veszteségeket addig ismeretlen nagyságrendű hadseregek szenvedték el. Teljes mozgósítás esetén a Monarchia 3,5 millió, Németország 4,5 millió katonát tudott kiállítani és mindemellett félelmetes haditechnikát. A Liège erődje ellen bevetett „Kövér Berta” becenevű német ágyú egyetlen gránátja 1 tonna tömegű volt, és a Monarchia harminc és feles kaliberű Škoda típusú mozsárágyúja is pusztító fegyvernek bizonyult. A franciák több mint 4 millió katona kiállítására voltak képesek, de nem volt igazán támadó tüzérségük. Talán az egyetlen hatékony fegyverük a gyorstüzelő ágyú volt, a légierőjük valamint a flottájuk is alulmaradt a németekkel szemben. A briteknél az általános hadkötelezettség bevezetéséig (1916) a hadsereg létszáma még egymillió főt sem tett ki, de a birodalmi flotta (Imperial Grand Fleet) 757 önálló egysége behozhatatlan előnyt jelentett számára a tengereken. A legtöbb sorozott katonát az Orosz Birodalom tudta kiállítani (teljes mozgósítás esetén 6,5 milliót), de rossz felszereléssel, ve-

¹⁰ Az újabb hadtörténeti szakirodalom angol szempontból egyenesen brit birodalmi háborúnak nevezi a Nagy Háborút: John H. Morrow Jr.: *The Great War. An imperial History*. London, 2005. 278–323.

zetéssel és gyenge flottával ellátva.¹¹ Az olasz haderő 850 ezres létszáma (1915-től) mellett már szinte eltörpült a kétszázezer mozgósított belga katona és a negyedmillió szerb haderő.

SOVINIZMUS ÉS HÁBORÚS LELKESEDÉS

A háború ideológiai előkészítéseként és a hátországok háborús lelkesedésének fenntartása érdekében a hadviselő országok politikai és katonai elitjei a katonai, geopolitikai célokat a nemzeti érdekekkel azonosították. Ehhez kiváló eszköznek bizonyult a sovinizmus, a más nemzetek iránti kollektív gyűlölködés, mely az oktatási rendszereken és a hivatalos propagandán keresztül generációk értékrendjét szabta meg. A háború elkerülhetetlenségét, törvényszerű ismétlődését a konfliktusok megoldásának hagyományos eszközeként állították be, amelyet nem lehet elkerülni, de jól fel lehet rá készülni. A háború indokai és céljai országonként eltérőek voltak, de minden esetben konkrétumokat tartalmaztak, és azokat a legnagyobb intenzitással közvetítették a lakosság felé.

Németországot ellenséges hatalmak gyűrüje fojtogatja, ezt szét kell feszíteni, leginkább úgy, hogy meg kell szerezni Belgiumot. Ezzel nemcsak a franciaellenes német nacionalizmust és sovinizmust szították fel, de a német ipar, a német munkások és katonák különlegességét és felsőbbrendűségét is hirdették. Németország arra hivatott, hogy Európa ura legyen és gyarmatbirodalmat építsen, hiszen ehhez minden belső és külső adottsága megvan. Francia részről Elzász-Lotharingia visszaszerzését a „nemzeti becsület” helyreállításával azonosították, hozzáátve ehhez azt, hogy a francia forradalom szabadság- és egyenlőségeszménye alapján, az európai kultúra egyetlen hiteles képviselője csakis a francia nemzet lehet. A németeket gúnynevükön „boche”-oknak nevezték és barbár hunoknak, akik katonai és gazdasági erejüket kihasználva le akarják rohanni a nyugat-európai kis népeket és a magasan civilizált franciákat. Az Osztrák–Magyar Monarchia vezetői nem csupán az osztrák és magyar nemzet történelmi jogait és államalkotó és államfenntartó képességét hangsúlyozták, hanem mindezt kombinálták a pánszláv és orosz fenyegetéssel. Így a dunai monarchia megítélésük szerint nem egyszerűen a nyugati kereszténység és civilizáció védőbástyája volt, de kiindulópont is a balkáni népek „megrendszabályozásához”. Ennek érdekében a Monarchia elitje a horvát nacionalizmust is felhasználta Szerbia ellensúlyozására. Oroszország Szibéria és Ázsia felé a keleti kereszténység terjesztőjeként, a Balkán felé az ott élő kis szláv népek védelmezőjeként lépett fel és ez a katonai erővel kombinált messianisztikus küldetéstudat az orosz lakosság szélesebb réte-

¹¹ Ellenségeink hadereje. In. *A Nagy Háború írásban és képben. Északon és délen*. I. kötet. Szerk. Lándor Tivadar. Bp., 1915. 19–23.

geire is hatott. A cári háborús propaganda működését megkönnyítette, hogy a jó-részt írástudatlan orosz parasztságot papjaik eredményesen befolyásolták az egy-ház és az anyaföld védelmének jelszavaival. Az angol közvélemény nagy része a Brit-szigetek védelmét mindig is azonosította a birodalom védelmével, ráadásul a brit faji felsőbbrendűségi tudatot birodalomépítő, kereszténység- és civilizáció-terjesztő missziós küldetesként értelmezték. A németek európai és gyarmati terjeszkedése éppen ezt fenyegette, ennek elhárítására a háború megfelelő eszköz-nek tűnt.¹²

A hivatalos háborús propaganda sikerét mindenhol növelte az a tény, hogy a hadba lépő országok lakossága egyetlen nagy összecsapásra, gyors háborúra ké-szült és ezért az utca embere is azonosult a kormányok háborús lelkesedésével. A sovinizmusra és nacionalizmusra alapozott háborús ideológia és propaganda támo-gatottsága olyan jelentős volt, hogy azt a háborúellenes programot is hirdető euró-pai szociáldemokrata és más baloldali politikai erők még ellensúlyozni sem tudták.

A HÁBORÚS DIPLOMÁCIA SÚLYPONTJAI

Az összes szárazföldi hadszíntérre jellemző folyamatos állóháború súlyos veszte-segei, a frontokon kialakult katonai erőegyensúly és a hátszágok teherbíró ké-pességének rohamos csökkenése 1916 végére mozgásba hozta a megegyezést ke-reső háborús diplomáciát. Sajátos módon a békekezdeményezést az ekkor még semleges Egyesült Államok indította el azzal, hogy az 1916 novemberében újra megválasztott demokrata párti Wodrow Wilson elnök az év végén jegyzéket in-tézet valamennyi hadviselő országhoz, hogy közöljék, milyen feltételek alapján hajlandók béketárgyalást kezdeményezni. A központi hatalmak azonban nem fo-gadták el az amerikai közvetítést, az antant szövetség területi követelései viszont kizárták a megegyezés lehetőségét. Azt azonban hangsúlyozni kell, hogy 1917 folyamán az antant vezetésében még nem vetődött fel az Osztrák–Magyar Mo-narchia felosztásának terve. Ennek ellenére, Oroszország mellett a kettős monar-chia helyzete volt a legsúlyosabb és ez alapozta meg Ferenc József halála után az új uralkodó békekezdeményezését. IV. Károly első lépésként a németbarát kato-nai és politikai vezetők egy részét saját bizalmi embereire cserélte le és 1917. ja-nuár 12-én tartott közös minisztertanácson már megfogalmazódott a Monarchia maximális és minimális programja, mely alapján tárgyalásokat lehetett kezdeni. Eszerint maximális cél lehet az oroszok által uralt volt kongresszusi Lengyelor-szág, Montenegró csatolása a birodalomhoz, bizonyos kismértékű déli határki-igazítás és egy monarchiabarát szerb dinasztia hatalomra juttatása Belgrádban. Kedvezőtlen körülmények esetén a minimális program alapja az Osztrák–

¹² John H. Morrow Jr : *The Great War*, i. m. 4–15.

Magyar Monarchia teljes területi épségének biztosítása és egy szerb dinasztiaaváltás volt. Bécs svájci, dán és norvég közvetítéssel, a legnagyobb titoktartás közepette felvette a kapcsolatot a brit kormánnyal, de a németek nélkül az egész akció realitását veszítette. Bécs és Párizs között az uralkodó sógorai Sixtus és Xavér hercegek közvetítettek, akik a belga hadseregben szolgáltak Flandriában. 1917. március végén a két herceget titokban Bécsbe hívták és az uralkodó egy négyoldalas saját kezűleg írt, Sixtusnak címzett levelet adott át sógorának, azzal a szóbeli kéréssel, hogy azt juttassa el Poincaré francia köztársasági elnöknek. A levél¹³ a Monarchia békefeltételeit tartalmazta, a teljes területi integritás biztosításából indult ki és cserébe az önálló Szerbia elismerését ígérte tengeri kijárással. Elismerte az Elzász-Lotaringiára vonatkozó francia hadicélok jogosságát, ami egyes érvelés volt, de hatástalan, hiszen a terület hovatartozása elsősorban a francia–német küzdelem kimenetelétől függött. Noha a francia kormánykörök első megközelítésben pozitívan fogadták a Monarchia titkos békeajánlatát, azt elfogadni nem tudták. Elzász-Lotaringia mellett a Monarchia területi integritását sem garantálhatták, hiszen az ütközött az olaszoknak, szerbeknek, románoknak tett területi ígéretekkel. A német titkosszolgálat az egész akcióról tudott, de a Sixtus-levelek néven ismertté vált titkos diplomáciai akciót a németek nem tartották veszélyesnek, annak ellenére, hogy IV. Károly 1917 nyarán megismételte a márciusi békejavaslatát. A német politikai és katonai vezetés nem kívánt békét kötni. Világosan mutatta ezt az év elején meghirdetett korlátlan tengeralattjáró háború, mely az 1917. február végén bekövetkezett első orosz forradalommal együtt gyökeresen új irányt szabott a háború menetének.

A korlátlan tengeralattjáró hadviselés súlyosan sértette a tengeri hajózás szabadságát és a kereskedelmi hajózás fegyveres védelmét tette szükségessé. Ez különösen az Egyesült Államokra vonatkozott, amely ugyan a háború kompromisszumos lezárásában volt érdekelt, de a semlegesség éveiben mintegy 7 milliárd dollár értékű árút szállított az antant szövetség tagjainak. Ezzel Washington a világ legnagyobb hitelezőjévé vált. Oroszország gyengülése és a német hadvezetés háborús eltökéltsége azonban kétségessé tette a háború gyors, megegyezéssel befejezését, s mindez az amerikai kölcsönök visszafizetését veszélyeztette. Ennek megfelelően a korlátlan tengeralattjáró háború meghirdetése csak jogos indok volt a már érlelődő amerikai háborús szerepvállalásra. További háborús okot szolgáltatott az ún. Zimmermann-távirat is. A német birodalmi külügyminiszter 1917. január 16-án rejtjelezett táviratot küldött a mexikói német követnek, melyben közölte, hogy meg kell nyerni Mexikó szövetségét az Egyesült Államok ellen. Támadásra kell bírni Washington déli szomszédját, hogy a 19. században elvesztett északi területeit visszakapja. A háborúban a mexikóiak német segítségre

¹³ IV. Károly levele sógorának, Sixtus pármái hercegnek (1917. február–március). In: *Nyugat-Európa és Amerika. Új és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. 1. Kötet.* Szerk. Urbán Aladár. Bp., 1970. 821–822.

számíthatnak, esetleg Japánt is be lehet vonni az USA ellen.¹⁴ A brit katonai hírszerzés azonban dekódolta a táviratot s eljuttatta azt az amerikai elnökhöz. Wilson, a Monroe-elvre hivatkozva (Amerika az amerikaiaké!) és az amerikai szállítóhajók sorozatos elsüllyesztésnek hírére (1917 márciusában négy nagy amerikai szállítóhajó süllyedt el) 1917. április 6-án bejelentette a hadiállapotot Németországgal. Az amerikai lépés láncreakciót indított el és két hónapon belül 13 közép- és dél-amerikai ország, valamint Libéria, Sziám és Kína is hadba lépett az USA oldalán. Az újonnan hadba lépők hivatalosan nem kötöttek szövetséget az antant országokkal, hanem társultak azokhoz, így ettől kezdve az antant hivatalos elnevezése Szövetséges és Társult Hatalmak lett.

Ezzel a diplomáciai eseménysorral szinte párhuzamosan, 1917. február végén a szentpétervári Putyilov fegyver- és lőszergyárból elindult sztrájk és tömegtüntetés, melynek kiváltó oka a háborús veszteségek miatti kiábrándultság és nyomor volt. Ez a forradalmi megmozdulás megdöntötte ugyan a cári abszolutista rendszert, de a hatalomra jutott politika erői (főként a mérsékelt reformokat hirdető nagytőkés-nagybirtokos Kadet Párt) képviselőiben az Ideiglenes Kormány tovább folytatta a háborút. Az Ideiglenes Kormány külügyminisztere és a Kadet Párt vezére, Miljukov deklarációban, majd jegyzékben próbálta meggyőzni az antant szövetségeseket az oroszok változatlan háborús céljait illetően. A kormány átszervezése (május 18.) után hivatalba lépett Kerenszkij hadügyminiszter, főként a nyugati szövetségesek megnyugtatására, megkezdte egy nagy nyári orosz támadás előkészítését. Két tényező azonban világosan mutatta, hogy a keleti front stabilitására és az orosz csapatok kitartására aligha lehet számítani. Egyrészt a forradalom utáni orosz belpolitikában kialakult az ún. kettős hatalom jelensége, mert a tömegével és spontán alakuló munkás- és katonatanácsokat (szovjetek) az Ideiglenes Kormány ellenzéke uralta (menseviket, bolsevikok, eszerek). Ez kétségessé tette a kormányzat hatékonyságát és hitelességét. Másrészről a keleti fronton tömegessé vált a katonabarátkozás, mely az első világháború lövészárk harcainak legsajátosabb jelensége volt. Noha szórványosan erre a nyugati fronton is volt példa (1914 karácsonján, vagy később húsvét idején), az ilyen tevékenységet mindegyik hadseregben szigorúan tiltották és büntették, megakadályozni azonban nem tudták. A keleti fronton az első ilyen jellegű katonabarátkozás és spontán fegyverszünet (1915 húsvétján) után a folyamat 1916 végére és 1917 első felében általánossá vált. 1917. április 15-én, húsvétkor az orosz katonák a keleti front egész arcvonalában tömegesen kezdeményeztek ilyen akciókat, amelyeket rövid beszélgetés és ajándékozás követett. A jelenség azt mutatta, hogy a harci morál csökkenése és az elkeseredettség, valamint a bé-

¹⁴ A Zimmermann-jegyzék. In. *Dokumentumok az Egyesült Államok történetéhez 1774–1918*. Szerk. Urbán Aladár. Bp., 1981, 319.

kevágy növekedése az orosz legénységi állományban és a keleti fronton volt a legintenzívebb.¹⁵

1917 végére katonai szempontból a központi hatalmak helyzete kedvezően alakult, hiszen a török frontokat leszámítva minden támadást visszavertek, sőt, a keleti és olasz frontokon sikeres, területi nyereségekkel járó ellentámadásokat indítottak. A német hadvezetőség nagyon bízott a korlátlan tengeralattjáró háború sikerében és Oroszország összeomlásában, valamint kilépésében. Ezért 1917 második felében már nem terveztek döntő támadást a nyugati fronton, úgy értékelték, hogy az USA haderejének megjelenése és a Monarchia katonai gyengülése ellenére a keleten felszabaduló német hadosztályok 1918 tavaszán a nyugati fronton meghozzák a győzelmet. Hasonlóan a megelőző háborús évekhez, a szembenálló felek tehát továbbra is döntő katonai győzelemre készültek. 1917 őszén az erre irányuló tervek azonban jórészt az orosz helyzet alakulásától függtek. Az 1917. november 7-én Szentpéterváron lezajlott bolsevik katonai hatalomátvétel híre már másnap bejárta a világot azzal együtt, hogy az új kormány azonnal felhívást intézett a hadviselő felekhez, kössenek általános fegyverszünetet és kezdeményezzenek béketárgyalást. Noha az újabb orosz forradalomra számítani lehetett, sőt az azt kirobbantó bolsevik politikusok, Vlagyimir Iljics Lenin vezetésével a német hadvezetés engedélyével érkeztek a forrongó Oroszországba, mégis a szovjet kommunisták gyors békekezdeményezése átrendezte a háború erőviszonyait. A német katonai és politikai vezetés számára rendkívüli fontossággal bírt, hogy megszűnjön a keleti front és az ottani német hadosztályok lekötöttsége, mert a kétfrontos háború megszűnte a nyugati fronton német erőfölényt eredményezhetett. Ezért pozitívan fogadták a szovjetek fegyverszüneti felhívását, azzal együtt, hogy tisztában voltak a kommunizmus európai elterjedésében rejlő veszélyekkel és ismerték Lenin és más bolsevik vezetők elképzeléseit a világháború világforgalommá alakításáról. Jó érzékkel ismerték fel azonban az új bolsevik rendszer kétségbeesett helyzetéből adódó lehetőségeket: hatalmuk konszolidálása és megszilárdítása érdekében Leninék valószínűleg minden körülmények között tárgyalásztalhoz kényszerülnek. A szovjet kormány gyakorlati lépései is efelé mutattak. A második szovjetkongresszus 1917. november 8-i békedekrétumának megfelelően november 20-án utasították Duhonyin tábornokot, az orosz haderők főparancsnokát, hogy kezdeményezzen fegyverszüneti tárgyalást a központi hatalmakkal. Ezzel egy időben az antant szövetségeseket is értesítették a kezdeményezésről, a brit és francia kormány azonban nem válaszolt a szovjet jegyzékre. A helyzetet csak tovább élte, hogy Duhonyin tábornok megtagadta az engedelmességet a szovjet kormánynak és december 3-i meggyilkolásáig nyíltan háborúpárti álláspontot képviselt, ami megfelelt London és Párizs elképzeléseinek.

¹⁵ Katonalevel orosz katonák látogatásáról a magyar lövészárokban (1917. december 7.) In. *Az első világháború. Nemzet és emlékezet*. Szerk. Szabó Dániel. Bp., 2009, 188–190.

1917. november végére a keleti front számos pontján, főként az orosz parancsnokok kezdeményezésére részleges fegyverszüneti megállapodások jöttek létre, ez történt a 3. és 4. osztrák–magyar hadsereg és a velük szemben álló orosz hadosztályok esetében. Kirilenko, az új főparancsnokká kinevezett hadügyi népbiztos november 26-án hivatalosan is értesítette a német főparancsnokságot a fegyverszüneti kezdeményezésről. A kedvező német válasz után a német keleti front főparancsnokságát, Breszt-Litovszk városát jelölték ki a tárgyalás helyszínéül. A szovjet kormány kezdeményezésével párhuzamosan zajlott Párizsban az antant Legfelsőbb Haditanács második ülése, ahol már az Egyesült Államok képviselője, Wilson elnök bizalmasa, House ezredes is részt vett. Az antant szövetségesek az ülésen a frissen kinevezett francia miniszterelnök és hadügyminiszter, Georges Clemenceau álláspontját fogadták el, miszerint a szovjet kormányt nem ismerik el, a háborút a keleti fronton folytatni kell. A döntésnek különösebb következménye nem lett, hiszen ekkorra a keleti fronton már gyakorlatilag megszűnt a harci tevékenység, a szovjet kormány pedig december elején Breszt-Litovszkba küldte békedelegációját. A breszt-litovszki béketárgyalások során világossá vált, hogy a német fél a legnagyobb mértékű területi nyereségre törekszik a gyors fegyverszünet és az azonnali békekötésért cserébe. A szovjet delegáció a tárgyalásokat egy demokratikus alapon nyugvó, annexió nélküli, általános békerendezés első felvonásának tekintette és ellenezte a német hadosztályok nyugati átcsoportosítását. Az első tárgyalási forduló után annyit mégis sikerült elérni, hogy december 7-étől 1918. január 14-ig az egész keleti frontra, valamint az ázsiai orosz–török arcvonalakra vonatkozólag fegyverszünetet kötöttek. A keleti front déli részét alkotó román frontra vonatkozólag december 9-én kötöttek fegyverszünetet Focsaniban, az itt állomásozó orosz–román erők azonban nem ismerték el a szovjet kormány fennhatóságát, sőt román támogatással Besszarábiát is megszállták. A breszti fegyverszünetet a francia és a brit kormány sem ismerte el, aminek taktikai oka volt, mert egy hadiállapotban lévő Oroszország mégiscsak német erőket köt le az amerikai hadsereg megérkezéséig. A döntésben ideológiai megfontolások is szerepet játszottak, a forradalom és bolsevizmus ellenességét az „Oroszország az antant szövetsége elárulója” hangzatos jelszóval kombinálták. Párizs és London a szovjet kormány gyors bukására számított és kapcsolatot keresett minden bolsevikellenes katonai és politikai erővel. 1917. december végén brit–francia megegyezés született, miszerint a britek Murmanszk és Arhangelszk térségében, valamint a Kaukázusban, a franciák pedig Oroszország déli részén szervezik és támogatják az ellenforradalmi csoportokat. Hasonló szerepet szántak Japánnak és az Egyesült Államoknak a Távolsági Keleten. Ezekbe a körzetekbe antant katonai missziók érkeztek, amelyek kapcsolatot teremtettek a keleti front hadifogolytáboráiban szervezett lengyel és cseh-szlovák légiókkal is. Ez az aktív szerepvállalás a Szovjet-Oroszország elleni jövőbeli intervenció megalapozódását jelentette, de fontosabb volt az, hogy a német csapatokat a keleti fronton tartsák.

Pichon francia külügyminiszter december 27-i beszédében diplomatikusan ugyan, de elutasította a szovjet béketerveket, ugyanígy tett David Lloyd George brit miniszterelnök is, aki 1918. január 5-én szakszervezeti vezetők előtt tartott beszédében a németek politikájára hivatkozva indokolta a brit tartózkodást. Az Egyesült Államok részéről azonban Woodrow Wilson amerikai elnök és tanácsadói megfelelőnek tartották az alkalmat arra, hogy egy amerikai rendezési tervvel álljanak elő. Az elnök január 8-i kongresszusi üzenetében fogalmazta meg programját, mely Wilson 14 pontjaként¹⁶ vált ismertté és jelentős mértékben meghatározta a háború utáni, Párizs környéki békék alapelveit. A nemzeti önrendelkezés (national self-determination) és a liberális politikai eszmékre, valamint a szabadkereskedelemre alapozott programot nem csupán az új európai rendet megalapozó amerikai javaslatnak szánták, de a breszt-litovszki szovjet békeelképzelések alternatívájaként is. Másrésztől azonban a program a háború folytatását is megalapozta, hiszen decemberben az USA hadat üzent a Monarchiának, kiállt a caporettoi vereség miatt teljesen demoralizálódott olaszok mellett és arra biztatta a szovjet kormányt, hogy harcoljon tovább a németek ellen.

1918. január 9-én folytatódtak a breszt-litovszki tárgyalások, a szovjet küldöttséget Lev Davidovics Trockij külügyi népbiztos vezette. Néhány napon belül kiderült, hogy a szovjetek továbbra is ragaszkodnak az általános békerendezés általuk deklarált alapelveihez, a központi hatalmak viszont az antant szövetségeinek távolmaradására hivatkozva a tárgyalást különbékével kívántak lezárni. Az is világossá vált, hogy Lengyelország, a balti államok és a tengerpart, Belorusszia nyugati része és Ukrajna a német elképzelések szerint a központi hatalmak megszállási zónájába kerül. A bolsevik párt vezetésén belül lezajlott hosszas viták után és a német hadsereg fenyegető előrenyomulása miatt a szovjet delegáció 1918. március 3-án aláírta a breszt-litovszki békét.¹⁷ Ennek értelmében Oroszország elfogadta a békefeltételeket és különbékét kötött a központi hatalmakkal. A megegyezés alapján a németek is beszüntették harci tevékenységüket, bár Ukrajnában még egész márciusban folytatták az előrenyomulást. A „kenyérbékének” is nevezett megállapodás alapján a német csapatok 1918 nyaráig, az aratás végéig megszállva tartották Nyugat-Ukrajnát és Nyugat-Belorussziát (az innen rekvirált gabonával látták el az ellátási gondokkal küszködő német hátszázatot). A szovjet bolsevik kormány, súlyos területi áldozatok árán ugyan, de kilépett a háborúból és időt nyert hatalma megszilárdítására.

A breszt-litovszki békéhez kapcsolódóan 1918. február végén különbéke tárgyalások indultak a Bukarest mellett Buftéában a központi hatalmak és a román kormány között. A március 5-én megkötött és május 7-én hivatalosan is hatályba

¹⁶ Wilson tizennégy pontja. Washington, 1918. január 8. In. *Nemzetközi szerződések 1918–1945*. Szerk. Halmosy Dénes. Bp., 1983. 22–24.

¹⁷ A breszt-litovszki békeszerződés. Breszt-Litovszk, 1918. március 3. In. *Nemzetközi szerződések 1918–1945*, i. m. 25–30.

lépett békeszerződés értelmében Románia kilép a háborúból és leszereli a keleti fronton a német és osztrák–magyar hadseregekkel szemben álló haderejét. A Monarchia és Bulgária javára kisebb határmódosítások történtek a Kárpátok vonalán és Dobrudzsában, a Besszarábiában állomásozó román haderőt azonban, amelyet az orosz bolsevikokkal szemben kívántak felhasználni, Bukarest irányítása alatt hagyták. Romániát súlyos háborús jóvátétel fizetésére kötelezték, valamint szabad átvonulást kellett biztosítani a központi hatalmak csapatai számára egy jövőbeli oroszok elleni támadás esetére.¹⁸ Sajátos békeszerződés született az újonnan függetlenné vált Finnország és Németország között. Az Orosz Birodalomtól elszakadó és önállóságát 1917. december 6-án deklaráló volt Finn Nagyhercegséget egy hónapon belül a skandináv államok és Franciaország is elismerte, Berlin azonban az új államot, elsősorban gazdasági és katonai-stratégiai okokból saját érdekszférájába kívánta vonni. 1918. március 7-én a német fővárosban békeszerződést írtak alá, áprilisban pedig német csapatok érkeztek az országba a bolsevikok ellen harcoló Mannerheim tábornok vezette finn nacionalista erők megsegítésére. Ekkor alapozták meg a német–finn gazdasági és katonai együttműködést, melyet a második világháború éveiben csak fel kellett újítani.

Az 1918 elején megkötött négy békeszerződéssel (orosz, ukrán, román, finn) Németország és a központi hatalmak keleti pozíciói jelentősen megerősödtek, az elfoglalt és szövetségessé tett államok gazdaságát a német haditermelés szolgálataiba állították. Mindezekon túl a németek Oroszország déli részén támogatták a bolsevikok ellen harcoló fehérgárdistákat és a fekete-tengeri orosz flotta átadását is követelték. A Novorosszijszkben állomásozó flottát a bolsevikok megvédeni nem tudták, ezért 1918. június 18-án elsüllyesztették. Mindezek mellett és a központi hatalmak átmeneti keleti sikerei ellenére mindenki tisztában volt azzal, hogy a háború végső kimenetele a nyugati front harcaitól függ.

A SZÖVETSÉGES ÉS TÁRSULT HATALMAK HÁBORÚ UTÁNI TERVEI ÉS A BÉKEKONFERENCIA MŰKÖDÉSI ELVEI

1918 nyarára egyértelművé vált, hogy az antant szövetséges országok nagyobb katonai tartalékokkal rendelkeznek, ennek megfelelően győzelmük csak idő kérdése volt. A nyugati frontra felvonuló nagy létszámú antant haderő, a tengeri utánpótlási vonalak viszonylag zavartalan működése és az Egyesült Államok jelenléte lehetőséget adott arra, hogy az antant szövetség vezetői távolabbi – a háború utáni – célokat fogalmazzanak meg. Törökország felosztásában már koráb-

¹⁸ A bukaresti békeszerződés. Bukarest, 1918. május 7. In: *Nemzetközi szerződések 1918–1945.* i. m. 31–37.

ban és titokban megegyezésre jutottak (Sykes-Picot egyezmény),¹⁹ 1918 nyarára elfogadták a Szovjet-Oroszország elleni antant intervenciót és az Osztrák–Magyar Monarchia felosztásának tervét is. A Monarchia emigráns és hazai nemzeti vezetői az 1918. április 8-án Rómában megnyílt kongresszuson kinyilvánították, hogy nem kívánnak tovább a Monarchia keretein belül élni, és önálló államiságot követelnek.²⁰ Különösen a cseh nemzeti mozgalom aktivizálódott. 1918. május 15-én Prágában a cseh Nemzeti Színház alapításának ötvenedik évfordulóján megismétlődött a római kongresszus, a szerb, szlovák, román, horvát, lengyel és olasz nemzetiségi vezetők közösen ünnepeltek a csehekkel. A francia és brit kormány 1918 nyarán elfogadta a Monarchia felosztásának elképzelését, döntésüket több szempont is motiválta. Egyrészt az Osztrák–Magyar Monarchia helyén létrejövő kis államok láncolatát az önálló balti államokkal és Lengyelországgal együtt megfelelő védővonalnak, „egészségügyi folyosónak” (cordon sanitaire) tartották a szovjet bolsevizmus európai elterjedésével szemben, másrészt a leendő új államok kismemzeti nacionalizmusát elég erősnek képzelték az Osztrák–Magyar Monarchia újjáéledésének megakadályozására. Továbbá az új államok létének biztosításával lehetőség nyílt a francia és brit nagyhatalmi érdekszféra közép-európai és balkáni kiterjesztésére. Ennek megfelelően London és Párizs támogatta római kongresszus határozatait és a nemzetiségi politikusokat. Hosszabb tétovázás után ugyanígy foglalt állást az Egyesült Államok kormánya is. 1918. június 3-án a Legfelsőbb Haditanács harmadik, Versailles-ban tartott ülésén a francia, angol, olasz és amerikai kormányok háborús célként határozták meg a független lengyel, csehszlovák és jugoszláv állam felállítását. A Párizsban működő Csehszlovák Nemzeti Tanácsot (Edvard Beneš és Thomas Masaryk irányításával) gyakorlatilag hadviselő csehszlovák kormányként kezelték. Az Osztrák–Magyar Monarchia léte ettől fogva a végső antant győzelem időpontjától függött.²¹

A Nagy Háború során elszenvedett rendkívüli emberi és anyagi veszteségek miatt a győztes szövetség tagjai, sokszor bosszúvágytól vezérelve, teljes mértékben érvényesíteni kívánták akarataikat a központi hatalmak vesztes államai fölött. Ez az európai történelemben nem jelentett újdonságot, a „győztes mindent visz” alapelv ellenére azonban rövid időn belül mindig helyreállt a kontinentális egyensúly, mert ez minden korábbi hadviselő félnek kölcsönösen érdekében állt. Ez történt a spanyol örökösödési háborút lezáró utrechti béke (1713) után, vagy a francia forradalom és a napóleoni kor háborúit lezáró bécsi kongresszuson (1815) kialakított Szent Szövetség rendszerén belül. Az esély 1919 elején is megvolt arra, hogy méltányos békerendszer szülessen, vagyis újra működjön a

¹⁹ John H. Morrow Jr.: *The Great War*, i. m. 14.

²⁰ Ausztria-Magyarország nemzetiségeinek közös nyilatkozata. Róma, 1918. április 10. In. *Az első világháború*, i. m. 223.

²¹ Barta Róbert: *Az első és második világháború*, i. m. 147–148.

19. századi diplomácia egyik alapelve, a kompenzációs politika. Az elvi alapokat ehhez Woodrow Wilson amerikai elnök 1918. január 8-i kongresszusi üzenetében megfogalmazott 14 pontja adta, amely jórészt a közvéleménynek szánt propagandafogásként az összeülő Párizs környéki békekonferenciák látszólagos zsinórmértéke lett. Az amerikai rendezési elképzelés a nemzeti önrendelkezés (national self-determination), a politikai-gazdasági szuverenitás, valamint a liberális kereskedelempolitika (szabadkereskedelem) ötvözetéből kívánta újraalkotni Európát. A békekonferenciák mottójaként hangoztatott nemzeti önrendelkezés elvét könnyebb volt definiálni, mint a gyakorlatban működtetni. A népek és nemzetek szuverén jogát arra, hogy önálló államot alkothassanak az általuk kívánt formában, valójában a győztes nagyhatalmak és kisebb szövetségeik csak önmagukra értelmezték. A wilsoni program demokratikus megoldásokat javasolt olyan vitás kérdésekre, mint a vegyes etnikai összetételű területek hovatartozása (népszavazást kell tartani az ott élő lakosság körében), az újonnan létrejött államok közötti konfliktusok kezelése (fel kell állítani egy nemzetközi szervezetet, a Népszövetséget), a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítása (jogaikat minden békeszerződésbe bele kell foglalni).²²

A BÉKERENDSZER HIÁNYOSSÁGAI

A békekonferencia a gyarmatok tekintetében elsősorban a britek érdekeit vette figyelembe, amikor népszövetségi mandátumterületeket jelöltek ki brit (Irak, Palesztina, Transzjordánia), francia (Szíria, Libanon) és japán (a volt német gyarmat csendes-óceáni szigetek) gyámsággal. Az egész rendszert a Genfben székelő Népszövetségnek kellett felügyelnie, amely nem rendelkezett önálló fegyveres erővel és a tagállamok közötti konfliktusok esetén csak ajánlásokat tehetett az illető kormányoknak. A Népszövetséghez érkezett panaszok zöme az új európai határok miatt a nemzeti kisebbségek – németek, magyarok – sérelmeit tartalmazták. A nemzetközi szervezet büntetőintézkedéseket, szankciókat is kiszabhatott a népszövetségi alapelvek megsértőire, de azok betartását nem kényszeríthette ki.²³ Határozatot hoztak egy állandó nemzetközi bíróság felállításáról Hága központtal, és népszövetségi gyorssegélyben részesítették a háború után leginkább csőd szélén álló országokat (Ausztria, Bulgária).

A Párizs környéki békerendszer hibái már a kortársak előtt is nyilvánvalóak voltak. A brit békedelegáció gazdasági szakértője, John Maynard Keynes által

²² Uo. 173–174.

²³ A Nemzetek Szövetségének hibáira és működési zavaraira lásd még Balogh Arthur: *A Nemzetek Szövetsége húsz évi működésének mérlege*. Erdélyi Tudományos Füzetek, 119. sz. Kolozsvár, 1940.

még 1919-ben írott és számos nyelvre, köztük magyarra is lefordított rövid könyv (A béke gazdasági következményei) arra hívta fel a figyelmet, hogy a háború utáni Európa ilyen békével gazdaságilag működésképtelenné válik. A jóvátételek túlzottak, a győztesek döntéseinél csak a bosszúvágy és a politikai szempontok domináltak. Keynes szerint előrevetíti az újabb konfliktusokat, amelyből csak idő kérdése, hogy mikor alakul ki a következő háború. Az új európai határokkal létrejött kisállamiság rendszerét belső konfliktusok is terhelték, mert a kismemzeti nacionalizmusok egymás ellen irányultak, így az új határok mentén gyorsan kialakultak a konfliktusos zónák. Az etnikai többség elvét a határok meghúzásánál még ott sem vették figyelembe, ahol arra lehetőség volt (Szudéta-vidék, a Felvidék déli része, Erdély nyugati pereme). A nemzeti önrendelkezés wilsoni elvét a győztesek csak saját magukra nézve tartották érvényesnek, és ez a látványos megkülönböztetés csak tovább erősítette a vesztesek revansvágyát. Mindez a közép- és kelet-európai térségben létrejött nagyhatalmi vákuummal együtt a fokozatosan megerősödő Németország befolyását készítette elő. A békeszerződésekkel kapcsolatban néhány területen megtartott népszavazás csak szabályerősítő kivételt jelentett, mert a wilsoni pontok minden vitatott és etnikailag kevert terület esetében javasolták azt.

Az Egyesült Államok kongresszusa végül nem ratifikálta a békeszerződéseket, mert a Nemzetek Szövetségének számos alapelvét az amerikai alkotmánnyal ellentétesnek találták. Elismerték viszont a világtengerek erőviszonyait és a flották egymáshoz viszonyított erejét szabályozó 1921-es washingtoni flottaegyezményt, amelyhez a következő évben még három egyezményt csatoltak. A flottaegyezmény megszabta az öt győztes világhatalom flottaerejét, eszerint az Egyesült Államok és a Brit Birodalom egyenként 525 ezer, Japán 315 ezer, Franciaország és Olaszország 175–175 ezer tonna vízkiszorítású flottát tarthat fegyverben. A nagyhatalmi és a kienchatalmi egyezmények a csendes-óceáni érdekszférák pontos elhatárolását és Kína függetlenségét biztosították, míg az ún. Santung-szerződésben Japán visszaadta Kínának a Santung-félszigetet Csingtao kikötőjével együtt.

Míg az amerikaiak a háború utáni rendezésben csak bizonyos területeken vettek részt, addig a szovjet bolsevikok képviselőit meg sem hívták a béketárgyalásokra. Így a létrejövő új keleti nagyhatalom, a Szovjetunió kimaradt a háború utáni rendezésből. Ennek nem egyszerűen ideológiai okai voltak (a bolsevizmus ellenesség), hanem az is, hogy az antant szövetségesek így akarták büntetni az oroszokat, amiért 1918-ben kiléptek a háborúból. A békekonferencia idején meg nem volt sejthető, hogy a jövőbeli Európa és a világ sorsát alapvetően meghatározó két nagyhatalom maradt ki átmenetileg a kontinens ügyeiből. A hagyományos európai nagyhatalmi egyensúly keleti tartópillére kiesett, a kontinens nyugati része pedig az amerikaiak gazdasági függőségébe került.

A békekonferencia elhibázott döntései természetesen hozzájárultak az újabb háború kirobbanásához, de nem a Párizs környéki békék rendszere volt az egyedüli és döntő oka a második világháború kitörésének. Az 1919 és 1939 közötti európai események, a nagyhatalmi politika átalakulása, a világválság hatásai, a náci²⁴ és a szovjet bolsevik eszmék elterjedése és rivalizálása nélkül önmagában a békerendszer nem válhatott volna háborús okká. Az 1939-ben kitört háború nem elsősorban az 1919-es békekonferencián meghozott intézkedések és megállapodások, hanem az azt követő két évtized elhibázott, vagy meg nem hozott politikai, diplomáciai, katonai döntéseinek a következménye volt.

ÖSSZEZÉS

Az új országhatárok emberek millióinak életét változtatták meg, a háborús kiábrándultság, a veszteségek, a gazdasági káosz szinte minden országban forradalmi helyzetet teremtett. Az első világháború utáni általános forradalmi hullám nagyrészt az első világháború hatásaként értelmezhető, mint ahogyan az is, hogy új, sokszor szélsőséges politikai erők jelentek meg a különböző országokban. A parasztság politikai fellépése mellett a szélsőjobboldali eszméket képviselők és a kommunisták, valamint a szociáldemokraták is részt kértek a hatalomból. 1918 után Európában széles körben elterjedt az a vélekedés, hogy a hagyományos politikai elitek megbuktak, új eszmékre, berendezkedésre van szükség, tömegigénnyé vált a politikában való részvétel. Mindemellert emberek millióinak alakult át gyökeresen a szemléletmódja, világnézete, mert a háború gyorsan és kíméletlenül relativává tette az addigi értékrendet. A távoli frontokon szolgáló, vagy hadifogságba esett katonák nemcsak új népeket, eddig ismeretlen országokat, szokásokat ismertek meg, de hazatérve háborús erőfeszítéseik jogán nagyobb beleszólást követeltek egyéni és közösségi életük alakításába. A világ 1918 után szinte mindenben megváltozott, de ez a változás az első évtizedben még aligha volt érezhető.

A háború utáni zavaros viszonyok jeleként 1921-ben éles vita bontakozott ki a franciák és a britek között a jóvátételek ügyében, melyet végül 132 milliárd aranymárkában jelöltek meg, s mindezt a németeknek 37 év alatt kellett megfizetni.²⁵ Ebben az évben IV. Károly magyarországi visszatérési kísérletei (királypuccsok) valós veszélyként jelezték a Habsburg-restaurációt, ezért nem volt véletlen, hogy a Magyarországot és Ausztriát körülvevő kisantantnak elnevezett új államok szövetségét ekkor erősítették meg. A csehszlovák–román, jugoszláv–

²⁴ A Németországban 1933 januárjában hatalomra jutott náci párt háborús programja és annak megvalósítása sokkal inkább oka volt a második világháborúnak, mint a Nagy Háborút lezáró békerendszer. Erre nézve: Ian Kershaw: *Hitler. 1889–1936*. Bp., 2003. 19–28., 509–523., 544–553.

²⁵ Margaret Macmillan: *Béketeremtők*, i. m. 232–248., 573–574.

román és csehszlovák–jugoszláv kétoldalú szerződésekkel tető alá hozott szövetséget formálisan a duna-medencei és a balkáni stabilitás legfőbb őrének tekintették, de a valóságban alig volt képes ezt a szerepet betölteni. A francia gazdasági és katonai jelenlét a kisantant államaiban egyáltalán nem ellensúlyozta az egymás közötti gazdasági és diplomáciai feszültségeket, amelyeket csak átmenetileg csökkentett a magyar- és osztrákellenesség. 1924-től a térségben már élesen kirajzolódott az erővonalak, miszerint a vesztesek csakis a németektől és az olaszoktól várhattak támogatást, az új „nemzetállamok” pedig elkötelezték magukat a francia külpolitika mellett.

HADIÁLLAPOTBA KERÜLÉS ESEMÉNYEI

Időpont	Ki	Kinek	Mód	1916 márc. 9.	Németország	Portugália	hadiállapot deklarálása
1914. júl. 23.	Ausztria-Magyarország	Szerbia	ultimátum	márc. 13.	Ausztria-Magyarország	Portugália	dípl. viszony megszakít
júl. 24.	Japán	Ausztria-Magyarország	diplomáciai viszony megszakítása	márc. 15.	Ausztria-Magyarország	Portugália	hadiállapot deklarálása
júl. 25.	Ausztria-Magyarország	Szerbia	dípl. viszony megszakít	aug. 26.	Olaszország	Németország	hadüzenet
júl. 28.	Ausztria-Magyarország	Szerbia	hadüzenet	aug. 27.	Románia	Ausztria-Magyarország	hadüzenet
okt. 31.	Francia, Nagy-Britannia	Törökország	dípl. viszony megszakít	aug. 28.	Németország	Románia	hadüzenet
aug. 1.	Németország	Oroszország	hadüzenet	aug. 30.	Törökország	Románia	hadüzenet
aug. 2.	Németország	Németo., Auszt.-Magyaro.	semlegesség deklarálása	aug. 31.	Bulgária	Románia	hadüzenet
aug. 2.	Németország	Belgium	ultimátum	nov. 26.	Görögország	Németország, Bulgária	dípl. viszony megszakít
aug. 3.	Németország	Franciaország	hadüzenet	1917 febr. 3.	USA	Németország	dípl. viszony megszakít
aug. 3.	Románia	Németo., Auszt.-Magyaro.	semlegesség deklarálása	ápr. 6.	USA	Németország	hadiállapot deklarálása
aug. 4.	Nagy-Britannia	Németország	hadüzenet	ápr. 8.	Kuba és Panama	Németország	hadiállapot deklarálása
aug. 4.	Németország	Belgium	hadiállapot beállása	ápr. 9.	Ausztria-Magyarország	USA	dípl. viszony megszakít
aug. 4.	Nagy-Britannia	Németország	ultimátum	ápr. 9.	Kuba és Panama	Németország	dípl. viszony megszakít
aug. 5.	Ausztria-Magyarország	Oroszország	hadüzenet	ápr. 12.	Brazília	Németország	dípl. viszony megszakít
aug. 5.	Montenegró	Ausztria-Magyarország	hadüzenet	ápr. 13.	Bolívia	Németország	dípl. viszony megszakít
aug. 6.	Szerbia	Németország	hadüzenet	ápr. 20.	Törökország	USA	dípl. viszony megszakít
aug. 8.	Montenegró	Németország	hadüzenet	ápr. 27.	Guatemala	Németország	dípl. viszony megszakít
aug. 12.	Francia, Nagy-Britannia	Ausztria-Magyarország	hadüzenet	máj. 17.	Honduras	Németország	dípl. viszony megszakít
aug. 19.	Japán	Németország	hadüzenet	máj. 20.	Libéria	Németország	dípl. viszony megszakít
aug. 23.	Németország	Japán	dípl. viszony megszakít	máj. 21.	Nicaragua	Németország	dípl. viszony megszakít
aug. 23.	Japán	Németország	hadiállapot deklarálása	jún. 5.	Haiti	Németország	dípl. viszony megszakít
aug. 25.	Japán	Ausztria-Magyarország	hadiállapot deklarálása	jún. 11.	San Domingo	Németország	dípl. viszony megszakít
aug. 27.	Ausztria-Magyarország	Belgium	hadüzenet	jún. 27.	Görögország	Németország és Bulgária	hadiállapot deklarálása
nov. 3.	Oroszország	Törökország	dípl. viszony megszakít	jún. 30.	Görögország	Ausztria-Magyarország	hadiállapot deklarálása
nov. 5.	Francia, Nagy-Britannia	Törökország	hadüzenet	júl. 28.	Sziám	Németo., Auszt.-Magyaro.	hadiállapot deklarálása
nov. 12.	Törökország	Franciaország, Nagy-Britannia, Oroszország	hadüzenet	aug. 4.	Libéria	Németország	hadiállapot deklarálása
1915 máj. 23.	Olaszország	Ausztria-Magyarország	hadüzenet	aug. 14.	Kína	Németország	hadiállapot deklarálása
máj. 24.	Németország	Olaszország	dípl. viszony megszakít	aug. 21.	Kína	Ausztria-Magyarország	hadiállapot deklarálása
jún. 3.	San Marino	Ausztria-Magyarország	hadüzenet	szept. 1.	Costa Rica	Németország	dípl. viszony megszakít
aug. 17.	Olaszország	Törökország	hadüzenet	okt. 7.	Uruguay és Peru	Németország	dípl. viszony megszakít
okt. 5.	Oroszország	Bulgária	dípl. viszony megszakít	okt. 25.	Brazília	Németország	hadiállapot deklarálása
okt. 6.	Francia, Nagy-Britannia	Bulgária	dípl. viszony megszakít	dec. 7.	USA	Ausztria-Magyarország	hadiállapot deklarálása
okt. 14.	Bulgária	Szerbia	hadüzenet	dec. 8.	Ecuador	Németország	dípl. viszony megszakít
okt. 14.	Olaszország	Bulgária	dípl. viszony megszakít	dec. 11.	Panama	Ausztria-Magyarország	hadiállapot deklarálása
okt. 15.	Nagy-Britannia	Bulgária	hadiállapot deklarálása	dec. 16.	Kuba	Ausztria-Magyarország	hadiállapot deklarálása
okt. 16.	Franciaország	Bulgária	hadiállapot deklarálása	1918. ápr. 20.	Guatemala	Németország	hadiállapot deklarálása
okt. 19.	Olaszország	Bulgária	hadiállapot deklarálása	máj. 8.	Nicaragua	Németo., Auszt.-Magyaro.	hadiállapot deklarálása
okt. 20.	Oroszország	Bulgária	hadiállapot deklarálása	máj. 23.	Costa Rica	Németo., Auszt.-Magyaro.	hadiállapot deklarálása
				jún. 19.	Honduras	Németország	hadiállapot deklarálása
				júl. 13.	Haiti	Németország	hadiállapot deklarálása

A legfőbb probléma továbbra is Európa gazdasági működésképtelensége volt. Ennek jellemző vonásaként a német nagytőke képviselői minden eszközzel szabotálták a békeszerződés gazdasági és pénzügyi előírásainak végrehajtását, főként a szénszállításokat. Az amerikai gazdaság ekkor látványosan kivonult az európai ügyekből, a franciák pedig a háborús károk miatt sem voltak képesek lendületet adni a kontinens gazdaságának. Ebben a helyzetben a britek léptek fel kezdeményezőleg, azzal a nem titkolt céllal, hogy egy európai font sterling övezet megvalósításával London váljon az európai gazdaság motorjává. A jótételi

ügyek rendezését és a brit szándékokat kívánta szolgálni az 1922. április 10-én Genovában megnyílt gazdasági konferencia, ahol a vesztes államok mellett a szovjetek is képviseltették magukat. A látványos kudarccal végződő tanácskozás egyetlen hozadéka az volt, hogy a Genova melletti Rapallóban a német és a szovjet küldöttség vezetője (Walther Rathenau és Georgij Vasziljevics Csicserin) meg egyezett a diplomáciai kapcsolatok felvételében,²⁶ megalapozva ezzel az egészen 1941-ig harmonikusnak és kölcsönösen előnyösnek mondható szovjet–német viszonyt.

²⁶ A rapallói szerződés. Rapallo, 1922. április 16. In. *Nemzetközi szerződések 1918–1945*, i. m. 208–211. A két háború közötti szovjet–német kapcsolatokról és katonai együttműködésről: Olaf Groehler: *Selbstmordische Allianz. Deutsch-Russische Militärbeziehungen 1920–1941*. Berlin, 1992.

ÍRORSZÁG AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN

BEVEZETÉS

Írország a Nagy Háború kirobbanásának időszakában az önkormányzásért vívott harc és a nemzeti újjáéledés lázában égett. A Brit Birodalom részeként, az Ír Parlamenti Párt politikusai a Westminsterben képviseltették magukat és törvényi úton próbáltak érvényt szerezni a nemzeti törekvéseknek. Az évtizedek óta elhúzódó Home Rule vita a háború kirobbanásakor, vagy éppen annak következtében, megoldódni látszott. Ugyanakkor a politikai paletta kiszélesedett. A korábban csupán szélsőséges nézeteket valló, nacionalista csoportok egyre egységesebb, szervezett politikai párttá nőttek ki magukat. A politikai élet átalakulása mellett egy erőteljes militarizálódás is megfigyelhető volt a korszakban. Mind az észak-ír unionisták, mind pedig az ír nacionalisták felállították saját fél-katonai alakulataikat még a háború kirobbanása előtt. Ezek az önkéntes alapon működő csoportok is részt vállaltak a háborúban, ám fogadtatásuk a birodalmi hadseregben eltérő volt, mely tovább mélyítette a konfliktust a két tábor között.

A HOME RULE VITA ÉS ANNAK LEZÁRÁSA

Az írek nemzeti törekvése, mely az önkormányzás elnyerésére irányult, több évtizedes múltra tekintett vissza a háború kezdetén. Az alap problémát az észak-ír unionisták és a déli nacionalisták szembenállásán túl, a brit Felső Ház jelentette, mely minden egyes alkalommal megakadályozta a törvényalkotási folyamatot. A brit Felső Házban mindig is a konzervatívoké volt a vezető szerep. Mialatt az Alsó Ház erőviszonyai a választásoktól függően változhattak, addig a Felső Ház többsége egységes maradt. Így bármilyen, számukra kedvezőtlen vagy nekik nem tetsző törvényt elutasíthattak és visszaküldhettek a brit törvényhozás alsóbb szintjére.

Az ír kérdés mindig is megosztotta a brit politikai életet. Az Ír Parlamenti Párt szövetsége a liberálisokkal nagyban meghatározta az erőviszonyokat. Az Ír Parlamenti Párt, vagy más néven a Home Rule Párt, már a Gladstone-i időktől együttműködött a liberálisokkal. A 20. század elejére azonban a Liberális Párt számos tagja már kényelmetlennek érezte ezt a helyzetet és nem kívánták tovább

segíteni az ír ügyet. Az 1910-es választás azonban megváltoztatta az erőegyensúlyt. Lloyd George, ekkor még, mint a liberálisok pénzügyminisztere, 1909-ben beterjesztett egy költségvetési javaslatot a Felső Ház elé, mely olyan pontokat is tartalmazott, amelyek elképzelhetetlenek voltak korábban. A People's Budget, azaz a nép költségvetése néven elhíresült törvénytervezet megadóztatta volna a gazdagokat és szociális jóléti programot vezetett volna be országszerte. A tervezetet a Felső Ház elutasította, Asquith miniszterelnök pedig lemondásra kényszerült és 1910 elejére kiírta az új választásokat. Bár a választásokat megnyerték a liberálisok, a korábbi biztos többségüket elveszítették a parlamentben. A kormányfő így tárgyalásokba kezdett Redmonddal és a Home Rule Párttal. A két párt szövetsége létrejött, a költségvetést végül elfogadták és az Asquith kormány megkezdte munkáját, hogy az ír önkormányzati törvényt keresztülvigye.

Ez a kötelék egyszerre segítette a feleket céljaik elérésében, de nem is hagyott túl sok politikai mozgásteret számukra. Ez a 19. század végén megkötött szövetség a századfordulóra megosztotta a Liberális Pártot, de az Asquith vezette kormánynak az egyébként is gyenge helyzetéből adódóan, nem állt módjában kilépni ebből az érdekkapcsolatból. A Home Rule körül kialakult vita és az elnyeréséért folytatott küzdelem azonban egységbe tömörítette a brit Konzervatívokat. Az önkormányzás megghiúsítása, mint közös cél egységes politikai erővé kovácsolta az Unionistákat és a Konzervatív Pártot. A dublini, nemzeti parlament és a birodalomtól való – akár csak részleges – elszakadás gondolata megrémítette a lojális északiakat. Minden politikai és gazdasági kapcsolatukat felhasználták a törvényjavaslat megghiúsítására.

A liberálisoknak végül 1914-ben sikerült látszólag megoldania az önkormányzás kérdését. A brit parlament 1914. augusztus 25-e és 31-e, valamint szeptember 9-e és 17-e között tartott ülészeit azzal a céllal gyűlt össze, hogy lezárja az olyan befejezetlen ügyeket, mint az ír Home Rule kérdése.¹ A brit kormányfő a törvényhozás alsó házában a következő szavakkal érvelt a párttársai és az ellenzék előtt:

„Elismerem, hogy a háború okozta új helyzet nem csupán indokolja, de meg is követeli bizonyos dolgok felfüggesztését. Arra a következtetésre jutottunk, hogy a mi kötelességünk volt megkérni a tisztelt Házat, hogy járuljon hozzá egy tervezet törvényerőre emelkedéséhez, mivel ez törvényhozás nélkül foglalná el a helyét és így kellene a javaslatnak bevonulnia a törvénykönyvbe. Ugyanakkor semmilyen tényleges lépést nem kellene tenni a törvényjavaslatok gyakorlati alkalmazásának érdekében, egy minimum 12 hónapos időintervall-

¹ Alan John Percivale Taylor: *English History, 1914–1945*. New York, 1976. 16.

*lumig, és ha ez lejárt, de a háború még folytatódik, akkor egy királyi rendelet által meghatározott ideig, ami a háború időtartamánál nem későbbi.*²

A benyújtott törvényjavaslatot kisebb módosításokkal elfogadta a brit törvényhozás mindkét háza, az új önkormányzati törvény kiegészítése alapján azonban annak életbe lépését a háború végéig elhalasztotta a kormány.

Az önkormányzati törvény végleges formája és annak kiegészítése felborította az addigi kényes egyensúlyt az ír politikai életben. Az egyik oldalon az Ír Parlamenti Párt, Redmond vezetésével, részleges sikerként könyvelhette el a törvény elfogadását. Azonban az a tény, hogy az újonnan szerzett jogait csak a háború után gyakorolhatják, nagymértékben beárnyékolta az ekkor még vezető ír politikusok örömét. A másik oldalon mind a nacionalisták, mind pedig a lojalisták ellenezték a brit parlament által elfogadott törvényt. A két fél tiltakozása mögött természetesen más-más okok álltak. Az egyre radikálisabb nézeteket valló déli nacionalisták kifogásolták, hogy az igazán fontos kérdésekben, mint pl.: a háború és béke, a külügyek, a katonai ügyek, vagy a kereskedelmi hajózás, továbbra is a brit parlament döntött. A másik jelentős problémát a kompromisszumos megoldásként született 6 északi megye kizárása jelentette. A többségében protestáns, unionisták lakta terület ennek értelmében nem tartozott a dublini parlament irányítása alá.³

A POLITIKA ÁTALAKULÁSA

A háború négy éve alatt az ír politikai élet teljes átalakuláson esett át. Az átrendeződés három fő dologra vezethető vissza. Elsőként az önkormányzati törvényt kell megemlíteni. Első lépésben annak elfogadása, majd végül a háború végéig történő elhalasztása egy látszatz megoldás volt, melynek köszönhetően egy rövid időre lekerülhetett az ír kérdés, mint problémakör, a brit kabinet napirendjéről. A Home Rule vita lezárult ugyan, az Ír Parlamenti Párt belebukott célja elérésébe.

² „Admitting, as I do, to the full, that the new state of things created by the War not only warrants but demands a period of suspension, we came to the conclusion that it was our duty to ask the House to sanction a plan under which, as would have taken place without any legislation, these Bills should pass on to the Statute Book, but at the same time no effective steps should be taken to bring them into practical operation before, as a minimum, a term of twelve months, and if at the expiration of that term the War still continues, before a date to be fixed by Order in Council, not later than the duration of the War.” (A szerző saját fordítása) British Parliamentary Debates, 890. Online: http://hansard.millbanksystems.com/commons/1914/sep/bill/S5CV0066P0_19140915_HOC_227, letöltve: 2014. november 8.

³ Government of Ireland Act, The 1916 Rising: Personalities and Perspectives online exhibition, 3.1.1. 5–6. Online: <http://www.nli.ie/1916/pdf/3.1.1.pdf>, letöltve: 2014. november 8.

Támogatóik azt nehezményezték, hogy bár törvényt születt, azt mégsem alkalmazhatták, riváisaik pedig magát a törvényt ellenezték. Redmond pártjának összeomlása, valamint eredeti célkitűzéseiknek fél sikere olyan légkört teremtett, ami a nemzeti oldal előretörésének biztosított termékeny táptalajt. A különböző ír nacionalista csoportosulások a 19. század második felétől virágkorukat élték.

Ezek közé tartozott például a Kelta Liga, melyet 1893-ban alapította Douglas Hyde. A Liga elsődleges célja az ír kultúra és nyelv újjáélesztése és művelése volt. Ez a csoportosulás nem politikai vagy vallási alapon szerveződött. Kezdetben nem volt az egész országra kiterjedt tömegszervezet. Az 1798-as ír felkelés évfordulója után azonban terjeszkedni kezdett. Tagja túlnyomó részt ugyan ír katolikusok voltak, de akadtak protestáns unionisták is a soraik között. Sokuknak volt tapasztalata a közigazgatásban, számos tagja középosztálybeli városi ember volt, vagy éppen hazatért emigráns. A Kelta Liga nemzeti gondolkodásra való nevelésben betöltött kiemelkedő szerepére mutat rá Tom Garvin professzor művében, amikor azt hangsúlyozza, hogy Írország részleges, majd teljes függetlenségét követő majd 50 évben a kormány minisztereinek és az idősebb közsolgáknak a fele tagja volt a Ligának. Az ő szavaival élve: „A Kelta Liga kinevelt egy egész politikai osztály”.⁴

A hagyományos ír sportok felélesztését, valamint a nemzeti nevelést tűzte ki célul a Kelta Atlétikai Szövetség. Ezt a csoportosulást Michael Cusack és Maurice Davin hozta létre 1884-ben. A Szövetség a tradicionális sportok művelésével kívánta erősíteni a nemzeti összetartozást és így akart részt vállalni a kelta újjáéledésben. Ez a szervezet azonban már koránt sem volt annyira politikamentes, mint a Liga. A feniánusok hamar felfedezték a Szövetségben rejlő potenciált és beszivárogtak a tagjaik közé, egyfajta toborzó és kiképző terepnek tekintve a szervezetet.

A korszak egyik jelentős problémájára próbált megoldást adni az Ír Nemzeti Föld Liga is, melyet 1879-ben Michael Davitt alapított, első elnöke pedig Charles Stewart Parnell volt. A Föld Liga a 19. század végén egyre égetőbb földkérdés és a kis bérlők helyzetére kereste a választ.

A fentebb említett szervezetek mellett mindenképp említést kell tennünk a radikálisabb nézeteket valló Ír Republikánus Testvériség. Ez a feniánus hagyományokon nyugvó titkos szervezet, mely a brit birodalomtól való teljes elszakadást tűzte zászlajára, szélsőségesebb nézeteit nem a politika, mint inkább a fegyverek segítségével kívánta megvalósítani. Mindezt a Testvériség által szervezett felkelések is jól bizonyítják.

A második pillére a politika átrendeződésének az a nemzeti újjáéledés során kinevelődött generáció, melynek tagjai már sokkal céltudatosabban és nagyobb

⁴ Tom Garvin: *The Evolution of Irish Nationalist Politics*. Dublin, 1981. 101–102.

igényekkel léptek fel a nemzeti jogaikat illetően. A nagy háború éveiben a Redmond pártja után maradt politikai űrt egy új párt, a Sinn Féin, azaz Mi Magunk, kezdte betölteni. A Sinn Féin 1905-ös alapításakor még messze állt attól, hogy egységes politikai pártnak nevezhesse magát. Az azonban mindenképp elmondható, hogy tagjai egy új, a Redmondi párttól eltérő irányvonalat képviseltek. Támogatottságuk ugyan csak az 1916-os húsvéti felkelés után nőtt meg, és különösen az 1918-as választásokon vált nyilvánvalóvá az a potenciál, amelyet ez a csoportosulás képviselt az ír politikai palettán.⁵ A kezdeti Sinn Féin főként Dublinra és a nagyobb városokra korlátozódott. Olyan újságírókból, kisebb politikusokból, diákokból és irodai dolgozókból állt össze a párt taglétszáma, akiket az Ír Parlamenti Párttal szembeni elégedetlenség kötött össze. Az alapításkor Arthur Griffith egy egyáltalán nem köztársaság-párti programot képviselt. Az erőszakmentes tömeg erejében hitt. Elismerte a brit uralkodó fennhatóságát Írországbán, azonban csupán, mint királyt. A két ország unióját törvénytelennek tartotta. Az Osztrák–Magyar Monarchia felépítését és működését tekintette követendő példának és duális monarchia létrehozását, valamint Dublinban székelő parlamentet javasolt. A pártot Griffith alapította, de Eamon De Valera vezetésével vált igazán sikeressé. Az húsvéti felkelés utáni időszakról már tömegpártról beszélhetünk, amely a Griffith-i monarchista ideológiát háttérbe szorítva teret engedett a republikánus nézeteknek.⁶ A Sinn Féin tagjai ekkor még alapvetően politikai eszközökkel, a törvényhozás keretein belül képzelték el az egyre erősödő nemzeti törekvésekért vívott harcot.

A nemzeti oldalhoz tartozott egy radikálisabb, militárisabb szárny is. A nacionalisták ezen része a Home Rule kudarca után a saját kezébe kívánta venni az irányítást és fegyveres úton akartak érvényt szerezni akarataiknak. Így az átalakulás harmadik elemének tekinthető az a tény, hogy az ír nacionalisták lehetőséget láttak a britek háború miatti szorult helyzetében. A 20. század fordulóján az Ír Republikánus Testvériség csak az alkalomra várt, míg a britek abban a hitben éltek, hogy a szervezet csupán árnyéka régi hírnevének.⁷ A Testvériség és a nem sokkal korábban alakult Ír Nemzeti Önkéntesek egy csoportja már a háború elejétől kezdve tervezett egy fegyveres felkelést a brit hatóságokkal szemben. A terv végrehajtását többször elhalasztották a szervezetlenség, a nem megfelelő létszám, az elégtelen felszerelések, valamint a fegyverek hiánya miatt. 1916-ban egy a németekkel folytatott titkos tárgyalássorozatot követően, elindult egy fegyverszállítmány, amit az ír partokhoz érve lefoglalt a brit hatóság. A német segítség meghiúsulása után, az országos felkelés szervezői a műveletek újbóli elhalasztása mellett döntöttek. A vezetést megosztotta a német fegyverek lefoglalása.

⁵ Michael Laffan: *The Resurrection of Ireland, The Sinn Féin Party, 1916–1923*. Cambridge, 2000. 4.

⁶ Garvin, T.: *The Evolution*, i. m. 105–106.

⁷ Laffan, M.: *The Resurrection*, i. m. 12.

Végül a felkelést támogatók úgy vélték, az ünnepek miatti szabadságolások kiváló lehetőséget biztosítanak a megmozdulásra. Így kerülhetett sor az 1916-os húsvéti felkelésre Dublinban, ami ugyan nem országos szintű volt, mint ahogy tervezték, a lázadók közel egy hétig tartották magukat a Királyi Ír Rendőrség és a brit hadsereg egységeivel szemben.

James Stephens a húsvéti eseményekről szóló visszaemlékezésében egy átlag dublini szemszögéből mutatja be az olvasó számára a felkelés eseményeit. Kitér a szemtanúk értetlenségére, a brit hatóságok kemény fellépésére és a felkelők bátor, ám sokszor átgondolatlan és felkészületlen szereplésére. A következőképpen összegzi a dublini történéseket:

„Sok szó esik a különleges szervező erőkről, amely a felkelés során megmutatkozott. De valójában nem volt benne semmi különleges. A felkelés valódi eszenciája és egyedisége éppen annak egyszerűségében állt, és abban a bátorságban, amellyel végrehajtották azt. A különleges szó nem megfelelő ebben a helyzetben. Az Önkéntesek taktikája, ahogy az lassanként világossá vált, csupán egy nagyobb stratégia vázára korlátozódott. A felkelők mindössze elfoglaltak bizonyos központi helyeket és stratégiailag fontos kerületeket, és addig tartották magukat, amíg ki nem űzték őket onnan.”⁸

A húsvéti események több szempontból fordulópontot jelentettek az ír nacionalisták életében. A felkelés első napjaiban kimondták Írország függetlenségét és kikiáltották a köztársaságot. Az Ír Köztársaság ideiglenes kormányának nyilatkozatát Patrick Pearse, a felkelés egyik vezéralakja olvasta fel 1916. április 24-én. Írországot szuverén köztársasággá nyilvánították, továbbá az ideiglenes kormány a fenti nyilatkozatában az állampolgárok vallási és polgári szabadságának garantálását, valamint az egyenlő jogok és lehetőségek biztosítását hangsúlyozta.⁹ A nemzeti oldal a következő 4–5 évben, az angol-ír háború, valamint az azt lezáró tárgyalások során azt próbálta elérni, hogy Írország függetlenségét és az Ír Köztársaságot ismerje el a brit állam és a nemzetközi közvélemény.

⁸ „There is much talk of the extraordinary organising powers displayed in the insurrection, but in truth there was nothing extraordinary in it. The real essence and singularity of the rising exists in its simplicity, and, saving for the courage which carried it out, the word extraordinary is misplaced in this context. The tactics of the Volunteers as they began to emerge were reduced to the very skeleton of "strategy." It was only that they seized certain central and strategical districts, garrisoned those and held them until they were put out of them.” (A szerző fordítása) *James Stephens: The Insurrection in Dublin. Chapter IX.* Online: <http://www.gutenberg.org/files/12871/12871-h/12871-h.htm>, letöltve: 2014. november 8.

⁹ The Proclamation of the Republic, 24 April 1916, The Provisional Government of the Irish Republic To The People of Ireland, Jason K. Knirck: *Imagining Ireland's Independence.* Online: <http://pdfs.rowmanlittlefield.com/Tr/eat/TreatyDocuments.pdf>, letöltve: 2014. november 8.

Az a tény, hogy a felkelők alapvetően szervezetlen, rosszul felszerelt csoportja majd egy hétig kitartott, egyrészt jól bemutatja a nacionalisták már-már elvakult elszántságát, másrészt kitűnik az is, ahogy a korona képviselői kezdetben lassan és hanyagul reagáltak erre az igencsak kényes szituációra. Továbbá a felkelés pusztá ténye felveti a hírszerzés és a királyi rendőrség hibáit. A Royal Irish Constabulary, vagyis a Királyi Ír Rendőrség, ebben az időszakban még nem volt felkészülve ilyen jellegű és méretű fegyveres konfliktusok kezelésére. Az ír függetlenségi mozgalom kiterjedésével és a guerilla akciók számának növekedésével egyidejűleg alakítja át a brit fennhatóság az Írországbán állomásozó fegyveres erőket és egészíti ki soraikat a Black and Tans, valamint a Segédcsapatok alakulataival. Ez utóbbi két szervezeti egység már sokkal keményebben, felszereltebben és tapasztaltabb emberekkel tudott szembeszállni az ír nacionalistákkal.

A birodalomnak a háború közepén egy igen kínos kérdéssel kellett szembenéznie: egy belső ellenséggel. A felkelők végül letették a fegyvert a brit hatóság előtt, amely teljes szigorral sújtott le rájuk. A megtorlás során, a függetlenségi nyilatkozat aláíróin kívül, a felkelés hét másik vezetőjét is kivégezték. Összesen 16 ember lelte halálát. A már említett 14 fő (Patrick Pearse, Thomas Clarke, Thomas MacDonagh, Joseph Plunkett, Edward Daly, William Pearse, Michael O’Hanrahan, John MacBride, Eamonn Ceannt, Michael Mallin, Con Colbert, Seán Heuston, Seán MacDiarmada, James Connolly), valamint Roger Casement és Thomas Kent. A felkelést követő napokban még 97 személyt ítélték halálra, majd a büntetésüket először életfogytiglani börtönbüntetésre módosítottak, végül mindegyiküket kiengedték 1917 nyaráig. A kemény megtorlás enyhítésének a háttérben politikai érdekek húzódtak meg. Az ír lázadókkal való leszámolás Maxwell tábornok feladata volt, aki az olyan katonailag racionális szempontokat vette figyelembe, mint a németekkel való kollaboráció, a birodalom elleni fellegárulás vagy a felkelés okozta anyagi kár mértéke. Az ír felkelőkkel szemben tanúsított könyörtelen bánásmód célja a teljes elrettentés a hasonló jövőbeni megmozdulásoktól. Lépései azonban a visszájára fordultak. Az addig az ír nép által elenyészően támogatott felkelők mártírokká váltak és általános volt a népfelháborodás. Ezt a helyzetet igyekezett Asquith miniszterelnök enyhíteni, amikor elrendelte a foglyok büntetéseinek módosítását, majd szabadon bocsátásukat.¹⁰ A felkelés vezetőit kivégezték, Eamon De Valera, a későbbi ír miniszterelnök kivételével, azonban ő is csak amerikai állampolgárságának köszönhette, hogy megmenekült a kivégzés elől, mely helyett életfogytiglani börtönbüntetést kapott. A megadás után nem csak a felkelés résztvevőit fogták el a rendőrök, hanem sok esetben ártatlan civileket is. A foglyokat tárgyalás nélkül angol internálótáborokba szállították. A brit megtorlás mértéke a visszájára fordította az eseményeket. A vezetők kivégzése, valamint a rengeteg internált fiatal, új megvilá-

¹⁰ The 1916 Rising: Personalities and Perspectives i. m. 9. Online: <http://www.nli.ie/1916/pdf/9.pdf>, letöltve: 2014. november 8.

gításba helyezte a felkelést és hősöket csinált a lázadókból. 1916 tavaszától rohamosan nőtt a nacionalista oldal támogatottsága az ír nép körében.

Ezen felül az internáló táborok játszottak meghatározó szerepet az angol-ír kapcsolatok további menetében. A felkelésben részt vevő, erősen nemzeti érzelmű, ír fiatalokat hosszú hónapokra összezárták ezekben a táborokban. Az egyik leghíresebb ilyen tábor, a frongochi volt, ahol Michael Collins is raboskodott. A britek maguk biztosítottak helyet és időt a nacionalistáknak az újrászerveződésre. A táborokban képezték magukat a fiatalok és egymást tanították az ír nyelvre, kultúrára és erősítették a britekkel szembeni gyűlöletüket. Mire a brit miniszterelnök felismerte az elhibázott lépéseket és enyhíteni próbálta a brit reakciót azaz, hogy elengedték az internált rabokat, a tábor falai között az Ír Republikánus Testvériség már újrászerveződött. Ebben maga Collins is nagy szerepet vállalt és későbbi katonai és politikai karrierjét nagymértékben segítette a táborban megszerzett kapcsolati tőkéje, továbbá már ekkor megmutatkozott bámulatos szervező készsége és kivételes vezetői karizmája.

A húsvéti felkelés és az azt követő lépések a hatóság részéről megadta a végző lökést az Ír Parlamenti Párt számára a teljes megsemmisülés felé. A 1916 tavasza után az ír közvélemény teljesen elfordult Redmond pártjától és mindenki a húsvéti mártírokat élte. Az ő örökségükre épített az egyre népszerűbbé váló Sinn Féin párt. Tagja közül sokan részt vettek az 1916-os eseményekben. Országszerte alakultak a tagszervezeteik és az 1918-as általános választások meghozták számukra a győzelmet, hiszen 73 helyet szereztek a Westminsterben, míg az Unionisták 26, Redmond pártja pedig mindössze 6 helyet tudott csak megtartani.¹¹ A Sinn Féin sikere éppen a sokszínűségében rejlett. Ahogy Michael Laffan fogalmaz könyvében, a Sinn Féin egy olyan új szerveződés, amely különböző nézetek, hagyományok és módszerek szintézisét alkotja; az ír nacionalizmus két ágának egyesülése, ahol megfér egymás mellett az Ír Köztársaságot forradalom útján elérni kívánó oldal és a passzív ellenállást alkalmazó, korlátozott függetlenségért küzdők csoportja.¹² A világháború végét követő években éleződik majd ki igazán az ír nacionalisták és a brit birodalom közti helyzet. Egyrészt 1919 és 1921 között megfigyelhető az ír nemzeti erők militáns szárnyának egyre aktívabb és hatékonyabb munkája (az IRA létszámának folyamatos növekedése, alakulataik mozgékonyasága és a Michael Collins-i hírszerzés hibátlan működése). Ugyanakkor a politikában is kihasználták térnyerésüket. A már említett passzív ellenállás lényege a brit intézmények és hatóságok teljes semmibe vételében állt. A hivatalosan megválasztott Sinn Féin képviselők elhagyták a Westminstert, saját parlamentet (Dáil Éireann) és kormányt hoztak létre Dublinban, továbbá

¹¹ Laffan, M.: *The Resurrection*, i. m. 164.

¹² Laffan, M.: *The Resurrection*, i. m. 4.

egyfajta párhuzamos kormányzást próbáltak meg kialakítani a Dublin Castle-ben székelő brit hatóság mellett.¹³

A FÉLKATONAI CSOPORTOK MEGJELENÉSE

Írország militarizálódása már a világháború kirobbanása előtt elkezdődött. Az önkormányzati törvény vitája és a törvény várható hatásai egyre növekvő politikai feszültségeket okoztak a térségben. Az északiak 1913 januárjában létrehozták az Ulsteri Önkéntes Erőket. Ez a félkatonai szervezet közel 90.000 tagot számlált és számos jól képzett volt katona is a soraik közé állt.¹⁴ Az unionisták végig ellenzték az önkormányzati törvényt. 1912 júniusában azonban Thomas Agar Robartes liberális képviselő azt a módosítást javasolta, mely szerint a Home Rule érvénye alól ki kellene vonni a 4 ulsteri megyét. Edward Carson, az unionisták egyik vezér alakja, meglepő módon támogatta az ötletet. Pártja azonban 1912 decemberétől kezdve már hivatalosan is a 9 történelmi ulsteri provinciát akarta megtartani.¹⁵ A következő év elejére, a brit Konzervatívok és az Ulsteri Unionisták felismerték, hogy kifogytak a jogi eszközökből, hogy tovább akadályozzák a Home Rule törvény benyújtását. Így létrehozták az Ulsteri Önkéntes Erőket és lázadással fenyegettek, ha törvényileg elszakítják Ulstert a birodalomtól.¹⁶ Ennek a fenyegetésnek egyik ékes példája az 1914 tavaszán bekövetkezett Curragh incidens. Az itt található bázis volt az Írországban állomásozó brit fegyveres erők legnagyobb központja. Amikor a brit kormány tudomást szerzett egy készülődő ulsteri lázadásról, utasította a szigeten állomásozó brit katonákat, hogy ha szükséges, akkor fegyveresen is lépjenek fel az Ulsteri Önkéntesekkel szemben. Az említett parancsokat nem írásban, csupán szóban közölték és nem volt egyértelmű utasítás. Továbbá azoknak a katonáknak, akiknek családja Ulsterben élt, engedélyezték, hogy az esetleges műveletek alól felmentessék magukat. Amikor az Ulster elleni katonai fellépés lehetőségének híre kiszivárgott, a kormány, élén a miniszterelnökkel természetesen visszakozott és csupán egy „őszinte félreértést” emlegetett.

Tulajdonképpen Edward Carson és az ulsteri unionisták nélkül létre sem jöhetett volna az IRA, az Ír Köztársasági Hadsereg, melynek elődje az Ír Nemzeti Önkéntesek csoportja. Az északiak fegyverkezési láza, valamint vezetőik radikális, sokszor lázító beszédei adták meg a végső lökést a nacionalistáknak. Ez a

¹³ Arthur Mitchell: *Revolutionary Government in Ireland, Dail Éireann 1919–22*. Dublin, 1995. 138.

¹⁴ *The Oxford History of Ireland*. Ed. R. F. Foster. New York, 2001. 191.

¹⁵ Michael Laffan: *The Home Rule Crisis* (előadás). Online: <http://historyhub.ie/theirishrevolution>, letöltve: 2014. november 8.

¹⁶ Laffan, M.: *The Resurrection*, i. m. 7.

szintén félkatonai csoportosulás 1913 novemberében feniánus szervezéssel kelt életre. Létszámát tekintve, kétszer annyi tagot számlált, mint északi ellenfele.¹⁷ Az Önkéntesek megszervezése volt a nemzeti oldal válasza az unionisták által gerjesztett feszültségre és provokációra, ugyanakkor azt remélték, hogy jelenlétükkel egyensúlyba tudják hozni az észak és dél közti erőviszonyokat és csökkenteni tudják az unionisták által addig megszerzett előnyt.¹⁸

ÍRORSZÁG HÁBORÚS RÉSZVÉTELE

Írország természetesen nem rendelkezett saját, önálló hadsereggel a korszakban. Az ír fiatalok önkéntes alapon léphettek be a brit birodalmi hadsereg soraiba. Ezt az elvet tükrözte Kitchener tábornok híres jelmondata is, mellyel a hazafiasságra és a kötelesség tudatra igyekezett hatni: „A hazádnak szüksége van Rád!”¹⁹ Az Ulsteri Önkéntes Erők felajánlották szolgálataikat a hadseregnek és megalakult belőlük a 36. (ulsteri) hadosztály.²⁰ A háború kirobbanása mindent megváltoztatott és új, az egész birodalom szempontjából fontosabb problémák kerültek előtérbe, háttérbe szorítva ezzel az ír kérdést. Az Ír Parlamenti Párt ekkor még küzdött az önkormányzati törvény megszavazásáért, így biztosították a liberális kormányt a támogatásukról és Redmond felajánlotta a Nemzeti Önkéntesek szolgálatait. A War Office azonban két alakulatot hozott létre belőlük: a 10. és a 16. hadosztályt.²¹ A hadsereg sorain belül a konzervatívok voltak fölényben, mint azt a két ír alakulat közti negatív megkülönböztetés is jól példázza. Kitchener tábornok később súlyos következményekkel járó döntése, amikor a Home Rulet ellenző ulsterieknek saját hadosztályt és saját tiszteket biztosított, míg az önkormányzást támogató Nemzeti Önkénteseket elutasítva, külön hadosztályokba sorolta és protestáns tisztek alá rendelte őket, tovább mélyítette a szakadékot a két tábor között.²²

A hadba lépés ténye már eleve megosztotta a nacionalistákat. A Nemzeti Önkéntesek többsége Redmond felszólításának eleget téve beállt a seregbe, az Önkéntes Erők egy kisebb csoportja azonban MacNeill irányítása alatt, távolmaradt a brit hadseregtől.²³ A Nemzeti Önkéntesek soraiban bekövetkezett szakadás és a hadseregen belüli negatív diszkrimináció megalapozta, majd a kötelező hadkötelezettség kiterjesztésének lehetősége tovább szította az indulatokat. Az 1916 ja-

¹⁷ *The Oxford History*, i. m. 192.

¹⁸ Laffan, M.: *The Resurrection*, i. m. 14.

¹⁹ Taylor, A. J. P.: *English History*, i. m. 20.

²⁰ *The Oxford History*, i. m. 194.

²¹ *The Oxford History*, i. m. 194.

²² Taylor, A. J. P.: *English History*, i. m. 21.

²³ Laffan, M.: *The Resurrection*, i. m. 15.

nuárjában életbe lépett katonai szolgálatról szóló törvény értelmében kötelező szolgálatra kellett jelentkeznie minden 18 és 41 év közötti brit férfinak. A törvényt Írországra nem alkalmazta a brit kormány, ezáltal önkéntelenül is megtagadva a két ország közti uniót.²⁴ A DORA, azaz a Birodalom Védelméről szóló törvény óta, melyet a háború miatti korlátozások szimbólumaként is szoktak emlegetni,²⁵ a kötelező hadba lépés tekinthető a háború okozta egyik legsúlyosabb szigorításnak. A brit kormány ugyan a törvény életbe lépésekor nem terjesztette ki annak hatályát az írekre, a hadkötelezettség bevezetésének lehetősége végig jelen volt a háború második felében. 1918 áprilisában azonban a brit kormány bejelentette a hadkötelezettség bevezetését Írországon. Ennek következtében alakult ki az úgy nevezett „hadkötelezettségi krízis”, melyben a Sinn Féin mellett a katolikus egyház és az ír szakszervezetek is a sorozás ellen kampányoltak. Végül az ír képviselők elhagyták a Westminstert és sem az önkormányzati törvény, sem a kötelező katonai szolgálat nem lépett életbe Írországon.²⁶

ÖSSZEGRZÉS

Összegzésként elmondható, hogy a nagy háborúnak számos hatása volt Írországra nézve. Rövidtávon megemlíthető az önkormányzati vita gyors, ám megoldatlan, lezárása, számos megszorítás és a politika átrendeződése. A pártok általános radikalizálódása, valamint a hozzájuk köthető különböző félkatonai szervezetek megjelenésének hosszú távú következményei voltak. Az első világháború alatt kialakult írországi helyzet, a megszavazott, majd elhalasztott Home Rule, mely magában foglalta az ország kettéosztását, az egymással versengő Önkéntes erők, valamint a nemzeti törekvéseket előtérbe helyező Sinn Féin párt megerősödése, egy újabb évekig tartó fegyveres konfliktushoz vezetett. Bár a nagy háborúnak vége lett, az írek függetlenségi harca ekkor kezdődött el igazán.

²⁴ Taylor, A. J. P.: *English History*, i. m. 56.

²⁵ Uo. 18.

²⁶ Garvin, T.: *The Evolution*, i. m. 117.

SZÓLÁSSZABADSÁG ÉS HÁBORÚ.

AZ ALAPVETŐ POLGÁRI SZABADSÁGJOGOKAT KORLÁTOZÓ TÖRVÉNYEK AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

Akkor, amikor 1917. április 6-án az Amerikai Egyesült Államok belépett az első világháborúba az amerikai történelemben már nem számított újdonságnak az, hogy az alapvető szabadságjogokat garantáló alkotmányos jogok konfliktusba kerültek a háborús idők kívánalmaival. Az 1787-ben kidolgozott új szövetségi alkotmány ugyan nem tartalmazta az alapvető polgári jogok felsorolását, amit majd csak az első tíz alkotmány-kiegészítés, az ún. *Bill of Rights* illesztett az alaptörvény szövegébe 1791-ben. Ezek olyan alapjogokat tartalmaztak, mint a szólás-, sajtó- és gyülekezési szabadság, a vallás szabad gyakorlása, a fegyverbirtoklás joga vagy annak tilalma, hogy valakit arra kényszerítsenek, hogy saját maga ellen tanúskodjon. Az alkotmányba foglalt eme szabadságjogokat korlátozó törvényeket akkor fogadott el elsőként a Kongresszus, amikor a 18. század végén, a francia forradalmi háborúk következtében, Franciaországgal éleződött ki az Egyesült Államok viszonya. A Kongresszus 1798-ban cikkelyezte be azt a négy törvényt, amelyeket összefoglalóan az „Idegenekről és a lázadásról” szóló törvényekként szokás emlegetni. A négy törvény közül három a bevándorlással, illetve a bevándorlók helyzetének szabályozásával volt összefüggésben. Ezek, az európai radikális forradalmárok Egyesült Államokba költözésének megakadályozása érdekében, egészen a deportálás lehetőségéig megszigorították a már az országban tartózkodó, de még nem állampolgár idegenek kormányzati ellenőrzését, illetve jelentősen megnehezítették az állampolgárság megszerzését. A negyedik, az ún. „Lázadásról szóló törvény” elsősorban a kormány hazai ellenzéke ellen irányult és jelentős pénz-, illetve börtönbüntetést helyezett kilátásba azok számára, akik „összeesküvést szőnek vagy törvényellenesen egyezsége lépnek azzal a szándékkal, hogy az Egyesült Államok kormányának valamilyen intézkedésével szembeszálljanak”. Hasonlóan szigorú büntetésre számíthattak azok, akik rágalmozó szándékkal „bármilyen hamis, botrányos, vagy rossz szándékú írást vagy írásokat” publikáltak, „melyek az Egyesült Államok kormányát, vagy az Egyesült Államok Kongresszusának bármely házát, vagy az Egyesült Államok elnökét támadják”.¹

¹ Dokumentumok az Egyesült Államok történetéhez, 1774–1918. Szerk. Urbán Aladár. Bp., 1981. 63.

Azt is meg kell jegyezni, hogy e törvények többsége eleve korlátozott időtartammal volt érvényben, hatályukat csak korlátozott körben alkalmazták, s életbe lépésüket az akkor hivatalban lévő elnök John Adams (1797–1801) is ellenezte. Ezekről a 18. századi törvényekről azért ejtettem viszonylag részletesen szót, mivel nagyon hasonló intézkedéseket léptettek hatályba azokhoz, amelyeket majd az első világháború idején fogad el az amerikai törvényhozás.

A 19. században a polgárháború (1861–1865) időszakában került sor az alapvető polgári jogok háborús helyzetre való hivatkozással történő korlátozására. Ekkor, Abraham Lincoln elnök (1861–1865), elsősorban az északi és a déli régió határán elhelyezkedő, a rabszolgatartást elismerő, de a déli konföderációhoz a háború kirobbanásakor mégsem csatlakozó Maryland és Delaware unióban tartása érdekében, a Philadelphia és Washington közötti területre vonatkozóan felfüggesztette a *habeas corpus* érvényességét. Az utóbbi intézmény az egykori anyaország joggyakorlatából került át az amerikai jogba s azt írja elő, hogy minden fogva tartott személyt fogva tartója köteles bíróság elé állítani, hogy az megvizsgálja a fogva tartás jogosságát. A *habeas corpus* intézményét az alkotmány I. cikkelye 9. paragrafusának második bekezdése is magában foglalja, amennyiben kimondja, hogy „A Habeas Corpus kibocsátásának kiváltságát nem lehet felfüggeszteni, kivéve, ha azt lázadás vagy ellenséges támadás esetén az állam biztonsága megkívánja”.² Lincoln e mondat második felére, vagyis arra hivatkozott, hogy az ország a lázadás állapotában van, s ezzel összefüggésben ellenséges támadás van kibontakozóban. E lépés alkotmányosságát mégis sokan vitatták, elsősorban arra hivatkozva, hogy az elnök saját hatáskörében cselekedve megtehet-e ezt a lépést, avagy sem? Mindenesetre, az intézkedés hatályát más területekre is kiterjesztették és a polgárháború egész tartama alatt 15–20 000 amerikai állampolgárt tartóztattak le a *habeas corpus* felfüggesztése alapján.³

Ilyen előzmények után nem nagyon csodálkozhatunk azon, hogy a következő nagy háborús konfliktus az első világháború szinte már menetrendszerűen hozta magával bizonyos állampolgári jogok korlátozását. Mint ismeretes, az Egyesült Államok 1917. április 6-án lépett be a háborúba, s a Kongresszus június 15-én fogadta el a „Kémkedésről szóló törvényt” (Espionage Act). A jogszabály a még 1911-ben becikkelyezett „Védelmi titkokról szóló törvényen” alapult, ám annál jóval szigorúbb büntetési tételeket írt elő. Az is érdekes, hogy Wilson elnök már az 1915. december 7-én, az unió helyzetéről elmondott beszédében javaslatot tett a Kongresszusnak egy új törvény elfogadására, ám a törvénybeiktatás folyamatát végül az Egyesült Államok hadba lépése gyorsította fel. A törvény cikkelyeinek

² Az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya. In: *Kenneth Janda – Jeffrey M. Berry – Jerry Goldman: Az amerikai demokrácia*. Bp., 1996. 450.

³ *Mary B. Norton – David M. Katzman – Paul D. Escott – Howard P. Chudacoff – Thomas G. Paterson – William M. Tuttle: A People and a Nation. A History of the United States*. Boston, 1994. 441.

egy része a szűkebb értelemben vett kémtevékenységre vonatkozott. Így a jogszabály büntetendőnek nyilvánította bármilyen információ olyan jellegű kiszolgáltatását, amely akadályozza az Egyesült Államok fegyveres erőinek műveleteit vagy azok sikerességét, illetve, amelyek az Egyesült Államok ellenségeinek sikerét segítik elő. Büntetendőnek számított továbbá, téves jelentések vagy kijelentések azon szándékkal történő átadása, hogy azzal megakadályozzák az Egyesült Államok szárazföldi hadseregének vagy hadiflottájának műveleteit vagy azok sikerességét. Amennyiben pedig az Egyesült Államok már hadiállapotban volt, törvényellenes volt minden olyan tevékenység, amely az Egyesült Államok ellenfeleinek sikerét segítette elő. Mindezek büntetéseként harminc évet meg nem haladó börtön, de bizonyos esetekben a halálbüntetés is kiszabható volt. A jogszabály cikkelyeinek egy másik csoportja a kötelességszegés, illetve a toborzás és a sorozás kérdéseivel foglalkozott. Ezek értelmében bünténynek számított minden engedetlenség, hűtlenség, lázadás és kötelességszegés megkísérlése vagy okozása az Egyesült Államok hadseregében és hadiflottájában. Bünesetté vált továbbá az Egyesült Államok szolgálatára történő bármilyen toborzás és sorozás akadályozása. E tényállások megsértéséért legfeljebb tízezer dolláros pénzbüntetést, vagy nem több mint húszéves börtönbüntetést lehetett kiszabni. Továbbá, a jogszabály felhatalmazta a főpostamestert (Postmaster General), hogy megtagadja azon küldemények postai kézbesítését, amelyekről úgy ítélte meg, hogy megsértik a „Kémkedésről szóló törvényt”, illetve az ilyen küldeményeket le is foglalhatta. Ezen túlmenően, megtiltotta támadásra felszerelt hajók olyan nemzeteknek történő átadását, amelyek olyan konfliktusban vesznek részt, amelyben az Egyesült Államok semleges.⁴

A közvélemény és az amerikai törvényhozók egy része azonban nem találta kielégítőnek és eléggé hatékonynak a „Kémkedésről szóló törvényt” azon cikkelyeit, amelyek a háborús erőfeszítések, valamint a toborzás és a sorozás akadályozását büntették. Egyes törvényhozók pedig attól tartottak, hogy a jogszabály hiányosságai a tömegek általi önkényes fellépésekhez, esetleg lincselésekhez vezethetnek. Ezért azt szorgalmazták, hogy az ilyen ügyek „kezelését” a „Kémkedésről szóló törvény” kiegészítése által a kormányzat vegye a kezébe. E tényezők vezettek ahhoz, hogy a Kongresszus 1918. május 16-án jelentősen kiegészítette a törvényt. E kiegészítéseket a „Lázadásról szóló törvényként” (Sedition Act) is szokták emlegetni, ami – tévesen – azt a benyomást kelti, mintha önálló jogszabályról lenne szó. A kiegészítési javaslatnak a Szenátusban jelentős ellenzéke

⁴ Ez utóbbi pont a második világháború elején jelentett majd súlyos problémát, amikor a háborúban még részt nem vevő és hivatalosan semleges Egyesült Államok kormánya torpedórombolókat szeretett volna átadni a már hadban álló Nagy-Britanniának. A törvény elfogadásának körülményeire lásd: Norton – Katzman – Escott – Chudacoff – Paterson – Tuttle: *A People and a Nation*, i. m. 706. John Milton Cooper: *Pivotal Decades. The United States, 1900–1920*. New York, 1990, 298. A törvény teljes szövegét lásd online: www.firstworldwar.com/source/espionageact.htm, letöltve: 2014. október 28.

akadt. Olyan tekintélyes honatyák ellenezték, mint a massachusetts-i republikánus Henry Cabot Lodge (1850–1924), aki már majdnem húsz éve, 1893 óta szolgált az amerikai törvényhozás felső házában, s akit nem sokkal később, 1919. március 4-én a Szenátus Külügyi Bizottsága elnökének is megválasztottak. Lodge leginkább a szólásszabadság korlátozását kifogásolta, míg mások úgy gondolták, hogy nincs szükség kiegészítésre, csak a már meglévő törvényt kellene következetesebben végrehajtani. Wilson elnök és igazságügy-minisztere Thomas Watt Gregory (1914–1919) egyfajta politikai kompromisszumként tekintett a kiegészítési javaslatra. Attól tartottak, hogy a „Kémkedésről szóló törvény” kiegészítését szorgalmazók a kormány számára nem kedvező kongresszusi meghallgatásokat kezdeményezhetnek, s olyan javaslatokat terjeszthetnek be, hogy a háborús erőfeszítések, a toborzás és a sorozás akadályozásával kapcsolatos ügyekben a vádemelés joga az igazságügyi-minisztériumtól a hadügyminisztériumhoz kerüljön át, ami súlyos alkotmányossági aggályokat kelthetett volna. Ezért, Wilson és a kormányzat az általuk megfelelőnek vélt kiegészítések elfogadását támogatta. A kiegészítéseket végül a Szenátusban 48:26, a Képviselőházban pedig elsőprő többséggel, 293:1 arányban fogadták el.⁵

Az új kiegészítések elsősorban az olyan véleménynyilvánításokkal szemben kívántak fellépni, amelyek negatív fényben tüntették fel a kormányzat háborús erőfeszítéseit vagy a toborzás és a sorozás ellen agitáltak, vagy valamilyen módon akadályozták a háborús kormányzati kötvények eladását. Így, a kiegészítések jogszabály ellenesnek nyilvánították az Egyesült Államok kormányára, az Alkotmányra, az ország zászlajára, valamint a katonai egyenruhára vonatkozóan az „áruló, profán, obszcén vagy sértő” nyelvezet használatát. Az olyan beszéd-mód használatát is törvényellenesnek jelentették ki, amely másokat arra készítet, hogy az amerikai kormányzatot és intézményeit megvetéssel, lenézéssel kezeljék. Az új rendelkezések arra is felhatalmazták a főpostamestert, hogy a fentebb említett nyelvezetet használó küldemények kézbesítését megtagadja. A kiegészítések kifejezetten csakis arra az időszakra vonatkozóan voltak érvényben, amíg az Egyesült Államok hadiállapotban van.⁶

Ha nem is olyan közvetlen módon, mint a „Kémkedésről szóló törvény” és kiegészítései, két további törvény is bizonyos alapvető jogok korlátozását eredményezte. Az egyik az 1917. október 6-án elfogadott az „Ellenséggel folytatott kereskedelemről szóló” (Trading with the Enemy Act) törvény volt, amely annak megakadályozását célozta, hogy amerikai állampolgárok az Egyesült Államok ellenségeivel vagy azok szövetségeseivel kereskedhessenek. A jogszabály az elnököt ruházta fel az ellenséges országokkal folytatott kereskedelem egy része

⁵ Norton – Katzman – Escott – Chudacoff – Paterson – Tuttle: *A People and a Nation*, i. m. 706. Cooper: *Pivotal Decades*, i. m. 298.

⁶ A törvény szövegét lásd Online: www.firstworldwar.com/source/espionageact1918.htm, letöltve: 2014. október 28.

vagy egésze ellenőrzésének vagy korlátozásának jogával. A másik az „Idegenekről szóló” (Alien Act), 1918-ban elfogadott törvény volt, amely széles hatáskört biztosított az Egyesült Államok Bevándorlási Főbiztosának (Commissioner General of Immigration) arra, hogy elrendelje azoknak a még nem honosított személyeknek a deportálását, akikről az volt feltételezhető, hogy ellenséges tevékenységet folytathatnak, vagy ilyen nézeteket képviselnek. Az 1917-es oroszországi forradalmak árnyékában ebbe az anarchistákat és az erőszakos forradalmak propagálójait is beleértették.⁷

A történészek véleménye megoszlik arról, hogy a „Kémkedésről szóló törvény” és kiegészítései alapján hány vádemelés, illetve jogerős ítélet született. Maldwyn A. Jones adatai szerint egyedül a „Kémkedésről szóló törvény” kiegészítései alapján több mint 1500 embert börtönöztek be. John M. Cooper ugyanakkor úgy találta, hogy az „Kémkedésről szóló törvény” alapján több mint 2000 vádemelés történt, míg a kiegészítésekre alapozva körülbelül 1000 esetben hoztak ítéletet. A szakemberek véleménye azt illetően sem egyezik, hogy a hatóságok mennyire következetesen és szigorúan léptek fel a törvény betartatása érdekében. Az mindenestre egyértelműnek látszik, hogy a nyugati államokban sokkal gyakrabban indultak eljárások a „Kémkedésről szóló törvény” alapján, mint a keleti parton vagy Kaliforniában.⁸

A fentebb említett törvények „célközönségét” elsősorban azok a csoportok alkották, akik különböző okokból nem értettek egyet az Egyesült Államok hadba lépésével (pacifisták, a katonai szolgálatot lelkiismereti okokból megtagadók, szocialisták, szakszervezeti vezetők, különféle társadalmi reformerek). Előadásom rövideje sajnós nem teszi lehetővé, hogy részletesen megvizsgáljam a fenti törvények gyakorlati alkalmazását, amit ezért, három esettanulmány áttekintésével szeretnék bemutatni.

Az első az 1901-ben megalakult *Amerikai Szocialista Párt* (Socialist Party of America) legbefolyásosabb vezetőjének Eugene V. Debs-nek (1855–1926) az esete. Az Egyesült Államok rohamos iparosodásának, az ipari munkásság létszáma megnövekedésének és az erőteljes európai bevándorlásnak köszönhetően a 19. század végére – az ország története során először és utoljára – erőteljes szocialista mozgalom és párt jött létre az Egyesült Államokban. A szocialista párt elnökjelöltje Debs először az 1904-es elnökválasztáson indult és 402 283 szavazatot kapott, ami a leadott népi voksok 2,8 százalékát képviselte. Ez eléggé jelentékeny eredménynek volt mondható a hagyományosan két nagy párt által uralt amerikai politikai rendszerben. A párt befolyása nem nagyon nőtt az elkö-

⁷ Cooper: *Pivotal Decades*, i. m. 298. A törvények szövegét lásd Online: https://archive.org/stream/tradingwithenemy00newrich_djvu.txt, letöltve: 2014. október 28.

⁸ Maldwyn A. Jones: *The Limits of Liberty. American History 1607–1980*. Oxford, 1983. 428. Cooper: *Pivotal Decades*, i. m. 299.

vetkező négy év során, hiszen 1908-ban Debs 420 793 szavazatot (2,8 százalék) tudhatott maga mögött, ám a republikánusok megosztottságával fémjelzett, a progresszivisták társadalmi reformtörekvések csúcspontján megtartott elnökválasztás alkalmával már majdnem egy millióan (900 672 fő) voksoltak Debs-re, ami a leadott szavazatok 6 százalékát jelentette. A már az első világháború alatt megtartott 1916-os választáson visszaesett ugyan a párt népszerűsége, hiszen elnökjelöltjére A. L. Bensonra 585 113-an szavaztak, ami az összes leadott szavazat 3,2 százalékát képviselte.⁹

Mint láttuk a Szocialista Párt legbefolyásosabb vezetője Eugene V. Debs volt, akit az 1918. június 16-án az Ohio állambeli Canton városában elmondott beszéde miatt vádoltak meg a „Kémkedésről szóló törvény” megsértésével. Debs kiváló, rendkívül szuggesztív szónok volt, aki ellenezte Wilson elnök háborús politikáját, mivel olyan küzdelemnek tekintette azt, amelyben a nagy monopol vállalatok profitjának növelése érdekében küldik vágóhídra a munkásokat. Mint fent említett beszédében megfogalmazta „Azt mondják nekünk, hogy egy nagy szabad köztársaságban élünk, hogy intézményeink demokratikusak, hogy mi egy szabad és önmagát kormányzó nép vagyunk. Ez még viccnek is rossz”. Debs-t 1918. június 30-án tartóztatták le, s perében a jórészt önmagát védő szocialista politikus szenvedélyesen ostromozta a Wilson kormányzatot, a háborút és a kapitalista rendszert. 1918. szeptember 18-án a bíróság tíz év börtönre ítélte a „Kémkedésről szóló törvény” megsértésére hivatkozva. Az ítélet elhangzása után elmondott utolsó beszédében a szocialista pártvezető többek között kijelentette, hogy „Évekkel ezelőtt felismertem, hogy minden élőlényvel rokonságban állok, és megfogalmaztam magamnak, hogy semmivel sem vagyok jobb a Föld legszegényebbjeinél. Azt mondtam akkor, amit most is mondok, hogy amíg létezik alsóbb osztály, én ahhoz tartozom... s amíg egy lélek is börtönben van, addig nem vagyok szabad”.¹⁰ Az ítéletnek megfelelően Debs akkor is az atlantai szövetségi büntetés végrehajtási intézet lakója volt, amikor 1920-ban a Szocialista Párt újból elnökjelöltjének választotta. A szocialista politikus a börtönből „vezényelte” elnökválasztási kampányát, ami az első világháború utáni gazdasági válság és az európai forradalmi mozgalmak légkörében nem is bizonyult teljesen hatástalannak. Debs minden addiginál több, 919 799 voksot kapott, igaz, hogy ez ekkor már csak a szavazatok 3,4 százalékával volt egyenlő.¹¹ A többszörös szocialista elnökjelölt végül 1918. április 13-a és 1921 karácsonya között volt börtönben, mivel az 1920-ban végül elnökké választott republikánus Warren G. Harding

⁹ Norton – Katzman – Escott – Chudacoff – Paterson – Tuttle: *A People and a Nation*, i. m. Appendix A-32

¹⁰ Debs beszédeit idézi Cooper: *Pivotal Decades*, i. m. 299.

¹¹ Norton – Katzman – Escott – Chudacoff – Paterson – Tuttle: *A People and a Nation*, i. m. Appendix A-33

1921. december 25-i hatállyal úgy döntött, hogy a már addig letöltött időtartamra mérsékli a büntetését.¹²

De nem Eugene Debs volt az egyetlen szocialista politikus, akit a „Kémkedésről szóló törvény” alapján ítélték el. Hasonlóan nagy feltűnést keltett az 1860-ban Erdélyben született és német nyelvű zsidó családból származó Victor L. Berger (1860–1929) esete, aki 1878-ban szüleivel vándorolt ki az Egyesült Államokba. A gimnáziumot Lőcsén végző, majd egyetemi tanulmányait Budapesten és Bécsben elkezdő Berger előbb Connecticutban, majd a jelentős német népességgel rendelkező Wisconsin állambeli ipari központban Milwaukee-ban telepedett le. Itt kapcsolódott be a szocialista mozgalomba, ahol elsősorban különböző sajtótermékek szerkesztőjeként működött. A Szocialista Párt egyik helyi vezető személyiségévé válva, a wisconsini szavazók 1910-ben a washingtoni szövetségi Képviselőházba is beválasztották. Az olyan radikális javaslatai mellett, mint az elnöki vétó eltörlése, a Szenátus megszüntetése és a legfontosabb iparágak államosítása, nyugdíjbiztosítási tervével keltett feltűnést. 1912-ben azonban nem sikerült újraválasztatnia magát, ahogyan 1914-ben és 1916-ban sem. Az első világháború kirobbanása után Berger, a Szocialista Párt álláspontjának megfelelően, háborúellenes álláspontra helyezkedett, ami német nyelvi és kulturális háttérének is köszönhetően annak ellenére is a „Kémkedésről szóló törvény” „könnyű céltáblájává” tette személyét, hogy maga elítélte az erőszakos módszereket és a szocialista társadalomba való békés, választások útján megvalósítandó átmenet híve volt. A vádemelés 1918 februárjában következett be és 1919. február 20-án – tehát már a háború befejeződése után – 20 év börtönre ítélték. Már megindult ellene az eljárás, amikor az 1918-as kongresszusi választások alkalmával a wisconsini polgárok újból beválasztották a szövetségi Képviselőházba. A Képviselőház egy különleges bizottságot hozott létre Berger mandátuma érvényességének megvizsgálására, amelyik úgy döntött, hogy a vádeljárás alatt álló, illetve háborúellenes nézeteket valló Berger nem foglalhatja el képviselői helyét, amelyet betöltetlennek nyilvánítottak. A bizottság a polgárháború után 1868-ban hatályba lépett 14. alkotmánymódosítás 3. paragrafusára hivatkozott, amely a „lázadó” déli államokra utalva megállapította, hogy „Nem lehet olyan személy szenátor, vagy kongresszusi képviselő, elnök és alelnök választásánál elektor és nem viselhet az Egyesült Államokban vagy annak egyik államában polgári vagy katonai tisztséget, aki, bár előzőleg, mint a Kongresszus tagja, vagy az Egyesült Államok tisztségviselője, vagy valamely állam törvényhozó testületének tagja, vagy valamely államban végrehajtó vagy bírói tisztséget viselő személy esküt tett az Egyesült Államok alkotmányának támogatására, az Egyesült Államok elleni felkelésben vagy lázadásban vett részt,

¹² Debs perére lásd Cooper: *Pivotal Decades*, i. m. 299–300. Norton – Katzman – Escott – Chudacoff – Paterson – Tuttle: *A People and a Nation*, i. m. 706–708. Debs életéről regényes formában megírt életrajz is olvasható magyarul: Irving Stone: *Ellenség a Házban*. Bp., 1980.

vagy az Egyesült Államok ellenségeit tanáccsal és cselekedettel segítette”.¹³ Berger körzetében 1919. december 19-én rendkívüli időközi választást tartottak, amelyet azonban újból a szocialista politikus nyert meg. A Képviselőház azonban újból elutasította Berger mandátumának igazolását, s képviselői széke egészen az 1920-as választásig üresen maradt, amikor Berger vereséget szenvedett republikánus riválisától. Azt is érdemes megjegyezni, hogy Berger már vád alá helyezve, egy üresedés miatti időközi szenátusi választáson is nagyon sikeresen szerepelt 1919-ben Wisconsinban. Az állam egészét tekintve a szavazatok 26 százalékát szerezte meg, és tizenegy megyében győzött.

Berger büntetőügyében végül a Legfelsőbb Bíróság mondta ki a végső döntést egy 1921. január 31-én hozott ítéletében, amelyben úgy döntött, hogy a szocialista politikus perében eljáró bíró formai szabálytalanságokat követett el. Ezt követően a kormány 1922-ben minden vádat visszavont Bergerrel szemben, akit még abban az évben újból beválasztottak a szövetségi Képviselőházba, ahogyan 1924-ben és 1926-ban is.¹⁴

Harmadik esettanulmányom a filmiparból származik. A *76 szelleme* (The Spirit of 76) című, az amerikai forradalomról szóló film és producere, a németországi zsidó származású Robert Goldsteint (1883–?) esetéről van szó. Goldsteinre nagy hatást gyakorolt D. W. Griffith (1875–1948) híres, 1915-ben készült *Egy nemzet születése* (The Birth of a Nation) című polgárháborús mozija, s annak amerikai forradalomra vonatkozó változatát akarta elkészíteni. Griffith-hez hasonlóan ő is hatásvadász jelenetekkel kívánta megnyerni a közönség kegyeit. A filmnek sajnos nem maradt fenn kópiája, ám a későbbi per anyagából sokat lehet tudni annak tartalmáról. A film valós és kitalált történelmi események egyvelegét alkotta. Jellemző, hogy a teljesen képzeletbeli alaptörténet szerint egy félvér – félig indián, félig pedig fehér – származású, Catherine Montour-nak nevezett hölgy, az amerikai forradalom eseményeit kihasználva, úgy próbált meg „Amerika királynőjévé” válni, hogy elcsábítja III. György brit uralkodót (1760–1820). A filmben olyan további soha meg nem történt jelenetek is megtalálhatók voltak, mint hogy az említett brit uralkodó fizikailag inzultálta Benjamin Franklint (1706–1790) az észak-amerikai gyarmatok Londonba küldött megbízottját. A film igazán hazafias szellemiségű volt, amennyiben az amerikaiakat hősként vagy a gonosz, elnyomó britek áldozataiként állította be. Ennek megfelelően, olyan jelenetek is láthatóak voltak benne, amint egy brit katona szuronyával átdöf egy amerikai csecsemőt, majd azt diadalmasan megforgatta a feje felett, vagy, hogy brit katonák egy amerikai szüzet hurcolnak be egy háttérben látható hálósobába. A mozit 1917 májusában – tehát

¹³ Az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya. In: Kenneth Janda – Jeffrey M. Berry – Jerry Goldman: *Az amerikai demokrácia*. Bp., 1996. 458–459.

¹⁴ Berger életére lásd *The Encyclopedia Americana. International Edition*, Volume 3, B to Birling. Danbury, Connecticut, 1983, 577. *Concise Dictionary of American Biography*. Third Edition, Complete to 1960. New York, 1980, 74.

nem sokkal az Egyesült Államok április eleji hadba lépése után – mutatták be Chicagóban, s azonnal elkobozták. Ennek alapvető oka az volt, hogy nagyon előnytelenül ábrázolta a most már az Egyesült Államok társult hatalmának számító Nagy-Britanniát és annak hadseregét. Ezen a negatív megítélésen az sem segített, hogy a filmben olyan jelenetek is voltak, amelyeket a németek rossz fényben történő megjelentéseként is lehetett volna értelmezni. Az amerikai függetlenségi háborúban ugyanis nagyon sok olyan német fejedelmektől megvásárolt katona is harcolt a brit oldalon, akiket az amerikaiak összefoglalóan csak „hessenieknek” neveztek. Az egyik jelenetben pedig ilyen hesseni katonák gyilkoltak meg kegyetlen módon egy derék amerikai kvéker polgárt. A chicagói bemutató után Goldstein kivett ugyan bizonyos kényesnek ítélt jeleneteket a filmből, de nem sokkal később Los Angelesben mégis újból az eredeti változatot vetítették le. A filmet megint elkobozták, Goldstein ellen pedig a „Kémkedésről szóló törvény” alapján vádat emeltek arra hivatkozva, hogy a mozi „megkérdőjelezi szövetségesünk Nagy-Britannia jóakarát”. A per során a producert folyamatosan német kémnek titulálták, anélkül, hogy erre bármilyen bizonyítékot szolgáltatott volna. Goldsteint végül tíz év börtönre ítélték, amit Wilson elnök végül három esztendőre mérsékelte.¹⁵

A „Kémkedésről szóló törvény” által érintett ügyek némelyike a Legfelsőbb Bíróság elé került, amely több ítéletében is megerősítette azt, hogy a rendkívüli háborús helyzetben felülírhatók a szólásszabadságot biztosító alkotmányos rendelkezések. Mint láttuk, Berger ügyében a legfelsőbb bírói testület érvénytelenítette ugyan a szocialista politikust elmarasztaló ítéletet, de azt nem elvi alapon, hanem eljárásjogi, formai hiányosságokra hivatkozva tette. Ám egy másik ügyben, egy 1919 márciusában hozott ítélettel kapcsolatban Oliver Wendell Holmes (1841–1935) a hírneves legfelsőbb bírósági tag már azt a többségi véleményt foglalta írásba, hogy amennyiben „az általánosabb értelemben vett megnyilatkozásokban megfogalmazott kifejezett szándékok egy része arra irányult, hogy a jelenlévőket a toborzás akadályozására sarkallja”, akkor a kormányzat háborús helyzetre vonatkozó felhatalmazásai felülírják a szólásszabadságnak azt a védelmét, amelyet az 1. alkotmánymódosítás fogalmazott meg.¹⁶ Az utóbbi azt mondta ki, hogy „a Kongresszus nem... csorbítja a szólás- vagy sajtószabadságot; nem csorbítja a népnek a békés gyülekezéshez való jogát, valamint azt, hogy petícióval a kormányhoz forduljon panaszok orvoslása céljából”.¹⁷ Robert

¹⁵ Szabadulása után Goldsteint Hollandiában, Svájcban, Olaszországban és Nagy-Britanniában próbálkozott filmkészítéssel, nem sok sikerrel. Végül Németországban kötött ki, majd egy 1938-ban New Yorkban feladott távirat szövege szerint 1935-ben Németországból kiutasították és visszatért az Egyesült Államokba. További sorsa és halálának ideje azonban ismeretlen. Goldstein életére lásd: Anthony Slide: *A. Robert Goldstein and the Spirit of 76*. New York, 1993.

¹⁶ Holmes véleményét idézi Cooper: *Pivotal Decades*, i. m. 300.

¹⁷ Az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya. Kenneth Janda – Jeffrey M. Berry – Jerry Goldman: *Az amerikai demokrácia* i. m. 455.

Goldstein ügyvédei is az 1. alkotmánymódosításra hivatkoztak, ám hiába. Szintén 1919 márciusában egy újabb ügyre vonatkozóan Holmes legfelsőbb bíró pedig azt a többségi határozatot fogalmazta meg, hogy a szólásszabadság érvényesítése a körülményektől függ. Úgy vélte, hogy az olyan esetekben, amikor például valaki egy zsúfolt színházban ok nélkül elkiáltja magát, hogy „tűz van”, jogosan korlátozható a szólásszabadság. Amint Holmes Eugene Debs ügyében megállapította, „Amikor egy nemzet háborúban áll, sok olyan dolog, ami békeidőben kimondható, erőfeszítései olyan akadályozását jelentheti, hogy az ilyen megnyilatkozások nem fogadhatók el, amíg a férfiak harcolnak”.¹⁸ Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy Oliver Wendell Holmes hamarosan felülbíráltta ezt a véleményét. Az első ilyen esetre azon ügy kapcsán került sor, amelyben arról volt szó, hogy néhány külföldön született radikális az amerikai csapatok oroszországi intervenciója ellen tiltakozó röplapokat terjesztett. Mint megfogalmazta „Az eszmék szabad áramlása, vagyis a gondolatnak azon ereje, hogy a piaci versenyben elfogadtassa magát”, az alkotmány lényegét alkotja.¹⁹ Ez azt jelenti, hogy az 1. alkotmánymódosítás érvényessége semmilyen körülmények között sem felülírható. Azt is meg kell azonban jegyezni, hogy Holmes, másik híres bírótársával Louis D. Brandeis-szel (1856–1941) együtt ezzel a véleményével már kisebbségben maradt a legfelsőbb taláros testületben.

De nem csupán a neves személyiségeket érték súlyos atrocitások a két törvény alapján. Sok iskolai és egyetemi oktatót távolítottak el állásából pacifista nézeteik miatt. A háború és a fenti törvények által létrehozott légkörben nagyon sok német származású amerikaiat félemlítettek meg. Egy illinois-i német származású bányász egy német zászlóba göngyölve meglincseltek, egy montanai városban pedig elégették a Németország nevét megemlítő történelemkönyveket. Nebraskában olyan törvényt fogadtak el, amely a köz által fenntartott iskolákban megtiltotta a német nyelv tanítását. Sok helyen pedig betiltották az olyan német zeneszerzők műveinek játszását, mint Bach, Beethoven vagy éppen Mozart, egyes könyvtárakban pedig zárolták Goethe, Schiller, Kant vagy Nietzsche könyveit. A németből az amerikai angolba átkerült *sauerkraut* (savanyú káposzta) kifejezést pedig *liberty cabbage*-nek (szabadság káposzta) keresztelték át. Mindez a szabadságjogok súlyos korlátozását jelentette, ám az is igaz, hogy más hadviselő országokkal – például Nagy-Britanniával vagy Franciaországgal ellentétben – nem internálták az ellenséges idegeneknek nyilvánított személyeket, s egyetlen kémkedéssel gyanúsított vádlottat sem ítélték halálra, különösen nem bírósági tárgyalás nélkül.²⁰

¹⁸ Holmes véleményét idézi Cooper: *Pivotal Decades* i. m. 300–301.

¹⁹ Holmes véleményét idézi Uo. 301.

²⁰ Uo. 301., 297. John Higham: *Strangers in the Land. Patterns of American Nativism, 1860–1925*. New York, 1965, 194–222.

SZEGHŐ PATRIK

**„OUR GALLANT LITTLE ALLY”
SZERBIA ÉS A DÉLSZLÁVOK AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚS
BRIT KÜLPOLITIKA TÜKRÉBEN**

Az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetiségeinek első világháborús törekvései közül a délszlávok ügye indult leghátrányosabb helyzetből. Amellett, hogy a brit felső vezetésnek szándékában állt megőrizni a Habsburg Birodalmat, mint Németország háború utáni ellenpontját, a délszlávok helyzete több szempontból is reménytelennek tűnt. Szerbia megítélése meglehetősen negatív volt – ebben a britek oszmán- és oroszellenessége, valamint a belgrádi királygyilkosság (1903) is nagy szerepet játszott –, a világháború során több délszláv terület alku tárgyává vált Olaszország háborúba lépéséért cserébe. A szerb kormány és a délszláv emigránsok között fennálló vita az egyesítés módját és a jövőbeli délszláv állam belső szerkezetét illetően olyan nézeteltérést jelentett, mely hátráltatta a nyugat-európai délszláv lobbis hatékonyosságát. A német tűzszünetet követően (1918. november 11.) pedig megbonyolította az egyesült délszláv állam hivatalos elismerés folyamatát a győztes nagyhatalmak, így a brit kormány számára is.

A brit külpolitika – évszázados tradícióját követve – törekedett aktuális kontinensbeli szövetségeseinek támogatásával elkerülni a brit szárazföldi csapatok közvetlen bevonását a fegyveres konfliktusokba. Az 1904. és 1907. évek brit egyezményei Franciaországgal és Oroszországgal az afrikai és az ázsiai gyarmati viták rendezését szolgálták, és választ adtak a német flottaépítési programra. Az ír önkormányzat (Home Rule) kérdése miatt polgárháborúval fenyegető észak-ír helyzet 1914 júliusában jobban lekötötte a brit kormány figyelmét, mint a szarajevói események okán az Osztrák–Magyar Monarchia és Szerbia között kiéleződő ellentét. A brit külügyminisztérium végig követte a júliusi eseményeket, s az utolsó pillanatokig kitarított a diplomáciai úton történő rendezés mellett, ezért az 1913-as Balkán-háborúhoz hasonlóan a nagykövetek londoni konferenciájának összehívását szorgalmazva próbálta lokalizálni és kordában tartani a konfliktust.

A 20. század hajnalára a brit izolációs külpolitika leáldozóban volt, de 1914-ben a brit kormány továbbra is az érvényben lévő nemzetközi szerződések, egyezmények nyomán képzelte el és alakította nemzetközi politikáját. Fontos hangsúlyozni, hogy a francia és az orosz egyezmények nem katonai szerződések voltak, az Egyesült Királyság pedig nem az antant szövetség megléte miatt, hanem a kontinentális erőegyensúlyban brit szempontból kulcsfontosságúnak tar-

tott Belgium – az 1839-es londoni szerződésben kimondott – semlegességének megsértése okán üzent hadat Németországnak.¹ Bízva Franciaország és Oroszország haderejében, a szigetország politikai vezetése a szárazföldi harcokban mellékszereplőként szándékozott részt vállalni az első világháború elején, s elsősorban az ország tengeri fölényével próbált hozzájárulni a szövetségesek sikeréhez.² A szemben álló felek mindegyike gyors háborúval számolt, de miután ez a remény 1914 telére szertefoszlott, a brit kormány rádöbbsent, hogy a győzelem nagyobb részvállalását követel meg az Egyesült Királyságtól is.³

A Balkán-félsziget, mely gazdasági-, területi- és stratégiai értékek hiányában az Egyesült Királyság érdekszféráján kívül esett, hosszú ideig ismeretlen maradt a brit közvélemény előtt. A nyugati szakirodalom által mellőzött Balkánt csupán a Nagy Háborút megelőző évtizedben fedezte fel magának az a tucatnyi értelmiségi, akik az első világháború alatt önjelölt Balkán-szakértőként egy-egy balkáni népet előtérbe helyezve próbáltak befolyást gyakorolni a szövetséges országok háborús politikájára. Az első világháború eseményei révén Szerbia az antant hatalmak szövetségesévé lépett elő, s egyik pillanatról a másikra olyan befolyással bíró patrónusai akadtak Nagy-Britanniában, mint Robert William Seton-Watson, Henry Wickham Steed, Arthur Evans, és Ronald Burrows.⁴ A négy brit férfi és

¹ Schmitt, Bernadotte E: *Triple Alliance and Triple Entente*. New York, 1971. 74–76., 96–99. Wallach, Jehuda L: *Uneasy Coalition. The Entente Experience in World War I*. Westport–London, 1993. 9., 12., 15.

² Dutton, David: *The Politics of Diplomacy. Britain and France in the Balkans in the First World War*. London, 1998. 4.

³ Az Egyesült Királyság szárazföldi haderejét önkéntesekből töltötték fel egészen az 1916-es Military Service Act elfogadásáig, amivel ismételten lehetővé vált a polgári lakosság mozgósítása katonai szolgálatra.

⁴ Robert William Seton-Watson (1871–1951) skót származású brit történész, újságíró, 1905-től a *Spectator* bécsi tudósítója. Az 1906-os magyar alkotmányválság idején még kiállt a Függetlenségi Párt és a koalíció mellett Ferenc Józseffel szemben, de a koalíció elhibázott belpolitikája és a nemzetiségekkel szembeni türelmetlensége teljesen elfordította a kezdetben magyarbarátságáról ismert történészt nemcsak a magyar politikai elitől, hanem a magyar nemzettől is. 1908-ban Faji problémák Magyarországon címmel megjelent könyvében a magyar oligarchia erőszakos magyarosító politikáját hibáztatta a dualista állam belpolitikai stabilitásának aláaknázásáért, mindazonáltal egészen a világháború kitöréséig a Habsburg Birodalom szerkezeti átalakításának és fenntartásának híve maradt.

Henry Wickham Steed (1871–1956) befolyásos brit újságíró, 1913-tól a *Times* külügyi rovatának szerkesztője, 1919-től pedig az újság főszerkesztője. A *Times* bécsi tudósítójaként ismerkedett meg Seton-Watsonnal, akivel az első világháború során az európai újrendezés elválaszthatatlan élharcosaivá váltak. Az 1916-ban elinduló *New Europe* hetilap köré tömörülő csoport programja a germanofób és antiszemita Steed azon elgondolásán alapult, hogy a német világhatalmi törekvéseket, „a pán-germán tervet”, csak az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlasztásával és az elnyomott nemzetiségek felszabadításával lehet megakadályozni (Lásd *Steed, Henry Wickham: Through Thirty Years, 1892–1922*. London, 1924. 2. vols. 125–126. *Hanak*,

elvbarátaik nagy hatást gyakoroltak a brit közvélemény alakulására, olyannyira, hogy kampányuk révén a világháború előtti szerb-kép gyökeres változáson ment keresztül. A Szerb Segélyalap (Serbian Relief Fund), a Nagy-Britanniai Szerb Társaság (Serbian Society of Great Britain), a Koszovó Napi Bizottság (Kosovo Day Committee) délszláv-barát érdekszervezetek mellett az Osztrák–Magyar Monarchia feldarabolása árán megvalósítható, európai újrendezésért küzdő *New Europe* hetilap is azt sugallta, hogy a német világhatalmi törekvésekkel szemben csak egy, a délszlávok által lakott összes területet magába foglaló Jugoszlávia jelenthet hathatós megoldást.

A Balkán-félsziget évszázadokon keresztül kívül esett a brit külpolitika prioritásainak köréből, a félsziget gazdasági, területi és stratégiai szempontból is – a tengerszorosok sérthetlenségén túl – jelentéktelen helyet töltött be a birodalmi érdekek sorában, ennek megfelelően a brit sajtó elenyésző helyet szentelt a balkáni híradásoknak.⁵ A szakirodalom hiányában fennálló űrt az utazókból sok esetben önjelölt Balkán-szakértőkké avanszált szerzők híradásai voltak hivatottak betölteni a brit olvasóközönség előtt. Az Oszmán Birodalomról kialakult képet ezek a tudományosságot mellőző munkák átörökítették az utódállamokra, így a brit közvélemény a független balkáni államokat továbbra is az erőszakkal és az elmaradottsággal azonosította.

Szerbia ismeretlensége mellett a nagy-britanniai Szerbia-képnek a brit közvélemény hagyományos orosz- és oszmán-ellenességnek terhét is el kellett viselnie, s figyelembe véve a szigetországban jelen lévő Osztrák–Magyar Monarchia- és bolgár-párti érzelmeket, a délszlávok ügye ténylegesen jelentős hátrányból indult

Harry: Great Britain and AustriaHungary during the First World War. A Study in the Formation of Public Opinion. London, 1962. 181).

Arthur Evans (1851–1941) brit régész, Kréta-kutató. Politikai érdeklődését a Balkán-félsziget iránt a 1875. évi oszmánellenes felkelés keltette fel, amelynek megörökítésére Gyalogszerral Bosznia és Hercegovinán keresztül a felkelés idején, 1875. augusztus–szeptember címmel külön könyvet szentelt.

Ronald Burrows (1867–1920) a King's College szlávbarát igazgatója. Burrows figyelmét egy szlavisztika szak megindítására Robert William Seton-Watson hívta fel az első világháború alatt. Nagy-Britanniában a szláv kultúra, történelem és gyakorlatban egész Kelet-Európa mellőzve volt a felsőoktatásból, a történész felvetése tehát ezt az állapotot volt hivatott orvosolni. A szlavisztikával kapcsolatban Seton-Watson 1915 szeptemberében Burrows-nak írt levelében felfedte az igazgató előtt egy politikai lobbiszervezet és egy hetilap megalapításának körvonalazódó terveit: „egy Brit-Szláv Liga megalapítása [...] lefedné a politikai mezőt, az Ön szlavisztika fakultása a tudományost, és egy lehetséges havi folyóirat az irodalmi”. Egy évvel később, 1916-ban, Seton-Watson mindhárom elképzelése megvalósult, amikor a Szláv Tanulmányok Tanszéke mellett megalakult a Nagy-Britanniai Szerb Társaság (Serbian Society of Great Britain) és a *New Europe* hetilap.

⁵ Markovich, Slobodan G.: British Perceptions of the Balkan Christian Countries and Their Identities until 1918. In: *Problem of Identities in the Balkans*. Eds. Markovich, Slobodan G., Weaver, Beckett, Eric and Pavlovic, Vukasin. Belgrade, 2006. 9–11.

az első világháború kezdetén.⁶ Az Oszmán Birodalmat és az uralma alatt álló területeket évszázadok óta a civilizálatlansággal és a korrupcióval azonosította a brit közvélemény, így a balkáni kisállamok nem szabadulhattak meg a „kulturális elmaradottság örökségétől”.⁷ Maga a „Balkán” szó a szegénységgel, elmaradottsággal és erőszakkal volt azonos,⁸ az oszmán múlt súlya alatt a függetlenség kivívása nem változathatta meg a balkáni nemzetek negatív megítélését. A szigetország köztudatában a szerb nemzet disznótenyésztő nép képében jelent meg,⁹ elmondható tehát, hogy a háborút megelőző időszakban elenyésző számú brit állampolgár rendelkezett bármiféle érdemleges ismerettel Szerbiát illetően.

Sem a katonai győzelmek, sem a niši deklaráció¹⁰ nem változtatta meg a Szerbiáról kialakított képét Nagy-Britanniában a háború első évének végére,¹¹ sőt a deklarációt egyetlen szövetséges állam sem méltatta válaszra.¹² Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlasztása egyáltalán nem szerepelt a szövetségesek programja között, a brit kormány pedig a háború kezdetén egyáltalán nem szándékozta megnövelni a hagyományosan oroszbarátságáról ismert szerb állam területét a Monarchia kárára. Franciaország a fő ellenségnek Németországot tekintette, Oroszország pedig nem volt hajlandó a katolikus szlovének és horvátok ügyét

⁶ Miller Nicholas John: R. W. Seton-Watson and Serbia during the Reemergence of Yugoslavism, 1903–1914. = *Canadian Review of Studies in Nationalism*, 15. évf. 1–2. sz. 60–61. Woodhouse, Edward James and Chase Going: *Italy and the Yugoslavs*. Boston, 1920. 71.

⁷ Miller, i. m. 61.

⁸ Mason John W.: *The Dissolution of the Austro-Hungarian Empire, 1867–1918*. London, 1997. 19.

⁹ Woodhouse, i. m. 71.

¹⁰ Igen korán, a háború első hónapjaiban megmutatkozott Nikola Pašić szerb miniszterelnök azon aggodalma, hogy a szövetségesek a háború után egy független Horvátország megeremtése mellett döntenek, amely teljesen vagy részben felölelte volna a Habsburg Birodalom délszlávok lakta területeit. A miniszterelnök félelme nem volt teljesen alaptalan, ugyanis 1914. szeptember folyamán egyes francia és olasz diplomáciai körökben valóban felmerült ez az ötletet A Radikális Párt politikusa mindent megtett, hogy ezek a nyugati elképzelések ne bontakozhassanak ki, ezért megbízta külügyminiszter-helyettesét, Jovan M. Jovanović-ot, hogy szervezzen meg egy egyetemi tanárokból álló csoportot Szerbia háborús céljainak megfogalmazására. Ezeknek a háborús céloknak demonstrálniuk kellett, hogy a Monarchia délszlávjainak jövője a birodalomról leválasztva csak Szerbiával egyesítve képzelhető el. „Bizonyítani kell, hogy ezek a tartományok semmi szín alatt nem tudnak különálló állam lenni. [...] Némelyik közülük egy délszláv államot akart, hát [Szerbiára mutatva], itt van”, adta ki Jovanović a feladatot. A deklaráció egyben a Monarchia délszlávjainak hűségét is meg akarta ingatni a birodalom iránt, de a próbálkozás nem járt sikerrel. Pavlowitch, Kosta Stevan: *The First World War and the Unification of Yugoslavia*. In: *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea, 1918–1992*. Ed: Djokić, Dejan. Hurst. London, 2003. 27.

¹¹ Seton-Watson Hugh and Christopher: *The Making of New Europe. R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary*. London, 1981. 112.

¹² Dragnich, Alex N: *Serbs and Croats: The Struggle in Yugoslavia*. San Diego, 1992. 23.

felvállalni.¹³ A nagy-britanniai délszlávbarátok befolyásukat latba vetve mindent megtettek a brit politikai elit meggyőzésére, akik számára a délszláv-kérdés mindvégig olyan nyűg maradt,¹⁴ amelyről a közvéleménnyel összhangban nyilatkoztak, de amelynek rendezése háttérbe szorult a háború mielőbbi lezárását célzó katonai és diplomáciai törekvésekkel szemben.

A hadban álló felek a háború gyors, katonai úton történő befejezését remélték, a brit külügyminisztérium szerepe pedig csökkent az újonnan létrehozott hadügyminisztériummal szemben. A háború első őszétől kezdve Herbert Henry Asquith brit miniszterelnök a háborús helyzet áttekintése végett informális tanácskozásra hívta a kabinet és a hadvezetés jelentősebb alakjait, majd 1915 januárjában létrehozta a brit haditanácsot (War Counsel), amellyel szervezett és hatékony formában intézményesítette a korábbi „nem hivatalos” kormánybeszélgetések rendszerét.¹⁵ A haditanács tevékenységéből és terveiből egyértelműen körvonalazódnak mindazok az első világháborús brit érdekek és elképzelések, amelyek gyakorlatilag a háború végéig meghatározták a brit háborús politikát. A tanács korai, 1915. évi ülései egyben a Balkán-félsziget és Szerbia sorsát is eldöntötték. David Lloyd George kivételével, a kormánytagok egységesen a háború nyugati befejezése mellett foglaltak állást, a délszláv lobbisták által is hangoztatott balkáni front helyett, amely a háború keleti megoldását jelentette volna.

A központi hatalmak Szerbia elleni őszi offenzívájáig (1915) az antant hatalmak számára nyitva állt a háború keleti megoldásának lehetősége egy balkáni front kialakításával az Osztrák–Magyar Monarchiával szemben. A háború első évében Törökországon kívül új hadviselő nem csatlakozott az európai hadszíntérhez, Olaszország, Görögország, Románia és Bulgária pedig egyaránt a kivárás taktikáját választotta. A brit haditanács tagjai közül egyedül David Lloyd George, későbbi miniszterelnök tartott ki 1915-ben a balkáni megoldás mellett, a nyugati fronton kialakult állóháború okán.¹⁶ Egy szervezettebb, a hadvezetéstől függetlenebb nyugati diplomáciai jelenlét mellett valóban létrejöhetett volna egy összevont balkáni haderő, amely mind az orosz, mind a nyugati frontot tehermentesíthette volna, mértékéről viszont kár spekulációkba bocsátkozni. Asquith miniszterelnököt és Grey külügyminisztert visszaemlékezéseiben élesen bírálta önjelölt stratégá, Lloyd George katonai tapasztalat hiányában nem rendelkezett átfogó rálátással a háború taktikai és stratégiai szemszögeire. A többnemzetiségű dunai kettős monarchia hadereje a nemzetiségi probléma megléte ellenére is ki-

¹³ Uo. 20–21.

¹⁴ Banac, Ivo: *The National Question in Yugoslavia*. Ithaca, 1984. 119.

¹⁵ Lloyd George, David: *War Memoirs of David Lloyd George*. 6. Vols. Boston, 1933. 164. 338. Waterhouse, David Michael: *Edwardian Requiem. A Life of Sir Edward Grey*. London, 2013. 356.

¹⁶ Suttie, Andrew: *Rewriting the First World War. Lloyd George, Politics and Strategy, 1914–1918*. London, 2005. 45–46.

tartott a háború utolsó ószéig, ennek tükrében pedig feltételezhető, hogy a balkáni országok szövetségére alapozott koncentrációs terv,¹⁷ Olaszország párhuzamos bevonásával sem érte volna el a Lloyd George által remélt átütő erőt.

A délszláv mozgalom iránti szimpátia a világháború során végig háttérbe szorult a katonai prioritásokkal szemben, ennek nyilvánvaló eredménye volt a londoni szerződés. A nyugati állóháború és az orosz kudarc miatt a haditanács 1915 tavaszán a Dardanellák-terv megvalósítása mellett döntött, amely a Gallipoli-félsziget felfoglalásával kívánta biztosítani az utánpótlás vonalát Oroszország felé. Az elképzelés abból a félelemből táplálkozott, hogy egy orosz összeomlás nagyszámú német csapatösszevonást tett volna lehetővé. A hadművelet a brit flotta tüzerejére építve, kevés szárazföldi erő bevonásával kívánta elválasztani egymástól az Oszmán Birodalom európai és ázsiai részeit a fekete-tengeri útvonal biztosítása érdekében. A brit akció már februárban kudarcba fulladt, amelyet a szervezetlenül és kapkodva lebonyolított áprilisi partraszállási kísérlet tovább tetézt. A Dardanellák-terv 200 000 fő fölötti embervesztése és sikertelensége miatt¹⁸ a brit kabinet kénytelen volt a túlzónak vélt olasz igényeket elfogadni Olaszország mielőbbi hadba lépéséért cserébe.¹⁹ A brit hadvezetés meggyőzte a felsőbb politikai vezetést arról, hogy Olaszország hadba lépése a háború kimeneteletét is eldöntheti, ezért az Asquith-kormány felajánlotta Olaszországnak Isztriát és Dalmácia egy részét, a külügyminisztérium pedig elérte az orosz diplomácia jóváhagyását a titkos szerződés megkötéséhez.²⁰

Amíg Seton-Watson a megfelelő területi rendezésről győzködte a brit vezető politikai köröket, addig titkos tárgyalások kezdődtek a szövetségesek és Olaszország között. Frano Supilo, emigráns horvát politikai vezető több hónapos szentpétervári tartózkodása alatt megtudta a készülő londoni szerződés céljait,²¹ de Seton-Watson és Steed,²² valamint a szerb kormány különböző forrásokon keresztül hasonlóképpen értesült a tervről és a területi engedmények majdnem pontos rendelkezéseiről is, mindazonáltal szinte semmi kézzel fogható információ nem állt egyik fél rendelkezésére sem a tárgyalások előrehaladtát illetően. Miközben Seton, Steed és Evans memorandumok és cikkek révén próbált befolyást gyakorolni a közvélemény mellett a kormányra is a terv egyes területi elemeinek elvetése érdekében, 1915. április 26-án megszületett a titkos egyezség.

Április 23-án, a *Times*-ban megjelent levelében Seton-Watson úgy vélte, hogy akik kiállnak amellett, hogy Olaszország megkapja Dalmáciát, azok akarva vagy

¹⁷ *Lloyd, George*, i. m. VI. 313.

¹⁸ *Waterhouse*, i. m. 356, 365. *Lloyd, George*, i. m. I. 339.

¹⁹ *Waterhouse*, i. m. 368–369.

²⁰ Uo. 126.

²¹ Tanner, Marcus: *Croatia. A Nation Forged in War*. New Haven, 1997. 115.

²² *Steed*, i. m. 64, 69.

akaratlanul a központi hatalmak malmára hajtja a vizet.²³ Egy májusi memorandumában a történész további kifogásainak adott hangot a titkos szerződéssel kapcsolatban, azzal vádolva a brit államférfiakat, hogy az egyezményvel elárulták a nemzetiségi elvet. Seton szerint az egyezmény káros hatással lehet a háború további alakulására nézve, hiszen a Monarchia délszlávjainak okot ad az Olaszország elleni küzdelemre, Dalmácia elvesztése miatt pedig Szerbia nem fogja átadni Macedóniát, s ezzel egyben az antant diplomáciai megbízhatatlansága is igazolódni fog Bulgária előtt. Dalmácia a leendő Jugoszlávia szerves részét kell, hogy képezze, ugyanis a terület nélkül nem lehet olyan erős délszláv államot létrehozni, amely valódi akadályát képezhetne a német terjeszkedés szemben.²⁴

Seton-Watson és Steed bízott benne, hogy a délszlávok szempontjából kedvezőbb rendelkezéseket lehetne elérni az olasz szerződésben,²⁵ ha a Jugoszláv Bizottság a nyilvánosság elé vonulna.²⁶ Seton-Watson azon a véleményen volt, hogy az emigráns délszláv politikai szervezetnek mindenféleképpen pontokba szedett programmal kell a közvélemény elé állniuk,²⁷ ezért egy héten keresztül minden nap sürgönnyel bombázta a Párizsban tartózkodó délszlávokat, hogy még Olaszország hadba lépése előtt fogalmazzanak meg egy délszláv kiáltványt.²⁸ A kiáltvány vázlatát Seton és Steed segítségével fogalmazódott meg, majd a végleges formáját Seton angolra fordította, amelyet május 13-án az összes jelentős brit lap közzétett.²⁹ A kiáltvány egyes pontjai majdnem szó szerinti másolatai voltak Seton áprilisi Times cikkének, valamint május eleji, külügyminisztériumi memorandumának.

A Jugoszláv Bizottság kiáltványa, amely a szövetségeseket egy délszláv állam létrehozására kérte, George Clerk hadügyminiszter számára elképzelhetetlennek tűntek. A politikus azzal érvelt, hogy mivel a háború nem a nemzetiségek felszabadítása miatt zajlott, így a béketárgyalás és nem a háború kell, hogy a nemzetiségi elvet igazolja, végső soron pedig úgy vélte, a győzelem nem kockáztatható az elv miatt: „Nem feszíthetjük a nemzetiségi elvet addig a pontig, hogy a háború sikere veszélybe kerüljön”.³⁰

²³ *Times*, 1915. április 23., 9.

²⁴ *R. W. Seton-Watson and the Yugoslavs. Correspondence 1906–1941*. 2 vols. London and Zagreb, 1976. 216–219.

²⁵ *Seton-Watson, Hugh and Christopher* i. m. 131.

²⁶ Seton-Watson, Robert William: *Masaryk in England*. Cambridge, 1943. 64–65.

²⁷ *R. W. Seton-Watson and the Yugoslavs*. i. m. 202–203.

²⁸ *R. W. Seton-Watson and the Yugoslavs*. i. m. 225.

²⁹ A listát lásd Seton-Watson Hinko Hinković-nak írott május 12-i levelében. *R. W. Seton-Watson and the Yugoslavs*. i. m. 223.

³⁰ Evans, James: *Great Britain and the Creation of Yugoslavia. Negotiating Balkan Nationality and Identity*. London, 2008. 163.

A szerződés megkötésével Edward Grey külügyminiszternek a délszláv emigránsok felháborodott hangvitelű távirataival kellett számolnia, a miniszter elgondolása szerint azonban olasz segítség nélkül, a délszlávok többet vesztenének a szerződésben foglalt területeknél.³¹ Seton-Watsonnak írott levelében kifejtette, hogy az adriai part sorsát illetően túlzó elképzelések élnek, a pánikkeltést pedig annál is inkább fölöslegesnek tartja, mivel a háború révén a délszláv területek többsége fel lesz szabadítva, és lakói szabadon dönthetnek majd saját sorsukról. A délszláv vezetők tiltakozásról, úgy gondolta, „felettébb igazságtalan lenne, ha a szerbek és a többi szláv visszautasítanák [...] azokat az ésszerű engedményeket, amelyek szükségesnek találtattak ahhoz, hogy a nagyhatalmak biztosíthassák a szövetségesek győzelme esetén beigéert óriási [területi] nyereségeket és előnyöket. [...] A szerbek és a többi szláv, akik igazán többet nyernek majd, mint bárki más, nem tagadhatják meg a győzelem biztosításának eszközeit azoktól, akik értük harcolnak.”³²

A brit kormány Szerbia hősiességéért területi kompenzációt helyezett kilátásba (Bácska, Szerémség, Bosznia, Dél-Dalmácián pedig Montenegróval osztozott volna Szerbia), amely inkább jutalom lett volna a közös ügyért tett szolgálatért, semmint jogosan, etnikai alapon odaítélt terület. A délszláv kérdés tehát 1915-ben nem foglalkoztatta a brit kormányt. A francia külpolitika hasonlóképpen Szerbia határainak kiterjesztése mellett érvelt ekkor még, Szentpétervár pedig Horvátországot ajánlotta volna fel Szerbiának cserébe Macedóniáért, amellyel megvásárolhatták volna a bolgár semlegességet. Olaszország teljes mértékben ellene volt a horvát-szerb egységnek, s Szerbia területi jutalmát is csökkentette volna.³³

Az 1915. őszi, balkáni offenzíva eseményeit nagy figyelemmel kísérte végig a brit közvélemény. Mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy egy újabb támadást sem Szerbia, sem Montenegró nem képes megállítani, ezért a szövetségesek tárgyalásba kezdtek Bulgária semlegességének biztosítására. Bulgária végül csatlakozott a központi hatalmak táborába, Szerbia és Montenegró elbuktak, és ezzel a keleti megoldás teljesen lekerült a brit kabinet napirendről. Az 1915 őszen Szerbia megsegítésére felállított brit és francia balkáni expedíciós erők késve érkeztek meg Görögországba, felszerelésüket és számukat tekintve pedig gyengének bizonyultak. A balkáni antant csapatok gyakorlatilag komolyabb ütközetet nem vállaltak fel a központi hatalmakkal és pár hét után a semleges Szalonikibe vonultak vissza. Az expedíciós csapatoknak 1918-ig gyakorlatilag több közük volt a görög belpolitika alakulásához, mint a világháború balkáni történéseihez.³⁴

³¹ Uo. 163.

³² R. W. Seton-Watson and the Yugoslavs. i. m. 221.

³³ Evans, i. m. 162–163

³⁴ Leneman, Leah: *Elsie Inglis: Founder of Battlefield Hospitals Run Entirely by Women*. Edinburgh, 1998. 47–48. Suttie, i. m. 59.

A visszavonuló szerbek szenvedése és viszontagságai az együttérzés újabb hullámát indította el Nagy-Britanniában.³⁵ Az általános közvélekedés szerint a kormány megmenthette volna mindkét államot. A brit állampolgárok büntudatot érezhettek a két ország cserbenhagyása miatt, nem véletlen tehát, hogy a háborús összeomlása után érkeztek a legbőkezűbb felajánlások a segélyszervezetekhez.³⁶

Bár az 1915. év diplomáciai lehetőségeihez képest kevésbé ideális állapotok álltak fenn a háború további szakaszában, a keleti megoldás elméletben megvalósítható maradt, mindazonáltal – egyes magánvélemények kivételével – mind Asquith, mind Lloyd George kabinetjében a francia hadszíntéren maradt a hangsúly. A brit kormány célja a háború mielőbbi befejezése volt, amelyet kizárólag a nyugati fronton megindított támadással vélték megvalósíthatónak. A haditanács reményei szerint a német vereség a német szövetségi rendszer összeomlásához és egyben a háború befejezéséhez vezetett volna.³⁷ Mivel a nyugati csapatelvonás ezt a célt hátráltatta volna, így meghatározó szárazföldi hadi tevékenységre az antant részéről a Balkánon a későbbiekben sem került sor, sőt miniszterelnökként, maga Lloyd George is szembefordult saját korábbi elképzelésével. 1917 júniusában a Nagy-Britannai Szerb Társaság levelet küldött a brit miniszterelnöknek, mivel a kormány a brit katonák kivonását tervezte a szaloniki frontról. Egy efféle lépés stratégiai hátránya mellett súlyos morális hatással lehetett volna az újjászervezett szerb hadsereg további küzdelmeire, ennél fogva a társaság a szaloniki egységek átrendezését tartotta kívánatosnak.³⁸

A vezérkar döntése miatt a Nagy-Britannai Szerb Társaság elnökségében helyet foglaló hét parlamenti képviselő a Közösségek Házában július 18-ára gyűlést szervezett. A meghívott képviselőkkel közösen elfogadott közös nyilatkozatban, Lloyd George miniszterelnököt a balkáni fronton megújítására ösztönözték.³⁹ Pár nappal később a határozatot a Lordok Házának több képviselője is aláírta, majd a dokumentumot parlamenti vitára bocsájtották, amely a Monarchia és a délszlávok ügyét is érintette.⁴⁰ Robert Cecil külügyi miniszterhelyettes a délszlávok ügyével kapcsolatban kifejtette, hogy a brit kormány kitart azon álláspontja mellett, amely szerint a nemzetiségek kérdését a békekonferenciának kell orvosolnia.⁴¹

A szövetségesek második Balkán konferenciájára 1917. augusztus 7-én Londonban került sor, ahova Nikola Pašić szerb miniszterelnök is meghívást kapott. Augusztus 8-án a Nagy-Britannai Szerb Társaság fogadást tartott Pašić tisztele-

³⁵ *Markovich*, i. m. 126.

³⁶ *Hanak*, i. m. 91–92.

³⁷ *Suttie*, i. m. 47., 49., 53–54.

³⁸ Idézi: *Seton-Watson*s, i. m. 221.

³⁹ *Markovich*, i. m. 130.

⁴⁰ *Seton-Watson*s, i. m. 222.

⁴¹ *New Europe*, 1917. augusztus 12. 42. sz. 74–75. *Markovich*, i. m. 130.

tére, amelyen a brit kormány több minisztere is jelen volt. Lloyd George beszédében, amelyet a *New Europe* „az ékesszólás egy aprócska remekéként” jellemezte,⁴² méltatta a szerb miniszterelnököt és a walesihez hasonlatos szerb népet. „Szerbia egy olyan állam, amely a vereségeiről képes énekelni. Ez teszi Szerbiát halhatatlanná – [bár] a barbarizmus özönvize elöntötte, de [mégsem] pusztult el”,⁴³ emelte ki beszédében a brit miniszterelnök, aki ez követően visszasietett a szövetségesek konferenciára és kitartott a szaloniki kivonulás és a Habsburg Birodalommal kötendő különbéke mellett.⁴⁴

A különbéke gondolata 1916 nyarán jelent meg a brit kabinetben, ahol a háború főellenségének továbbra is Németországot tekintették. A kormány a Németországgal szembeni teljes katonai győzelem vagy a feltétel nélküli német kapituláció mellett is kitartott és ebbe a Habsburg Birodalom leválasztása a német szövetségről – egy külön béke-megállapodáson keresztül – tökéletesen illeszkedett volna. 1917 őszén, a bolsevikok hatalomra jutását követően az Egyesült Királyság továbbra is a dunai monarchia megőrzése mellett foglalt állást, sőt a különbékére irányuló törekvések az orosz belpolitikai és az olasz hadi események tükrében tovább erősödtek. Jan Smuts, dél-afrikai brit tábornok több ízben is – 1917 decemberében és 1918 márciusában is – megbeszélést folytatott e célból Albert von Mensdorff gróffal, a kettős monarchia korábbi londoni nagykövetével, Apponyi Albert sógorával.⁴⁵ A brit kormány számára írott jelentéseiben Smuts annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a Monarchia vezetése hajlandó felmondani a német szövetséget a különbéke érdekében.⁴⁶

1918-ig a délszláv egyesülés megvalósíthatatlannak tűnt, mivel az csak a Habsburg Birodalom feldarabolásával volt elérhető, s ezt a programot a szövetségesek a háború végéig nem kívánták hivatalosan céljaik közé emelni.⁴⁷ Az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság háborús céljait 1918 januárjában hozták nyilvánosságra a közvélemény előtt, s mindkét program világosan az Osztrák–Magyar Monarchia fenntartását kívánta. Woodrow Wilson amerikai elnök híres 1918. január 8-i „Tizennégy pontos” beszédében autonómiát és nemzeti függetlenséget ígért a Monarchia népeinek, három nappal korábban pe-

⁴² *New Europe*, 1917. augusztus 16. 44. sz. 141.

⁴³ *In Honour of the Small Nations. Annual Report of the Serbian Society of Great Britain, 1916–1917*. London, 1917. 16.

⁴⁴ *Seton-Watson*, i. m. 224–225. *In Honour of the Small Nations*. i. m. 4., 12–17.

⁴⁵ Wallach, Jehuda L.: *Uneasy Coalition. The Entente Experience in World War I*. Westport–London, 1993. 25. *Lloyd, George*, i. m. V. 20–21., 28., 36.

⁴⁶ *Wallach*, i. m. 27., 113. *Lloyd, George*, i. m. V. 50–53.

⁴⁷ Mitrovic, Andrej: *Serbia's Great War, 1914–1918*. London, 2007. 279.

dig David Lloyd George is nyilvánvalóvá tette, hogy a szövetségeseknek nem célja Ausztria–Magyarország feldarabolása.⁴⁸

Az elhúzódó háború türelmetlenné tette a szakszervezeteket, akiknek támogatása nélkül a sorozás folytatása elképzelhetlenné vált volna, ezért Lloyd George a szakszervezetek konferenciáján 1918. január 5-én tartott beszédében felfedte az Egyesült Királyság háborús céljait. A miniszterelnöki beszédből kiderült, hogy a háború mielőbbi befejezése továbbra is fontosabb cél volt a brit kormány számára, mint a kis népek önrendelkezési joga. A délszláv népek egyesítése egyáltalán nem hangzott el, Szerbiát pedig csupán egyszer említette meg a miniszterelnök, kihangsúlyozva a balkáni ország függetlenségének visszaállítását a háború után.⁴⁹ 1918 tavasza előtt a brit felső vezetés tehát úgy vélte, a népek önrendelkezési joga egy föderalizált Habsburg Monarchiában is megvalósítható,⁵⁰ ezért Ausztria–Magyarország fölbomlasztását elvetették. A brit-francia különbéke kísérletek a Habsburgokkal azt jelezték, hogy a dualista állammal a jövőben továbbra is nagyhatalomként számolnak,⁵¹ még hozzá Oroszország helyett immáron Németország ellensúlyozásában szántak jelentős szerepet neki.⁵²

1918 márciusára világossá vált az antant országok számára, hogy a Monarchiát lehetetlen leválasztani a német szövetségi rendszerről, ezért az egyetlen megmaradt lehetőségként hozzájárultak a dunai birodalom feldarabolásához. A titkos megbeszélések 1918. március 14-ig folytatódtak, de Ausztria–Magyarország külügyminisztere, Ottokár von Czernin báró – bízva a német nyugati offenzíva sikerében – úgy vélte, országának többé nem érdeke a kompromisszumos béke.⁵³ Március 21-én Erich von Lundendorff tábornok vezetésével megindult a német tavaszi offenzíva, amelynek majdnem sikerült áttörnnie az antant vonalait Franciaországban. A Breszt-Litovszkban megkötött orosz különbéke (1918. március 3.) és a kezdeti német sikerek miatt a Monarchia vezetése újraértékelte érdekeit és végül kitartott Németország mellett.⁵⁴ Miután a tárgyalások a Monarchiával végleg abbamaradtak,⁵⁵ a szövetségesek a nemzetiségi mozgalmak támogatását helyezték előtérbe.⁵⁶ Május 21-én kelt levelében a következőképpen tájékoztatta Robert Cecil külügyminiszter-helyettes a párizsi brit nagykövetet a kül-

⁴⁸ Banac, Ivo: *The National Question in Yugoslavia*. Ithaca, 1984. 126.

⁴⁹ *Lloyd, George*, i. m. V. 66–70.

⁵⁰ *Mason*, i. m. 81.

⁵¹ *Mitrović*, i. m. 280.

⁵² *Mitrović*, i. m. 48–49. Masaryk, Thomas Garrigue: *The Making of a State. Memories and Observations, 1914–1918*. London, 1927. 246., 250.

⁵³ Arday Lajos: *Térkép, csata után*. Budapest, 1990. 23–24. *Hanak*, i. m. 187.

⁵⁴ *Wallach*, i. m. 27., 113. *Lloyd, George*, i. m. V. 50–53.

⁵⁵ *Banac*, i. m. 126.

⁵⁶ *Mason*. i. m. 86.

politikai irányváltásról: „Úgy érezzük a politikát, amellyel megpróbáltuk leválasztani Ausztriát Németországról fel kell adni időszerűtlensége és megvalósíthatatlansága révén. [...]”. Elgondolásunk szerint a legjobb megadni minden lehetséges támogatást Ausztria[–Magyarország] elnyomott nemzetiségeinek a német–magyar uralommal szemben folytatott küzdelmükben.⁵⁷ Az új irányvonal egyben azt is jelentette, hogy a külügyminisztérium elfogadta Seton-Watson azon tézisé, amely szerint a jugoszláv eszme a délszlávok nemzeti önrendelkezését testesíti meg.⁵⁸ A cattarói matrózfelkelés (1918. február) után a szövetségesekben kételemek merültek fel, hogy a szociális türelmetlenséggel, felkelésekkel és nemzeti mozgalmakkal küszködő Monarchia képes lesz-e a bolsevizmus útját állni, így júniusban Lengyelország és Csehszlovákia létrehozása mellett döntöttek.⁵⁹

1918. február közepén a brit kormány megbízta a híres sajtómágnást, Lord Northcliffe-t,⁶⁰ hogy hozzon létre egy külön szervezetet az ellenséges országok elleni propaganda irányítására.⁶¹ A minisztériumi alosztály megszervezésében Northcliffe teljesen Henry Wickham Steed belátására bízta magát, aki szerint a németeket, legutóbbi győzelmeik annyira magabiztossá tették a siker felől, hogy a propaganda teljesen hatástalan lenne rájuk nézve, ezért Ausztria-Magyarországot kell megtörni, „mint a leggyengébb láncszem[et] az ellenséges országok között”.⁶² Ugyancsak Steed tanácsára Northcliffe alkalmazta Seton-Watsont a minisztériumi alosztályon, ahol az osztrák–magyarországi szekció élére Steed és Seton került.⁶³ Northcliffe a betegsége miatt legtöbbször távol maradt a propaganda alosztály munkájától, s távollétében a döntéseket egy hattagú, nem hivatalos bizottság hozta meg, amelynek Seton és Steed is tagja volt. A sajtómágnás révén Seton-Watson oly annyira szabad kezet kapott, hogy a minisztériumi jelenléte és a *New Europe*⁶⁴ cikkei gyakran szó szerint azonosak voltak, a propagan-

⁵⁷ *Idézi Seton-Watson*s, i. m. 278.

⁵⁸ Stenton, Michael: *Great Serbia in British Eyes, 1875–1991*. In. *Great Serbia: Truth, Misconception, Abuses*. Ed. Krešić, Vasilje Dj. Belgrade, 2004. 122.

⁵⁹ *Banac*, i. m. 126–127.

⁶⁰ Lord Northcliffe 1908-ben vásárolta meg az egyik legjelentősebb közvélemény-formáló brit napilapot, a *Times*-t. Az újságnál dolgozó Steed gyorsan megnyerte az új tulajdonos, Northcliffe bizalmát, aki hamar magáévá tette az újságíró azon meggyőződését, hogy Németország Európa ura akar lenni. *Steed*, i. m. II. 33.

⁶¹ Jeszenszky Géza: *Az elveszett presztízs*. Budapest, 1994. 305.

⁶² *Steed*, i. m. II. 187.

⁶³ *Seton-Watson*s, i. m. 260–261.

⁶⁴ A *New Europe* volt az egyetlen olyan nyugat-európai sajtótermék, amely kizárólag kelet-európai külpolitikával foglalkozott, így széles körben olvasottá vált több szövetséges államban is. Az újság hasábjain a brit kormányhoz kötődő személyek, gyakran parlamenti képviselő, továbbá a brit értelmiség és az emigráns nemzetiségi vezetők is publikáltak. A tartós békét a *New Europe* csoport Ausztria–Magyarország feldarabolásával látta megvalósíthatónak, s erről hónapról hónapra a közvélemény szélesebb rétegeit sikerült meggyőznie. A világháború politikai

da alosztály munkatársai pedig gyakorlatilag a New Europe programját akarták elfogadtatni a szövetséges kormányokkal.⁶⁵

Nikola Pašić szerb miniszterelnök csökönyös ellenállása, hogy a Jugoszláv Bizottságot a délszlávok képviselőinek ismerje el a szerb kormány mellett, megbonyolította az egyesült délszláv állam elismerését.⁶⁶ 1918 nyaratól kezdve Steed és Seton-Watson azon munkálkodtak, hogy a brit kormány ne csak a csehszlávok és a lengyelek állama, de a jugoszlávok országa mellett is vállaljon nyílt elkötelezettséget.⁶⁷ A szerb kormány és a Jugoszláv Bizottság közötti ellentéttel kapcsolatban Seton és Steed megpróbálta meggyőzni a brit felső vezetést arról, hogy a konfliktus abból a nagy-szerb törekvésekből eredt, amely a szerb politikai életben kisebbségben van, s gyakorlatilag Pašić-ra és körére korlátozódott. A két délszláv lobbista azt sugallta és hitte, hogy Pašić Szerbián belül kevés támogatóval rendelkezik és személyét a Monarchia szerbjei is visszautasítják.⁶⁸

1918. október 8-án Zágrábban megalakult a Szlovén-Horvát-Szerb Nemzeti Tanács, amely a hónap végén kikiáltotta függetlenségét és elszakadását a Habsburg Birodalomtól.⁶⁹ A Zágrábi Nemzeti Tanács nem volt képes az új állam védelmére, a parasztfelkelések és a fosztogatások miatt a délszláv területeken eluralkodott a káosz, továbbá az olasz csapatok is megindultak Trieszt, Fiume, valamint a dalmáciai Zadar birtokbavételére. Hamar nyilvánvalóvá vált, hogy egyedül csak a szerb fél rendelkezik olyan haderővel, amely képes az olaszok megfékezésére és a rend helyreállítására. Ennek tükrében a Nemzeti Tanács november végén Belgrádba küldött delegációja végül a feltétel nélküli egyesülés mellett határozott.⁷⁰ 1918. december 1-jén kikiáltották a Szlovén–Horvát–Szerb Állam egyesülését a Szerb Királysággal, amelynek eredményeként megszületett a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság.

Seton-Watson, Steed és a többi délszláv-párti brit értelmiségi propaganda kampánya ellenére, az Egyesült Királyságnak közvetetten sem az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásában, sem a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság létrejöttében

és katonai eseményeire a lap programjának megfelelően adott választ és egyértelműen a háború keleti megoldása mellett foglalt állást. Idővel a New Europe csoport jelentős befolyást gyakorolt a brit külügy fiatalabb alkalmazottaira, a lap pedig követetten hatással volt az első világháborút lezáró békerendezésre, ugyanis Seton-Watson és Steed elképzelései, érvei több esetben is támpontként szolgáltak a brit békedelegáció számára *Hanak*, i. m. 179–183. *Jeszzenszky*, i. m. 301. *Seton-Watson*s, i. m. 178–179.

⁶⁵ *Seton-Watson*s, i. m. 276–277.

⁶⁶ Uo. 132.

⁶⁷ Uo. 327.

⁶⁸ *Evans*, i. m. 180.

⁶⁹ *Banac*, i. m. 127–128.

⁷⁰ Pavlowitch, Kosta Stevan: *The First World War and the Unification of Yugoslavia*. In: *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea, 1918–1992*. Ed: *Djokić, Dejan*. London, 2003. 36–41.

nem volt szerepe. A szociális türelmetlenség, dezertálások, sztrájkok és a nemzetiségek mozgalmi az Osztrák–Magyar Monarchia természetes felbomlásához vezettek, megteremtve ezzel a Jugoszlávia létrejöttéhez szükséges feltételeket.⁷¹ Ezen folyamatok tükrében érthető, hogy a brit kormány hajlandósága fokozatosan növekedett a délszlávbarát lobbisták, közülük is elsősorban Seton-Watson érveinek elfogadására, mígnem végül jóváhagyta a délszláv állam megteremtését.

A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság kikiáltása (1918. december 1.) alátámasztani látszott a történész Seton-Watson délszláv népek önrendelkezésével kapcsolatos állításait, mindazonáltal a külső olasz fenyegetés és nem a jugoszláv eszmében való általános hit idézte elő a közös állam létrehozását. Elmondható tehát, hogy a nagy-britanniai délszláv lobbinak elengedhetetlen szerepe volt a délszláv népek közötti azonosságot hirdető jugoszláv eszme nyugat-európai felfogásának kialakításában, amely a legutóbbi délszláv háborúig meghatározta a nyugati kultúrák délszláv-képét.

A békekonferencia összehívásakor gyakorlatilag már létezett a délszláv állam. Bár az Egyesült Királyság csak 1919. június 2-án ismerte el a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságot hivatalosan, mindazonáltal maga a tény, hogy a szövetségesek nem emeltek kifogást az ellen, amiért a szerb békeküldöttség a békekonferencia első plenáris ülésén a „Szerb-Horvát-Szlovén Királyság” néven képviseltette magát a „Szerb Királyság” helyett, azt sugallta, hogy az elismerés nem fog akadályokba ütközni az antant hatalmak részéről.⁷² Ennek ellenére mind az Egyesült Királyság, mind Franciaország júniusig várt az elismeréssel, hogy kiderüljön mennyire életképes az új állam és az ideiglenes kormány mennyire tudja helyreállítani a Monarchiától elfoglalt területek belső rendjét.⁷³

A szövetséges államok elismerésével a nagy-britanniai délszlávbarátok politikai küzdelme befejeződött. Mivel Seton-Watson és Steed propaganda alosztálybeli munkatársai képviselték a brit küldöttséget a békekonferencián, a békerendezés területi rendelkezései Seton-Watson határelképелéseinek a délszlávokra legkedvezőbb változatát követték,⁷⁴ Szerbiának juttatva a történész által „szürke zónaként” jegyzett Bácskát is. Montenegró a győztes hatalmakat megillető szék elfoglalása helyett a délszláv egységmozgalom áldozata lett, az antant hatalmak asszisztálása mellett: függetlenségétől és dinasztiajától megfosztva, visszas kőrülmények között a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság részévé vált.

⁷¹ Rusinow, Dennison: *The Yugoslav Idea before Yugoslavia*. In: *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea, 1918–1992*. Ed. Djokić, Dejan. London, 2003. 26.

⁷² Mitrović, i. m. 54.

⁷³ Uo. 55.

⁷⁴ Beretzky Ágnes: *R. W. Seton-Watson és a trianoni békeszerződés (1918–1920)*. = *Valóság*, 2003. 1. sz. 80.

A szerb hadsereg világháborús sikerei és a közös ellenség megléte megteremtették a feltételeket Szerbia brit pártfogói számára, hogy propagandájukkal új szimbólumrendszert kreálva a balkáni országot a civilizáció és a kereszténység védelmezőjévé emeljék. A világháború végére Szerbia kétségtől olyan soha nem tapasztalt népszerűségnek örvendett Nagy-Britanniában, amellyel egyetlen kelet-európai nemzet sem rendelkezett korábban. A szerbek pozitív megítélése a többi délszláv népre is átöröklődött, s a világháborúk közötti időszakban többé-kevésbé fenn is maradt egészen a királydiktatúra (1929) bevezetéséig.⁷⁵

⁷⁵ *Markovich*, i. m. 135–136.

Háborús élmények, tapasztalatok

KÓNYA PÉTER

AZ OROSZ BETÖRÉS SÁROS ÉS ZEMPLÉN VÁRMEGYÉBE 1914–1915-BEN

Az első világháború sok tekintetben súlyosan sújtotta Magyarországot, annak népeit és különböző régióit. A Kárpát-medence 20. századi történetének alakulása miatt a háború több vonatkozása hosszú ideig kikerült a történetírás érdeklődésből. Ilyen volt az orosz hadsereg a mai Kelet-Szlovákia (Felső-Zemplén és Felső-Sáros) területére történt betörése, amely Szlovákiában sokáig a történelmi feledés (és elfeledtetés) homályában maradt, a szovjet-barátság, a nemzeti elnyomás, a kommunista mozgalom, s más ideológiailag „fontosabb” témák kényszerű előtérbe kerüléséből adódóan.¹

Bizonyos mértékben ez motiválta ezt a munkámat is. Én, mint történész elsősorban a koraujkori témákkal foglalkozom, de a helytörténeti kutatásaim során megismertem az első világháborúra, s ezen belül az orosz betörésre vonatkozó forrásokat. Ezért e rövid tanulmány célja nem a hadtörténeti leírás, a harcok elemzése vagy értékelése, hanem főként az 1914–1915-ös felső-zempléni és felső-sárosi orosz betörés és annak következményeinek vázlatos leírása.

HARCOK KÁRPÁTOKBAN

A Kárpátokban folyó harcokkal kapcsolatban két tény közismert. Az első az, hogy a Kárpátokban a huszadik század első felében nem építettek komolyabb védelmi építményeket vagy erődöket, mivel hadászati szempontból nem tekintették olyan területnek, amelyet hosszabb ideig lehetett volna védelmezni. A másik viszont az, hogy ennek ellenére a magyar-galíciai, illetve a szlovák–lengyel Kárpátok harminc év alatt kétszer hatalmas, véres harcok színhelyévé váltak, ahol több százezer katona esett el.

¹ Mind a két világháború közti, mind a szocialista Csehszlovákiában nem volt kívánatos hangsúlyozni, hogy a szlovák (és cseh) katonák osztrák–magyar hadseregben harcoltak, és kimondottan elképzelhetetlen volt írni arról, hogy az orosz (akár cári) hadsereg pusztította volna Szlovákia területét.

Természetesen, az első világháború kezdetén az osztrák–magyar hadvezetés sem tervezett harcokat a Kárpátokban.² Ezzel szemben már 1914 augusztusában óriási túlerővel találta magát szemben, és a déli frontról behívott hadosztályokkal együtt sem volt képes megállítani az „orosz hengert”. Augusztus végén és szeptember elején a kraszniki és a komoróvi csatában sikerült a 4. hadseregnek visszavonulásra kényszeríteni az orosz hadsereget, a két lemergi csatában azonban nemcsak a város esett el, hanem az orosz erők betörték az 1. és 4. hadsereg közé, és szeptember 11-én visszavonulásra kényszerítették az osztrák–magyar hadsereget. Az orosz főparancsnokság, arra számítva, hogy a meggyengült osztrák–magyar erők nem fognak tudni ellenállni, négy hadsereget küldött nyugatra. Az osztrák–magyar hadvezetés szintén négy hadsereget rendelt új hadiállásokba Magyarország határán: 1., 3. és 4. hadsereget Dunajecen és 2. hadsereget Kárpátokban.³

Közben a németek a 9. hadsereget küldték szövetségeseik segítségére, és közös támadást indítottak Przemysl-nél. Utána a 3. és 4. hadsereg között keletkezett résbe, a Laborc völgyébe nyomultak az orosz erők. 1914. november végén bekövetkezett az orosz áttörés a Kárpátokban, amelynek következtében a támadók elérték Sáros és Zemplén vármegyék északi járásait. Az osztrák–magyar hadsereg magyar egységei így teljesen új helyzetbe kerültek, mivel saját területen kellett harcolniuk. Az új helyzetben az orosz főparancsnokság is változtatta eredeti haditerveit. Komolyan foglalkozni kezdett azzal a gondolattal, hogy Felvidékről át lehet törni az Alföldre, elfoglalni Budapestet, és így kiszorítani Magyarországot a háborúból.⁴

Az osztrák–magyar katonák számára ez a helyzet több más tekintetben is teljesen új volt. Állandóan szemben álltak az ellenség nagy számbeli fölényével,⁵ kevés tapasztalattal rendelkeztek a modern hadászat területén, először szembesültek olyan újdonságokkal, mint a tuskésdrót vagy a géppuska megsemmisítő ereje. A késő őszi hónapokban és a közeledő tél elején megérezték a katonák az utánpótlás és ellátás hiányait is. Nem rendelkeztek megfelelő téli ruházattal, előkészített lövészárkokkal, védett hadiállásokkal, élelmiszer- és takarmánytartalékokkal, stb. A parancsnokok sok esetben tapasztalatlanok voltak, rosszul tájéko-

² Az osztrák–magyar hadvezetés harcok elején abból a téves feltételezésből indult ki, hogy az orosz hadseregnek 6–8 hétre van szüksége a mozgósításra. Az oroszok azonban már nyáron titokban mozgósítottak, s így a Galícia határán az osztrák–magyar hadosztályok többszörös orosz túlerővel álltak szemben. Mivel a német szövetségesek, a francia támadás miatt nem tudtak segítséget küldeni, a hadvezetés kénytelen volt átcsoportosítani az orosz frontra a Szerbia ellen harcoló hadosztályokat, ami súlyos következményekkel járt.

³ *Pod císařským praporem. Historie habsburské armády 1526–1918.* Praha, 2003. 340–342.

⁴ Fučík, Josef: *Karpatská zima 1914–1915.* In: *Prvá světová vojna a boje v Karpatoch.* Humenné, 2007. 23.

⁵ Az orosz hadosztályok jelentősen nagyobb létszámúak voltak, mint az osztrák–magyar hadosztályok.

zódta a terepen, a térképek hiányosnak és pontatlannak bizonyultak és az információáramlás tekintetében is súlyos hiányosságok mutatkoztak.⁶

A Nagy Háború első évének utolsó heteiben már Magyarország területén kellett ellenállni az „oroszhengernek”. A harcok főszínpada a 3. hadseregen állt, Svetozar Boroević generális parancsnoksága alatt. Főhadiszállása Bártfán, a város eleste után Kassán volt. A hadvezetés kidolgozott terve az volt, hogy az osztrák–magyar erők szorítsák ki az oroszokat a Kárpátokból, és ezzel együtt érik el Przemysl felmentését. Ez a terv azonban, amelyet a német hadvezetés is megkérdőjelezett, nem volt reális. Ez már a január végi ütközetek során ki is derült. Az első csata 1915. január 23–28. között zajlott le, és részt vett benne Boroević tábornok 3. hadteste mellett a német déli hadsereg is. Az egy hétig tartó támadás szörnyű körülmények között folyt le. Az egységek rossz időjárási körülmények között, kemény fagyokban, a szükséges felszerelés nélkül támadtak. Így, amikor Bruszilov generális ellentámadást indított, az osztrák–magyar hadsereg nem tudta a frontvonalat megtartani, és csak magyar területen, Zboró–Bártfa–Kastélyhegy vonalán álltak meg.⁷

A csata óriási veszteségekbe került a 3. hadseregnek. Összesen 89 000 osztrák–magyar katona esett el, megsebesült, vagy fogságba esett. Megdöbbentő, hogy az elesett katonák legnagyobb része megfagyott vagy megfázott. A rendkívül rossz időjárásban hiányzott a meleg ruházat, meleg étel és a száraz fedett hadiállások. A sekély lövészárkokban nemegyszer egész katonasorok fagytak meg.⁸

A veszteségek pótlása nem volt egyszerű. Az Osztrák–Magyar Monarchia nem rendelkezett olyan emberi forrásokkal, mint Oroszország, s így a tartalékok csak lassan és hiányosan érkeztek. Ráadásul, az új erők rendszerint tapasztalatlanok és gyakorlatlanok voltak, és nem pótolhatták az elesett katonákat s főleg a hivatásos tiszteket. Végül a csata február 10-én végződött, amikor mindkét fél – fáradtan, óriási veszteségekkel –, beásta magát részint az eredeti, részint az új hadiállásokba.

Magyarország területére másodszor 1915. február végén, március elején, Zemplén vármegyében törtek be az orosz csapatok. Az új haditervben központi szerepet játszott a Bóhm-Emolli Ede generális vezetése alatt álló 2. osztrák–magyar hadsereg, amely Linsingen és Boroević hadseregei között foglalt állást. A támadást a 2. Hadsereg kezdte február 27-én, és Lupkóvtól keletre nyomult Uzsokig. A katonák most is rendkívül rossz körülményekben harcoltak. Nagyon hideg, ködös, fagyos időjárásban, állandó havazás mellett, gyakori szélvészekben

⁶ Az osztrák–magyar erőkkel szemben az orosz hadsereg 1904–1905-ben részt vett a modernnek számító orosz–japán háborúban.

⁷ Dvortsák, Győző: *Sáros földje 1914–1915*. Eperjes, 1916. 14–15.

⁸ Fučík, Josef: *Karpatkái zima*, i. m. 24. Az oroszok állítólag jól elkészített állásokkal rendelkeztek.

csak lassan és óriási veszteségek árán⁹ tudtak előre haladni a jól megerősített 8. és 3. orosz hadsereg ellen. Március 2-án Mezőlaborc térségében Brusilov ellentámadásba lendült a kimerült 2. és 3. hadsereg közé, és ismét mélyen betört a magyar területre.¹⁰

Csak április elején, az ún. húsvéti csatában sikerült elhárítani az orosz veszedelmet, és miután az orosz erők újabb áttörést kíséreltek meg Zborónál, az egyesült osztrák–magyar és német haderő (a német Beszkidi hadtest Marwitz generális parancsnoksága alatt) nagyobbrészt kiszorította őket Magyarország területéről. Utolsó orosz egységek 1915 májusában, egy újabb jelentős hadművelet következtében, a Gorlicze, Jaroslaw és Przemysl térségében vezetett támadás után hagyták el Sáros vármegyét, és lassan Galícia határai mögé hátráltak.

Az első világháború elején, 1914 szeptemberétől 1915 májusáig 600–700 ezer osztrák–magyar katona esett el a Kárpátok mindkét oldalán. Hozzávetőleg ugyanekkor veszteségeket szenvedtek el az orosz erők is. A harcok következményei elsősorban az osztrák–magyar hadsereg számára voltak rendkívül súlyosak. A téli Kárpátokban a hadsereg magja vérezett el, megsemmisültek a legjobban kiképzett ezredek. A harcokban elesett vagy a lövészárkokban megfagyott a hivatásos tisztek többsége is. Az Osztrák–Magyar Monarchia nem volt képes ezeket a veszteségeket pótolni, továbbá képtelen volt német segítség nélkül komolyabb hadműveletekre.

HARCOK MAGYARORSZÁG TERÜLETÉN

Magyarország területére az orosz egységek először 1914. november 20-ika után jutottak el, amikor a 8. hadsereg és 24. hadtest katonái áttörtek a Kárpátokon, és előrenyomultak a Ciróka és a Laborc völgyébe. Két nap múlva már a 48. gyalog hadosztály (Kornilov generális parancsnoksága alatt) elfoglalta az első magyar várost, Szinnát. Másnap, november 23-án érkeztek az orosz egységek Homonnára. Homonna sokkal fontosabb volt Szinnánál, és elvesztése komoly veszteséget jelentett a vármegye számára, mivel, mint Felső-Zemplén gazdasági és közlekedési központja, a vármegye legjelentősebb városai közé tartozott. A város megszállása után az osztrák–magyar „Krautwald” csoport (kb. 6000 katona) új állásokat foglalt Laborc völgyében, Barkó–Zavatka vonalán.¹¹

Az orosz megszállás azonban nem tartott sokáig. Már november 23-án támadást indított az osztrák–magyar haderő Uzsoktól Sztarina felé, amelynek révén

⁹ Az osztrák–magyar veszteségek 60%-ot tettek ki.

¹⁰ Fučík, Josef: *Karpatská zima*, i. m. 25–26.

¹¹ Drobnák, Martin – Korba, Matúš – Turík, Radoslav: *Stopy prvej svetovej vojny*. Humenné 1914. Humenné, 2009. 5–6.

november 24-én felszabadította Sztakcsint. Két nap múlva, november 26-án Krautwald generális menetelni kezdett Homonna felé. A Homonnán állomásozó orosz egységek nem voltak felkészülve a támadásra, és visszavonultak Szinna felé. A városban csak kb. 10 000 katona, köztük 5000 kozák maradt. Krautwald mindössze 13 000 katonával rendelkezett, azaz a 200. és a 201. honvéd dandárral, a 34. gyaloghadosztály két ezredével, a 17. Landwehr dandárral, egy páncélvonattal és egy repülő századdal. November 27-én reggeli órákban Krautwald generális támadást kezdett a város ellen. A harcok egészen estig tartottak, és az oroszok csak éjszaka vonultak vissza Kárpátok mögé. Az osztrák–magyar erők 1500 orosz foglyot szedtek és a sikeres csatáról a magyar újságok, mint a „Kárpáti Thermopylesről” írtak.¹²

Másodszor, 1914. november végén, a sárosi területekre tört az orosz hadsereg. November 29-én, a 3. és 9. hadtest visszavonulása közben az orosz haderő a Dukla szorosától Giráltig tört át. Már másnap, november 30-án Zboró városa került orosz kézre. December első napján heves harcok után szorította ki az orosz hadsereg az osztrák–magyar erőket Bártfáról, ahol a várost elfoglalták. Különösen a Kálvária hegyen és a város északi részén folytak erős harcok, amelyekben főleg a sárosi csendőrkülönítmény tüntette ki magát, mivel négy órán át tartotta vissza az ellenséges túlerőt. Másnap már az egész Felsővízközi járás és a bártfai járásnak nagyobb része az oroszok kezében volt.¹³

December 8-ig 125 községet (Bártfai, Felsővízközi és Girálti járásban) szállt meg az orosz katonaság. Aznap viszont az oroszok visszavonulása is megkezdődött, a Limanowi csatában szenvedett vereség miatt. December 11-től folytatódott az orosz egységek ideiglenes elvonulása Sárosból. Karácsonykor a hadtest parancsnoka is visszatért.¹⁴

Ugyanakkor viszont egy új, erőteljes támadást is indított az orosz hadvezetés. A Dukla felé vezetett sikeres offenzíva után az orosz hadsereg újból áttört a Kárpátokon és Sáros vármegye területére ért. December 30-tól fokozatosan 83 község jutott az oroszok kezére. Újév napján hatalmas támadást vezettek az oroszok a Dukla hágótól délre. Az osztrák–magyar egységek óriási túlerővel néztek szembe, amelynek nem voltak képesek ellenállni. Ladomérházánál (Ladomirova) 300 huszár néhány órán át szembeszállt egy egész orosz hadosztállyal.¹⁵

Március közepén egy újabb offenzívát tervezett az orosz hadvezetés, amelynek első célpontja Bártfa volt.¹⁶ Így két támadást indított az orosz hadsereg: az elsőt Bártfa térségében, a másikat Ondavánál. A támadás alatt több helyen heves

¹² Drobnák, Martin – Korba, Matúš – Turík, Radoslav: *Stopy prvej svetovej vojny*, i. m. 7–11.

¹³ Dvortsák, Győző: *Sáros földje*, i. m. 3–5.

¹⁴ Uo. 9–11.

¹⁵ Uo. 13–14.

¹⁶ A tisztek katonáit azzal biztatták, hogy Bártfától már nincsen messze Budapest.

harcok folytak, elsősorban Kastélyhegy (Kastelyik verch) és Csarna hura körül, ahol 14 000 orosz katona esett el. A két magaslat elvesztése után az osztrák–magyar hadsereg Zboróra húzódott vissza, ahol sikerült megállítani az ellenséget, és május elejéig a város frontvonallá vált. A támadás másik irányában, Ondavánál is sikerült az orosz előrenyomulásnak gátat vetni, és Radománál kialakult a frontvonal. Az orosz megszállásnak Sáros vármegyében csak a gorliczei csata vetett véget. A győztes csata nyomán Kritek generális elfoglalta Dukla hágót, és május 8-án az osztrák–magyar katonák felszabadították Zborót, miközben 18 000 orosz foglyot ejtettek.¹⁷

1915. január végén Zemplén vármegye területére is újból betört az orosz hadsereg, amely 79 községet szállt meg három járás (Mezőlaborci, Szinnai és Sztropkói) területén.

AZ OROSZ MEGSZÁLLÁS ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Az orosz betörés 1914–1915-ben kétszer sújtotta Sáros és Zemplén északi járásait és lakosságát. Az első betörés 1914. november 20-tól december 11-ig tartott. Zemplén vármegye területén az orosz egységek egy rendezett tanácsú várost és 125 községet foglaltak el, három adminisztratív járásban. Zemplén vármegyében ugyanakkor néhány tucat falu esett orosz megszállás áldozatául a Homonnai és a Szinnai járásban. A második orosz betörés 1914. december 29-én kezdődött és 1915. május 5-ig tartott. Sáros vármegye területén akkor az orosz katonaság 83 falut szállt meg, a Felsővízközi, Bártfai és Giráltyi járásban. Zemplén vármegye felső részein 79 községet foglaltak el az orosz egységek, három járásban.¹⁸

Az első betörésnél nagyon gyorsan, hirtelen zajlott le a megszállás, nagyjából a civil lakosság evakuációja nélkül. Sok helyen azért rendezetlen meneküléssel próbálták a lakosok életét és vagyonát megmenteni. Sőt, két városból nem menekült el a lakosság, és az evakuáció csak a hivatalnokokat és az ún. „intelligens elemeket” érintette. A lakosság nagy többsége viszont otthon maradt.

A második betörésnél viszont a hatóságok szabályozott evakuálást szerveztek meg, nagyjából mindkét vármegye déli területeire. Csak Sárosban 37 községet hatóságilag kilakoltattak.¹⁹

Az orosz hadsereg a megszállt területeken fosztogatott, rabolt, pusztított és erőszakoskodott. A marhák, disznók, baromfi, bútor, ruha, fehérnemű és más

¹⁷ Dvortsák, Győző: *Sáros földje*, i. m. 17–21.

¹⁸ Felső-Zemplén és az orosz betörés. In: *A „Zemplén” naptára az 1916. évre*. Sátoraljaújhely, 1916. 20.

¹⁹ Dvortsák, Győző: *Sáros földje*, i. m. 25.

személyi vagyon az orosz katonaság zsákmánya lett. Ahogy a katonai tudósítók írták, Homonna felszabadításánál a város végén nagy területet takartak el a szét-szórt bútordarabok, ruhadarabok, paplanok, párnák, tányérok stb., amiket a menekülő kozákok már nem tudtak elvinni.

Az orosz katonák erőszakoskodása főleg a zsidó lakosság ellen irányult. Sok korabeli hír beszélt a gyilkosságokról és a zsidó leányok vagy nők kegyetlen megerőszakolásairól, más helyeken kívül Homonnán is. A városban sok Galíciából menekült zsidó tartózkodott, akiknek el kellett viselni az oroszok kegyetlen-ségeit. A megszállás emberi áldozatai így főleg a zsidók soraiból származtak.²⁰

A megszállt területek lakossága, nemzetiségére nézve, túlnyomó többségében ruszin volt, csak kisebb része szlovák és elenyésző hányada a magyar. Éppen a ruszinoknak és szlovákoknak, mint a „szláv testvéreknek” szólt a hatalmas orosz propaganda. Ez összhangban volt a már említett orosz hadicéllal, amely a Magyarország háborúból való kikapcsolására törekedett. Ennek megfelelően tervek születtek a szlovák és ruszin lakta magyarországi területek Oroszországhoz történő csatolásáról.²¹ Ezekhez a tervekhez a cseh politikai emigráció (Masaryk, Beneš és mások) is ragaszkodott.²²

Háborús céljaira az orosz hadvezetés elsősorban a pravoszláv, ortodox papságot használta fel. Az ortodox ruszinok viszont csak nagyon csekély számban éltek ezen a területen, főleg a határ menti falvakban.²³ Néhány pravoszláv pápa tényleg az oroszok szolgálatába lépett, és azért a hazatérő hadsereg joggal vagy jogtalanul elfogta és megbüntette őket.²⁴

Az orosz propaganda azonban csak minimális sikert ért el a szlovák és ruszin falusi lakosság körében. A hadi tudósítók sok példát jegyeztek fel a helyi lakosság hazafiságáról és a hadsereg megsegítéséről. Míg az oroszok az ortodox papságra akartak támaszkodni, a görög-katolikus egyházzal szemben ellenségesen viselkedtek. Rombolták a templomaikat és 37 görög-katolikus papot fogságba is ejtettek.²⁵

²⁰ Šimkulič, Marián: Vojnové zápisky z denníka Egona Ervína Kische. In. *Prvá svetová vojna boje v Karpatoch*. Humenné, 2007. 95.

²¹ Félig önálló fejedelemségként valamilyen orosz herceggel az élén.

²² Kováč, Dušan: Boje v Karpatoch v širších súvislostiach. In. *Prvá svetová vojna boje v Karpatoch*. Humenné, 2007. 15–16.

²³ Az Oroszországból szított pravoszláv mozgalom következtében, amely a görög-katolikusok „eredeti” egyházukba való „visszatérésére” törekedett.

²⁴ Mint ahogyan Jaroslav Hašek írt híres regényében.

²⁵ Köztük Artim Mihály országgyűlési képviselőt is. Dvortsák, Győző: *Sáros földje*, i. m. 25.

A menekültek elsősorban mindkét vármegye központjaiban, azaz Eperjesen és Sátoraljaújhelyben találtak ideiglenes menedéket. Az ottani magyar és szlovák lakosság a menekülteket szívesen fogadta házaiba, és néhány heti tartózkodásuk rendszerint konfliktusmentesen folyt le. Sárosban a legtöbb menekült Eperjesen helyezkedett el, Zemplén vármegyében pedig Sátoraljaújhelyen, Gálszécson, Varannón, Nagymihályban és környékén. A kimenekített hatóságok nagy része Miskolcon működött tovább. A helyi hatóságok üzemeltették az ínségkonyhát, óriási segítséget nyújtottak a menekülteknek a vörös kereszt fiókjai, a zsidó és polgári jótékony egyletek.

Az orosz betörés és következményei óriási pánikot keltek nemcsak a megszállt területeken, hanem a szomszéd járásokban is. Kisszeben városából sok család menekült Eperjesre, a hivatalok felfüggesztették működésüket, és a képviselőtestület csak 14 hónap elteltével tudott visszatérni.²⁶

Az orosz megszállás óriási károkkal járt mindkét vármegye területén. Sáros vármegyében 19 község teljesen és 57 község részben elpusztult.²⁷ Zemplén vármegye járásaiban 23 község teljesen pusztult el, további 115 község kisebb vagy nagyobb kárt szenvedett. Sárosban összesen 2321 ház és 79 középület pusztult el, Zemplén vármegyében viszont 1276 ház és 6174 egyén.²⁸ A teljes kár Zemplénben 11 280 961 koronát tett ki.²⁹

A további károkat csak nagyon nehezen lehetne felsorolni. Ilyen volt a sok elhurcolt vagy megölt jószág, elvitt takarmány, élelmiszer, vetőmag és elrabolt ingó vagyon. A harcok és az orosz katonák tartózkodása következményeként megjelentek a járványos betegségek: kolera, tífusz, himlő, dizentéria. Ezek több áldozatot szedtek a civil lakosság körében, mint maguk a harcok.

A menekültek hazatérése az ellenség kiszorítása után következett be, részben szervezetlenül, részben, a hatóságok kezdeményezésére, fokozatosan és szervezeten. A hazatérés óriási problémákkal járt. A pusztítás következtében a hazatérők sokszor élelem és hajlék nélkül maradtak, és hatósági segítségre voltak utalva. A segítséget, elsősorban az élelmiszert a vármegyei hivatalok osztották, főleg a burgonyát, lisztet és kukoricát. A magyar királyi földművelésügyi miniszter csak Zemplén vármegyében 6000 mázsa kukoricát osztott szét, abból 7 vagont a Szinnai, 4 vagont a Homonnai, 7 vagont a Sztrópkai és 6 vagont a Mezőlaborci járásban.³⁰

²⁶ Kónya, Peter et altera: *Dejiny Sabinova*. Prešov, 2000.

²⁷ Dvortsák, Győző: *Sáros földje*, i. m. 25.

²⁸ Uo. 25., illetve *Felső-Zemplén és az orosz betörés*, i. m. 23–24.

²⁹ *Felső-Zemplén és az orosz betörés*, i. m. 23–24.

³⁰ Uo. 24.

A hatóság viszont másképpen is segített a rászoruló lakosságnak. Zemplén vármegye 50 000 korona kölcsönt vett fel a vetőmagra. Ugyanúgy Zemplénben 20 vagon meszet, 240 trén szekeret és 200 orosz hadifoglyot küldtek a hatóságok a járványos betegségek elhárítására. A sebesült és beteg katonákat kórházakba helyeztek el mindkét vármegye területén. A rendes kórházak Eperjesen, Kisszebenben, Sátoraljaujhelyben és Királyhelmecezen fogadták a katonákat, ideiglenes kórházakat Tokajban, Szerencsen és Legenyemihályiban hoztak létre.³¹ A megmaradt és hazatért lakosok körében a megyei tisztí orvosok szervezték a védőoltást. Ezeknek s más erélyes intézkedéseknek köszönhetően rövid idő alatt sikerült leküzdeni a kolerát.

A másik nagy gondot az elpusztult házak jelentették, amiben szintén a vármegyék igyekeztek segíteni. Érdekes, hogy ebben a kérdésben mindkét vármegyében különböző megoldásokat választottak. Míg Sárosban a hatóságok 1914-ben a kunyhók és barakkok készültek, 1915 őszig a vármegye már 200 új kis, papírral fedett házat épített a hazatérők számára,³² a zempléni főispán saját tervet dolgozott ki, elutasította az államtól kínált papírtetős házakat, és a kőalapon készült kétszobás házakat akart építtetni. Erre viszont 1916-ban még nem volt elég pénze, s így a szegény lakosok továbbá is a kunyhókban maradtak.³³

A hazatért menekültek megsegítésében jelentős szerepet játszottak a különböző segélyakciók. Ilyen volt Sáros vármegyében a művészeti kiállítás Eperjesen. A rendezvényt Szinyei Merse Pál kezdeményezte, akinek felhívására 350 művész 350 képet ajándékozott 300 000 korona értékében.³⁴ Más országos segítő akciókat szervezett Berzeviczy Albert és dr. Fischer Colbrie kassai római-katolikus püspök. Az alföldi városok is jelentős összegeket gyűjtöttek az orosz betörés által megkárosítottak számára. A debreceni városháza azzal az ötlettel ajándékozta az összegyűjtött pénzt, hogy egy új falu épüljön belőle, Debrecenfalva névvel.³⁵ A zempléni menekültek számára pénzgyűjtéseket szervezett „Az Est” napilap, Hajdú, Borsod és Csík vármegye Bács-Bodrog vármegye Apatini járása, Miskolc és Cegléd városok vagy Jászóvári prépostság is.³⁶

Sajnos, ezek a kezdeményezések a háború folytatása, és azutáni politikai események folytán már nem valósulhattak meg teljesen. Napjainkban, közel egy évszázaddal a kárpáti harcok után, csak a katonai temetők és néhány rom (például Krasznibrodí kolostor) emlékeztettek az egykori véres csatákra. Azokban a

³¹ Uo. 26.

³² Dvortsák, Győző: *Sáros földje*, i. m. 28.

³³ *Felső-Zemplén és az orosz betörés*, i. m. 22.

³⁴ *Emlékalbum az orosz betörés által sújtott sárosi nép fölsegítésére*. Budapest, 1916., Dvortsák, Győző: *Sáros földje*, i. m. 27.

³⁵ Dvortsák, Győző: *Sáros földje*, i. m. 27.

³⁶ *Felső-Zemplén és az orosz betörés*, i. m. 22.

csatákban több mint 600 ezer magyar, szlovák, osztrák, német, cseh, lengyel, ruszin, szerb vagy horvát nemzetiségű katona lelte halálát, s ezek maradványai most a rendezetlen, s nagyjából nem is ismert, szétszórt katonai temetőkben fekszenek. Az első világháború kori elhagyatott katonai temetők siralmas állapota rendkívül szembetűnő a rendezett második világháborús német temetőkkel szemben. Mintha mindenki elfelejtette volna, hogy azok a katonák közös hazájukért estek el, nemcsak katonai esküjüket teljesítve, hanem a közös hazájukat s kultúrájukat védve a betörő ellenséggel szemben.³⁷ Gondolom, hogy többet érdemeltek volna meg az utókortól.

³⁷ Ha számításba vesszük az orosz hadvezetés terveit Magyarország megszállására és egy külön orosz cári dinasztiahoz kötött hercegség létrehozására, akkor ezek a katonák a közép-európai értékeket és nyugati civilizációt is védték.

BOROS LÁSZLÓ

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ÉS MUNKÁCS 1914–1915 (LEHOCZKY TIVADAR NAPLÓI ALAPJÁN)¹

A mai Kárpátalja részét képező terület legjelentősebb kutatója a 20. század elején Lehoczky Tivadar volt. Számos könyvet és cikket publikált a terület településeinek történelméről, néprajzi szokásairól, saját régészeti ásatásairól. Művei még ma is biztos forrásai a régió múltját kutató történészeknek. Munkámban fennmaradt naplóból ismertetek részleteket, hogy a kortárs szemszögből mutassam be, miként hatottak Munkács városára és környékére az első világháború első éveinek hadi és gazdasági következményei.

Tekintsük át Lehoczky Tivadar² életútjának főbb állomásait. Fiume közelében született, gimnáziumi tanulmányait Rózsashegyen végezte, jogi tanulmányait 1847-ben kezdte meg. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc kitörése után tüzerként harcolt, majd – a szabadságharc leverése után – folytatta tanulmányait. 1851-ben a Kassai Jogi Akadémián szerzett diplomát. 1855-ben telepedett le Munkácson³ és 1865-től a Schönborn grófok tulajdonát képező Munkács-Szentmiklósi Domínium jogásza majd főügyésze lett.⁴ Munkája mellett régészeti, történeti, etnográfiai, stb. kutatásokat végzett,⁵ de érdeklődése 1860-ban vett új irányt a régészet felé. Ebben az évbe Klacsanó falu (munkácsi járás) határában egy földműves bronzkincset találtak, melynek egy része Lehoczky Tivadar birtokába került. Ekkor lépett kapcsolatba a magyar régészet egyik megteremtőjével, Rómer Flóris⁶ győri tanárral és az ő hatására folytatott a későbbiekben Lehoczky Tivadar rendszeres ásatásokat. Sikerült kapcsolatot teremtenie a Magyar Tudo-

¹ Az írás előtanulmány egy készülő nagyobb munkához.

² Lehoczky Tivadar (Fucsine, 1830. október 5. – 1915. november 25.) régész, történész, néprajzkutató. Tizenegy könyvet és közel 300 történelmi, néprajzi, honismereti és nyelvészeti tanulmányt írt. Legjelentősebb műve a háromkötetes Beregvármegye Monographiája (Ungvár, 1881–1882). Ezt sok egyéb művével együtt, újra kiadták az 1990-es években.

³ *Magyar életrajzi lexikon*. 2. kötet. Bp., 1969. 52.

⁴ Keresztyén Balázs: *Kárpátaljai művelődéstörténeti kislexikon*. Budapest–Beregszász, 2001. 153–154.

⁵ Csatóry György: *A Lehoczky-hagyaték*. Ungvár, 2001. 7.

⁶ Rómer Flóris Ferenc (Pozsony, 1815. ápr. 12. – Nagyvárad, 1889. márc. 18.) régész, művészettörténész, egyetemi tanár, az MTA tagja.

mányos Akadémia régészeti bizottságával, ami arra ösztönözte, hogy beszámoljon kutatási eredményeiről a szakmai közvélemény felé. Egyik tudományos értekezése a Bereg megyei régiségekről címmel a bizottság kiadványában, az *Archeológiai Közlemények* 7. számában jelent meg. Rendszeresen közölte írásait az *Archeológiai Értesítő* című folyóirat, melyet Rómer Flóris kezdett el szerkeszteni 1868-ban. Ennek alapján jól nyomon lehet követni régészeti jellegű tudományos munkásságát és kutatásait.⁷ Több más újságban és folyóiratban is közölt cikkeket, emellett számos könyvet írt kutatásairól és azok eredményeiről, melyek ma is igen jó forrásműveknek számítanak. Igaz, egyes, általa feldolgozott levéltári adatok a 20. század viharos eseményei közben elvesztek az utókor számára. Jelentősebb műveit⁸ az 1990-es években újra kiadták, többek között Razgulov Valerij kezdeményezésére.

Lehoczky Tivadar legfőbb célja egy nyilvános múzeum létrehozása volt, ahol halála után is fennmaradhat gyűjteménye, melynek létrehozására 1869 áprilisában tette meg az első kísérletet. A sajtóban közzétett felhívására, hogy hozzák létre a Bereg megyei régészeti társaságot, azonban visszhangtalan maradt.⁹ 38 évvel később 1907-ben létrehozta a Munkácsi Lehoczky Tivadar Múzeumegyesületet, az általa elképzelt múzeum azonban haláláig nem jött létre.¹⁰ Lehoczky Tivadart 1915-ben temették el Munkácson a római katolikus templom kriptájában,¹¹ de a múzeum hivatalosan csak jóval halála után, 1929-ben kezdhetette meg működését.¹² Az Országos Lehoczky-múzeum volt Lehoczky Tivadar munkásságának a folytatója vidékünkön, amely nem hivatalos működését 1922-ben kezdte meg. Fennállása alatt – hála a kiváló múzeumigazgatónak, Jankovich Józsefnek¹³ – gyűjteménye jelentősen megnőtt. Ennélfogva tevékenységének hatása Kárpátalján kimagaslónak tekinthető.

⁷ Kobály József: *Sine ira et studio*. Ungvár, 1998. 77–78.

⁸ A teljesség igénye nélkül: Lehoczky Tivadar: *Bereg megye és a munkácsi vár 1848–49-ben*. Budapest–Beregszász, 2000.; Lehoczky Tivadar: *Bereg vármegye. Válogatás Lehoczky Tivadar írásából*. Ungvár, 1995.; Lehoczky Tivadar: *Adatok hazánk archeológiájához különös tekintettel Bereg megyére és környékére*. 1–2. kötet. Ungvár, 2001.; Lehoczky Tivadar: *Adatok Beregszász történetéhez*. Ungvár, 1999.; Lehoczky Tivadar: *Beregvármegye Monographiája*. 1–3. kötet. Bp., 2011.

⁹ Razgulov Valerij: *Lehoczky-Múzeum*. Ungvár, 1997. 9.

¹⁰ Keresztyén Balázs: *Kárpátaljai művelődéstörténeti*, i. m. 154.

¹¹ Popovics Béla: *Munkács kultúrtörténete a korabeli sajtó tükrében*. Munkács, 2005. 151.

¹² Kobály József: *Sine ira*, i. m. 119.

¹³ Jankovich József Mihály (Trencsén, 1878. nov. 22. – Jánosháza, 1955. ápr. 24) tanár, főgimnáziumi igazgató, múzeumigazgató, régész, történész. A Pázmány Péter Tudományegyetemen történelem-földrajz szakos tanári oklevelet szerzett. Munkácson a helyi Királyi Főgimnázium tanára (1900–1917), majd igazgatója (1917–1920). Lehoczky Tivadarral együtt aktívan részt vett a Lehoczky Tivadar Múzeumegyesület munkájában. 1920 és 1922 között a Munkácsi Városi Polgári Iskola tanára, később a kisvárdai gimnázium igazgatója. Munkácsra visszatérve a

1927. június 27-én Lehoczky János – Lehoczky Tivadar fia – átadta apja kéziratait az Országos Lehoczky-múzeumnak, melynek¹⁴ súlya akkor 39 kg volt. Ezeknek az iratoknak egy része ma a Kárpátaljai Honismereti Múzeumban és a Kárpátaljai Területi Állami Levéltár beregszászi részlegében (továbbiakban: KTÁL) található meg.¹⁵ Valószínűleg ekkor került vissza, a Lehoczky halála miatt félbeszakadt, első világháborúval kapcsolatos gondolatait összefoglaló naplója.

Az első világháború kitörésekor Lehoczky Tivadar felismerte annak történelmi jelentőségét. Egyrészt gyűjteni kezdte a röplapokat, plakátokat, beszédek szövegét, naplóírásba kezdett, mely részben arról szól, mi történt a frontokon, másrészt Munkács mindennapjait írta le. Utóbbi tevékenységét egyébként anyaggyűjtésnek szánta egy későbbi nagyobb szabású könyvéhez.

Lehoczky Tivadar „Világháborúnk 1914” címmel, kezdte el írni naplóját, melynek terjedelme 959 lapot tesz ki. Jelenleg a Kárpátaljai Területi Állami Levéltár beregszászi részlegének gyűjteményében lelhető fel, négy őrzési egységre felosztva.¹⁶ Az első, dátummal ellátott bejegyzés 1914. július 31-éhez kapcsolódik, de Lehoczky már ezt megelőzően is kifejtette véleményét a háború kitöréséről és annak okairól.¹⁷ Viszonylag hamar kialakult egy rendszer az általában naponta, kétnaponta beírt bejegyzések tagolására. Minden nap sorra vette a különböző frontok és esetleg jelentősebb események helyszínéről származó információit. Ezek után foglalkozott időnként külön is Munkács városának és környékének eseményeivel, gazdasággal, időjárással, egészségüggyel, stb. A kézzel írt szöveg sok esetben nehezen olvasható, néha cirill betűkkel kevert szavak fordulnak elő benne. Különösen nehezen értelmezhető egyes oldalak alsó része, ahol az író igyekezett helyet spórolni az által, hogy minél kisebb betűkkel írt. Egyes esetekben a szerző által készített kisebb rajzok és táblázatok adnak segítséget az utóknak az események megértéséhez. Az utolsó bejegyzés 1915. október 31.-ei

helyi gimnáziumban tanárként (1922–1938), majd igazgatóként (1938–1940) dolgozott. Megbízták a Lehoczky-gyűjtemény kezelésével, tudományos feldolgozásával, s a majdani múzeum megszervezésével. A Munkácson 1929-ben megnyílt Országos Lehoczky-múzeum igazgatója. 1929–1931 között Jaroslav Böhm a Prágai Régészeti Intézet munkatársával, 1932–1938 között önállóan végzett régészeti ásatásokat. A legjelentősebb eredménye a kustánfalvi szkíta-kori temető feltárása (1931). Ez egy új régészeti kultúra felfedezéséhez vezetett. Nevéhez fűződik az első kárpátaljai régészeti leletkataszter összeállítása. Nyugdíjba vonulása után (1940) már csak az Országos Lehoczky-múzeum ügyeivel foglalkozott. A háborús időkben, majd a szovjethatalom első éveiben (1944–1948) sokat tett a múzeum gyűjteményének megőrzése és egyben tartása érdekében. 1950-ben átköltözött Magyarországra a gyerekeihez.

¹⁴ Razgulov Valerij: *Lehoczky*, i. m. 14.

¹⁵ Kobály József: *Sine ira*, i. m. 77.

¹⁶ Kárpátaljai Területi Állami Levéltár beregszászi részlege (továbbiakban: KTÁL.). Fond 1555, opisz 2., od. zb. 41–44.

¹⁷ KTÁL. Fond 1555, opisz 2., od. zb. 41., cmp. 1–6.

dátummal készült.¹⁸ Maga a napló sok esetben csak vázlatosan említi az eseményeket, sok melléklet pedig elveszett az idők során, de egy kis részük (plakátok, karszalag, ünnepi beszéd, stb.) jelenleg a Kárpátaljai Területi Állami Levéltárban található meg.¹⁹

Lehoczky a korabeli sajtó mellett fontos információkhoz juthatott személyes és társadalmi kapcsolatai révén. Az északról visszavonuló lemergi katonai parancsnokságot részben Munkácson és a hátráló 2. osztrák–magyar hadsereget Ungváron helyezték el, eközben Munkácson tovább működött a helyi állomásparancsnokság is. Így a különböző összejöveteleken pontosabb értesüléseket szerezhettek a hadi eseményekről.

A frontokról származó információ azonban ennek ellenére nem mindig felel meg a valóságnak. A korabeli hírközlés, katonai titkok, propaganda és az egyoldalú tájékoztatás miatt előfordulnak tévedések a naplóban. Részben ezen okból nem foglalkozom csak Munkács városához és környékéhez kapcsolódó bejegyzésekkel. Lentebb közlök pár általam kiválasztott bejegyzést. Reményemet fejezem ki az iránt, hogy a későbbiekben az egész napló forrásként kiadásra kerül, megfelelő jegyzetekkel ellátva. Sajnos jelenleg senki nem dolgozik ezen, noha többször is felvetődött kiadása az elmúlt 25 évben.

Az alábbiakban részleteket közlünk *Lehoczky Tivadar*: Világháborúnk 1914 munkacímet viselő kéziratából. A frontok helyzetére és egyéb, ehhez kapcsolódó bejegyzésekre nem térünk ki a fentebb kifejtett okok miatt.

„... Augusztus 1-étől Munkács táján tovább tart a behívottak zenés, énekes bevonulása a városba; míg az itteni 11-dik honvéd ezred Palánka, Váralja, a környékbeli helységeken elhelyezte szállásait, hova a behívott tartalékosok tartanak és ezek új sűrke egyenruhával s új felszereléssel láttatnak el. Az én vöm Szentmiklóson Gál Rudolf csapatával Váralján tartózkodik s csak éjjelente tér vissza. A megyében az utakat s hidakat katonák őrzik. ...”²⁰ A bejegyzések azt hangsúlyozzák, hogy a lakosság láthatóan örömmel fogadta a háborút.

„... A munkácsi 65. gyalogezred itteni zászlóaljai kiegészítettén, augusztus 6-kán megérkeztek a többi zászlóaljai Miskolcra zenével; a derék és szemrevaló legénység teljesen fel volt szerelve új kellékekkel és másnap augusztus 7-kén reggel a gyakorlótérre a város nyugati oldalán az egész ezred hadilag felszerelve kivonult és ott tábori mise után letette a hadi esküt, igaz ugyan, mint másnap az itteni 11-ik honvéd ezred is, mely szintén egészen elkészült és helyben várja a

¹⁸ KTÁL. Fond 1555, opisz 2., od. zb. 44., cmp. 306.

¹⁹ KTÁL. Fond 1555, opisz 2., od. zb. 39, 40, 45, 46.

²⁰ KTÁL. Fond 1555, opisz 2., od. zb. 41., cmp. 8.

harcba indítást s a további rendelkezést... Aug. 7-kén az itteni izraelita lakosok között elterjed a hír, hogy a Szerbek leszereltek és seregünknek meghódoltak. Bizonyára ez is kacsahír, melynek különben sokan megörültek. ...²¹ A naplóból kiderül, hogy a későbbiekben is számos alkalommal terjedtek a városban valótlan hírek.

„... Munkácsról aug. 15-kén délután 2 órakor elvonult az itteni 65-ik cs. és. k. gyalogezred menetzászlóalja, mely a templom alatt a főutcán várta az elindulást. Jellemző, hogy minden katonának jutott egy nemzeti zászló, melyet tüntetőleg felvirágoztak a nők és lányok. ...²² Ehhez a bejegyzéshez hozzá kell tenni, hogy az ezred valójában később indult el.

„... Ma (aug. 19.) estefelé vonult el Munkácsról a mi 11-dik (házi) honvéd ezredünkhöz tartozó menetzászlóalja. Vidám dalos hangulatban s a hölgyektől bokkrétákkal feldíszítve szálltak fel a vonatra, mely még mindig óránként érkezik ide s viszi a különféle katonaságot északi vidékek felé; ...²³

„... Munkácson át aug. 31-én számos magyar sebesült katonát szállítottak vasúton, kik a mostant folyó csatában megsebesültek. Némelyiküknek feje, arca, lába, keze még vértől borítva volt. Néhányat katonák vittek az étkezdébe... Időjárás. Az időjárás itt folyvást derült és forró. Állandó jegyzékeim szerint Munkács táján júliusban volt 13 száraz és 18 esős nap; augusztus hónapban pedig 23 száraz és csak 8 esős nap. ...²⁴

„... A mi 65. cs. és. k. gyalogezredünknek egyik pótzászlóalja szeptember hó 1-jén vonult el a csataterre Galícia felé Munkácsról, hol teljesen felkészült... A 11. honvédezredünk egyik pótzászlóalja is kiegészítésként, ma volt elindulandó, de sürgönyileg itt marasztalták. ...²⁵

„... [szeptember 13.] Munkácson két nap óta folyik az újoncozás. A beállított legényeket nem vetköztetik le, csak úgy külsőleg megtapogatják és besorozzák. ...²⁶ A besorozottak kiképzése azonnal megkezdődik a Munkács környéki gyakorlótereken.”

„... Október 3-án Munkácson ismét mozgalmas jelenetek játszódtak le az orosz újabbi betörésének hírére városunkban ismét sok úri ember megszeppent ...²⁷ Sokan elmenekülnek vagy meghúzzák magukat, ahelyett, hogy önként fegyvert fognának... Időjárás. Nálunk szeptember 1-től kezdve a Jupiter pluvius

²¹ KTÁL. Fond 1555, opisz 2., od. zb. 41., cmp. 21.

²² KTÁL. Fond 1555, opisz 2., od. zb. 41., cmp. 47.

²³ KTÁL. Fond 1555, opisz 2., od. zb. 41., cmp. 58.

²⁴ KTÁL. Fond 1555, opisz 2., od. zb. 41., cmp. 94–95.

²⁵ KTÁL. Fond 1555, opisz 2., od. zb. 41., cmp. 99.

²⁶ KTÁL. Fond 1555, opisz 2., od. zb. 41., cmp. 146.

²⁷ KTÁL. Fond 1555, opisz 2., od. zb. 42., cmp. 4.

uralkodik: folyamatosan esik. Okt. 12-kén Munkácson a Latorca kiáradt. Minde-
nütt a feneketlen sár és pocsék. Vajon Galíciában, hol seregünk táborozik és ha-
dakozik, szintén ily kegyetlen az időjárás. Mennyit szenvedhetnek ott a szabad-
ban tanyázó és mozgó drága véreink, szegény, hős vitézeink! Megkönyörülhetne
a jó Isten!... Hó. A folytonos esőzés nagy hideggel is jár. Mi több okt. 8-a körül
hazánk több helyein már hó is jelentkezett.”²⁸

„... Október 16-kán a Munkácson működő lebergi kerületi parancsnokság
egy része működését áttette Volócra, hogy onnan tovább mehessen Lemberg fe-
lé. ...”²⁹

„Nov. 13-kán Munkácson a helyi őrséget képező lengyel gyalogság nagy raz-
ziát tartott, mert kiderült két orosz tisztet katonáink ruhájában itt kémkedésen ér-
tek s elfogtak; azért erős őrtjárók lepték el az utcákat s minden útjukban ért em-
berben katona-féle embert átvizsgáltak. Nem is lenne csoda, ha a kémkedést nem
űzné az orosz hadvezetőség, mikor menekülés címe alatt naponkint annyi keresz-
tény és zsidó család érkezik ide a közeli Galíciából. Ezek között könnyen lehet
egy két felbérelt gazember, ki tiltott értesítésekkel szolgálhat. S ez vajmi veszé-
lyes teher rájuk nézve, tudván, hogy egész vidékünkön most oly erős hatóságok
nincsenek, melyek a városban betörést megakadályozhatnak. Jó lehet Kárpataink
túlsó oldala bizonyára jól el van látva seregeinkkel. ...”³⁰ Itt érdemes megje-
gyezni, hogy a Kárpátaljára küldött kémeket valószínűleg a Ternopolban és
Kamjanec-Pogyilszkban működő speciális iskolákban képezték ki. Az egyhóna-
pos képzés diákjai többnyire hátrahagyott gyerekek és polgári személyek vol-
tak.³¹

„... December 20. Munkácsunk egészen elszenderült. Katonáság elvonult,
csak a gyal. lengyel népfelkelők laktanyáinak és járőreiknek portyáznak a város-
ban és környékén. Őrködnek a bejáratoknál, vasúti pályaudvaron, középületeknél
s hivataloknál. ...”³²

„... Munkácson ma [1915. január 12.] megjelent számos német-porosztiszt,
kik elszállásoltatván a Csillagvendéglőben berendezik a főhadiszállásukat, várván
egy nagy német segítőcsapatát, melynek intézőhelye városunk lesz. Éj-
jel átment egy csapat; egy német ágyúüteg pedig letáborozván, az éjjelt itt töltöt-
te, jókor reggel tovább ment a Beszkidek felé. ...”³³

²⁸ KTÁL. Fond 1555, opisz 2., od. zb. 42., cmp. 24.

²⁹ KTÁL. Fond 1555, opisz 2., od. zb. 42., cmp. 31.

³⁰ KTÁL. Fond 1555, opisz 2., od. zb. 42., cmp. 104.

³¹ Pilch Jenő: *A hírszerzés és kémkedés története*. 2. kötet. Bp., 1998. 203.

³² KTÁL. Fond 1555, opisz 2., od. zb. 42., cmp. 191.

³³ KTÁL. Fond 1555, opisz 2., od. zb. 43., cmp. 24.

„Munkácson [Február 28.] a katonakórházak megteltek sebesültekkel, s betegekkel. A nagy megfigyelő barakkórházban kb. 2200 beteg fekszik. (...) A nagy barakkórház német osztályában a fertőző részt Dr. Schurmann német főorvos vezeti; a német katonák gyógyítását pedig Dr. Collin. A kórház 3000 beteg számára épült. ...”³⁴

„... Július 4. Munkácson terjed a kolera. Eddig rövid időn 26-nál több eset fordult elő. Mint az orvosok mondják, az alsóbb osztályú nép eltitkolja nemcsak a betegséget, de az elhunytakat is. ...”³⁵ A kolera több alkalommal is felütötte a fejét a városban, főleg mikor megnőtt a menekültek száma.”

„... Mióta a német déli hadtest katonái Munkácsról eltávoztak, a pósaházai határban lévő erdő szélén volt lakályos hangárból a repülőgépeket is magukkal vitték Galíciába, itt repülőt nem láttunk; ma délelőtt azonban nagy kerepeléssel érkezett meg egy keletről és keringett a város fölött, aztán pedig nyugat felé eltűnt. ...”³⁶

Lehoczky Tivadar halála miatt naplója félbe maradt. Az azóta eltelt közel száz év alatt csak néhány kutató használta fel ezt az értékes kordokumentumot, így teljes feldolgozása még várat magára. Az általam közölt részletek is jól mutatják, hogy a napló hasznos adaléka lehet Munkács város első világháborús történelmének. Remélhető, hogy a jövőben ez a forrás teljes egészében kiadásra kerül és ezáltal könnyebben hozzáférhetővé válik a szakemberek számára.

³⁴ KTÁL. Fond 1555, opisz 2., od. zb. 43., cmp. 120.

³⁵ KTÁL. Fond 1555, opisz 2., od. zb. 44., cmp. 106.

³⁶ KTÁL. Fond 1555, opisz 2., od. zb. 44., cmp. 258.

AZ ELSŐ HÁBORÚS ÉV A NYUGATI HADSZÍNTÉREN

Az éppen 100 évvel ezelőtt kitört első világháborút a hadviselő felek katonai vezetői gyors lefolyású háborúnak gondolták. A katonai teoretikusok elképzelései a 19. század végén és a 20. század elején megegyeztek abban, hogy a jövő háborúja egy egyszeri, nagyarányú erő kifejtés révén nagy áldozatokkal fog ugyan járnival, de éppen ezért hamar kicsikarható a döntés: a főerők mihamarabb megküzdenek az ellenség főerőivel, megsemmisítik azt, s háború gyorsan véget ér. Egyesek úgy vélték – mint pl. Moltke¹ vezérezredes –, hogy a háború éveig tarthat, hiszen a részt vevő hatalmas tömegek miatt a győzelmet egy-két hadjáratban már nem lehet kivívni. A többség azonban a tömeghadsereg, és az új, pusztítóbb tüzefegyverek megjelenését úgy értékelte, hogy a háború minden vonatkozásban kegyetlenebb lesz, ezért nem tarthat hosszú ideig. Továbbra is jelentős szerepet tulajdonítottak a döntő csatának, melyet hadjárat keretében tartottak kivitelezhetőnek. Hadjárat alatt értették az egységes elgondolás alapján indított haditevékenységek összességét, amelyek hadászati célok eléréséhez vezetnek. A háború kezdetén indított hadjárat csúcspontjának a döntő csatát tekintették, amelyben a főerők ütköznek meg, s kimenetelétől a végső győzelem elérését remélték. Nem vették kellően figyelembe azt a tényt, hogy a felvonultatott milliós hadseregeket nem lehetett egy ponton összpontosítani, a harcmező szükségszerűen több száz kilométerre növekedett. Ilyen körülmények között pedig a győzelem egy döntő csatában már nem volt többé kivívható.

Tanulmányunkban az első világháború első háborús esztendejének főhadszínterére,² a nyugati hadszíntérre fókuszálunk, hiszen az erők és eszközök zömét itt vonták össze és a döntést, azaz a háború gyors és győzelmes befejezését is ezen az arcvonalon igyekeztek kiharcolni a hadászati kezdeményezést a háború elején azonnal megragadó németek. A fenti célt azonban nem sikerült elérniük – aho-

¹ Helmuth Johannes Ludwig von Moltke (1848–1916) vezérezredes, 1906–1916-ig a német császári hadsereg vezérkari főnöke. Nagybátyjától, Helmuth Karl Bernhard von Moltkétól való megkülönböztetésül gyakran „az ifjabb Moltke”-ként emlegetik.

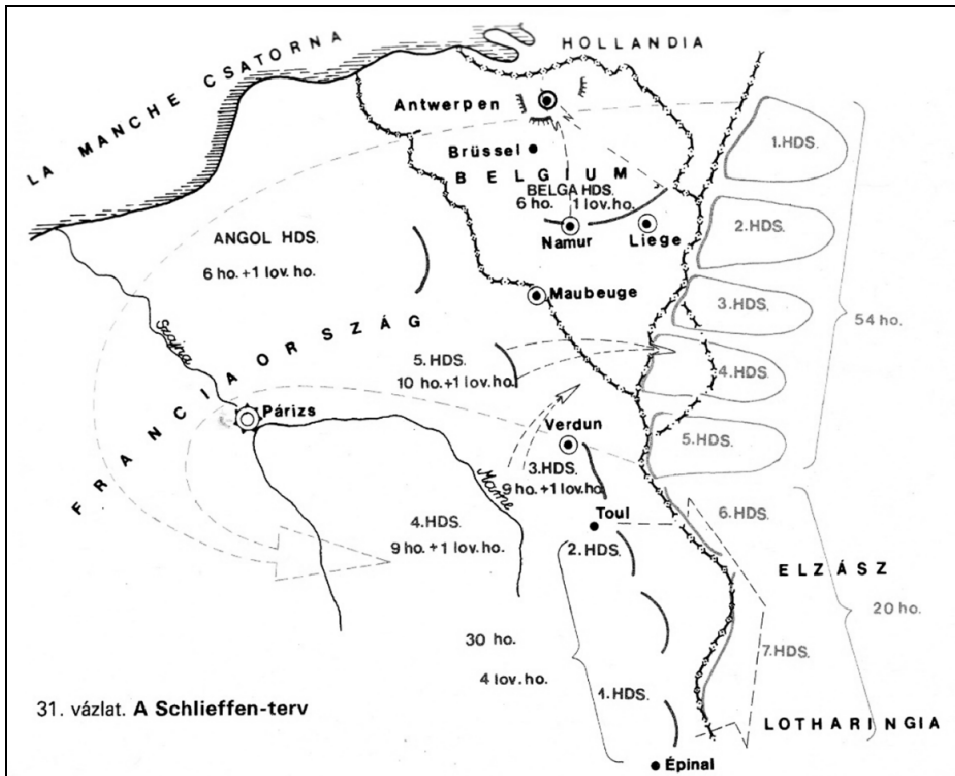
² Az első világháborúban két főhadszíntér alakult ki: a nyugati (Franciaország, Belgium) és a keleti (Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia keleti, valamint Oroszország nyugati területei), azonban az 1914-es évben mindenképpen a nyugati élvezett elsőbbséget.

gyan a többi hadviselő félnek sem –, s ez vezetett az állásháború kialakulásához, azaz a négy esztendeig tartó, és több millió fős veszteséget okozó háború megvívásához. A főhadiszintér 1914. évi eseményeit vizsgálva, egy tanulmány terjedelmi korlátait szem előtt tartva igyekszünk komplex képet alkotni az itt történeletről: hadászati, hadműveleti és harcászati szintű elemzést adva mutatjuk be a mozgó háború időszakát, s keresünk magyarázatot arra, miért fulladtak kudarcba a kezdeti elképzelések, hogyan alakult ki az állásháború. A három szint közül elsősorban az utóbbira szeretnénk koncentrálni, hiszen a hadászati és hadműveleti szintek a magyar szakirodalomban viszonylag jól dokumentáltak, a harcászat vonatkozásában azonban a legtöbb első világháborúval foglalkozó magyar nyelven is hozzáférhető munka leginkább az állásháború időszakát mutatja be.

HADÁSZATI TERVEK

A felek hadászati elképzelései közül elsőként a németekét kell ismertetnünk, hiszen ők voltak azok, akik megragadták a hadászati kezdeményezést, s akaratukat ráerőltették az ellenségre. Németország a 20. század elején olyan országok ellen készült háborút viselni, melyek gazdasági, katonai potenciálja nagyobb volt, ezért mindenképpen csak gyors lefolyású háborúban gondolkodhattak. Ezt az elgondolást erősítette, hogy országuk földrajzi elhelyezkedése folytán két arcvonalas háborúra volt kényszeríthető, hiszen az 1891 és 1894 között megkötött, defenzív jellegű francia-orosz szövetségi szerződés következtében ezzel az eshetőséggel számolniuk kellett. Ilyen helyzetben csak egyetlen reményük lehetett: ellenfeleik nem lesznek képesek egy időben megkezdeni a konkrét hadműveleteket, ezért a Német Császárság a háború kezdetén fölénybe kerülhet, s egyenként semmisítheti meg ellenfeleit. Ennek magyarázata, hogy a német haderő a hadászati belső vonalon állt, míg az ellenséges haderők a hadászati külső vonalon.³ Ennek értelmében a győzelem feltételei német részről a következők voltak: támadással gyorsan szétzúzni az erősebb ellenfelet, ezalatt kis erővel feltartóztatni és pusztítani a gyengébbet, majd a főerők átcsoportosítása után szétverni a gyengébb ellenfelet is. Az ellenség erőinek egyesülését meg kell akadályozni, ezért a hadászati kezdeményezést váratlansággal és meglepéssel meg kell ragadni és kézben kell tartani.

³ A fenti elgondolás a Clausewitz-i belső és külső vonal elméletén alapul, mely szerint „két hadsereg egymáshoz való viszonya két formát ölthet: 1. egymással szemben, párhuzamos arcvonalal állnak fel, vagy 2. a küzdő felek közül az egyik egy adott terület középpontjához képest belül, a másik kívül áll; ilyenkor azt mondjuk, hogy a középpontban levő fél áll a belső vonalon, míg a kerületen levő a külső vonalon. [...] A belső vonalon lévő fél már eleve súlyt képez [...], s e súllyal egyenként megverheti a kör kerületén levő ellenfél különálló részeit, és mindig megelőzheti – mivel a kör rádiuszán mozog – az ellenfél összpontosításra irányuló törekvéseit.” Perjés Géza: *Clausewitz*. Magvető, Budapest, 1983. 98–101.

31. vázlat. A Schlieffen-terv

A fentieknek megfelelő terv alapjait von Schlieffen⁴ tábornagy rakta le 1905-ben, és von Moltke vezérezredes öntötte végső formába. Schlieffen véleménye szerint a háborúnak néhány hónapnál tovább nem szabad tartania. Elméletének legfontosabb jellemzője az ellenség megsemmisítését célzó döntő csatára való törekvés volt, a főerők bekerítésére indított átkaroló manőver (cannaei elv⁵) révén. Azt vallotta, hogy az arcból mért csapás nem teszi lehetővé a gyors győzelmet, mert nagy veszteséggel jár, és elhúzódó tevékenységhez vezet. A *Schlieffen-terv* röviden összefoglalva a következő fontos elemekből állt:

⁴ Alfred von Schlieffen (1833–1913) német tábornagy, a német nagyvezérkar főnöke 1891 és 1906 között. A döntő csatával megvívott gyors lefolyású háború elvének legjelentősebb képviselője, a német hadtudomány kiemelkedő alakja volt. A róla elnevezett haditerv kidolgozója.

⁵ Kr. e. 216. augusztus 2-án vívták meg Cannae itáliai település közelében a második pun háború egyik nagy csatáját. A pun hadsereg főparancsnoka, Hannibál megsemmisítő vereséget mért a létszámfölényben lévő római hadseregre, melyet az ellenséges erők bekerítésével ért el. A csata az ellenség bekerítésének és teljes megsemmisítésének iskolapéldájává, szimbólumává vált, innen a „cannaei elv” elnevezés.

1. főerőkkel támadni Franciaország ellen:
 - a francia övváráktól⁶ északra Belgiumon keresztül nagyarányú bekerítő hadművelet → 5 német hadsereg, összesen 54 hadosztály megkerüli Párizst a mozgósítástól számított 6 héten belül
 - Elzász-Lotaringiát a francia betöréstől 2 német hadsereg, összesen 20 hadosztály védi, melyek szárnybiztosító és lekötő tevékenységet folytatnak
2. kisebb erőkkel védeni Oroszország irányába:
 - egy hadsereget, összesen 9 hadosztályt vonultatnak fel erre a célra ideiglenesen.

A német elképzelésekkel szemben állt az antanthatalmak⁷ elképzelése, mely szintén alapvetően a támadásra épült. A francia terv, az úgynevezett *XVII. számú terv* szerint – melyet 1913-ban fogadtak el – a francia haderőnek meg kell tartania Észak-Franciaországot és vissza kell foglalnia az 1870–71-es porosz-francia háborúban elvesztett Elzász-Lotaringia tartományt. Ennek érdekében három csoportosítást hoztak létre:

1. Jobbszárny: Toul és Épinal között a francia 1. és 2. hadsereg támad Elzász-Lotaringiával szemben.
2. Közép: a Verdun körzetében lévő francia 3. hadsereg a német tevékenységtől függően támad vagy véd, e mögött helyezkedik el a francia 4. hadsereg, melyet tartalékként kívántak alkalmazni.
3. Balszárny: a francia 5. hadseregnek oldalba kell támadnia a németeket Luxemburgon keresztül.

Nagy-Britannia háborús elképzelése az ún. „utolsó csata megnyerése” elméletén alapult. Ennek lényege az volt, hogy a szárazföldi hadműveleteket Nagy-Britannia szövetségesei vívják, a szigetország elsősorban haditengerészeti erejével vesz részt a háborúban, biztosítva a tengeri uralmat. Az angol szárazföldi erők csak az utolsó fázisban (utolsó csata) vesznek részt nagy erőkkel a küzde-

⁶ A francia övvárok (Verdun, Toul, Epinal és Belfort) célja a francia–német határszakasz védelme volt. Az övvár lényege abban állt, hogy a védett helység körül tüzerős göcöket, az överődök hálózatát alakították ki. Ezzel a rendszerrel jelentősen megnövelték a védett terület nagyságát, és kedvező feltételeket teremtettek az erődben elhelyezett tábori csapatok számára ellentámadások végrehajtására. A franciák a háborúra való felkészülés során a hadászati fontosságú irányokba eső határkörzetekben övvár erősítési munkálatokat folytattak. Úgy gondolták, hogy a határon elhelyezkedő övvár-rendszer képes lesz a támadó ellenséget időlegesen feltartóztatni, amíg a saját csapatok mozgósítása és felvonulása befejeződik.

⁷ Az antanthatalmak alatt elsősorban Franciaország és Nagy-Britannia katonai szövetségét értjük, melyet 1904-ben kötöttek, és az *entente cordiale*, azaz a szívélyes egyetértés jelzős szerkezettel illetek, innen a név. Tágabb értelemben ide kell értenünk Oroszországot, amelynek az 1890-es évek óta volt szövetségi szerződése Franciaországgal, és 1907 óta Nagy-Britanniával. Még tágabb értelmezésben az e három hatalom köré csoportosult országok együttes jellemzésére használjuk a kifejezést.

leben és ekkor nemcsak az ellenség feletti győzelmet szerzik meg, hanem előnyös helyzetet teremtenek a meggyengült szövetségeseikkel szemben is. Ezért Nagy-Britannia elsősorban a tengeri uralom biztosítására törekedett, s a nyugati hadszíntéren mindössze egy expedíciós hadsereg partra tételével számolt, melyet a francia haderő bal szárnyán vonultatnak majd fel.

Itt kell megemlítenünk az orosz haditervet, mely közvetve szerepet játszott a nyugati hadszíntér eseményeinek alakulásában: Oroszország célkitűzéseit a Franciaországgal kötött szerződés is befolyásolta, melynek értelmében a hadüzenettől számított tizenöt napon belül támadnia kellett Kelet-Poroszországban, a német erők lekötésére és a nyugati arcvonal tehermentesítésére.

Valamennyi haditerv a hadászati célok rövid idő alatti elérésére épült. Ezek kidolgozása során helytelenül értékelték az erőviszonyokat, figyelmen kívül hagyták a milliós tömeghadseregek szétverésének lehetőségeit. Abból a téves feltételezésből kiindulva, hogy a feladatok egy csapásra – döntő csatában – megoldhatók, elhanyagolták a hadászati tartalékok képzését. A haditervek szárnyról való megkerülésre, bekerítésre irányultak, és általában az ellenfél lebecsülése jellemezte őket.

HADMŰVELETEK A NYUGATI HADSZÍNTÉREN

A hadművelati művészet a hadművészet legfiatalabb ága, a háborúk gépi korszakának terméke és a hadsereg, hadseregcsoport hadműveleteit foglalja magában. A háborúban megváltozott az ütközetek helye és szerepe: ezek nem egy ponton keletkeztek, hanem szétszórta, egymás után vagy egymás mellett, egy időben több ponton is. Ez vezetett el a hadművelat kialakulásához, mely alatt a közös elgondolás alapján egy meghatározott cél elérésére, egymás után vagy egy időben végrehajtott több ütközet összességét értették. Az ütközetek elhúzódó tűzcsapásokká alakultak át, a védő fél nem várta be a teljes szétverését, hanem visszavonult, majd hátsóbb terepszakaszokon újabb ütközetre kényszerítette a támadót. A fegyveres küzdelem tehát nem egyhelyben folyt, mélysége is kinőtt a harcászati kereteiből. A hadtest, mint önálló kötelék a hadművelati feladatok ellátására kevésnek bizonyult, ezért megjelentek az ún. tábori hadseregek.

Az első világháború előestéjén minden nagyhatalom katonai vezetői a végső győzelem feltételeit a háború kezdeti időszakában kívánták megteremteni. Ezen általában a hadüzenettől a szétbontakozott csapatok határ menti harctevékenységének kezdetéig tartó időszakot értették. Ez magában foglalta a mozgósítást, a csapatok felvonultatását és hadászati szétbontakoztatását, valamint a főerők ütközetbe vetését biztosító bevezető harcokat. Ezen feladatok gyors, az ellenséget megelőző végrehajtásában látták a győzelem előfeltételeit. A vezérkarok még a háború kitörése előtt különböző intézkedéseket hoztak, elsősorban az általános mozgósítás rejtett előkészítésére, a fegyveres erők hadiállományra való észrevétlen feltöltésére és az ellenség szétbontakoztatásának megelőzésére.

A fentiek jelentőségét a váratlanságra és meglepésre törekvő németek ismerték fel leginkább. 1914. augusztus 2-án megszállták Luxemburgot, majd 3-án éjjel egy hadműveleti csoport betört Belgiumba, és a Maas folyó átkelőhelyei irányában támadott. Az átkelőhelyek (elsősorban Liege, német nevén Lüttich) birtokbavételével biztosították a főerők zavartalan átkelését, szétbontakozását, ezzel kedvező feltételeket teremtettek ütközetbe vetésükhöz. A főerők támadása augusztus 18-án indult meg, a Schlieffen-tervben előírt feladatok végrehajtására. A németek Belgiumba való betörése átcsoportosításra kényszerítette az Elzász-Lotaringiával szemben álló francia erőket. A francia haderő főparancsnoka, Joseph Joffre⁸ tábornok parancsára az átcsoportosítást augusztus 14-én fejezték be, s 18-án meg is kezdték támadásukat a német jobbszárny ellen. A hadművelet elgondolása az volt, hogy észak felé támadva a németeket bekerítik és megsemmisítik. A két fél támadó tevékenysége a francia–belga határ körzetében nagyméretű találkozóütközetek⁹ kialakulásához vezetett, amelyekben mindketten a háború győzelmes befejezésének feltételeit akarták megteremteni. Az ütközeteknek ezt a sorozatát *határ menti ütközetek* (augusztus 7–25.) néven tartja számon a hadtörténelem. Ezen ütközetekben a németek győzedelmeskedtek, így a francia, a brit és a belga csapatoknak mindenütt vissza kellett vonulniuk (*nagy visszavonulás*, augusztus 24. – szeptember 5.). A XVII. számú terv ekkorra összeomlott, s Joffre tábornok úgy döntött, hogy a belga határtól visszavonja a szövetségesek centrumát és balszárnyát Verdun, mint tengely körül, és egyidejűleg csapatokat von el a jobbszárnyról, hogy képes legyen egy új sereget, a francia 6. hadsereget létrehozni Párizstól északra, a szövetséges balszárnyon.

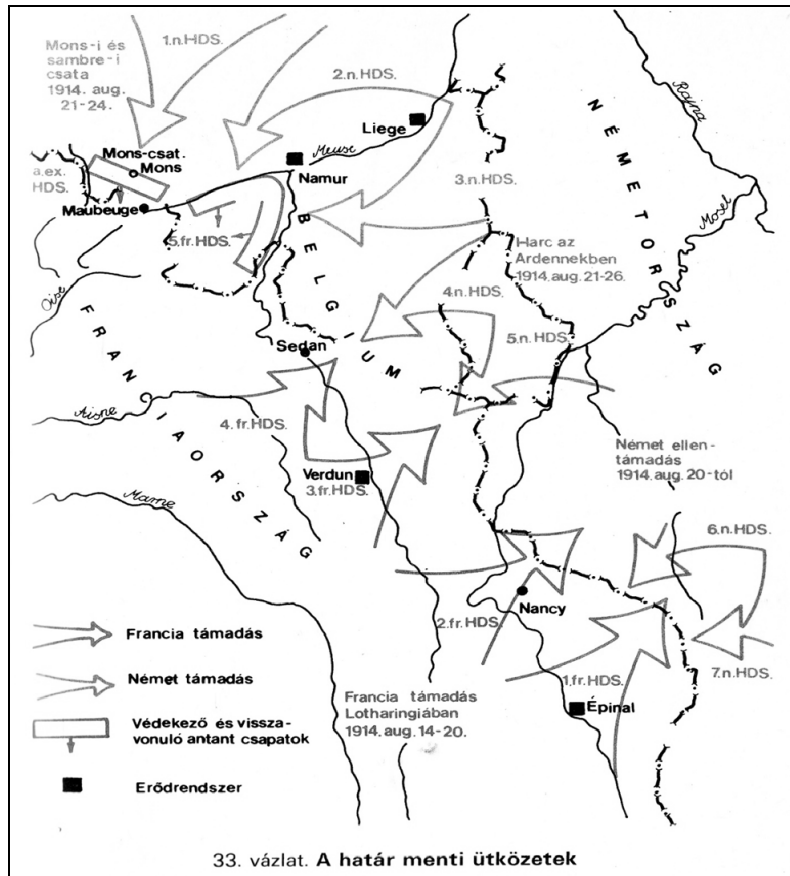
Moltke vezérezredes a határ menti ütközetek lezajlása után úgy vélte, hogy a döntő csatát megnyerte, már kezében érezte a győzelmet. A keleti hadszíntéren kialakult helyzet azonban a németeket a Schlieffen-terv módosítására kényszerítette. Az orosz támadás Kelet-Poroszországban a vártnál hamarabb, már augusztus 17-én kibontakozott, amit a 8. német hadsereg nem tudott feltartóztatni. A német hadvezetés – hadászati tartaléka nem lévén – arra kényszerült, hogy nyugatról vonjon el erőket (11 hadosztályt), ezt azonban csak úgy tudta magvalósítani, ha Párizs megkerüléséről lemondva szűkíti az arcvonalat, és úgy hajtja végre a még meglévő francia erők bekerítését. A jobbszárny legszélén tevékenykedő német 1. hadsereg parancsnoka von Kluck¹⁰ vezérezredes öntevékenyen Párizstól északra, és nem délnyugatra fordult be, amelyet Moltke vezérezredes jóváhagyott. Az új elhatározásnak megfelelően a jobbszárny hadseregei az eddigi délnyugati irány helyett dél, illetve délkelet felé folytatták a támadást. Döntésében a fent már ismertetett ok mellett szerepet játszott, hogy nézete szerint a Brit Ex-

⁸ Joseph Joffre (1869–1916) tábornok 1911-től volt a francia haderő főparancsnoka.

⁹ A támadó, előrenyomulásban lévő ellenség elleni támadást nevezzük találkozóharcnak.

¹⁰ Alexander von Kluck (1846–1934) vezérezredes, 1914. augusztus 2-től a német 1. hadsereg parancsnoka.

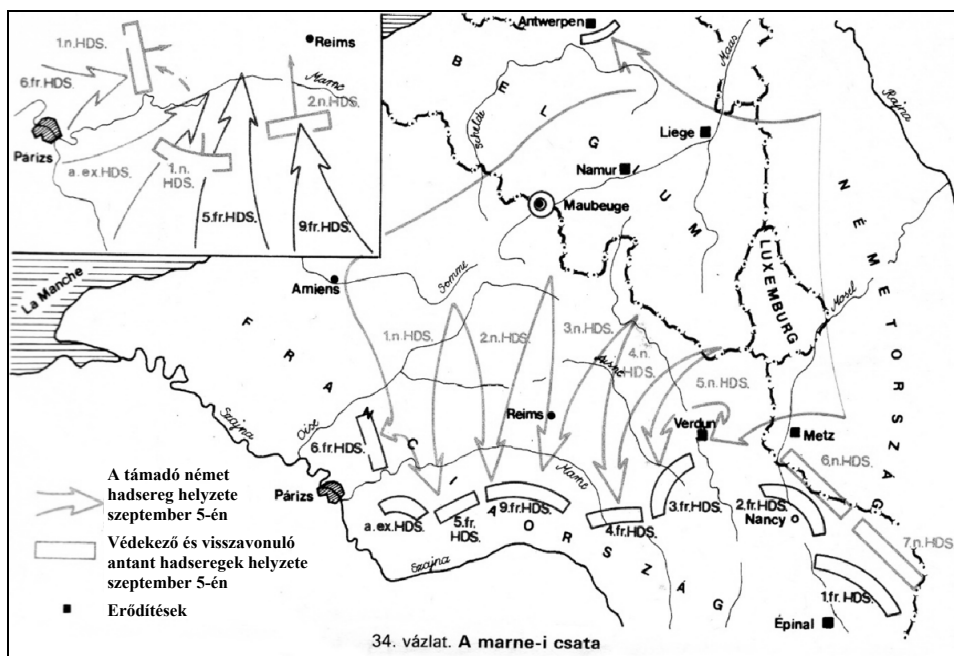
pedíciós Erők¹¹ a korábban bekövetkezett veresége miatt már nem fejthet ki komoly ellenállást, illetve egy a francia 5. hadsereg ellentámadásának hatására a német 2. hadsereg a német 1. hadseregtől kért segítséget. Valamint az okok közé sorolandó, hogy a németek már túl gyorsan és túl messzire nyomultak előre ahhoz,¹² hogy utánpótlásuk zavartalan maradjon.

¹¹ A Brit Expedíciós Erők alárendeltségében a háború kirobbanásakor hat gyaloghadosztály és öt lovasdandár működött, melyek augusztus 14-én kezdték meg kirakódásukat Franciaországban. Állománya októberben egy újabb gyaloghadosztállyal és három lovashadosztállyal bővült, majd decemberben már két hadseregre nőtt. Parancsnoka 1915 decemberéig Sir John French (1852–1925) tábornagy volt.

¹² Például von Kluck 1. hadseregének menetteljesítménye a nagy kanyarodó hadmozdulat külső szárnyán napi 21 km-t ért el, az Aachen környéki kivagonírozási pontjától a francia főváros előteréig megtett közel 420 km-es távolságon. A kor elvei szerint 20 km volt a kiképzett katonák átlagos napi menetteljesítménye, ezt azonban a mozgó háború időszakában mind a németek előrenyomulása, mind a britek és franciák nagy visszavonulásuk során nem egy esetben túlszárnyalták.

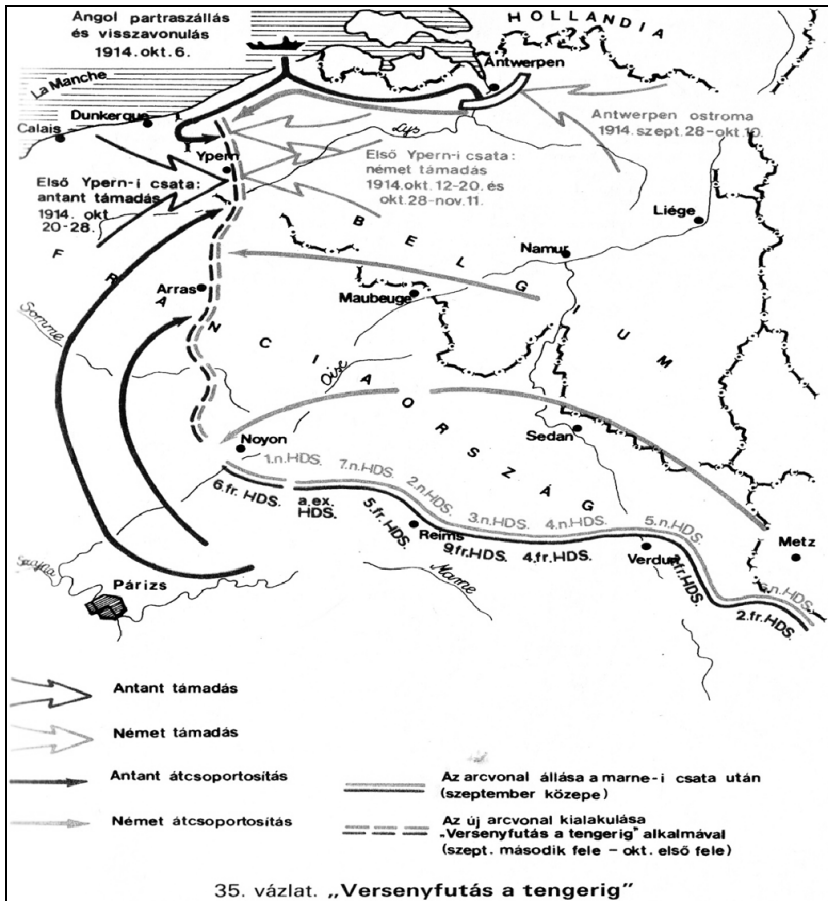
Szeptember 5-én Joffre tábornok, felismerve a főerőktől elszakadt német 1. hadsereg szárnyainak nyitottságát, az augusztus 26-án felállított, Maunoury¹³ tábornok vezette francia 6. hadsereggel a főváros körzetéből ellencsapást indított. Ennek sikerét kihasználva a következő napon a Marne folyó mentén a többi szövetséges hadsereg (a francia 5., 6., és 9., és a Brit Expedíciós Erők) is támadásba ment át. Ebből bontakozott ki a marne-i csata szeptember 5–12. között, melynek eredményeként a németek kénytelenek voltak visszavonulni. Ugyanis a francia 6. hadsereg támadása révén a német 1. és 2. hadsereg között 50 km-es rés keletkezett, melybe a Brit Expedíciós Erők nyomultak be, s ez annyira meglepte a német 2. hadsereg parancsnokát, von Bülow¹⁴ vezérezredest, hogy parancsot adott hadseregének a visszavonulásra. Ez rákényszerítette von Kluck vezérezredest is, hogy visszavonuljon.

¹³ Michel-Joseph Maunoury (1847–1923) tábornok 1914. augusztus 26. – 1915. március 13. között volt a francia 6. hadsereg parancsnoka.

¹⁴ Karl von Bülow (1846–1921) tábornagy, 1914. augusztus 2. és 1915. április 4. között a német 2. hadsereg parancsnoka (1915. január 27-ig vezérezredesi rendfokozattal).

Az antanterők, megragadva a kezdeményezést, szeptember 13-án újabb támadást indítottak, de ezt a németek visszaverték. A szemben álló felek továbbra is a szárnyak átkarolására törekedtek. E kísérletek nem jártak eredménnyel, mert mire a támadó csapatok kijutottak az ellenfél szabadnak vélt szárnyára, ott már frissen átcsoportosított, szabadon manőverező tartalékokba ütköztek. A próbálkozás mindaddig tartott, amíg a támadó csoportosítás ki nem jutott az Északi-tenger partjára. E hadműveletek *versenyfutás a tengerig* elnevezéssel vonultak be a hadtörténelembe. A németek ezt követően az ellenség védelmének áttörésével igyekeztek átkarolható szabad szárnyakat teremteni, de az első Yperni csatában október 12. és november 11. között a német és antant tömegrohamok nagy veszteséggel összeomlottak. Nyugaton még négy hónap sem telt el a háborúból, s az arcvonala megmerevedett, a mozgóháború időszaka véget ért. A La Manche csatornától a svájci határig zárt, összefüggő arcvonala alakult ki, s megkezdődött a közel négy esztendeig tartó állásháború.

A MOZGÓ HÁBORÚ HARCÁSZATI JELLEMZŐI A NYUGATI HADSZÍNTÉREN

Az ipari forradalom hatására a 19. században óriási fejlődés következett be a haditechnikában, s általában a hadügyben. A gyalogságnál és a lovasságnál megjelentek a tölténytáras öntöltő, kisebb űrméretű félautomata puskák, majd a géppuskák, s a tüzérségnél a hátultöltő gyorstüzelő lövegek, melyek robbanólövedékeket lőttek több kilométeres távolságokra. Ha matematikailag szeretnénk kifejezni a változás nagyságát, akkor azt mondhatjuk, hogy a napóleoni háborúktól az első világháború kitöréséig eltelt száz év alatt a tüzérség tűzgyorsasága megháromszorozódott, lőtávolsága pedig megtízszereződött, s a robbanólövedékek elterjedésével pusztító ereje a sokszorosára nőtt. A gyalogság esetében ugyanez a változás a tűzgyorsaság és a lőtávolság tekintetében is egyaránt nagyjából tízszeres növekedést jelentett.¹⁵ Az egyes harcos túlélési esélyeinek drasztikus csökkenéséről tanúskodik az a szám, mely szerint egy támadó katonára a 19. század elején még átlagban két lövést adtak le, amíg közelharcra került a sor, de száz évvel később már kétszázat. Ez utóbbi adat azt is jelenti, hogy sokkal kevesebb katonának lett esélye „hagyományos módon” élve eljutni az ellenséges vonalakig, s amennyiben ez mégis bekövetkezett, a roham ereje addigra megtört, a védők fölénybe kerülhettek. Ezzel együtt kialakult – a vezetés akarata ellenére – a csatárlánc harcrend, melyet a harcosok az ellenség tűzhatásának csökkentésére rendszerint futólépésben vettek fel. A puskatűzben a zárt rend megszűnt és új mozgás nemek keletkeztek: a futás, a szökellés és a kúszás. Az ellenségre való ráhatás fő eszközévé az emberi izomerő helyett végérvényesen a tűz vált. A veszteségek 90%-át már lőfegyverek okozták.

A fegyvernemek közül a gyalogság számított a legfőbb fegyvernemnek, elérte a hetvenöt százalékot, míg a tüzérség tizenöt, a lovasság nyolc, a műszaki és egyéb csapatok pedig kettő százalékkal képviseltették magukat.¹⁶

A gyalogságnál az eddigi zárt, nagy tömegű alakzatok (pl. zászlóaljzsoldok) alkalmazása helyett egyre kisebb mélységű alakzatokat alkalmaztak. Már az 1899–1902-es búr, és az 1904–05-ös orosz–japán háború is számos változást eredményezett: a támadók védtelenségének csökkentésére alkalmazni kezdték a fedezéket és a rejtést, valamint a lefogó tüzet. A brit harcászati pl. már a búr háború vége előtt áttértek a zárt vonalban mozgó támadásról a nyílt alakzatban végrehajtottá, amelyben kihasználták a terep adottságait a szétszórt támadók rej-

¹⁵ Jellemző az első világháború alatt folytatódó, még nagyobb ütemű fejlődésre, hogy például egy gyalogezred esetében a tüzerő négy esztendő alatt csaknem megötszöröződött! Összesen tehát száz év elteltével a gyalogság tüzeréje csaknem megötvenszereződött!

¹⁶ A világháború során bekövetkező technikai fejlődés, a tüzerő további növekedése folytán a gyalogság számaránya tovább csökkent: 1918-ra a franciáknál 40, a németeknél 39%-ra.

tésére, mielőtt a katonák rövid szökellésekkel jutottak át a nyílt terepszakaszokon a következő fedezékig. Amíg ki voltak téve ellenséges tűznek, tüzérségi és puskatűzzel fogták le a védők állásait.

Előtérbe került a századok, szakaszok, sőt a rajok harcászata, keresték a nyitott alakzatnak, a fejlődött vonallal és az oszloppal való célszerűbb alkalmazását, a löfegyverek hatásának minél magasabb szintű kihasználását, a tüzelőkészítés helyes, időbeni megvalósításának lehetőségeit, a terep nyújtotta előnyök, a természetes és mesterséges fedezékek célszerű kihasználásának módjait. Azonban a szétszórt, nyitott alakzat nagyobb távolságot teremtett a parancsnokok és vezetettek között, így megnehezült a csapatok mozgásban tartása. Ha az egységek találtak fedezéket, általában túl sokáig maradtak benne, a támadás így lendületét veszítette, és nagy távolságban vívott véletlenszerű kézfegyver-tűzpárbajokká alakultak, nem folytatták a mozgást. Ez lehetővé tette a védelem tüzérségének, hogy lefogja a támadókat, mielőtt elérik a védekező gyalogság állásait.

Nyilvánvalóvá vált, hogy az ellenség pusztításának fő eszközévé a gyalogság löfegyvereinek és a tüzérség lövegeinek összpontosított tüze vált. A század végének elterjedt harcászati alakzata lett a gyalogszázad fejlődött vonala, mely két sor mélységű és átlagosan száz lépés szélességű volt. Ez az alakzat biztosította, hogy egyszerre a lehető legtöbb ember lőhessen, viszont az ellenség felé viszonylag vékony arcvonalat mutatott. A közelharcban azonban még mindig előszeretettel ragaszkodtak az oszlophoz, mely vezethetőbb, gyorsabb, bár sebezhetőbb volt.

A lovasság térvesztése volt a legszembetűnőbb. A sokszorosára növekedett tüzerő miatt a harctereken végrehajtott lovassági rohamok szinte a teljes megsemmisüléshez vezettek. A fegyvernem legfontosabb feladatát a felderítésben látták, de már a háború első éve bizonyította, hogy ennek a megváltozott körülmények között nem tud megfelelni.

A harmadik fegyvernem, a tüzérség esetében a tábori tüzérség legfontosabb feladatának a gyalogság támogatását tekintették. A cél az volt, hogy nagyobb számú löveget vessenek harcba a döntő helyen és időben. A német harceljárásban a tüzérség tüzét először azokra a célokra vezették, amelyek a legveszélyesebbek voltak a gyalogságra nézve. Egy összecsapás kezdetén a tüzet rendes körülmények között először az ellenség ütegeire vezették, hogy fedezzék a saját gyalogság előrenyomulását. A gyalogsága tűzharca közben a tüzet elsősorban az ellenség gyalogságára vezették, de az ellen-ütegűz is folytatódott. Tekintettel arra, hogy minden fegyvernem törekedett a terep által nyújtott fedezékek és álcázás fokozott kihasználására, a tüzérség célpontjai gyakran mulandónak bizonyultak és nem volt idő a célpontok teljes megsemmisítésére. A háború első hónapjaiban problémát jelentett a tűzvezetés megszervezése is. A tüzérség tüzelhetett közvetlen irányzással (a lövegkezelők a látható célra lapos röppályán lőttek), vagy megosztott irányzással (azaz ívelt röppályán tüzeltek a nem látható célra, a célt takaró tereptárgyak fölött). A közvetlen tüzet könnyebb volt ellenőrizni, mert a

lövegkezelők mind a célt, mind a saját gyalogságot látták, így könnyebb volt fenntartani a lefogyó tüzet mindaddig, amíg a gyalogság közvetlenül a védők állásaihoz ért. A közvetlen tüzeléshez azonban nagyon előre kellett helyezni a lövegeket, így azok ki voltak téve az ellenséges tűznek vagy ellenlökésnek. A megosztott irányzás ezzel szemben lehetővé tette, hogy a lövegek biztonságosabb állásokban maradjanak, ez viszont megnehezítette a pontos lefogyó tűz vezetését az utolsó pillanatig, mivel az elkésett vagy pontatlan üzenetek miatt vagy túl korán szüntethették be a tüzelést, ezáltal az ellenséges gyalogság tűzzel fogadhatta a támadókat, vagy túl későn, s így a saját erőknek okozhattak veszteséget.¹⁷

Most nézzük meg részletesebben milyen fegyverekkel harcoltak az 1914-es esztendő katonái, milyen kiképzésben részesültek, s hogyan hajtották végre támadásaikat. Mivel a kezdeményezés megragadása és megtartása a háború időszakában elsősorban a németeknek sikerült, s a döntés kierőszoakolásához is ők jutottak a legközelebb, ezért elsősorban velük foglalkozunk.

A füstnélküli lőpor feltalálása az 1880-as évek közepén lehetővé tette a kis űrméretű pusokák fejlesztését, amelyeknél a lövedékek kezdősebessége elérte vagy meghaladta a 600 m/s-ot, a lövedéknek laposabb röppályát adtak, és hatásos lőtávolságuk 2000 méter volt. Az első puska, amely használta ezt a technikát a francia Lebel 1886/93 volt, egy 8 mm-es zárdugattyús fegyver, amely 8 lőszeret befogadni képes cső alatti előágytárral rendelkezett. Az alapvető német puska 1914-ben a Gewehr 98 volt, amelyet először a kínai expedíciós erők használtak 1900-ban, majd a reguláris erők 1901-től. Sorozatlövő, zárdugattyús fegyver volt, 5 lőszeres rögzített középágytárral, a töltényeket töltőléc segítségével lehetett a tárba tölteni. Egy nagyon jól sikerült fegyver volt, és alapvető német gyalogsági puska maradt mindkét világháborúban.

Az újonckiképzésben a hangsúly nem a tantermi foglalkozásokon volt, hanem a fegyver hatékony használatán, valamint megtanulni kihasználni a terepadottságokat harctéri körülmények között. Az újonc megtanulta az alaki fogásokat és a fegyverismeretet, ezt követően a kiképzés gyorsan kikerült a laktanyaudvarról a helyi gyakorló térre és a környező vidékre, amely különösen hasznos volt azok számára, akik iparosodott városi területekről jöttek. A katona megtanulta megbecsülni a céltárgyak távolságát 2000 méteren belül, a hatásos lőtávolság ugyanis 700 méter körül kezdődött. A kiképzés során a jól látható és legközelebb fekvő céltárgyak mellett fokozatosan a távolabbra eső, nehezebben észlelhető és célba vehető, lehetőleg harcserű céltárgyakat jelöltek ki a katonák számára.

Bár az egyéni lövészet nélkülözhetetlen volt, a német harcászati célja az volt, hogy az egész szakasz tüzet a meghatározott ellenséges célpontokra vezessék. A

¹⁷ A tüzéség szerepének rohamos növekedését mutatja, hogy míg a lövegek az 1870–71-es orosz–francia és az 1904–05-ös orosz–japán háborúban az összveszteségnek csupán 15–25%-át okozták, addig ez szám 1918-ra már elérte a 70–75%-ot.

szakasz volt a legkisebb harcászati alapegység a német haderőben, s a szakaszparancsnok, parancsain keresztül, meghatározta a célpontot és a távolságot. A nyolcvan ember tüze nem esett pontosan ugyanarra a távolságra, mert néhányan hosszabbra vagy rövidebbre vezették tüzüket. Ha a cél 700 méterre volt, ez a szét-szóródás 640 méter és 760 méter között egy pásztázott teret eredményezett, amelyet „szórásnak” (Garbe) neveztek. A szakasz szórása a cél szélességében is érvényesült. A német tűzvezetés célja az volt, hogy ezt a pásztázott teret az ellenséges egységekre helyezték. A lövedéknek a becsapódása általában port vert fel, így a szakaszparancsnok meg tudta ítélni, hogy tüze jó helyre van fektetve, és ez alapján szabályozhatta. A rajparancsnokok hasonló módon vezették rajjaik tüzét.

A tűzgyorsaságot a harchelyzet határozta meg. A tűzharc órákig is tarthatott, így a lövészkatona nem engedhette meg magának, hogy felhasználja lőszerjavaldalmazását az első húsz percben. A szakaszparancsnok határozta meg a tűzgyorsaságot, de a lövészkatona saját kezdeményezésre gyorsíthatta vagy lassíthatta tüzét a harchelyzettől függően. Másrészt a csapatokat arra is megtanították, hogyha az ellenség nehezen látható, a tüzet az ellenség feltételezett helyzetére vezették (lefogó tűz). A szakaszparancsnoknak két tűzbecslője volt, akik segítettek, figyelték a szakasz tüzeinek hatékonyságát, de ugyancsak figyelték a századparancsnokot, a szomszédos egységeket és az ellenséget, annak érdekében, hogy informálhassák a szakaszparancsnokot.

A német gyalogezredekhez tartozott egy géppuskás század hat géppuskával és három löszerkocsival, állományában három tiszttel és kilencvenhárom altiszttel és legénységi állományúval. A lovashadosztályokhoz is osztottak be géppuskákat, melyek lövegtalpakról tüzeltek, akár az ágyúk. A francia gyalogezred is rendelkezett 6 géppuskával, amelyeket öszvéreken vagy lovakon szállítottak. A rendszeresített német géppuska a Maxim Maschienengewehr 08-as volt, amelyet négy lábú állványra helyeztek, súlya 57 kg volt és 5 fős kezelőszeméllyel rendelkezett. Az MG 08-ast nehéz volt emberi erővel mozgatni: két fő mozgathatta rövid távolságokra, de általában négyen szállították. A géppuska parancsnoka, távcsővel felszerelve vezette a tüzet. Az állvány nagyon stabil tüzelőállást biztosított, lehetővé téve a géppuskakezelőnek, hogy precízen helyesbítse a tüzet egy emelő kézi kereket alkalmazva, vagy enyhe oldalirányú korrekciót végezzen az oldalirányzó fogantyúk megérintésével. A géppuska lövedékének ballisztikai jellemzői – kezdősebesség, röppálya, lőtávolság – gyakorlatilag azonos voltak a puská lövedékével. A géppuska vízhűtéses volt, amely nagy tűzgyorsaságot biztosított, ugyanakkor vízpótlást is igényelt, s a géppuskából felszálló gőz felfedhette a géppuska helyzetét. A franciák a léghűtéses Hotchkiss géppuskát használták, amely majdnem két kilogrammal nehezebb volt az MG 08-asnál. Az MG 08-asba 250 löszeres szalagtarárral adagolták a löszert, a Hotchkiss viszont 25 löszeres töltényövből tüzelt, melyet gyakran kellett cserélni.

A szakirodalomban a 19. század végi, 20. század eleji európai hadseregeket gyakran kárhozzatják, amiért nem ismerték fel a géppuskák pusztító tűzerejét. Ennek következtében gyakorlatilag minden történész úgy tartja, hogy a gyalogság sűrű alakzatban próbálta megtámadni a géppuskákat és sorban lekaszálták őket. Valójában a német harcászati doktrína teljes mértékben felismerte a géppuskák erejét. A Gyakorlati Szabályzatot 1909-ben kiegészítették, hogy gondoskodjanak a géppuskák alkalmazási elveinek rögzítéséről: a német hadsereg inentől kezdve már több mint három, teljes éves kiképzési időszakkal rendelkezett, mely során a géppuskák alkalmazását gyakorolták. Az 1910-ben kiadott német Harcászati Kézikönyv szerint a géppuskák „*rendkívüli fontosságra*” tettek szert. Képesek voltak a legkisebb kiterjedésű területeken a legnagyobb tüzerőt létrehozni, és mindezt a legrövidebb időn belül, gyorsan döntő hatást elérve a kívánt helyen. Immanuel ezredes, a Kézikönyv szerzője ezt mondta: „*a géppuska a jövő fegyvere, mely roppant fontossággal bír*”.

A fő aggodalom a géppuskák rendszeresítésével szemben hasonló volt, mint a gyalogsági ismétlőpuskák pár évtizeddel korábbi megjelenésekor: a csapatok gyorsan el fogják tüzelni az összes géppuska löszert. De e korlátozástól eltekintve, a géppuskák ereje világos volt. A német gyalogsági szabályzat felismerte, hogy a csatárok előrenyomulása géppuska tűz fedezete nélkül súlyos veszteségeket eredményez közepes távolságban. A géppuskák megtámadása „óriási veszteségeket” eredményezett. A német haderőben, mely harcászata középpontjába a kívánt területre vezetett közvetlen puska tüzet és a tűzfőlényt helyezte, a kis területre való nagy tömegű géppuska tűz (az MG 08-as elméleti tűzgyorsasága 500 lövés/perc) koncentráálásának lehetősége forradalminak számított. Hat géppuska tűzének egy célpontra való koncentrálása „gyors, döntő eredménnyel” járt.

A géppuskákat lefogni leghatásosabban tűzértséggel vagy géppuska tűzzel lehetett. A géppuska nehéz célpontot jelentett a gyalogsági tűz számára, nagyszámú puska és nagy löszfelhasználást igényelt, míg ellenben a géppuskák képesek voltak nagy veszteséget okozni a gyalogságnak még nagy távolságról is (az MG 08-as maximális lőtávolsága 3500 méter volt). Minden géppuska ellen végrehajtott gyalogsági támadás igényelte a terep megfelelő kihasználását és a váratlanságot, a gyors előreszökelleseket, a géppuska tűz szünetének kihasználását (a Hotchkiss 25 löszres töltényövének cseréjekor, vagy csőcsere esetén). A szökellés végrehajtása során a katona gyors felugrás után, lehetőleg az ellenség tűzszüneteit (pl. újratöltését) kihasználva lendületesen futott előre néhány, nagyjából 15–20 lépést. Az ellenség gyors megközelítése érdekében ugyanis igyekeztek csak rövid időre kitenni magukat az ellenséges tűznek. A szökellés hossza függött a terep- és harcviszonyoktól, valamint a legénység erőállapotától és rendszerint a legközelebbi tüzelőállás eléréséig terjedt. Ezt elérve a földre vetette magát, s a fedezéktől függő tüzelési testhelyzetet felvéve tüzelésbe kezdett. Ha a szökellesek nem voltak lehetségesek – az ellenség közelsége, tüzelésének hatékonysága

folytán –, akkor a csatárok lapos kúszásban nyomultak a közelbe addig a pontig, ahonnan a raj hatásos tűz alá tudta venni a géppuskát.

A német gyalogsági doktrína különösen hangsúlyozta, hogy a géppuskák éppolyan hasznosak támadás során, mint védelemben, és jelentősen hozzájárulnak a tűzfőlény megnyeréséhez. A lőszerellátásra tekintettel, a szabályzat a géppuskákat tartalékban tartandóknak nevezte, a döntő helyen és időben való használat érdekében és nem lehetett sokáig alkalmazni őket hosszú ideig tartó tűzharc során. A géppuskákat általában előrevitték a tűzvonalba, ha csak a géppuska számára nem tudtak egy jó kilövést biztosító helyet találni a hátsóbb terepszakaszokon. Bár a kor géppuskái, azok állványa és löszere igen nehéz volt, a szabályzat megkövetelte, hogy kezelőszemélyzetük szokellésekkel vigyék azokat előre, hogy lépést tartsanak a támadással.

Védelemben a géppuskák tartalékban lehettek, de a szabályzat hangsúlyozta, hogy a kezdetektől jó kilövést biztosító helyeken alkalmazzák őket: a tűzszektorok előkészítését és a fegyverek tüzelőállásainak gondos kialakítását nagyon fontosnak tartották. Az olyan tüzelőállások felvételét, melyek lehetővé tették a kereszttüzet a védelmi terepszakaszon, különösen hatékonynak ítélték. Egy további fontos előnye volt a géppuskának a puskatűzzel szemben, hogy a behatárolt területen leadott sok lövés hatására a tűz rendszerint könnyebben volt megfigyelhető és helyesbíthető. A géppuskatűzet gyorsan és pontosan lehetett áthelyezni a kívánt helyre, még nagy távolságra is.

Az MG08-as azonban a fentiek ellenére nem volt egy csalhatatlan csodafegyver: támadás során nemegyszer túl nehéznek bizonyult ahhoz, hogy lépést tartson az előrenyomuló gyalogsággal, gyakran elakadt, és a vízhűtés ellenére gyakran igényelt csőcserét (minden géppuskához 6 db tartalék cső tartozott!). A géppuska minden hasznossága ellenére, csak a gyalogság volt képes elfoglalni és megtartani terepszakaszokat. Egy gyalogezred alapvetően még mindig lövészkatonából állt – 3000 puskával felfegyverzett lövész szemben 6 géppuskával. A géppuskák hatásosabbak voltak, éppen ezért a gyalogság lapos, nyílt terepszakaszokon igyekezett elkerülni őket. Szegdelt terepen, beépített területeken vagy erdőben a gyalogság volt hatásosabb, a géppuskák hatása jelentősen csökkent. 1914 mozgó harcterein az MG 08 és a Hotchkiss halálos lehetett, de sosem vált döntő tényezővé, ezt a funkciót a gyalogság tartotta fenn magának!

A német harcászat megtárgyalásánál alapvető a század támadásának bemutatása. A német támadáskor követendő harceljárás célja hatásos tűz fektetése volt az ellenségre a tűzfőlény megszerzése érdekében, majd közeledni az ellenséghez tüzelés és mozgás segítségével, és megsemmisíteni őket közelharcban. A német hadsereg bevezette a tűzfőlény fogalmát az 1888-as úttörő gyakorlati szabályzatában és ez maradt a német harcászat megkülönböztető tulajdonsága és sarokköve ezt követően. A fogalomba géppuska és tüzérségi tűz is beletartozott, de

alapvetően puskatüzet jelentett. A siker az egyes lövész képzettségétől és tűzfelgyelmétől függött. A szuronyroham tetőzte be az ellenség legyőzését.

A zárt alakzatokat, mint a menetoszlopokat, csak a megközelítési menet érdekében használták és nem alkalmazták hatékony ellenséges tűz esetén. Ha a század várhatóan hamarosan kapcsolatba került az ellenséggel, akkor század menetszlopából szakaszoszlopokba fejlődött, majd, ha szükséges volt, rajoszlopokba. A kisebb oszlopokat könnyebb volt irányítani, könnyebben kihasználták a terepet, és így lehetővé tették a gyors mozgást. Gyakran a század két elülső szakaszba és egy őket 300 méterről kísérő támogató szakaszba (elég messze ahhoz, hogy ne kapjanak belövést az elülső alakzatokat érő kézifegyverek tüzetől vagy tüzérségi srappeltűztől) fejlődött, de bármilyen egyéb formációba, amely megfelelt a kívánalmaknak és a terep, valamint a helyzet adta követelményeknek. A század folytatta közeledését az ellenséghez szakasz- vagy rajoszlopban addig a pontig, amíg nem kapott hatásos ellenséges tüzet. A század ekkor rajvonalakba, azaz csatárláncba¹⁸ fejlődött.

Német gyalogság előrenyomulása (egy háború előtti gyakorlaton)

A csatárláncban a normál távolság két csatár között 2 lépés volt (1,6 méter, mely néha 2 méterre nőtt), ez volt a sűrű csatárlánc, de ez a távolság nagyobb lehetett nagyobb nyílt terepen. A sűrű csatárláncot könnyebb volt irányítani és nagyobb tüzerőt jelentett, de jobb célpontot is nyújtott a védők tüzeinek. Lazább csatár rajok elméletben kevesebb veszteséget szenvedtek az ellenség tüzetől, de nehezebben is voltak irányíthatóak, miközben csökkentették a tüzerőt. Az is nagyon bonyolultnak bizonyult, hogy megváltoztassák egy csatárlánc haladási irá-

¹⁸ A rajvonalba alkalmazott katonákat nevezték a korszakban csatároknak.

nyát, ami az egyik oka annak, hogy az előrenyomulás miatt zajlott raj-, szakasz- és századoszlopban ameddig csak lehetséges volt.

Fontos volt a csatárok számára, hogy mozgásuk szabálytalan legyen, szökellésekkel jussanak előre, kihasználva minden fedezéket. A szökelléseket szakasz vagy rajszinten hajtották végre. Ha az ellenséges tűz gyenge vagy pontatlan volt, a szökellések hosszabbak lehettek, mint 80 méter, ha erős volt és hatásos, akkor rövidebbek. A támadás korai szakaszában a szökelléseket futólépésben¹⁹ is végrehajthatták. Mindegyik szakasz csatárjai több hullámban haladtak előre, 5-6 méteres távolságra csatárként. A század olyan közel nyomult előre az ellenséghez, amennyire csak lehetséges volt, ott állást foglalt és viszonzta a tüzet. A gyakorlati szabály az volt, hogy a tűzmegnyitási terepszakasznak 700 méterre kellett lennie az ellenségtől, de ha a terep jó fedezéket és álcázást biztosított, ez történetek közelebről is, nyitott terepen pedig távolabbról. A tüzelést folytató vonalak mögött a támogatók (egymást követő hullámokban a csatárok ugyanattól a szakasztól) és a tartalék szakaszok is szökellve nyomultak előre, felhasználva minden fedezéket és álcázást. A tartalék szakaszok előrenyomulhattak csatár-láncban, vagy raj-, vagy szakaszoszlopokban is.

Rohamozó francia gyalogság (egy háború előtti gyakorlaton)

A terep hatásos kihasználása lényeges szerepet játszott a német támadó harc-eljárásban. A támadó alegységek igyekeztek kerülni a nyílt terepszakaszokat és olyanokon előrenyomulni, melyek fedezéket és rejtőzést biztosítottak. A védők ellenben arra törekedtek, hogy nyílt terepen védekezzenek, mert ez nyújtotta számukra a legalkalmasabb tűz alatt tartható területeket. Ebben az esetben a támadók

¹⁹ A lépés hosszát a korabeli szabályzatok *átlag lépés* esetén 75 centiméterben, *futólépés* esetén 90 centiméterben határozták meg.

laza hullámokban nyomultak előre. Ha az első csatáránc előreszökellt a tűzharc megkezdésére alkalmas terepszakaszra, megállt és fedező tüzet adott. Megvárta, amíg az egymást követő csatárlánccok előrejöttek sűrű csatárlánccba fejlődve, amely már egymagában is képes volt elegendő tüzerőt kifejteni a tűzharc sikeres megvívásához.

A tűzharc szakasz- és rajszinten folyt le. A német gyalogságot támogatta a tüzérség és a géppuskák tüze. A cél az volt, hogy hatásos tüzet fektessenek az ellenséges állásokra, veszteségeket okozva nekik, de ami még ennél is fontosabb volt, rávenni, hogy fedezéket keressen a találatok elkerülése érdekében, és ezáltal rontani a képességét, hogy lássa a célpontjait és célozzon a fegyverével. Ha ez sikerült, az ellenséges tűz gyengült és egyre pontatlanabb lett. A németek így tűzfölényt szereztek.

A tűzfölény azonban elveszhetett: az előreszökellés csökkentette a német tüzerőt és haladékokat adhatott az ellenségnek, amelyre szüksége volt, hogy kivonja magát a hatékony tűzből, és visszaszerezze a tűzfölényt. Közben jelentős veszteségek is érték a támadókat: a csatárlánccok erejét az egyes harcosoknak, rajoknak vagy még inkább szakaszoknak a támogató vagy a tartalék szakaszoktól a tűzvonalba való előremozgása tartotta fenn. Ha a támadás megrekedt, a német katonákat megtanították beásni magukat gyalogsági ásók segítségével, és helyben folytatni a harcot.²⁰

Korai brit lövészárók 1914 októberéből – számos hibával!

²⁰ A korabeli magyar szabályzat erről így rendelkezett: „A gyalogsági ásóval és a csákánybaltával szükséges fedezékeket ott kell létesíteni, ahol ez, akár támadásban, akár a védelemben, a harccélnak megfelel. [...] Mindig a legegyszerűbb fedezékek elkészítésével kell kezdeni és ezeknek tökéletesítésére csak később – a rendelkezésre álló időhöz képest – törekedni.” Gyakorlati Szabályzat, 1907. 226–227. old. Ez a jelenség már a világháborút közvetlenül megelőző fegyveres konfliktusokban, mint az angol–búr háború, az orosz–japán háború, vagy a balkán háborúk megfigyelhető volt. A tűz megnövekedett hatása elől a csapatok mind többször lövészárkokban kerestek menedéket, és tevékenységük igen sokszor az árkokból, helyből folytatott tűzharcra korlátozódott.

Mivel felfejlődött csapattestek nem tudtak volna túlélni a modern tűzzel szemben és a harctéren minden csapat fedezéket és álcázást keresett, a harctér „üressé” vált. A füst nélküli lőpor és a kis űrméretű puskák feltalálása óta a tüzelő ellenség nem bocsátott ki fehér füstöt, így majdnem láthatatlan volt. Egy összcsepapás elején talán nem is lehetett megmondani, hol van az ellenség. A modern fegyverek megsemmisítő hatása következtében a parancsok továbbítása a hátsó vonalaktól a tűzvonalig, valamint a jelentések továbbítása a tűzvonalból a hátsó vonalig lassú és bonyolult volt. A tüzelő fegyverek és a felrobbanó tüzérségi lövedékek zaja fülsüketítő volt. A századparancsnok volt a legmagasabb rangú tiszt, aki valódi harcászati irányítást gyakorolt csapatai fölött. A zászlóalj- és dandárparancsnokok harcba küldték a csapatokat, de elvesztették felettük irányításukat, amint megkezdődött az összcsepapás. A harc vezetése valójában a raj- és szakaszparancsnokok kezében volt.

Nyilvánvaló, hogy annak az aleggységnek, amely ilyen félelmetes körülmények között sikert kívánt elérni, a katonája kiválóan képzett és fegyelmezett kellett legyen, és rendelkeznie kellett bátorsággal, magas morállal, eltökéltséggel, és egyéni kezdeményezőkézséggel. A német hadsereg a „harci drill” (*Gefechtsdrill*) kifejezést használta, mely lehetővé tette a katona számára, hogy figyelmen kívül hagyja az ellenséges tűz által keltett félelmeket, az elszigeteltséget, bajtársai, altisztjei, és tisztjei megsebesülését és halálát, a szomjúságot, a forróságot, az alváshiányt és a fáradságot, és hogy teljesítse a kapott parancsokat. Kiképezték, hogy pontosan töltsön, célozzon és tüzeljen fegyverével, tűznetet váltson és helyesbítse tüzét, és hogy gyorsan elhárítsa a fegyverénél fellépő akadályokat. Kiképezték, hogy gyakorlottan szökelljen előre. De a drill és a fegyelem önmagukban nem voltak elegendőek, végső soron a lövészkatont saját személyes motivációja és morálja vitte előre.

Amikor a német csatárlánc elérte az ellenség állásait, az ellenség elkezdett megtörni és katonái kezdték elhagyni helyüket, megindultak hátrafelé. Ha a csatárlánc már elég közel ért az ellenség állásaihoz (békebeli gyakorlaton ez 100 m volt), az utolsó lépés az ellenség állásainak rohammal való elfoglalása volt. A roham végrehajtásáról dönthettek az elől lévő parancsnokok, vagy a hátul lévő zászlóalj-, ritkábban a dandárparancsnokok.

Amikor a parancsnok elhatározta a rohamot, kiadta a „Szuronyt szegezze!” parancsot. Ebben a pillanatban minden egymást követő hullám gyorsan előrenyomult, ahogyan a tartalék szakaszok és századok is. A lövészek, a géppuskások és a tüzérek fokozták a tűzgyorsaságot. A század- vagy zászlóaljparancsnok ekkor kiadta a „Roham!” (*Rasch Vorwärts!*) parancsot. A jelet minden dobos és kürtös megismételte. A zászlóaljlobogókat kibontották és a csapatok megrohmozták az ellenséges állásokat „Hurrá!” kiáltásokkal.

Ha az ellenséges állást elfoglalták, tűzzel üldözték a visszavonuló ellenséget. Mivel a francia szabályzat hangsúlyozta az azonnali ellenlökések végrehajtását

az elvesztett állások visszafoglalása érdekében, a támadó egységnek meg kellett szerveznie a védelmet az elfoglalt állásban. A tényleges folytatás csak az egységek újraszerveződése után következett, mely a rajok, szakaszok, és századok helyreállítását, a parancsnoki lánc újraszervezését jelentette az elesett vagy megsebesült parancsnokok helyébe újak kijelölésével, valamint a lőszerutánpótlás kiosztását.

Nemcsak a német, hanem alapvetően minden nagyhatalom hadereje a támadóharcot részesítette előnyben. A korszak egyik legjelentősebb francia katonai teoretikusa, Foch²¹ marsall szerint „a harctevékenység fő formája a támadás, a védelem, ha csak az állások megtartására összpontosít, elkerülhetetlenül vereséghez vezet!”

A tüzérség volt az, amely a leginkább le tudta fogni az ellenséges tüzérséget, de az elsődleges feladata a saját gyalogság támogatása volt az ellenséges állások lövése által. Többnyire nem volt tüzérségi előkészítés a gyalogsági támadást megelőzően. Ez észlelhető volt a gyalogság gyenge hatékonyságában. Az ellenség elrejtőzött vagy fedezéket keresett állásában, így a tüzérségi tűz csak lőszert pocskolt és felfedte a támadás helyét, miközben nagyjából semmi mást nem eredményezett, mint a környező növényzetet pusztította. Ehelyett a gyalogsági előnyomulás kényszerítette arra a védőket, hogy tüzet nyissanak, ezzel felfedve állásaikat, és így nyújtottak célpontot a tüzérségi tűzcsapásnak. A győzelmet nem adták ingyen, és a veszteségek – különösen tisztékben – igen nagyok voltak. A német hadsereg folyamatosan hangsúlyozta, hogy a győzelmet meg kell szerezni, „kerül amibe kerül!”

A tanulmányunkban részletesen kifejtett jelenségek miatt 1914 nyarán súlyos veszteségeket szenvedett elsősorban a támadó fél: a lefogó tűz vagy pontatlan volt, vagy egyáltalán nem állt rendelkezésre. Ennek hiányában a támadó gyalogságot vagy megsemmisítették a nyílt terepen, vagy fedezék mögé szegezték őket, s az ellenség tüzérsége pusztította őket. A kezdeti veszteségek elérték a létszám 40–50%-át. A védő fél tehát képes volt tűzfegyvereivel és szabadon manőverező tartalékaival az alacsony támadási ütem miatt szabad szárnyait lezárni. A támadás megrekedése után mind a támadó, mind a védő fél beásták magukat az ellenséges tűz elleni védelemül, s tevékenységük igen sokszor az árkokból, helyből folytatott tűzharcra korlátozódott. A jól kiépített állások elleni támadás végrehajtása pedig nagyobb módszerességet és külön szakértelmet igényelt, különben sokkal nagyobb veszteségeket és a támadás rövid idő alatti összeomlását eredményezte. Az ellenszer megtalálása azonban egy hosszú évekig tartó tanulási folyamatnak bizonyult. Mindezek következtében az arcvonalak 1914 végére a földrajzi környezet szabta határok között fokozatosan megmerevedtek, s mozgó háborút felváltotta az állásháború.

²¹ Ferdinand Foch (1851–1929) francia marsall, katonai teoretikus. 1914-ben előbb hadtest-, majd hadseregparancsnok, 1918-ban a Franciaországban harcoló antantcsapatok főparancsnoka.

ZSIDÓK AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN¹

A zsidóság részvételét az első világháborúban számos, az elmúlt évtizedekben megjelent munka tárgyalta. A téma aktualitását azonban nem csak a Nagy Háború száz éves évfordulója, hanem a köztudatban ezzel kapcsolatos téves, vagy tudatosan félreértelmező nézetek ismételt felbukkanása is indokolja.

„A német nacionalisták szerint az első világháború elvesztését kizárólag az okozta, hogy a pacifista zsidók orvul hátba szúrták a német nemzetet.”² A magyarországi zsidóság szerepét az első világháborúban sokan két sztereotípiával szokták elintézni: „A zsidók nem vették ki a részüket a háborúból, hiszen túl kevesen haltak meg!” „A zsidó hadiszállítási visszaélései miatt fagytak meg a magyar katonák a fronton!” A két állítás közös jellemzője, hogy látszólag konkrét tényekre hivatkozva egyszerre ad utólagos felmentést a háború elvesztésére, és a következő évtizedek Soába torkolló antiszemitizmusára. A fenti vádakkal kapcsolatban két kérdés vetődik fel: vajon mi az igazságtartalmuk, és miért van igény a hangoztatásukra.

Szívesen összevetettük volna a kunok, jászok, vagy akár a tótok, svábok részvételi és elhalálozási arányszámait a zsidókéval, de ilyen adatok nem állnak rendelkezésünkre, ezek elemzésére úgy tűnik nincs igény, a társadalmi-politikai közvélekedés viszont az itthoni zsidóságot – emancipációjuk ellenére – nem áttallotta elszámoltatni a magyar háborúvesztésben. Maradjunk hát a zsidóság részvételének elemzésénél, részben a magyarországi zsidó katonák, részben az Osztrák–Magyar Monarchiára vonatkozó hozzáférhető adataival összevetve. Ha a magyar zsidóság első világháborús részvételét önmagában, csupán adatok, tények szintjén akarjuk megvizsgálni, elég kinyitni a *Magyar Hadviselt Zsidók Aranyalbuma* című kiadványt. Nevek, beosztások, százalékok, érdemérmek pontos – és koránt sem közismert – felsorolását találjuk. Ha azonban az összefüggéseket, okokat és következményeiket is vizsgálni akarjuk, elkerülhetetlen, hogy előbb röviden érintsük a zsidóság helyzetét, szerepét az ország életében „a századfordulón”, és a háborút követő évtizedekben.

¹ A konferencián elhangzott előadáson közreműködött: Fekete László.

² Karády Viktor: *Zsidók Európában a modern korban (Társadalomtörténeti vázlat)*. Új Mandátum, Bp., 2000. 349.

A huszadik század eleji magyarországi zsidóság élete alapvetően különbözött a korábbi száz évtől, létszámában, életmódjában, Magyarországhoz való kötődésében, társadalmi és jogi helyzetében egyaránt. Az 1848-as szabadságharcban a zsidóság lelkesen, és összlakosságon belüli arányát meghaladóan vett részt. Büszke volt, hogy a magyarokkal együtt harcolhat, az országért, melynek nyelvét megtanulta, szokásait igyekezett átvenni, földjét művelte, és melyet hazájának nevezett. Fájdalma is magyarul szólt: magyar nyelven, a magyar népdalok dalmával énekelte siratóját. Ebben a korszakban a magyarság, legalábbis a többség, befogadta a zsidókat. A következő zsidó nemzedékek számára 1848 maradt a példakép, a haza érdekében hozott áldozatvállalás mintája. A következő zsidó generációk tisztelettel őrizték az ősök emlékét, köztük Korányi Imréért, aki 1848-ban 17 évesen szökött el otthonról, hogy beálljon a szabolcsi honvédszázalójba, ahonnan csak a fegyverletétel után tért vissza az iskolába.

Amíg Magyarország lakossága nem egész háromszorosára nőtt a század folyamán (1805-ben 6,9 millió, 1900-ban 16,8 millió), addig a zsidóság létszáma több mint hatszorosára emelkedett ugyanebben az időben. 1805-ben még csak 127 ezer zsidó lakos volt, ami 1,8%-át alkotta a korabeli lakosságnak, 1900-ban számuk már 831 ezer, ami 4,9%-ot jelentett, vagyis látható jelenlétet az akkor még soknemzetiségű, soknyelvű országban is.

A század elejétől egyre több gazdasági területen jutott lehetőséghez a zsidóság. A falusi ronggyűjtők, a szőrmefelvásárlók, tollasok unokái már kiskereskedők,

iparosok lettek. A fejlődésnek induló városokba, de főleg Pestre, a fővárosba igyekeztek eljutni, ahol sok szép épületét emeltek a zsidó vállalkozók. A század végén már Budapest minden ötödik lakosa zsidó volt. Iskolákat építettek, ahol sok gyerek tanult, gyárakat építettek, ahol számos pesti szegény kapott munkát, továbbá kórházakat és anyaoththont építettek, ahol nemcsak zsidókat láttak el.

A jog előtti egyenlőséget a polgárjog, és a vallási jog jelentette. A 19. század elején, közepén még csak négy vallás számított „bevett”-nek: a katolikus, a református (kálvinista), az evangélikus (lutheránus) és az unitárius. A zsidóság vallása „türt”-nek számított, bár 1840-ben anyakönyvezési, majd 1863-ban házasságkötési jogot kapott. A zsidóknak, mint egyéneknek az emancipációját először az 1848-as szabadságharc utolsó napjaiban, majd a kiegyezés után, 1867-ben foglalták törvénybe.³ A vallási egyenjogúságra azonban a század végéig még várni kellett.⁴

A zsidóság kötődése a befogadó ország felé tovább erősödött a század elejéhez képest. Új zsinagógáikban – melyek formailag olykor a keresztény templomokra hasonlítottak – a Cionba való visszatérést kívánó imákból egyre kevesebb hangzott el, hiszen „mi magyarok vagyunk, miért vágynánk el innen”. További különlegesség, hogy az ünnepi ima része lett a Monarchia „jó” uralkodójáért való könyörgés.⁵

Az emancipáció, vagyis a jog előtti egyenlőség elnyerése után sok zsidó választotta az asszimiláció útját, a vallásváltástól a zsidó közösség elhagyásáig, sokszor letagadásáig vezető utat. A teljes asszimiláción kívül az akkulturáció – a többségi társadalom kultúrájának átvétele a vallás megtartása mellett – kínálta a másik lehetőséget. A zsidó gyerekeket, akiket eddig is 3–5 éves kortól iskoláztattak, de csak saját hagyományos oktatási rendszerükön belül, most a világi iskolákba küldték, hogy minél magasabb tudás birtokában, minél többféle pályából választhassanak. Nemcsak a gazdag szülők tettek így, hanem még a legszegényebbek is erejükön fölülr taníttatták a gyerekeket, hiszen számukra a gyerek jövője fontosabb volt a sajátjuknál. Ez nem magyarországi, hanem egész Európában érvényesülő sajátosságnak tekinthető. A gyerekek mindenütt kortársaiknál százalékosan mérhetően, – a tornát kivéve – szinte minden tárgyból, és mindenütt jobban teljesítettek.⁶ Előnyükre szolgált, hogy 2-3 nyelv birtokában érkeztek az iskolába. Az észak-keleti országrészben még a jiddis volt az anyanyelv, e mellett kicsi korban elsajátították a magyart, és vallási neveltetésük következtében – legalább olvasás, értés szinten – a hébert is. A jiddis után nem volt olyan nehéz a

³ 1867. évi XVII. törvénycikk az emancipációról.

⁴ 1895. évi XLII. törvénycikk a recepcióról és 1895. évi XLIII. törvénycikk a szabad vallásgyakorlásról.

⁵ *Mákszor – imádságos könyv az év minden ünnepnapjára.* Fordította Schön József. Bp., 1906. 152–153.

⁶ Karády V.: *Zsidók Európában* i. m. 232–236.

német sem, mint magyar anyanyelvű társaiknak. A többnyelvűség pedig segítségükre volt később, a kereskedelmi pályákon.⁷

A Szarajevói merénylet ugyanúgy megrázta a zsidóságot, mint az ország egészét, s a lapok címlapján mindenütt a főherceg halála szerepelt. (A neológ zsidók magyarság-tudatában Ferenc Ferdinánd sokszor, mint filozemita jelent meg.)

A hadüzenetet az egész zsidóság, a magyarság részeként élte meg. Részt akartak venni az ország minden gondjában. Tudták, hogy a háborúhoz pénz kell, melynek a hadba lépő ország nincs bővében, ezért a Pesti Izraelita Hitközség azonnal, az elsők között 4000 koronát adományozott a Vöröskeresztnek a háborús célokra.

2	E G Y E N L Ő S É G	1914 augusztus 2.
A felekezet a hazáért.		
<p>A véráldozaton kívül, mivel, mint természetes, a zsidóhitű magyarok e nehéz percekben hazánk segítségére sietnek: nagy zsidó intézményeink is teljesítik kötelességüket. A magyar zsidó jótékonyág és emberszeretet felszentelt hajlékai készek a sebesültek befogadására, illetve katonaság elszállásolására. Az elmúlt napokban ezenkívül már több ezer koronával segítettek fővárosi zsidó jótékonyági intézmények a támogatásuktól megfosztott családokat. Itt adjuk első híreit a magyar zsidó intézmények gyönyörű — bár magától értetődő — intézkedéseinek:</p>		

A háború kezdetén két kórházat adtak át hadicélokra, az egyiket Weiss Manfréd, aki a hadiipar szolgálatába, a munició gyártására állította át a hatalmas csepei gyár teljes kapacitását. Állítólag Tisza István miniszterelnök a háború végén így nyilatkozott: „Csak két dolog vált be: fiaink hősiessége és Weiss Manfréd teljesítőképessége. Hej, ha hadvezetésünk, közigazgatásunk és diplomáciánk is ilyen tökéletesen tudott volna fejlődni!”⁸

A zsidó szervezetek sora támogatta a hadba vonulókat: Chevra Kadisa, Nőegylet, Patronázs Egyesület, OMIKE,⁹ és még sokan mások. Gyakorta elhangzott vád, hogy a zsidók csak a sajátjaikat támogatták, de a forrásokból egyértelműen kiderül, hogy a segélyezés felekezeti megkülönböztetés nélkül folyt.¹⁰ Sok magánadományra is sor került, mindenki igyekezett kivenni részét a terhekből. A lapok rendszeresen buzdították olvasóikat hadikölcsönök jegyzésére, és büszkén közölte a jegyzők nevét, a jegyzett összegeket.

Az Országos Rabbiegyesület egységesen a háború mellé állt, melynek részeként imádkoztak a magyar fegyverekért, vallási érveket, bibliai idézeteket keres-

⁷ Uo. 201.

⁸ Longa Péterné: Karriertörténet a dualizmus korában – 150 éve született Weiss Manfréd, a csepei gyár alapítója. = *Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle*, 2 évf. 4. Bp., 2007. 156.

⁹ OMIKE: Országos Magyar Izraelita Kulturális Egyesület

¹⁰ Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Bp., 1992. 183.

**Magyar zsidók! Jegyezzétek föl az
Egyenlőség számára fiaitok hőstetteit!**

A zsidók katonai szolgálataival szemben hangoztatták vádként, hogy nem harcoltak elég hősiesen, hiszen kevesebb halottjuk volt, mint ami számarányuknak megfelelt volna. Ezzel szemben nézzük az adatokat: Magyarország területéről 3581 ezer katona vonult be, ebből 530 ezer halt meg, ami 14,8%-ot jelentett. A magyarországi zsidó katonákról eltérő, egymással vitatkozó adatok ismertek, de azt tudjuk, hogy a Monarchia területéről 320 ezer zsidó vonult be, s közülük 40 ezer vesztette életét,

ez tehát 12,5%¹² (a Trianon utáni Magyarországra vetítve 19, illetve 16%)¹³ Valóban kevesebb ez a magyar halottak arányánál, de a feszültséget mégsem a „hiányzó 7300 halott” okozta. Az egyénnek a saját vesztesége fáj, nem tudta, nem is tudhatta 1915-ben, vagy ’16-ban, milyen számokat eredményez majd az összesítés. A fegyvernemeknél és a pozíciókban való különbség viszont érezhető volt. A gyalogságnál kevesebb zsidó szolgált és a kor haditechnikai színvonalának megfelelően ez volt az egyik legveszélyesebb, legtöbb áldozatot követelő fegyvernem. Hivatásos katona nem sok volt a zsidók között. Békeidőben kevés zsidó szolgált a hadseregben: 1,3% volt az arányuk, a létszámarányos 5% helyett. Kikeresztelkedett zsidó valamivel több volt, főleg a neológia asszimilálódó rétege tartotta büszkeségnek, ha fia hivatásos katona lehetett. Ez már belépő volt az úri világba, hiszen egy katonatiszt párbajképesnek számított. Az érettségizett zsidó fiúkat tartalékos tiszti állományba vették és érettségizett igen sok volt. Így a gyalogsághoz, ahol nem volt szükség semmilyen különös képzettségre, már eleve nem osztották be őket.

A levelek lehullottak, de nem jöttek haza a katonák. Egyre több család siratta halott, eltűnt, vagy fogságba került fiát, és aki büszkén küldte el saját gyermekét, az most keserűségében hibást keresett. Hamar elhangzott a vád, hogy a zsidófiú bezzeg karpaszományos, miért nem ment bakának. Pedig ment! Eddig publikálatlan tábori levelezőlapok¹⁴ mesélik el Kohn Jenő és barátja történetét, akik érettségizettek lévén karpaszományosként vonulhattak volna be. Saját kérésükre lettek bakák, az orosz frontra kerültek, 1915-től 1918-ig voltak hadifoglyok.

Az országhoz való ragaszkodásukat és áldozatvállalásukat nem díjazta a haza: az idős Kohn Jenőt 1944-ben elvitték, családja ma sem tudja, Pesten érte-e a halál, vagy valamelyik koncentrációs táborban.

Még egy fiatalemberről kell megemlékezni. Korányi Miklós 1914 júniusában érettségizett. Mikor az első világháború kitört, a magát magyarnak valló és nagyapja szabadságharc alatti viselkedésére büszke fiú önkéntesnek jelentkezett. Tüzettség felderítő lett, vagyis egyedül kellett az arcvonala elé kimennie, hogy a vezetőkes telefonon tudassa a tüzérekkel a távolságot, és irányt. Bátorságát 1915-ös vitézségi érme tanúsítja, s főhadnagyi rangban szerelt le. Nem számolták a zsidó katonák közé, hiszen több ezredmagával keresztényként él, dolgozott, katonászkodott. Azután Miklós, és családja, százezred-magával egy nap ráébred, hogy nem csak a saját vallását, hazaszeretetét, de még a távoli múltat is számon kérhetik rajta. Már semmit nem ért a vitézségi érem. Aki magyarnak számított az első világháborúban, a másodikban csak egy jó szándékú katonatiszt igazolásának kö-

¹² Sebők László: *A magyarországi zsidók a számok tükrében*. www.rubicon.hu Letöltés ideje: 2014. szeptember 17.

¹³ A Magyar Hadviselt Zsidók Aranyalbuma adataiból számítva.

¹⁴ Kohn Jenő életrajza 2014 őszén jelent meg, a tábori lapokat a jogutód unoka engedélyével mutatjuk be.

szönhette az életét.¹⁵ De itt nem az egyéni történet a lényeg, hanem a magukat magyarnak érző, zsidóságukat elhagyó 90–100 ezres létszámú csoportnak a hovatarozása. Ha ugyanis hozzáadnánk Miklós és a hozzá hasonlók számát a vallásos zsidókéhoz, látványosan megemelkedne a részvételi százalék.

Nemcsak mint magyarok, hanem mint zsidók is fájlaljuk és megdöbbenve vesszük tudomásul a hadseregszállítási defektusokat. Kétszeresen súlyos a mi fájdalunk. De azt is meg kell állapítanunk, amit már főntebb is megkiséreltünk, hogy tévednek azok, akik azt hiszik, vagy azt akarják elhitetni, hogy a hadseregszállítói panamákhöz a Taubeseken, Grünwaldokon vagy más hasonló nevek viselőin kívül senki másnak nincs köze. Nem a felekezet büne a hadseregszállítási defektus, hanem a hadseregszállítási műveleteké.

1915 tavaszán robbant ki a leghangosabb – bár korántsem egyetlen – hadiszállítási botrány. A hírek szerint papírtalpú bakancsokat adtak el a szállítók a hadseregnek, melyben a katonák lába elfagyott. A fagyás sajnos tragikus tény volt. Felelősségre vonni a hadvezetőséget a rossz felszerelésért persze nem lehetett, viszont a szállító zsidó volt, tehát a zsidóságot kollektíve felelőssé lehetett tenni. A bakancstalpak egyébként nem papírból készültek, csak belső talpuk volt rostból és összedarált bőrhulladékból préselve, mivel már jó ideje bőrhány volt sok helyen. Ha – mint ahogy egyszerűsítve emlegetik – valóban papír lett volna a talp, az első nap valamennyi elázik, mielőtt még eljutnak benne az orosz télbe. „A botrány hátterében egyrészt a Monarchia rosszul szervezett, kaotikus utánpótlása, másrészt az orosz seregek gyors galíciai előrenyomulása állt. Emiatt elfogytak a tartalékok: új, kevésbé ismert és kevésbé megbízható helyi szállítókkal kellett betölteni az űrt, akik közül többen kihasználták a helyzetet, és rossz minőségű árut adtak el a hadseregnek. – írta az Est 1915 III. 15-én.¹⁶ A posztószállítások körüli visszaélések kapcsán Gonda László a korabeli Egyenlőség cikkét idézte: „nagyon fáj nekünk. Fáj, mint embernek, és különösen fáj, mint zsidónak. .. Hiába fogjuk mondani, hogy abból a posztóból a zsidó baka térde ugyanúgy kiszakadt, mint keresztény bajtársáé, hogy a hamis szállításának feltétele a hamis posztó átvétele, amit már nem zsidók végeztek – minden hiába”.¹⁷ Stern Samu¹⁸

¹⁵ Kollányi Irén: A Korányi gyógyszerészek. Bácsországi = *Vajdasági honismereti szemle*, 2012/1. 42–49.

¹⁶ <http://beszelo.c3.hu/cikkek/antiszemizmus-az-első-világháború-magyarországon>

¹⁷ Gonda L.: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. i. m. 184.

¹⁸ A későbbi Zsidótanács elnöke.

írásából érthetőbbé válik a hadiszállítási gyakorlat: „megjelent irodámban egy főhadnagy, bemutatkozott, hogy ő az átvévő tiszt, s egy óra múlva meg is törté-
nik az átvétel. Kérde tehát most, hogy mit kereshet, ha simán, ellenvetés nélkül
átveszi az állatokat, mire azt feleltem, hogy semmit, ellenben ami a szállítmány-
ból nem felel meg neki, ne vegye át, mert mi csak tisztességes alapon, és becsü-
letes úton szállítunk”.¹⁹ Nem volt minden vállalkozó ilyen becsületes, de nem is
mind engedhette meg magának, hogy visszautasítsa az átvévő nyílt zsarolását.
Sándor Pál képviselő így foglalta össze a helyzetet: „A zsidók ugyanazt művel-
ték, mint a grófok, a galiciánerek, ugyanúgy tettek, mint a csanádi parasztok. Aki
a rizskása árát felhajtotta, nem bűnösebb, mint a kiscgazda, ki a gabonát ötszörös
áron adta el.”²⁰ De a bűnbak-keresés nem a bak bűnösségéről vagy büntelenségé-
ről szól, hanem a megfelelő bak megtalálásáról, akit a védekező maga helyett
feláldozhatónak talál.

OROSZ ZSIDÓ MENEKÜLŐK DALA
Andante espressivo. Musik v. H. Ehrlich.

Be - kam - mert ia zi - tru - gen bleib ich
stehn wie al - le We - gen dei - ler sich fin
o'mander fin oi - ben hör ich schreit a Stim - me
Was der nur groi - ser Gott ich
piu mosso
weiss nit wie zu gehn. Ich weiss nit wei - cher
Weg es führt mich dort wie swei die Sinn mir
en - dlich hel - ler schei - nen wie mei - ne e - mes - so ge -
reit
trei - e sen - neu in wie es wart auf
mir ein fru - dlich Ort.

473

A front elől mind a Monarchia, mind a határ-menti orosz területek zsidó lakosságának menekülnie kellett. 20 000 földön-futóvá vált, kaftános, pajeszos galíciai nincstelen zsidót Budapestre szállított a kormány. Nem ők kérték, hogy oda kerüljenek, bár a pesti zsidók akciókat szerveztek megsegítésükre. Sok szervezet

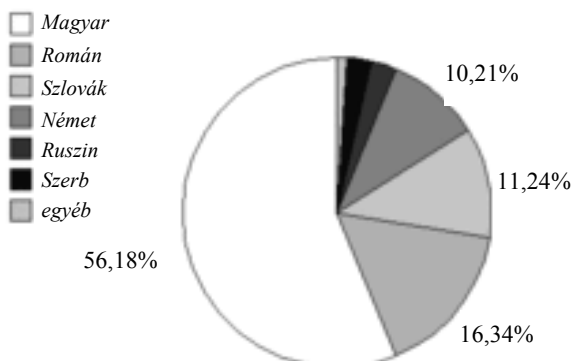
¹⁹ Róbert P.: *Egyenlő jog* i. m. 54.

²⁰ Róbert P.: *Egyenlő jog* i. m. 80.

segített, így az OMIKE napi 200 adag ebédet szolgáltat ki kultúrtermében. De a Galíciából érkezett zsidók látványosan mások voltak, mint a pestiek. Megjelenésük jó ürügy volt, hogy őket hibáztassák a romló közellátásért. A pesti zsidók szolidaritása viszont okot adott az antiszemita vádaskodásra, miszerint csak a sajátjaikat támogatják. Persze ha nem tették volna, akkor azért is ők lettek volna a hibásak. (Egyébként Bécsbe is vittek 20 000 galíciait, de Bécs lakói szó nélkül ellátták őket.) A zsidóságot is megosztotta a helyzet. Nemcsak adományozók voltak, de olyanok is, akik saját, több generáció alatt szerzett polgári pozícióikat féltve nem szívesen vállalták a „rokonságot” a mezítlábas hitsorsosokkal. Az asszimilálódott zsidók saját múltjukat látták bennük, aminek az emlékét is szereték volna elfelejteni.²¹

Egyedül a cionista sajtó kezelte végig együttérzéssel a helyzetet, és közölt számtalan írást, képet, verset a menekültekről. De a magyarországi cionista mozgalom az első világháborút megelőzően a magyarországi zsidóság körében szélsőséges, periférikus, radikális irányzatnak számított, pár száz fős bázissal.²²

A továbbiakban érdemes néhány adatot megvizsgálni a Trianon előtti és utáni Magyarországról. Az 1910-es népszámlálás adatai szerint a Magyar Királyság legnagyobb nemzetiségeinek százalékos megoszlása a következő volt (a zsidókat csak a vallási megoszlásnál tüntették fel, ezért a nemzetiségek között itt a magyarok részét képezik):

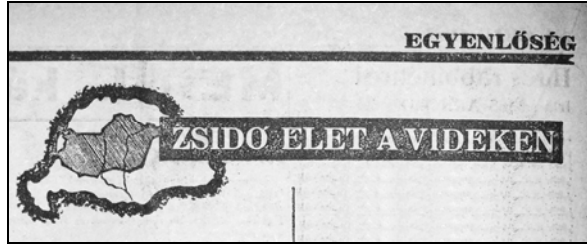

Magyarország 1910-ben megszámlált 20,9 millió lakosának 56,18 százaléka volt magyar, ami 11 741 millió főt jelentett. Ha ebből levonjuk a zsidók 911 ezres lélekszámát, akiket itt még – mint magyar ajkúak – a magyarok közé számí-

²¹ Karády V.: *Zsidók Európában* i. m. 280.

²² Zima András: *A történetiség új rendje a budapesti magyar nyelvű neológ és cionista sajtóban 1882–1938.* (PhD – disszertáció OR-ZSE Zsidó Vallástudományi Doktori Iskola) 2014. 53.

tottak, kiszámíthatjuk, hogy 10,841 millió magyar élt itt a háború előtt. Ebből vesztett a magyarság 3,3 milliót – tehát 30,43 százalékát a magyar lakosságnak. A zsidóság 911 ezreből 438 ezer került határon kívülre, tehát elveszett 48 százaléka a magyar-zsidóságnak.

Igaztalan volt tehát a vád, hogy ez a békeszerződés nem fáj a szétagolt magyar – zsidóknak, hiszen a trianoni határon kívül került zsidók még a magyaroknál is nehezebb helyzetbe kerültek Trianon után. A kisebbség kisebbsége lettek egy idegen országban, mely soha nem bocsátotta meg nekik, hogy magyarként akartak élni, nem nemzetiségként. Érthető a Múlt és Jövő vezércikkének kitétele: „A zsidóságnak éppen úgy érdeke a meg nem csonkított Magyarország, mint minden más vallású embernek.”²³

Walter Pietsch szerint „A zsidóság nagy részének a magyarság mellett tett hitvallását a magyar politikusok külföldi tárgyalásaikon, mindenekelőtt pedig a békekonferencián, ahol is az elcsatolt területek és az ott élő lakosság etnikai összetétele volt a téma, érveléseiket alátámasztó elemként használták fel. Ugyan-ezek a politikusok azonban Magyarországon a disszimuláció vélt szükségességéről beszéltek.”²⁴

Apponyi Párizsban főként azzal érvelt, hogy Magyarország mindig liberális és toleráns volt vallási, valamint nemzetiségi téren; és most ezért a liberalizmusért a győztes hatalmak diktátumával büntetik. Toleranciájának legjobb bizonyítéka a magyar zsidóság, amely Magyarországon megtalálta hazáját. Egyenlőséget és szabad polgári kibontakozási lehetőséget biztosítottak számukra – jelentette ki.

Maximális célkitűzésként a magyar küldöttség ugyan ragaszkodott a Magyar Királyság integritásához, de minimális célként a megszállt területeken népszavazások megtartására törekedett. A zsidók összlétszáma a megszállt területeken 460 ezerre rúgott. A magyar részről szorgalmazott népszavazás eredménye tehát a stratégiai fontos területeken döntő mértékben a zsidó lakosság magatartásától függött volna. Bízhattak a zsidók lojalitásában. „A leghatározottabban kije-

²³ *Múlt és Jövő*, 1920. május 11. 1.

²⁴ *Walter Pietsch* itt Rolf Fischer-t idézi

lentettem, hogy az itteni zsidók kivétel nélkül magyaroknak fogják magukat vallani. Mi, magyar-zsidók magyarok akarunk maradni és nem hagyjuk el magyar hazánkat legnagyobb nyomorában, részt óhajtunk venni szeretett hazánk újraépítésében teljes erőnkkel. – ígérte Léderer Pál a Pesti Izraelita Hitközség nevében A Magyarországi Cionista Szervezet is felajánlotta kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatait a kormány támogatására.

Apponyi ezt írta: „Nagy meglepetés volt tehát számunkra, amikor egy szép napon két Párizsban élő honfitársunk, dr. Halmos Károly és Semsey Andor – később a magyar diplomáciának tagja –, Henry ezredes vezetésével megjelent tanácskozási szobánkban: egyben közölték velünk, hogy ez a két úr bármikor bejöhet hozzánk. Vajon mi történhetett? A francia Haute Finance köreiből indult meg egy Magyarországgal való nagyszabású gazdasági együttműködés megteremtésére. Ennek az akciónak központjában a Schneider-Creuzot cég állott, amely még a Quai d'Orsay-n (a francia külügyminisztérium) is támogatásnak örvendett. Halmos doktor maga is összeköttetésben állott a jelzett pénzügyi csoportokkal, és biztosra vehető volt, hogy ezek minden befolyásukkal majd arra töreksenek, hogy elérhessék a Magyarországra rá erőszakolt békefeltételek enyhítését. Ettől a perctől fogva Párizs környékén való tartózkodásunknak jellege teljesen megváltozott.”

Dr. Halmos Károly sikeres magyar-zsidó ügyvéd és üzletember volt Kassán, aki korábban Párizsban nagy pénzügyi akciókat bonyolított le. 1919 decemberében Halmos Teleki tudtával Kassára ment, hogy az ottani francia katonai missziónál az iránt puhatolódzon, lehet-e mozgósítani Magyarország számára valamilyen francia segítséget. Halmos terve az volt, hogy a francia üzletemberek és politikusok figyelmét Magyarországra irányítva, a francia tőke bevonásával megszerzik Magyarország számára a politikai támogatást is. A franciáknak az volt a tervük, hogy a Habsburg-Monarchia romjain – francia vezetés alatt – szoros gazdasági együttműködést alakítanak ki az egyes államok között, amelyből azután hosszú távon politikai konföderáció fejlődhetne ki. A Quai d'Orsay tanulmány megállapította: „Közép-Európa egyensúlya Magyarországon nyugszik, s ebben az övezetben új élet csak úgy keletkezhet, ha Magyarország egy egészséges gazdasági együttműködési rendszer keretében kulshelyzetének megfelelő pozíciókhoz jut.”

A Pesti Izraelita Hitközség felhívása józan üzleti érdekekkel is párosult. Halmos magyar engedményként felajánlotta többek között a magyar vasutak bérbeadását és a dunai hajózást. Paléologue azt hangsúlyozta, hogy a francia politikai támogatás attól függ, sikerül-e Magyarországon francia befolyásoltságú gazdasági szférát kialakítani. Ez Magyarország számára lehetővé tenné, hogy elkerülje a fenyegető szétdarabolást és a politikai-gazdasági szolgálatot.

Teleki április 19-én megkapta kinevezését a Simonyi-Semadam kormány külügyminiszterévé. A tárgyalásokat Franciaországgal most már hivatalosan folytatták, persze Halmos magánemberként továbbra is tevőlegesen részt vett benne.

Vonjuk meg az eddig elmondottak mérlegét: az ellenforradalmi Magyarország megbélyegezte a Károlyi-kormány antantbarát politikáját, hazaárulásnak nevezte ezt, és a szegedi programban kimondottan nacionalista irányvonalat szabott meg. Ez az irányvonal azonban semmiféle megoldással nem kecsegtetett abban a létfontosságú kérdésben, hogy hogyan lehetne megakadályozni területének szétदारabolását. Több tapogatózó, nem-hivatalos külpolitikai tárgyalás során egy magyar-zsidó üzletember, dr. Halmos Károly magyar bankkörökben is támogatott kezdeményezése arra irányult, hogy felkeltse francia pénzügyi körök érdeklődését Magyarország iránt, és ezzel együtt Franciaország politikai támogatását is megszerezze. Ez a magyar külpolitika vezetőivel is egyeztetett kezdeményezés francia gazdasági és kormánykörökben pozitív visszhangra talált. A győztes nagyhatalmak közül Franciaország volt az egyetlen, amely – ha nyilvánvalóan üzleti és gazdasági érdekekből is – hajlandónak látszott Magyarországhoz partnerként közeledni, és ezt hosszú távú külpolitikájába fontos pilléreként beépíteni. Az akkori kemény valóság azonban az volt, hogy egy nappal később 1920. június 4-én Magyarországnak Trianonban alá kellett írnia a szerződést.

Teleki 1920. július 22-én, miniszterelnökké történt kinevezése alkalmából mondott beszédében immár szó sem esett arról, hogy Magyarország Európába illeszkedjék. „Meg kell értenünk, de meg kell értenie mindenkinek, hogy Magyarországon az internacionalizmus bűn, s ha valaki az ország jelen helyzetében internacionalisnak vallja magát, azzal szemben az ország saját létfenntartásának érdekében úgy is kell eljárni, mint bűnössel szemben.”

Teleki, és azok a magyar politikusok, akik belementek a Halmos-féle kezdeményezésbe és a magyar–francia tárgyalásokba, nyilvánvalóan kénytelenek voltak a keresztény-nemzeti vonalat nagy hangerővel képviselni, hogy elhárítsák magukról a nemzetietlen cselekvésmód vagy cselekvési készség gyanúját. A továbbiakban nem az integrálódás, hanem a zsidó polgártársaktól való belső elhatárolódás vált társadalmi és politikai céllá, ami nyílt kormányzati antiszemitizmus formájában is jelentkezett. A liberalizmust betegségnek nyilvánították, és mint a magyarságtól lényegileg idegen eszmeként jellemezték.

Közvetlen Trianon után, 1920-ban a numerus clausus törvény felvételi szabályozást vezetett be a felsőoktatási intézményekben az országban élő „népfajok és nemzetiségek” nagysága szerint. Bár a zsidó szó nem szerepelt a törvényben, a formálisan a nemzetiségek bejutását segítő felvételi törvény valójában a felsőoktatásban országos arányszámuknál jóval nagyobb mértékben jelenlévő zsidókra vonatkozott. „Az engedély megadásánál a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság követelményei mellett egyfelől a felvételt kérők szellemi képességeire, másfelől arra is figyelemmel kell lenni, hogy az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók közt lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát, de legalább kite-

gye annak kilenctized részét.”²⁵ Mit jelentett ez a gyakorlatban? Ha minden „népfajból” az arányuknak megfelelő létszám 9/10 részét kötelezően felveszik, akkor a helyek 90%-a van betöltve, ebből a 6%-os számarányú zsidóságé 5,4%. Marad szabad hely 10%, amit ha fel akarják venni, zsidó is betölthet. Tehát 10+5,4%-nyi hely a megpályázható. Az egyetemi zsidóság aránya nem is volt több ebben az időben 10,4%-nál. A problémát a szakok közti arány jelentette, hiszen egyetemként kellett betartani s rendeletet. Nem is volt senki számára kétséges, hogy a törvénycikk a zsidók ellen irányul, akik több és jobb érettségizettjüket orvosi, jogi, mérnöki szakokra küldték. A Pázmány Egyetemen, és a Műegyetemen például 30% fölött volt a zsidók aránya. Ennek egyik magyarázatát a nőknek az egyetemeken való megjelenésében kereshetjük, ami napjainkra itthon és az egész világon természetessé vált, de a század elején, Magyarországon még csak a modernizálódó polgári réteg, főleg a zsidóság ismerte fel szükségességét.²⁶ A zsidók aránya a nők között 48%-volt, ami az összes egyetemi hallgatói létszámarányban is megérződött.

A létszámkorlátok át kívánták rendezni a hallgatóság összetételét. A törvényben az az igazán tragikus, hogy a zsidó származású keresztényeket nem kereszténynek, hanem zsidónak tekintették. Ezzel megszűnt a jogegyenlőség, és megszületett a zsidótörvény prototípusa, jóval bármely más ország korlátozása előtt. Miért volt szükség a kirekesztő törvényekre? Karády elmélete szerint az antiszemitizmus „kulturális kódként szolgál a társadalomban található negatív jelenségek megjelölésére.”²⁷ A kirekesztés, megkülönböztetés célja a társadalmi önfeleltékelés, melyre a Nagy Háború veszteségeinek fokozott igénye volt. Az érvelés „kikapcsolja az osztálystruktúrából származó társadalmi egyenlőtlenségeket, és azok helyébe a nem zsidó mi-t állítja. Minél jobban hangsúlyozzák ugyanis a zsidók negatív jellegét, annál pozitívabb lesz a mi.”²⁸ A háború alatt is létező, a bajok idején fel-felcsapó antiszemita érzelmek a numerus clausus megjelenésével először kaptak törvényi megerősítést a kiegyezést követő emancipáció óta. A „mi” hamis felértékelése olyan út kezdete lett, melyen katasztrófa felé sodródott az egész társadalom.

Mint láttuk, Trianontól Auschwitzig egyenes út vezetett, bár a hazai zsidóság nagy része az utolsó pillanatig nem hitte el, hogy ez bekövetkezhet. A zsidóság sokáig őrizte illúzióját, hogy a Nagy Háborúban való hősiess részvételével teljesítette kötelességét országa felé. A Hősök Templomát 1931-ben építették fel a vi-

²⁵ 1920. évi XXV. törvénycikk

²⁶ *Kádár Gábor – Vági Zoltán: Zsidóellenes attitűdök és antiszemita erőszak a 19–20. század fordulójának Magyarországon.* Karády Viktor adatai alapján – <http://konfliktuskutato.hu> Letöltés ideje: 2014. szeptember 08.

²⁷ Karády V.: *Zsidók Európában* i. m. 344.

²⁸ Karády V.: *Zsidók Európában* i. m. 344.

lágháborúban részt vett zsidók emlékére, miközben az első zsidótörvényig akkor már csak 8 év volt hátra.

Az 1920 és 1945 közti évekről, a zsidótörvényekről, antiszemitizmus áldozatairól, a soá borzalmairól napjainkban igen sok helyen szó esett. El nem mondható itt és most a zsidóság vesztesége. Egy másik veszteségről viszont érdemes szót ejteni. Vajon mit veszett a magyar társadalom a magyar-zsidóság elvesztésével?

Az ipari forradalom, és legtöbb – pozitív és negatív – következménye, kissé megkétszerezve, a kiegyezés után érte el Magyarországot. A nyugati és keleti társadalmaknak egyaránt meg kellett találniuk saját válaszukat az iparosodás okozta társadalmi konfliktusokra, és ezen belül az emancipálódó zsidóság váratlanul felértékelődő szerepére. A nyugati demokráciák válasza így foglalható össze: ha ez a haladás útja, csináljuk mi is. A keleti, félfudális rendszerek vezetésében az előjogaikhoz ragaszkodó kisnemesi rétegek felfogása döntött: nekünk jó, úgy ahogy volt, nem csináljuk, de ne csinálják a zsidók se. A zsidók megjelenését az oktatásban, kultúrában, tudományban, iparban, és kereskedelemben nem, mint követendő, és követhető modellt tekintették, hanem a változások sértő voltát hangsúlyozva igyekeztek kizárni őket minden területről.

1920 és 1939 között magyar társadalom „sikeresen” kivetette magából az „idegen elemet”. Sikerének fokmérője, hogy az első világháború előtti Magyarországon született tudósokból nyolcan kaptak később Nobel díjat, ebből egy árjának vallotta saját magát, egy osztráknak, négy viszont köztudottan zsidó származású volt, akiknek e miatt a származás miatt kellett elhagyniuk az országot.²⁹

A falvak orthodox közösségeivel eltűntek a vidéki kisiparosok, üvegesek, szücsök, köszörűsök. A polgárság vesztesége csak jóval később, a szocializmus felbomlása után vált érezhetővé. Ma utódaik meg nem született tömege hiányzott az országnak a csökkenő népességi adatokból, legjobbjai a magyar tudományos és gazdasági életből, mint ahogy egyénenként hiányzott több százezer vallásörző, és asszimilált zsidó a túlélő kevesek családjából. A Nagy Háborúról nincs kinek beszélni. A kirekesztés útja, melyre az első világháború kudarcát a zsidókra hárító rendszer lépett, tragikus, és visszafordíthatatlan veszteséghez vezetett kirekesztőnek és kirekesztettnek egyaránt.

²⁹ Lénárd Fülöp (1862–1947) Pozsony – Németország, ön-definíció: nemzeti szocialista árja, Bárány Róbert (1876–1936) zsidó, Zsigmondy Richard (1865–1929) magát osztráknak vallotta, Szent-Györgyi Albert (1893–1986) magyar, Hevesy György (1885–1966) zsidó, Békésy György (1899–1972) magyar, Wigner Jenő Pál (1902–1995) zsidó, Gábor Dénes (1900–1979) zsidó.

MESTER ATTILA

ORVOS A NAGY HÁBORÚBAN. ORSÓS FERENC PROFESSZOR HÁBORÚS ÉLMÉNYEI

Az első világháború addig példátlan mértékű véráldozatokat követelő poklában milliók estek el a csatatereken, vagy váltak egy életre rokkanttá. Az Antant-hatalmak közel öt és fél milliós veszteségével szemben a jóval kisebb népességszámmal rendelkező Központi Hatalmak arányaiban jóval nagyobb véráldozatokat szenvedtek, több, mint négy millió katonájuk veszett oda. Szintén milliókban mérhető, sőt az előzőeknél is magasabb volt a sebesültek száma, mely a győztesek esetében közel 12 millió före, míg a központi hatalmak esetében közel 7 millióra rúgott. Az Osztrák–Magyar Monarchia veszteségei is óriásiak volt, hiszen a több fronton is folyó harcok során 1 943 000 sebesültet és 1 534 200 halottat veszített.¹

Azonban a szomorú lista itt nem ér véget, ugyanis az első világégés áldozatai közé nem csak az elesettek és a hadirokkantként hazatérők számíthatóak, de azok is, akik fizikai sérülések nélkül túléltek ugyan a harcokat, de lelküket egy életre megnyomorították az átélt borzalmak. Ily módon sokak számára nem csupán négyévnyi szenvedést hozott a világháború, de egy életen át tartó feldolgozhatatlan traumát jelentett, mely ráadásul a társadalom olyan széles rétegét érintette (akár közvetetten is), hogy az a kijelentés sem tűnhet túlzónak, mely szerint a nagy háború egy egész generációt traumatizált.

A háború poklában szerzett személyes élmények jelentette trauma az összes hadviselő fél katonáit érintette. A ma poszttraumás stresszként ismert és már eredményesen kezelhető jelenséget akkoriban gránátsokknak nevezték, s a front-ról visszatérők esetében nem fordítottak nagy gondot rá, ugyanis csak legkivívőbb eseteit igyekeztek gyógyítani. A hazatérők többségének azonban magának kellett feldolgoznia a borzalmakat, ami sokszor nem sikerült. Azt, hogy ez a jelenség miért volt új a kor orvostudománya és közfelfogása számára, s milyen okokra vezethető vissza, a legjobban talán dr. Andó Sándor szakpszichológus foglalta össze: „Az addig szokatlan »behatások« jelentős változásokat idéztek elő az emberek pszichéjében is. A korábban vívott háborúkban a sebesülések legin-

¹ Szijj Jolán – Ravasz István (szerk.): Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. Bp., 2000. 782.

kább konkrét szervi vagy végtagi sérüléseket jelentettek. A lelki sérülések nem voltak jellemzőek, pontosabban fogalmazva azokkal kevésbé foglalkoztak. A háború előidézte pszichés eredetű betegségek a sérülésekhez, azok látványához, illetve a jelentős hang- és fényhatásokhoz köthetőek. A pusztítás és a pusztulás mindennapi látványa, a folyamatos élet-halál helyzet megterhelte az immunrendszert, a lelki működést is. ... Ennek következtében hatalmas pszichiátriai veszteséget könyvelhetett el minden részt vevő nemzet.”² Ehhez még mindenképpen hozzá kell fűzni, hogy a háború jelentette megrázkódtatást a vesztes államokba hazatérők számára csak tovább növelték az ezekre az országokra kényszerített rendkívül igazságtalan békediktátumok, melyek révén sokan szülőföldjüket veszítették el, ami szintén nagy hatással volt, nem csak a politikára, de sokak személyes világnézetére is.

Dr. Orsós Ferenc orvosprofesszor, akinek háborús élményeivel jelen rövid tanulmányunkban foglalkozni fogunk, a fent felsoroltak szempontjából meglehetősen szerencsétlen életutat futott be: habár nem sebesült meg a háborúban, addig felépített szakmai karrierje majdnem kettétört, sorozatos szakmai kudarcok mellett magánélete is óriási csapást szenvedett el, s a békediktátumok révén szülőföldjét is elcsatolták Magyarországtól. A következőkben háborús részvétele, ennek során szerzett élményei és ezek feldolgozására tett kísérletei bemutatásával megtudhatjuk, miként reagált a háború és a hadifogság szörnyűségeire egy olyan ember, aki foglalkozása révén hozzá volt szokva a szenvedés és a halál közelségéhez, s miként befolyásolta mindez későbbi életútját.

DR. ORSÓS FERENC ÉLETÚTJA

Mielőtt megismerkednénk a professzor háborús élményeivel, röviden fassuk át, miről is csenget ma sokak számára ismerősen Orsós Ferenc neve! A ma leginkább a katyáni sírok 1943-as feltárása során törvényszéki orvosszakértőként játszott kulcsfontosságú szerepéről ismert Orsós professzor (1879. augusztus 22, Temesvár – 1962, Mainz)³ a két világháború közötti időszak orvostársadalmának egyik vezető alakja volt, mára azonban politikai meggyőződése és tettei miatt meglehetősen kétes hírnévnek örvend.

Európai hírű patológus és törvényszéki orvostani szakértő volt, munkásságát és eredményeit világszerte ismerték és elismerték. Budapesten szerezte meg az orvosi diplomát, majd az első világháború során hadifogságba esett, és innen

² Andó Sándor: *Az első világháború és a pszichológia*. In. <http://www.honvedelem.hu/cikk/43170> (letöltve: 2014.11.06.)

³ Életrajzát l.: Kapusz Nándor – Petrovics Alica – Vásárhelyi Ferencné: *Kilencvenéves a debreceni orvostudományi intézetek és klinikák története, professzorainak életrajza. 1918–2008*. Debrecen, 2008. 598.

szabadulva a Debreceni Egyetem első orvosprofesszorai között kapott nyilvános rendes (ny. r.) tanári kinevezést. 1921-től a Kórbonctani Intézet vezetője, valamint a Törvényszéki Orvostani Intézet helyettes igazgatója, az 1923–24-es tanévben a Tudományegyetem rektora, emellett pedig többször megválasztották az Orvosi Kar dékánjává (1919–20, 1920–21, 1933–34, 1934–35, 1935–36-os tanévek). A szigorú és nagy tudású, óriási munkabírású professzor szinte csak a munkának élt, s ennek gyümölcseként nagy sikereket ért el a patológia terén folytatott kutatásaival (a tüdőcsúcsok morfológiai szerkezete, a tüdő vérrendszerre, a lép szerkezete, a nyakszirtecsont fejlődése, a gerincoszlop patológiája, a bőr-rák és különféle daganatok, a sarjasztó penészgombák által okozott megbetegedések kazuisztikája, valamint a vitális és posztmortális sérülések vizsgálata), melyek eredményeit számos hazai és külföldi folyóiratban megjelentette⁴, összesen mintegy 250 tudományos munkát publikálva.⁵ Emellett számos magyar és külföldi orvosi szakmai egyesület megbecsült tagjává vált (finn Duodecim orvosegylet, Német Patológiai Társaság, párizsi Anatómiai Társaság).⁶ 1936-ban Debrecenből Budapestre távozott, ahol a Pázmány Péter Tudományegyetem Törvényszéki Orvostani Intézetének vezetésével bízták meg. Szakmai munkásságának legnagyobb hazai elismeréseként 1928-tól az MTA levelező, majd 1940-től pedig rendes tagjává vált. Minderre azonban rányomta bélyegét zsidóellenes politikai tevékenysége, mellyel óriási károkat okozott az orvostársadalomnak.⁷ A katyáni sírok feltárásánál azonban egyedül ő volt képes szakmailag valóban megalapozott, a szovjet bűnösséget igazoló bizonyítékokat szolgáltatni, mely mindmáig a tömeggyilkosság megdönthetetlen bizonyítékaként szolgál. Patológusi ta-

⁴ Német nyelven (többnyire magyar munkájának fordításaként) számos műve jelent meg, például: „Ein neues Paraffinschneideverfahren. In. *Centralblatt für allgemeine Pathologie und pathologische Anatomie*, XVII. Band, No. 24., 1906.”. Azonban nem csak német orvosi lapokban (*Centralblatt für allgemeine Pathologie und pathologische Anatomie*, *Virchows Archiv für Pathologische Anatomie und Physiologie und für klinische Medizin*, *Verhandlungen der Deutschen Pathologischen Gesellschaft*, *Beiträge zur pathologischen Anatomie und zur allgemeinen Pathologie*, *Centralblatt für Bakteriologie, Parasitenkunde und Infektionskrankheiten*, *Archiv für klinische Chirurgie*, *Folia Haematologica*, *Internationales Zentralorgan für Blut- und Serumforschung*, *Deutsche Zeitschrift für Chirurgie*) publikált, hanem az „Atti del i Congresso Internazionale dei Pathologi” című kötetben (1911 okt. 2–5) is jelent meg munkája „Die Prädispositionsstellen der indirecten Verletzungen und der chronischen traumatischen Erkrankungen der Halswirbelsäule” címmel.

⁵ Konrad Sutarski: *Az én Katyńom – Mój Katyń*. Bp., 2010. 118.

⁶ Kapronczay Károly: *Magyar orvoséletrajzi lexikon*. Bp., 2004. 279.

⁷ A hazai fajvédő mozgalom egyik jelentős alakjaként ismert professzor a II. világháború idején meglehetősen sokat tett a hazai orvostársadalom „zsidómentesítése” érdekében és ezzel közvetve több orvostársa életét is kioltotta. Politikai nézeteiről, tetteiről és MTA-tagságának (ezek miatt bekövetkezett) megvonásáról lásd: Mester Attila: Orsós Ferenc professzor és a politika. In. Barta Róbert – Kerepeszki Róbert – Szendrei Ákos (szerk.): *Hallgatói Műhelytanulmányok I.* Debrecen, 2012.; Vizi E. Szilveszter: *Az „Orsós-ügy” avagy a tudós felelőssége.* = *Magyar Tudomány*, 1994. 3. sz.

pasztalata alapján a következőkkel indokolta a Szovjetunió bűnösségét: „egy mésztufa-szerű, több milliméter vastag, szürkésfehér lerakódás figyelhető meg, amely már megkeményedett gipszre emlékeztet. [...] Az agyagszerű agyállományon megfigyelt kemény, rétegződött bekéregződés arra enged következtetni, hogy a holttest már legalább 3 éve feküdt elföldelve.”⁸ A megállapítás szerint tehát 1940-ben történt a tömeggyilkosság, amikor a kérdéses terület még a Szovjetunióhoz tartozott. Habár Orsós Ferenc módszerei és eredményei is megkérdőjelezhetetlenek voltak, a háború után a Népbíróság (szovjet nyomásra) mégis háborús bűnössé nyilvánította a professzort. MTA tagságát is megvonták, ám ezt nem katyáni szakértői véleménye, hanem tudósi tekintélyével összeférhetetlen politikai tevékenysége miatt kellett elszenvednie. Mindenesetre Orsós professzor a háború végén a budapesti orvosi kar egy részével a németországi Halléba menekült, majd Mainzban a művészeti anatómia tanáraként dolgozott nyugdíjazásáig, illetve 1962-ben bekövetkezett haláláig.

SAKMAI KIBONTAKOZÁSA

Orsós professzor nagy tudományos elismertsége és a két világháború előtt elért szakmai sikerei azonban nem voltak előzmény nélküliek. Az 1879-ben, római katolikus családban, Temesváron született Orsós Ferenc ugyanis már igen hamar kifejezte érdeklődését a természettudományok iránt.

Már a temesvári állami főreáliskola felsőbb osztályaiban is behatóbban foglalkozott ugyanis természettudományokkal dr. Gáspár János vezetésével, otthon pedig kis laboratóriumot rendezett be magának. Több pályamunkát és gyűjteményt is készített, Dél-Magyarország flóráját felölelő herbáriumáért például az 1896-os millenniumi kiállításon kitüntető oklevelet kapott.⁹ Az 1897/98-as évet a bécsi politechnikumon töltötte vegyész növendékként, és ezalatt főként Vorthmann professzor analitikai kémia és Thula professzor mineralógiai laboratóriumában dolgozott. Egy év múlva letette a latin érettségi vizsgát, és beiratkozott a budapesti egyetem orvostudományi karára, ahol is az első két évben a zoológiai intézetben, ezután pedig az I. sz. kórbonctani intézetben dolgozott. Negyed és ötödéves hallgatóként egy-egy kórszövetteni pályamunkát is készített, melyekért külön dicséretben részesült és melyek később német szakfolyóiratokban is megjelentek. A szigorlatait kivétel nélkül kitűnő minősítéssel teljesítő Orsós Ferencet végül 1903. december 24-én avatták orvosdoktorrá.

⁸ *Amtliches Material zum Massenmord von Katyn*. Deutsche Informationsstelle, Berlin, 1943. 123.

⁹ Semmelweis Egyetem Levéltára (a továbbiakban: SEL), I. fond, 1/a., A Pesti Királyi Tudományegyetem Orvostudományi Karának (a továbbiakban: PKTOK) tanácsulési jegyzőkönyvei, 1934–35. tanév, 10.

A következő két évet a kötelező katonai szolgálat elvégzése mellett az I. sz. kórbonctani intézetben töltötte Generisch professzor díjas gyakornokaként és tanársegédként.¹⁰ 1906 januárjában a pécsi városi közkórházba, mint prosector főorvost vették fel, s itt dolgozott aztán a következő nyolc éven át királyi törvényszéki orvosként és röntgenológusként. A törvényszéki orvosi szakvizsgát kitüntetéssel tette le. Eközben nem csak itthon, de lassan külföldön is ismertté és elismertté vált, többek közt tagjává választotta a német patológiai társaság is, melynek ülésein ettől fogva rendszeresen tartott előadásokat. Pécsi tartózkodása alatt egyébként 40-nél több tudományos dolgozatot írt a kórbonctan, a kórszövettan és a bakterológia témakörében, mindezt ráadásul olyan elhivatottsággal tette, hogy egész jövedelmét tudományos kutatásaira és külföldi szakmai útjaira költötte.¹¹ Egyik legelső munkáját már a pécsi városi kórház prosectoraként 1906-ban jelentette meg németül (Orsós Ferenc: Ein neues Paraffinschneideverfahren), melyet a Freiburg im Breisgauban kiadott *Centralblatt für allgemeine Pathologie und pathologische Anatomie* jelentetett meg.¹² Ezen kívül azokról az érdekesebb esetekről, eljárásokról is publikált, melyeket a pécsi közkórházban végzett kórboncnoki munkája során végzett.¹³ Magyarul írt művei Budapesten, Pécsen, illetve Egerben jelentek meg. Munkáinak tekintélyes része külföldön is megjelent, neve Németországban is ismertté vált (publikált drezdai, lipcsei, jénei lapokban is), illetve egy a gerincoszlop patológiájával kapcsolatos német cikkének kivonata Olaszországban, a torinói „Atti del i Congresso Internazionale dei Pathologi” c. kiadványban is megjelent 1912-ben.¹⁴ A Pécs városi közkórházban betöltött állása mellett ráadásul 1904 és 1913 közt Kaposváron is alkalmazták kórboncnokként (itt a kórház kórboncnok főorvosa lett 1906-tól), majd 1913-tól a fővárosi Stefánia Gyermekkorházban kórboncnokaként folytatta hivatását. Végül 1914-ben a budapesti egyetemen egyhangúlag és a kollokvium elengedésével magántanári minősítést nyert.

¹⁰ Uo. 18.

¹¹ Uo. 19.

¹² Orsós Ferenc: Ein neues Paraffinschneideverfahren. In. *Centralblatt für allgemeine Pathologie und pathologische Anatomie*, XVII. Band, No. 24, 1906.

¹³ Írt az ascaris féreg által okozott bélátfűródásról, a lépnagyobbodásról, vándorlépről, a pécsi városi kórházban végzett lépkivételekről, de a szív és tüdő patológiájával is foglalkozott.

¹⁴ Orsós Ferenc: Die Prädilectionsstellen der indirecten Verletzungen und der chronischen traumatischen Erkrankungen der Halswirbelsäule. In. *Atti del i Congresso Internazionale dei Pathologi*. 1911 okt. 2–5, Torino.

A 31. GYALOGEZRED ÁLLOMÁNYÁBAN

Ezt a felfelé ívelő, ígéretes karriert azonban majdnem kettétörte a háború, melynek eredményeként 1914. augusztus 31-vel hivatalosan is megszakadt Orsós professzor hazai orvosi tevékenysége. Annak ellenére, hogy különleges, patológusi szakképesítéssel rendelkezett, az általános mozgósítás keretein belül katonavosként neki is be kellett vonulnia frontszolgálatra, mégpedig az orosz frontra vonuló 31. honvéd gyalogezred orvosfőnökeként.

A 31. honvéd gyalogezred történetével kapcsolatban legfontosabb forrásunk a 31-esek honvéd századosaként, század-, majd zászlóaljparancsnokaként tevékenykedő Hercegh Géza alezredes által írt összefoglaló ezredtörténeti munka.¹⁵ Habár nekünk az 1936-ban Cegléden megjelent, 448 oldalas, térképvázlatokkal, fényképmellékletekkel, és számos életrajzi adattal kiegészített „A veszprémi honvédek hadtörténete” című kötethez hasonlóan részletes képet nem áll módunkban nyújtani az ezred történetéről, mégis megpróbáljuk dióhéjban összefoglalni mindazt, amit erről az alakulatról tudni érdemes. A 31. honvéd gyalogezred az első világháború előtt, 1913 februárjában alakult meg, az ekkor összesen 32 ezredből álló honvédgyalogság egyik legújabb regimentjeként. Három zászlóalját más gyalogezredek állományából töltötték fel, így I. és II. zászlóalját a székesfehérvári 17. honvéd gyalogezred III. és IV. zászlóaljaiból, III. zászlóalját pedig a 13. pozsonyi honvéd gyalogezred IV. zászlóaljából szervezték meg. Az ezredtörzs Veszprémben, a Búzapiac tér 8. alatt álló Reviczky-házban volt, s míg az I. és a II. zászlóalj is ugyanebben a városban állomásozott, a III. zászlóalj Tatatóvárosban lett elhelyezve, legénysége pedig Veszprém, Győr, Komárom és részben Nyitra vármegyékből származott.¹⁶ A 31. gyalogezred a 20. honvéd gyalogezreddel együtt a veszprémi 82. gyalogdandár részét képezte, mely a szatmárnémeti 40. gyalogdandárral (12. és 32. honvéd gyalogezred), a 41. tüzérdandárral és a 4. honvéd huszárezred 5. és 6. huszárszázadával együtt alkotta az eleinte Johann Nikić által vezetett magyar királyi budapesti 41. honvéd gyaloghadosztályt.¹⁷

A 31. honvéd gyalogezred I. és II. zászlóalja 1914. augusztus 18-án, a III. zászlóalj pedig augusztus 19-én indult a galíciai hadszíntérre Weeber Ede ezredes parancsnoksága alatt, aki később 1915-ben dandárparancsnokként hősi halált halt. Az I. zászlóalj fölött Budahegyi Pauer Miksa őrnagy, a II. zászlóalj fölött nagyváradi Istvánffy Miklós őrnagy, a III. zászlóalj fölött pedig sárói Szabó Lajos alezredes parancsnokolt. Minden zászlóalj 4 századból és 1 géppuskás osz-

¹⁵ Rainer Pál: A veszprémi magyar királyi 31-es honvédgyalogezred története. = *Veszprémi Szemle*, Várostarténeti folyóirat. 1997. 1–2. szám, 6., 50.

¹⁶ Uo. 51.

¹⁷ Ravasz István: *Magyarország és a Magyar Királyi Honvédség a XX. századi világháborúban 1914–1945*. Debrecen, 2003. 24.

tagból állt, s a hadba vonuló ezred 72 tisztet, 12 tisztjelöltet, 3365 közkatonát, összesen tehát 3449 főt számlált.¹⁸

Velük együtt vonult hát az orosz frontra Orsós Ferenc is, akire lelkiismeretes munkája miatt a katonák a visszaemlékezők szerint nem csak tisztelettel, de bajtársi szeretettel is gondoltak. A Pesti Királyi Tudományegyetem Orvostudományi Karának tanácsülési jegyzőkönyve például még közel két évtized távlatából is fontosnak tartotta megjegyezni, hogy „a harctéren tőle telhetően mindent elkövetett, hogy bajtársainak szenvedését enyhítse. Így bizonyos irányban a megmaradtak szeretetében részesült.”¹⁹ Habár az ezred végigszolgált a világháborút, összesen 1558 napot töltve a fronton, s ebből közel 860 napon át, 1914 augusztusától egészen 1916 decemberéig az orosz fronton harcolt (amíg az olasz frontra nem vezényelték őket),²⁰ Orsós Ferenc 31-esek kötelékében befutott „pályafutása” viszonylag hamar véget ért.

Az 1914-ben lezajlott 16 ütközet közül (Uhnów, Podlodów-Pieniany, Laszczów-Podhajce-Czerkasy, Dumyce-Komanicha, Rzycki-Zaborze, Senkowice, Urzejowice, Jarosław-Misztale, Łazy-Fw.Kostków, Woła Buchowska, Gorzków, Mokrzyńska, Przyborów, Biskupice, Sierosławice, Śmilowice),²¹ melyekben az ezred részt vett, az utolsó, a śmilowicei csata ugyanis a regiment történetének igazi fekete napja volt, mely az ezred történetének egyik legsúlyosabb vereségével, s sokak, köztük Orsós Ferenc fogságba esésével végződött. Az 1914. november 26-án, a Visztula menti Śmilowice helységeknél lezajlott ütközet a túl későn elrendelt visszavonulás miatt katasztrófába torkollott, ugyanis az oroszok az ezredet három oldalról is bekerítették, a menekülés útját pedig a magyar csapatok háta mögött zajló jeges Visztula zárta el. Így is csoda szinte, hogy 3 tiszt (Kemény főhadnagy, Baráth és Rosenfeld hadnagy) és 36 főnyi legényég ki tudott törni az orosz csapatok gyűrűjéből. A 31-es gyalogezred a csatában szinte teljesen megsemmisült, a fent említettekén kívül ugyanis csak az ezredtörzs és az utász osztag maradt meg, mindössze 114 puskával. Az ezred bekerített gyalogságának nagy része elesett, néhányan pedig – köztük Orsós Ferenc is – hadifogságba kerültek.²²

¹⁸ *Rainer*, i. m. 51.

¹⁹ SEL, 1. fond, 1/a., A PKTOK tanácsülési jegyzőkönyvei, 1933–34. tanév, 19.

²⁰ *Rainer*, i. m. 51.

²¹ Uo. 52.

²² Uo. 53.

OROSZ HADIFOGSÁGBAN

Az első világháborúban Oroszország volt az Osztrák–Magyar Monarchia legnagyobb ellenfele, így aztán nem is csoda, ha az osztrák–magyar csapatok itt, a keleti fronton szenvedték el a legnagyobb veszteségeket. Összesen 1,1–1,2 millió k.u.k. katona esett orosz hadifogságba, s ez a szám már 1914-ben túllépte a 300 000-et. Oroszország erre a hatalmas embertömegre nem volt felkészülve, így a foglyokat messze a hátszországba, Turkesztánba és Szibériába szállították, ahol kiürített katonavárosokban szállásolták el őket. Felkészületlenségük miatt azonban a hadifoglyok számára nem tudtak megfelelő szállásviszonyokat, ételmezést és egészségügyi ellátást biztosítani.²³ A foglyoknak így hát meg kellett birkóznuk az éhséggel, a fagygyal, az egyszerű szálláskörülményekkel és a higiénia hiánya és az összezártság miatt újból és újból kitörő és sokak életét követelő járványokkal. Az orosz hadifoglytáborokat megjárt Propper Sándor szociáldemokrata országgyűlési képviselő egy 1933. április 5-i parlamenti felszólalása során a következő szavakkal ecsetelte a keleti fronton hadifogságba esettek sanyarú helyzetét: „...el kell mondanom, hogy a magyar katona kint a nehéz fogságban is megállta helyét. A magyar hazának dicsőséget szerzett; ahova magyar hadifoglyot állítottak, ott mindenütt megállta a helyét, mindenütt szerették, megbecsülték és bármit rá mertek bízni. Hogy ilyen nagyszámú hadirokkantunk és hadiellátottunk van, ahhoz nagyban hozzájárult a hadifogság is, – azt hiszem, ezt mindannyian tudják, – mert az orosz hadifoglytáborokban az első időkben, az 1914–1915. években abszolúte semmiféle kórházi felszerelés nem volt. Pusztá ágyak voltak ott csupán, de sem egy fejtálcos, sem egy lepedő, sem egy takaró, sem pedig kötszer nem állott rendelkezésre. Olyan borzasztóak voltak ott az állapotok, hogy nyírfaseprővel takarították az ágyakat, még cirokseprő sem volt. A magyar tisztikar azonban – hála a mindenható Istennek – amikor az oroszoktól megkapta első fizetését, önként áldozott a célra, hogy a hadifoglykórházakat ellássák ágyneművel, lepedővel és kötszerekkel.”²⁴

Ilyen körülmények közé érkezett meg Orsós professzor 1914. december 27-én az egyik legnagyobb szibériai hadifoglytáborba, Krasznójarszkba. Habár már eleve súlyos betegen tették ki a vonatból, 1915 tavaszán, amikor is nagy járvány ütött ki a hadifoglytáborban, ekkor Orsós betegségéből éppen csak felépülve azonnal elhagyta az ágyat és hozzálátott a kór terjedésének megfékezéséhez. Először is boncolások segítségével megállapította, hogy a járvány kiütéses tifusz, majd minden szükséges és lehetséges óvintézkedésre javaslatot tett a táborparancsnokságnál, és átvette egy 350 ágyas járványkórház vezetését.²⁵

²³ Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország az első világháborúban*. Bp., 2010. 135.

²⁴ Propper Sándor az Országgyűlés Képviselőházának 169. ülésén, 1933. április 5-én, szerdán tett felszólalása. Képviselőházi napló, 1931. XIV. kötet, 1933. március 08. – 1933. április 7. 502.

²⁵ SEL, 1. fond, 1/a., A PKTOK tanácsülési jegyzőkönyvei, 1933–34. tanév, 19.

KÜZDELEM A TÍFUSZ ELLEN

Dr. Orsós hadifogságban töltött évei ettől kezdve a különféle járványokkal szemben folytatott szélmalomharc jegyében teltek. Az elégtelen és egyoldalú táplálkozás, a túlszűfolttság, a katasztrofális higiénés körülmények és a gyenge orvosi ellátás miatt ugyanis ezek egyszerűen kivédhetetlennek bizonyultak. Így aztán csak egyedül Krasznajarszkban 8000 hadifogolyból 1000 esett a tífusz áldozatául (Novonyikolajevszkben ennél is magasabb volt a halálozási arány, 8600 fogoly több mint fele, 4500 halt meg a kór következtében).²⁶ A járványok ráadásul „menetrendszerűen” és leghevesebben telente söpörtek végig a táborokon, amikor a mezőgazdasági munkára beosztott foglyok visszatérével újra az elviselhetetlenségig megnőtt a zsúfolttság. Itt kell megjegyezni, hogy habár a tiszték sokkal igényesebb, modern és tágasabb lakóépületekben voltak elhelyezve, így halálozási arányuk is kisebb volt, részvétlenséggel nem vádolhatjuk őket, hiszen amint arra Proper Sándor is utalt, a számukra kiutalt javadalmazásból igyekeztek a fabakkokban sínylődő legénységi állomány helyzetét a lehető legjobban megkönnyíteni – még ha ezzel nem is tudták mindenki életét megmenteni.

Orsós Ferenc minden erőfeszítése ellenére azonban Krasznajarszkban is épp úgy, mint az orosz táborok többségében, felütötte a fejét a kolera, a malária és egyéb súlyos betegségek is. Talán a legrosszabb és legtöbb emberéletet követelő kór a tífusz volt, melynek több válfajával is meg kellett küzdenie a tábor egészségügyi személyzetének. A magas lázzal, hasmenéssel és szomjúságérzettel járó, majd az öntudat elvesztéséhez és delíriumos állapothoz, végül sok esetben halálhoz vezető kór több válfaját is diagnosztizálták a táborban. A higiéniai viszonyok elégtelensége miatt terjedő hastífusz mellett a legtöbb gondot a ruhatetvek és fejtetvek által közvetített kiütéses, vagy flekktífusz jelentette, mely bőrkiütéssel járt együtt, ami során apró, piros pöttyök lepték el a testet, s ehhez járultak a korábban leírt, s a hastífusz esetében is hasonló kísérő tünetek. A járvány ellen a legfontosabb védekezési forma tehát a rendes tisztálkodás és a tiszta ruha lett volna, ám ennek biztosítására nem nyílt lehetőség.

Orsós Ferenc mindent megtett a betegségek leküzdéséért, közvetlen kapcsolatban állt a tábor tisztí és legénységi állományával épp úgy, mint a tábor elöljáróival is, s ha kellett, maga is a betegek közé ment. Nem csoda tehát, hogy hamarosan ő maga is megkapta a kiütéses tífuszt, mégpedig igen súlyos formában, s hamar eszméletlen állapotba kerülve napokig lebegett élet és halál közt. Csak jóval később, mintegy 26 nap múlva tért újra eszméltre „felfekvésektől borítva”. Ekkor értesült arról, hogy közben a kórház egész segédszemélyzete (!) és 10 orvosára is áldozatául esett a járványnak.²⁷ Nem lábadozhatott azonban sokáig,

²⁶ Romsics (szerk.), i. m. 136.

²⁷ SEL, 1. fond, 1/a., A PKTOK tanácsülési jegyzőkönyvei, 1933–34. tanév, 20.

ugyanis a járvány továbbra sem csillapodott, így hát felépülése után azonnal berendelték a krasznojarszki hadikórház laboratóriumába és ettől fogva az egész körzet kórboncnokaként és bakteriológusaként tevékenykedett, s emellett még állandóan két hadifogoly-osztályt is vezetett. Azt, hogy áldozatkészsége milyen tettekre sarkallta, s hogy ezért mekkora tisztelet övezte rabtársai körében, a korábban idézett Propper Sándor visszaemlékezése is jól mutatja: „Az orvosi kar is valóban oroszlánbátorsággal és önmegtagadással teljesítette kötelességét, úgy hogy Krasznojarszkban, ahol én hadifogoly voltam, 15 hadifogoly-orvos esett a kiütéses tífusznak áldozatul. Az orvosok között is voltak hősök, mártírok (Úgy van! Úgy van! a jobboldalon.), akik nem sajnálták a fáradságot. Ezek között meg kell emlékeznem dr. Orsós Ferencről, a debreceni egyetem kórbonctan-tanáráról, aki háromszor volt kiütéses tífuszban, de amikor felgyógyult, újra a tífuszos betegek közé ment, sorra boncolta a halottakat és kereste a tífusz kórokozóját, hogy megállítsa ennek a betegségnek terjedését. Ha nem lettek volna ilyen orvosaink s ha a magyar tisztikar nem lett volna annyira megértő s a kórházakat nem látta volna el mindennel, ami szükséges a betegek ápolásához, tessék elhinni, hogy a hadigondozottak száma sokkal nagyobb volna, mint amilyen a valóságban.”²⁸

Joggal formálódhat meg a kérdés az olvasóban, hogy vajon mi is okozhatna maradandó lelki sebeket egy háborúban egy olyan szakember számára, aki törvényszéki orvosi munkája során korábban több mint egy évtizeden át szembesült a halál legkülönbözőbb, legborzasztóbb formáival? Ha ehhez ráadásul hozzátennénk (nem kevés rosszmájúsággal), hogy mindezt nagyrészt nem is az első frontvonal golyózáporában, hanem egy hadifogolytábor tiszti barakkjában kellett átélnie, valóban jogosnak tűnhetne a kérdés. A válasz azonban egyszerű: Orsós Ferencet olyan személyes tragédiák érték a hadifogsága alatt, melyeket valószínűleg még anélkül is nehéz lett volna feldolgoznia, hogy maga is három ízben majdnem a halálos kór áldozatává vált volna. A 31-es gyalogezred harcaiban elhunyt katonák harci cselekmények közepette vesztették életüket, de a hadifogolytáborban számos barátja, kollégája és tiszttársa esett a járványok áldozatául értelmetlenül, a semmiért úgy, hogy bármit tett is Orsós Ferenc, gyakorlatilag képtelen volt megmenteni őket. Sőt, még a megelőzés sem működött, ugyanis minden erőfeszítése ellenére a járványok újra és újra kitörték. Mindez nyilván nem csak fájó sebet hagyott a békeidőben joggal magasztalt, a halálos kór ellen azonban tehetetlennek bizonyuló doktor lelkében, de szakmai önértékelését is erősen rombolhatta. Ezt a traumát pedig elmélyítette és szinte elviselhetetlenné tette magánéletének tragikus fordulata is. Amikor ugyanis először megkapta a tífuszt, életét egy ápolónő mentette meg, s ez a kapcsolat egész életét meghatározta. Szerelme viszonzásra talált az ifjú hölgnél, de a házasságot a tífusz megakadályozta, amelyet most a lány kapott meg. Habár Orsós Ferenc mindent elkövetett a

²⁸ Propper Sándor az Országgyűlés Képviselőházának 169. ülésén, 1933. április 5-én, szerdán tett felszólalása. Képviselőházi napló, 1931. XIV. kötet, 1933. március 08. – 1933. április 7. 502.

szeretett lány gyógyulásáért, mégis végig kellett néznie, amint az a kezei közt hal meg. Több visszaemlékező szerint ezért életében több nőismerőse nem volt,²⁹ s a továbbiakban csak a munkának élt.

Nem csoda hát, ha a hadifogság idején szerzett emlékei fölött érzett keserűségét igen kifejezően tudta még mintegy huszonöt évvel később is szavakba önteni – utalva magánéletének felejthetetlen veszteségére is: „... Szibéria most valamennyiünk élénk érdeklődését kelti fel. Sokaknál közülünk ez az érdeklődés csak általános, de bizonyára vannak körünkben olyanok is, kiket szomorú emlékek, szenvedések, esetleg váratlan örömök vagy felejthetetlen gyász fűznek Szibériához.”³⁰

EMLÉKEK A „BORZALMAK ORSZÁGÁBÓL”

Habár Oroszországban volt a legrosszabb a hadifoglyok helyzete, mégis innen nyílt a leghamarabb lehetőség a hazatérésre. Az 1918 márciusában megkötött breszt-litovszki béke ugyanis kimondta, hogy a hadifoglyokat a lehető leggyorsabban haza kell juttatni. Az 1918 júniusában ennek érdekében Pétervárra és Kijevbe küldött császári és királyi hadifogoly missziók segítségével 1918 októberéig 4595 tisztet és 675 719 katonát sikerült is hazaszállítani. Így is maradt azonban mintegy 60–70 ezer hadifogoly, aki nem tudott hazatérni, s a Monarchia összeomlása után felszámolt bizottságok sem segíthették őket ebben. Sokan így saját úton próbáltak hazajutni, vagy a biztos halál elől menekülve beálltak a Vörös Hadseregbe. Emiatt többben csak 1920-ban, egyesek pedig csak jóval, évekkel ezután tudtak hazatérni.³¹

Orsós Ferenc számára azonban jóval korábban is nyílt némi reménysugár a hazatérésre, ugyanis 1915-ben a Kolozsvári Orvostudományi Kar a Kenyeres Balázs budapesti kinevezése miatt megürült törvényszéki orvostani tanszékvezető helyet vele szándékozta betölteni, s erről értesítették levélben a professzort is. Ennek érdekében diplomáciai úton is megpróbálták elérni hazaengedését, ám ez a kísérlet a források tanúsága szerint kudarcot vallott: „A Vöröskereszt által megkísérelt kicseréltetés azonban meghiúsult.”³² Végül csak a háború végén, minden jel szerint nem hivatalos úton távozhatott Krasznójarszkból (két forrás is szökést emleget):³³ „1918 májusában sikerült megszöknie a lelki borzalmak országából”.

²⁹ Németh István: *Katyn, 1940. Lengyelország a Szovjetunió és Németország „életterében” (1914–1945). Összegzés és dokumentumok.* Bp., 2013. 86.

³⁰ Orsós Ferenc: *Szibéria egészségügyi viszonyai.* Bp., 1943. 1.

³¹ *Romsics* (szerk.), i. m. 148.

³² SEL, 1. fond, 1/a., A PKTOK tanácsülési jegyzőkönyvei, 1934–35. tanév, 10.

³³ SEL, 1. fond, 1/a., A PKTOK tanácsülési jegyzőkönyvei, 1933–34. tanév, 20.; valamint a *Magyar Katolikus Lexikon*. <http://lexikon.katolikus.hu/O/Ors%C3%B3s.html>

Találónak hathat ez a Pesti Királyi Tudományegyetem Orvostudományi Karának tanácsülési jegyzőkönyve által használt kifejezés, ugyanis maga Orsós professzor is úgy jellemezte több alkalommal Szibériát, mint a „borzalmak országát”, illetve a „mostohaságok hazáját”.³⁴ Nem is csodálkozhatunk ezen, hiszen amint azt láthattuk, sorozatos megrázkódtatások érték hadifogsága alatt, s így a háború sokkhatása mellett „magával hozta” Krasznnojarszkból a sorozatos szakmai kudarcok és magánélete tragikus fordulatának emlékeit is. Ha ehhez azt is hozzászámítjuk, hogy a háború után nem sokkal bekövetkező nagymértékű területvesztések nyomán szülővárosa, Temesvár is a magyar határon kívülre került, megérthetjük elkeseredését és a háború után a magyar nemzet megmentésére tett törekvéseit, még ha ennek sem eszközét (az „irányított” fajvédelmet), sem pedig eredményeit nem fogadhatjuk el. Nem csak a fajvédő mozgalmak és a politika színterén igyekezett azonban kibontakozni a háborút követően, de amellett, hogy szinte minden idejét a munkának szentelve elévülhetetlen érdemekre tett szert a tudomány terén, világháborús élményeit is megpróbálta feldolgozni.

Már jó fél évvel hazatérése után, 1918 novemberében tartott egy „élménybeszámolót” a debreceni egyetemen, mely aztán 24 évvel később, 1943-ban nyomtatásban is megjelent „Szibéria egészségügyi viszonyai” címmel. Amint az a címből is kiténik, nem elsősorban személyes szenvedéseinek leírását vagy különféle anekdotákat tárt a közönség elé, hanem elsősorban a szakma és a természettudomány szemszögéből összegezte a Szibériában töltött három és fél év tapasztalatait. Beszámolójában nem csak a közegészségügyi viszonyokkal foglalkozik, hanem előtte részletesen bemutatja Szibéria földrajzi jellemzőit (fekvését, éghajlatát, az évszakok jellegzetességeit, a természeti környezetet), valamint néprajzi sajátosságait is (népcsoportokat – a korabeli elméleteknek megfelelően fajokként említve őket –, a falvakat, városokat, a családot, szokásokat, lakásviszonyokat, a táplálkozást, fürdő-kultúrát, öltözéket, stb.). Mindezt ráadásul igen aprólékosan teszi, ami részben az ott átélt borzalmak nagy hatásával, részben pedig a professzor jó megfigyelőképességével, művészi érzékenységével magyarázható. Fontos azonban megjegyezni, hogy Szibériát – minden szörnyű emléke ellenére – mégsem egy borzalmas helyként mutatja be, habár maga is megjegyzi, hogy „csak a hideget és a zordonságot jutatta eszünkbe”. Ezzel szemben többször kiemeli az ott élők (természetesen nem a hadifoglyok!) életmódjának pozitívumait: „a foglalkozás és életmód Szibériában általában kevésbé gyakorolhat káros hatást az egészségre.” 6., „a különböző társadalmi osztályok közt is sokkal kisebb a különbség, mint nyugaton, helyenkint egyáltalán nincs is.”³⁵ Miközben munkájáról is részletesen olvashatunk, az egészségügyi ellátás problémáiról is szót ejt, például egy elhunyt tisztátárs törvénytársi boncoltatásával kapcsolatban megjegyzi, hogy a helyi orvosokat szakmailag nem tartja sokra: „A főorvos, akinek voltaképpen végeznie kellett volna a boncolást,

³⁴ Orsós: *Szibéria egészségügyi viszonyai*, i. m. 1.

³⁵ Uo. 5.

sohasem mocskolta be kezét a vérrel és méltóságon alulinak tartotta, hogy kötelességét végezze.”³⁶ Habár a hadifoglyok számára nem voltak kielégítőek a körülmények, a krasznajarszki városi egészségügyi intézmények eszközellátottságát jónak ítéli meg, ám itt is azonnal hozzáteszi: „Csakhogy nem szabad itt sem elhallgatnom, hogy ezek a szép intézmények nem úgy működnek, mint Németországban. A rendeletek ugyan megvannak, az eszközök is, a kinevezett hivatalnokok is, a munka azonban színleges, bürokratikus, vagy igen sokszor egyáltalán mellőztetik, mint szükségtelen, unalmas formula.”³⁷ Habár Orsós professzor borzalmakon ment át a hadifogság éve alatt, ez az élménye semmiképp nem jelentette azt, hogy később, a szélsőséges eszmék terjedésének idején bármiért is elítélte volna az orosz népet. Az általa használt „borzalmak országa” és „mostohaságok hazája” kifejezések is inkább a hadifogság nyomorúságainak, semmint a fogva tartók iránti gyűlöletnek a kifejezésére szolgálnak. Ezt jól mutatja, hogy a „Szibéria egészségügyi viszonyai” c. művében nagy megértéssel beszél az orosz népről és a mű végén kifejti, hogy szenvedése miatt nem hibáztatja őket: „...nem is tekintem a szibériai hadifoglyok rossz egészségi ellátását egyedül az orosz nép mulasztásának, hanem a világháború szükségszerű mérges gyümölcseinek és az egész civilizált emberiség örök időkre felejthetetlen, a letűnt barbár korok brutalitásait is sokban meghaladó nagy bűnnek. – Quo vadis Domine?”³⁸

Kevésbé ismert, hogy Orsós Ferenc a festészet terén is alkotott, a művészet iránt is fogékony volt. Festményei vegyes technikával készültek, s ezeken többnyire természeti témákat és emberi alakokat ábrázolt (pl. Tavaszi táj, Vízparti táj, Pipázók c. festményei), ezek mellett grafikákat is készített. Alkotásait többször is bemutatta kiállításokon (összesen 17 egyéni kiállítása volt unokaöccse, dr. Orsós Sándor emlékei szerint), s habár művészeti vonzódásán többször is élcélődtek kollégái, festményei többnyire elismerésnek örvendtek, amit jól érzékeltet, hogy egy 1927-ben tartott kiállítás megnyitóján dr. Lázár Béla a következő szavakkal méltatta Orsós professzor művészetét: „Ime Orsós Ferenc, a debreceni orvosi fakultás tanára, a kórbonctan messzi földön híres tudósa, valójában vérbeli művész, aki hosszú évek rejtegetett eredményeit mutatja most be s akit, ime, egyszerre a magyar táj poétájának ismerünk meg. Gyöngéd színálmok költői átálmodója ő, ura mesterségének, kezében tartja az érzései kifejezésének minden eszközét. A magyar művészet egy új mesterrel gazdagodott.”³⁹ Műalkotásai kiváló eszközzé váltak a háborús élmények, a hadifogság éveinek feldolgozására, ahogyan egy másik, 1932-es kiállítás szintén dr. Lázár Béla által elmondott megnyitót-

³⁶ Uo. 13.

³⁷ Uo. 13.

³⁸ Uo. 16.

³⁹ Az Ernst-Múzeum kiállításai XCIII. Csoportkiállítás. Frank Frigyes, Orsós Ferenc, Scheiber Hugó, Tihanyi J. Lajos, Vass Elemér festőművészek és Esseő Erzsébet szobrászművésznő. A kiállítást rendezték: Ernst Lajos és Lázár Béla. Bp., 1927. 4.

beszédből is kiderül: „Legyen bár Krasznajarszkban, ahol az éjszaka halotti csöndjét figyelni meg, mely fátyolt borít a csöndes szibériai városkára, avagy álljon ablakánál, a debreceni egyetemi intézetben és lássa a zuzmarás nagyerdőt, figyelje bár a finom lepellel betakart víz párák levegőjét, mely a horgászó fiura reá hull, emlékezzék vissza hadifogoly-emlékeire, amikor a lengyel zsidót hazaverték és az rongyosan, lefagyott orral-lábbal nekiindul a végtelen pusztaságnak, haza, haza... a művészt mindenben a természet csudás megnyilatkozásai ejtették bámulatba és ihlették alkotásra.”⁴⁰ Emlékeinek festményekbe öntése valószínűleg megnyugtató érzéssel tölthette el Orsós professzort, legalábbis erről tanúskodik, hogy szibériai hadifogsága során szerzett élményeiről igen sok képet festett, melyek közül ízelítőül álljon itt a két fent említett kiállításon bemutatott hét festményének címe: Éjjel Krasznajarszkban, De Profundis, A sírgödör, Ütközet előtt, Holdfényben, Tavaszi zajlás, Tavasz ébredése.

ÖSSZEZÉS

Anélkül, hogy bármi módon megpróbálnánk későbbi politikai indíttatású tettei alól felmenteni Orsós professzort, azt mindenesetre kijelenthetjük, hogy az első világháborúban szerzett élményei és az utána következő trianoni békediktátum sokkhatása együttesen szinte feldolgozhatatlan terhet jelentettek számára, s mindez nagyban hozzájárulhatott ahhoz, hogy nem csak „szakmájába temetkezett”, de a magyarság védelmében olyan eszközökhöz nyúlt, melyek később szintén sokak tragédiájához vezettek. Láthatjuk tehát, hogy még egy olyan ember, akiről patológusi munkája miatt úgy vélhetnénk, hogy az átlagosnál jobban elviselte a háború borzalmaival, s aki orvosi hivatása miatt – gondolhatnánk – „biztonságos” távolságot tartott a háborútól, nos, még egy ilyen ember is alaposan megszenvedhette a háborút. Semmi esetre sem tűnhet tehát kisebb érdemnek és kisebb próbatételnek, hogy míg mások a lövészárokból, addig Orsós Ferenc a járványok ellen tartotta a frontot, bajtársai százainak életét megmentve. Orsós professzor első világháborús élményei mindenesetre nagyon fontos tanulsággal szolgálnak a következő generációk számára is: ékes bizonyítékai annak, hogy a háborúra nem lehet lelkileg felkészülni és „kilépni” is nehéz belőle, s hogy az elszenvedett traumák végérvényesen megváltoztatják az embert, még ha az személyiségénél és hivatásánál fogva az átlagosnál nagyobb tűrőképességűnek is tűnik. Az első világháború, mint totális háború, pedig milliószámra hagyott maga után lelkileg meggyötört embereket és még ennél is jobban félbetört életutakat.

⁴⁰ Az Ernst-Múzeum Kiállításai CXXVII. Basch Andor és Orsós Ferenc festőművészek és Harmos Károly, Szopori Nagy Miklós, Weil Erzsébet rajzolóművészek. A kiállítást rendezte: Ernst Lajos és dr. Lázár Béla. Bp., 1932. 12.

IDENTITÁS, HADVEZETÉS, FRONTÉLMÉNYEK. RADNAI ISTVÁN ELSŐ VILÁGHÁBORÚS NAPLÓJA

A NAPLÓ TÖRTÉNETE

Radnai István (1893–1940) naplója két részből áll. Az első részben szumátrái útját írja le, ahová unokatestvérével, Székely Lászlóval indult el 1914 áprilisában, hogy ültetvényesként meggazdagodjanak az akkori holland gyarmatokon és tehető emberként térjenek majd vissza Magyarországra. A napló második része az 1914. júliusi hazatérést követő eseményeket írja le, a hadüzenetet, a mozgósítást és a Nagy Háború első két évét. Radnai naplója 2001-ben került elő Hollandiában. Gerard Termorshuizen és Olf Praamstra, két leideni irodalomtörténész ekkor jelentette meg Madelon-Székely Lulofs legutolsó regényét, melyet az író életében már nem tudott könyvformában kiadni. Madelon Lulofs, a holland gyarmatokon született író, Radnai István unokatestvérének, a Szumátrán maradt Székely Lászlónak volt a felesége. A harmincas évek egykor legnépszerűbb holland írónőjének¹ legutolsó regénye a háború után, egy női lapban, a *Margriet*-ben jelent meg folytatásokban, *Storm in haar hart* [Vihar egy nő szívében] címmel, de ezt szinte már senki sem ismerte. Madelon Székely-Lulofs 1958-as halálát követően a regényről 43 évig szinte senki sem tudott, míg a KITLV kiadó *Doekoen* [A gyógyító] címmel 2001-ben meg nem jelentette. A könyv hatalmas siker lett, azóta többször is kiadták. Sokan jelentkeztek a könyv hatására a szerkesztőknél, és gratuláltak a kiadványhoz. Köztük volt egy idősebb holland hölgy is, aki egy kézzel írott füzetrel, és néhány fényképpel érkezett. A füzet és a fényképek sógornőjének, Deák Katalinnak a tulajdonát képezték. Deák Katalin kisgyermekként érkezett Hollandiába 1944-ben anyjával, Majrovits Katalinnal és annak második férjével Lékai Walterrel.² Deák Katalin nagymamája, Greif Etelka, első férje halála után, az első világháborút követően ment férjhez Radnai Istvánhoz.³ Radnai tehát Deák Katalin mostoha nagyapja volt. Valószínűleg ennek

¹ Olf Praamstra: Madelon Székely-Lulofs en het koloniale discours. = *Indische Letteren*, 20. évfolyam, 4. szám, (2007. december) 209–239.

² Beszélgetés Deák Katalinnal 2012. január 27-én, Groningenben.

³ Radnai és Greif Etelka házasságát megemlíti Madelon Székely-Lulofs életrajzírója, Frank Okker is. Frank Okker: *Tumult. Het levensverhaal van Madelon Székely-Lulofs*. Amsterdam, 2008. 142.

a rokoni szálnak volt köszönhető, hogy a gyermek keresztszülei Székely László és Madelon Székely-Lulofs lettek.⁴ A naplót Deák Katalin 1961-ben Budapesten tett látogatása alkalmával hozta el nagymamájától, aki második férjének naplóját a könyvespolcon őrizte. Így jutott el a napló Hollandiába, ahol évekig Deák Katalinnál volt, majd annak sógornőjén keresztül, 2001-ben Gerard Termorshuizenhez került. Termorshuizen, a holland gyarmati irodalom szakértőjeként ekkor már hat éve rendszeresen a Debreceni Egyetem néderlandisztika képzésének vendégoktatója volt, tehát személyesen is jól ismertük egymást. Termorshuizen elmondta, hogy érdekes dokumentum került hozzá, de hogy pontosan mi az, nem tudta megállapítani, mert nem tudott magyarul, ezért eljuttatott hozzám egy másolatot. Ekkor kezdődtek az első vizsgálódások, kutatások.

A napló egyes részletei mind magyarul, mind hollandul megjelentek már. Először 2004-ben látott napvilágot egy magyar nyelvű részlet és annak holland fordítása az *Acta Neerlandica* 3. számában.⁵ 2007-ben Hollandiában is megjelent a napló egy részlete a *Dit altijd alleen zijn* című kötetben, melyet a Holland Tudományos Akadémia Kutatóintézetének kiadója, a KITLV adott ki.⁶ A napló-részletet azóta Hollandiában számos kutató használta forrásként, hivatkozott rá publikációiban. Magyarul 2013-ban jelent meg a napló teljes szövege *Szumátrától az orosz frontig* címmel.⁷ Az eredeti napló jelenleg a hágai Irodalmi Múzeum [Letterkundig Museum] tulajdonában van és a Madelon Székely-Lulofs-kollekció részét képezi.

AZ ÍRÓ SZÁNDÉKA

Radnai naplója első részét, a szumátrai kalandot, valószínűleg nem csupán személyes használatra szánta. Feltételezhető, hogy azzal a szándékkal kezdett a naplórészlet, hogy azt később kiadja, vagy legalábbis más is olvassa. Erre utaló jelek már a napló elején is találhatók. Rögtön az első bejegyzésben, 1914. április 12-én patetikus hangnemben írja le emigrációjának okait: „Nehéz volt a búcsú a mieinktől, nagyon nehéz. Mindannyiunk homloka mögött egy nagy kérdőjel nehézkedik. Mindnyájan arra gondolunk, mit hoz a jövő? Jobb lesz-e mint ebben az édes, de mégis kegyetlen gyűlölet-országban volt. Neki indultunk hát ennek a

⁴ Beszélgetés Deák Katalinnal 2012. január 27-én, Groningenben.

⁵ Radnai István: Dagboek/Napló. In. *Met vreemde ogen*. Acta Neerlandica, 3 (3/2004). Debrecen, 2004. 137–165. Fordította: Pusztai Gábor.

⁶ László Székely en István Radnai: *Dit altijd alleen zijn. Verhalen over het leven van planters en koelies in Deli, 1914–1930*. Szerk. Pusztai Gábor – Gerard Termorshuizen. KITLV Uitgeverij, Leiden, 2007.

⁷ Pusztai Gábor (szerk.): *Szumátrától az orosz frontig. Radnai István első világháborús naplója*. Debrecen, 2013.

hosszú-hosszú, csak sejtelmes, vészterhes útnak, hogy két kezünk nehéz munkájával vagyont, boldogságot szerezzünk, hogy majd meglett férfikorunkban, ha sikerült minden nehézséget leküzdeni meglehetősen élvezzük fiatalságunk lázas munkájának gyümölcsét odahaza, szép hazánkban.”⁸

A szumátrai hazatérés után a 19. századi írók, olvasót megszólító fordulataival fejezi be a napló első részét 1914. július 19-i bejegyzésében: „Egy utolsó istenhozzádot mondok neked Szumátra. Ezzel egyúttal a kalandos útitervek és utazások, a fiatal vér szülte meggondolatlan türelmetlenkedés és az utópiának bizonyult hirtelen vagyonszerzés utáni lázas törekvés finiséhez érkeztem. Csapd be a könyvet nyájas olvasó, mert ami ezután következik csak egy szürke tucatembernek a mindennapi kenyérért való unalmas küzdelme.”⁹

A fronton a napló egyre ritkább bejegyzései kifejezetten személyes jelleget öltenek. 1916. január 11-i bejegyzésében Radnai kereken ki is jelenti, hogy amit leír, csak saját magának írja, személyes használatra: „De hát nem is másnak írom, csak magamnak. Jól fog esni hébe-hóba lapozgatni benne, kivált, ha majd mindezekén túl leszünk.”¹⁰

Radnai összefüggően értelmezhető feljegyzései 1916. március 30-án véget érnek. Ezután német nyelvű bejegyzések, majd gyorsírással lejegyzett oldalak következnek. Ez utóbbiak értelmezése többszöri nekifutásra sem sikerült. A gyorsírás szakértőjével, Dr. Kalotay Kálmán, nyugalmazott főiskolai tanárral való többszöri konzultáció sem vezetett eredményre. A Radnai hadnagy által használt jelrendszer régi, elavult, már csak néhány szakértő által ismert rendszer volt. Az írásjelek, melyeket használt, tele voltak egyéni rövidítésekkel, a lapok vonalazása (illetve a vonalak hiánya) is nagyban nehezítette a szöveg megfejtését. Kalotay professzorral arra a következtetésre jutottunk, hogy Radnai szándékosan használt olyan jeleket és írásmódot, melynek megfejtése egy kívülálló számára lehetetlen feladat volt. Radnai nem akarta, hogy naplója utolsó húsz oldalát más is olvashassa. A kezdetben a nagyközönségnek szánt útibeszámlóból az utolsó részt tekintve szigorú magánügy lett.

Radnai naplójának alapvető funkciója az emlékezés, a megélt idő rögzítése, hogy a felhalmozott nyomok segítségével létrehozzon egy papír-emlékezetet.¹¹ A továbbiakban röviden bemutatom a napló szerzőjét.

⁸ Uo. 103.

⁹ Uo. 164.

¹⁰ Uo. 204.

¹¹ A napló további három funkciójáról (kifejezés, elmélkedés, írás öröme) lásd a francia irodalomtörténész, Philippe Lejeune tanulmányát a naplók „fajtáiról”: Philippe Lejeune: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Z. Varga Zoltán. Bp., 2003. 217.

A SZERZŐ HÁTTERE

Radnai István 1893. január 18-án, a Szabolcs vármegyei Vaja községben (Nyíregyházától 36 km-re, keletre) született. Édesapja Radnai Ferenc, anyja Fuchs Jolán volt. Asszimilálódó zsidó családból származott. Nagyapja még Rothfeld Ábrahámként született, ő magyarosított Rothfeldről Radnaira. Gyermekkoráról nem sokat tudunk. Annyi bizonyos, hogy iskoláit rendben elvégezte és valószínűleg gimnáziumi érettségit is tett, majd egyéves önkéntes katonai szolgálatra jelentkezett a Monarchia hadseregébe.¹² 1911/12-ben Miskolcon teljesített szolgálatot, a császári és királyi VI. kassai hadtest alá tartozó 6. lovas tüzérosztálynál, ahol 1912. január 1-én tartalékos zászlósnak léptették elő.¹³ Leszerelése után a fővárosba költözött és Budapesten élte a fiatal munkanélküliek életét. Itt találkozott unokatestvérével, Székely Lászlóval, aki hasonló korú volt és helyzete is hasonlított a Radnaiéhoz. Fiatal, szakképesítése nincs, munkanélküli és mindketten sok pénzt szeretnének keresni. Több mint 20 évvel később Székely László így emlékszik vissza a fiatal Radnaira, 1935-ben megjelent *Őserdőtől az ültetvényekig* című könyvében: „Pista foglalkozására nézve tartalékos huszárhadnagy¹⁴ volt, azon kívül szeretett volna valamivel foglalkozni. Csakhogy azt nem tudta mivel. Szeretett volna diplomata lenni. Legszívesebben nagykövet Londonban. Vagy esetleg egy nagyvállalat vezetője. Vagy ilyesmi. Vagy egy véletlen folytán egymillió dollárt örökölni. De mivel senkije se volt Amerikában, ez utóbbihoz nem sok reménye volt. Esetleg egy grófkisasszony elragadt lovait megfékezni, ezzel persze a grófkisasszonyt meghódítani, feleségül venni és egy középkori várkastélyban lakni. Egyszer egy önműködő parketta-fényesítőt akart feltalálni, de abból sem lett semmi. Így aztán Pista is csak álmodozott és várta a sült galambot. Pénze vajmi kevés volt, de a nagynénje küldött neki annyit, amennyiből szűkösen meg tudott élni, – amint néjének mondta, csak addig, amíg a szerencse rá nem tekint.”¹⁵

Egy ismerősük levelén felbuzdulva Radnai és Székely 1914 áprilisában elindultak Szumátrára, hogy az akkori Holland Indiákon ültetvényesként megcsinálják a szerencséjüket. Hajóval jutottak el Medanba, a Szumátra észak-keleti partján fekvő kikötővárosba, de csalódottan konstatálták, hogy itt sem fonják kolbászból a kerítést, munkát nem kapnak, a nyelvet nem beszélik, a trópusi klímát nem bírják, egyetlen ismerősük, akinek a levelén felbátorodva kijöttek a holland gyarmatokra, nem tudott nekik segíteni, pénzüik rohamosan fogyatkozott. Öt hét múlva Radnai rájött, hogy ugyanaz várta a gyarmatokon, mint ami elől Magyar-

¹² Beszélgetés Deák Katalinnal 2012. június 22-én Harenben (Groningen)

¹³ Az adatokat a Budapesti Hadtörténeti Levéltár és Irrattár igazgatójának, Dr. Bonhardt Attilának köszönöm.

¹⁴ Valójában tüzér zászlós. Ez a valószínűleg szándékos tévedések egyike.

¹⁵ Székely László: *Őserdőtől az ültetvényekig*. Bp., 1935. 13.

országban elmenekült: pénztelenség, kilátástalanság, munkanélküliség. Csalódottan indult vissza Magyarországra. A penangi osztrák-magyar konzul segítségével kapott egy jegyet az Osztrák Lloyd *Afrika* nevű gőzösére. Colombóban kapta a hírt június 30-án, hogy két nappal azelőtt Szarajevóban egy 19 éves boszniai szerb diák, Gavrilo Princip, a „Fekete Kéz”¹⁶ nevű titkos nacionalista szervezet tagja meggyilkolta Ferenc Ferdinánd Habsburg trónörökösét és feleségét. Radnai rögtön tudta, hogy ennek Európa sorsára vonatkozólag beláthatatlan következményei lesznek. Naplójában azt írja: „Hát Ferenc Ferdinánd halott, amint erről Colombóban a szűkszavú Reuter telegramm útján értesültünk. Micsoda beláthatatlan befolyással fog ez bírni az európai politika alakulására.”¹⁷ 1914. július 14-én ért Budapestre és ekkor már vészes gyorsasággal peregtek az események: július 23-án Ausztria-Magyarország ultimátumot küldött Szerbiának, ezt július 28-án követte a hadüzenet, 31-én a Monarchiában elrendelték az általános mozgósítást. Radnai, mint tartalékos tiszthelyettes minden bizonnyal az elsők között kapta meg behívóját. Augusztus 4-én már Tarnopolban volt, egyenruhában, 19 km-re az orosz határtól. Másnap, augusztus 5-én a Monarchia hadat üzent Oroszországnak. Radnai számára megkezdődött a világháború. Radnai egységével, a 6. lovassági tüzérhadosztállyal (K.u.K. 6. Reitende Artilleriedivision), mely a VI. kassai hadtest alárendeltségébe tartozott és melynek parancsnoka Andreas Reutter őrnagy volt, az orosz fronton teljesített szolgálatot. Ez volt a Monarchia számára a legfontosabb hadszíntér az I. világháborúban. A galíciai összecsapást a Monarchia csapatai elveszítették, nem tudtak ellenállni az orosz túlerőnek és az ígért német segítség is késett. Galícia nagy része az oroszok kezére került. Az orosz fronton a Monarchia csapatai egészen a magyar határig, a Kárpátokig hátráltak, védekezésre rendezkedtek be. Csak novemberben indult meg az osztrák-magyar ellentámadás, mely 1914 decemberében, hatalmas véráldozatok árán (90 000 osztrák-magyar és német katona esett el, orosz oldalon a veszteség több mint 110 000 ember volt) megállásra kényszerítette az orosz csapatok előrenyomulását a tíznapos limanovai csatában. Ennek ellenére nagy területveszteség is érte a Monarchiát. A hadsereg visszaszorult a Kárpátokba, sőt az Uzsoki-hágót is elfoglalták az oroszok (szeptember 25.), majd október 4-én Máramarosszigetet. Igaz, ezek a betörések nem eredményeztek tartós megszállást. Máramarosszigetet október 7-én a magyar csapatok visszafoglalták.¹⁸ Október végén alakították meg a déli hadsereget, melynek parancsnoka Karl Pflanzer-Baltin tábornok lett.¹⁹ Ide

¹⁶ A szervezet tulajdonképpeni neve „Egyesülés vagy halál” volt, vezetője a szerb Dragutin Dimitrijević („Apis”) ezredes volt, a szerb katonai kémelhárítás főnöke. Vö. Szász Zoltán: A háború szikrája. = *História*, XXVI. évf. 6–7. szám (2004) 3–6.

¹⁷ Pusztai G.: *Sumátrától* i. m. 158.

¹⁸ A háborús propaganda jegyében született és ezért nem igazán objektív, de mégis érdekes leírást ad erről: *A Világháború Képes Krónikájának 26. füzet*e, 1915. április 4-i szám.

¹⁹ 1915 májusában a Pflanzer-Baltin hadtestből hozták létre a 7. császári és királyi hadsereget.

tartoztak az Uzsoki-hágótól a román határig elszórt csapatok.²⁰ Ehhez a hadsereghez került Radnai is, akit 1914. november 1-vel neveztek ki tartalékos hadnaggyá.²¹ November 22-én ismét a Kárpátokban voltak az oroszok és elfoglalták a hágókat. A mindkét oldalról elszánt küzdelemre jellemző, hogy 1914. december 26-ig az Uzsoki-hágó négyszer cserélt gazdát. Az *Armeekorps* Pflanzner-Baltin tehát elkeseredetten, de sikeresen védelmezte a Kárpátok vonalát. Ennek azonban hatalmas embervesztés volt az ára. 1914 végére a Monarchia 800 000 katonát veszített.²² A Monarchia és német szövetségesei 1915-re nagyszabású elmentámadást terveztek. Céljuk az volt, hogy az oroszokat kiszorítsák Galiciából, és hogy felszabadítsák a körülzárt és ostromlott Przemysl várát.

A Pflanzner-Baltin hadseregcsoport sikeres támadást intézett az orosz csapatok ellen. Visszafoglalta Czernovitzot és egész Bukovinát, elfoglalta a galíciai Kolo-meát és Stanislaut. Más frontokon a Monarchia csapatai nem voltak ilyen sikeresek. Az időjárási viszonyok nagyban nehezítették a katonák dolgát. Főleg 1915 telén a kemény hideg után jött hirtelen olvadás sártengerré változtatta a hegyoldalakat, ahol szinte lehetetlen volt az előrejutás.²³ Koch Richárd így emlékezik az 1915-ös télre: „Az időjárás idáig a legzordabb tél volt, az éjszakák iszonyú hidegek voltak és szegény gyalogságunk szinte fedél nélkül, száraz gallyakból rótt fedezékben volt éjjel-nappal. Naponként tömegesen hozták hátra a lefagyott kezű és lábú embereket.”²⁴ A Kárpáti csata 1915 januárjától április közepéig tartott. A hadvezetés eredményeket akart kicsikarni ezen a frontszakaszon, hogy helyreállítsa a Monarchia megtépázott hadihírnevét, és hogy megakadályozza Olaszország és Románia hadba lépését a központi hatalmak ellen.²⁵ A hatalmas emberáldozatok ellenére sem sikerült eredményeket elérni. 1915. március 22-én Przemysl vára is elesett.²⁶ Az így felszabadult cári csapatok támadásba indultak és a Duklai-hágónál is csak nagy nehézségek árán tudták az osztrák–magyar csapatok megállítani az orosz offenzívát.²⁷ A központi hatalmak sikereire májusig kellett várni.

²⁰ Imre Sándor: *A világháború*. Bp., 1917. 51.

²¹ Az adatot a Budapesti Hadtörténeti Levéltár és Irattár igazgatójának, Dr. Bonhardt Attilának köszönöm.

²² Galántai József: *Magyarország az első világháborúban*. Bp., 2001. 132.

²³ Pollmann Ferenc: A frontélet mindennapjai. In: *A Nagy Háború másik arca. A lövészárkok hétköznapijai*. Szerk. Horváth Miklós. Bp., 2004. 22.

²⁴ Szentí Tibor: *Vér és pezsgő. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek tábori és családi levelek az első világháborúból*. Bp., 1988. 227.

²⁵ Galántai J.: *Magyarország* i. m. 135.

²⁶ Az erődben elfogyott a lőszer és az élelem, a katonák az egyébként is lefogyott lovakat vágták le és fogyasztották. Fertőző betegségek törtek ki és a kitörési kísérleteket az oroszok sorra meghiúsították. Pollmann F.: *A frontélet* i. m. 25.

²⁷ Ezen a hadszíntéren az osztrák–magyar hadsereg 4 hónap alatt 800 000 embert veszített. Galántai J.: *Magyarország* i. m. 135.

Az 1915. május 2–3–4-én lezajlott gorlicei áttörés hozta meg a várva várt hadisikeret, melyben a Pflanzer-Baltin hadtest is részt vett. A 357 000 fős Mackensen vezette központi hatalmak hadserege messze visszavetette az orosz csapatokat. Szeptemberben a front immár 450 km-re keletebbre húzódott, a Riga–Düna–burg–Baranow–Pinszk–Dubno–Tarnopol–Czernowitz vonalon. Az orosz front dél-nyugati része összeomlott, az oroszok 2,2 millió embert veszítettek öt hónap alatt (május–szeptember). A cári csapatokat azonban még nem sikerült véglegesen térdre kényszeríteni. 1916 nyaráig állásháború alakult ki. Ekkor következett be az orosz ellentámadás, az ún. Bruszilov-offenzíva. Ekkor azonban Radnai hadnagy már nem a keleti fronton szolgált. Egységét átvezényelték a balkáni hadszíntérré.

Az Osztrák–Magyar Monarchia 1914. július 28-án hadat üzent Szerbiának, de az ezt hamarosan követő orosz hadüzenet megváltoztatta a helyzetet. A Monarchia csapatai megpróbálták a rendelkezésükre álló rövid idő alatt döntést kicsikarni a szerb fronton, még mielőtt a sokkal erősebb ellenséggel, Oroszországgal sor került volna az első nagy összecsapásra. A cél az volt, hogy minél hamarabb térdre kényszerítsék Szerbiát, hogy a felszabaduló csapatokat az orosz fronton lehessen bevetni. Oskar Potiorek tábornagy, a Monarchia csapatainak parancsnoka Szerbiában 300 000 fős hadseregével azonban nem volt képes a győzelemre. Taktikai hibák sorozata, a szerbek szívós ellenállása és a mostoha teherviszonyok miatt a kezdeti kisebb sikerek után (pl. Szabács elfoglalása) a Monarchia csapatai 1914. augusztus 24-re mindenütt a kiinduló állásaikba kényszerültek vissza. Az oroszok belépése a háborúba megváltoztatta az erőviszonyokat. A szerbek elleni harc hirtelen mellékessé vált. A főerőket Galiciába csoportosították át. Ezt a szerbek ki is használták és a védtelenül hagyott Szerémség és Bánát ellen szeptember elején támadást intéztek. A szerb betörés Magyarországon nagy pánikot keltett. A Monarchia csapatai az elkövetkezendő időszakban főleg azzal voltak elfoglalva, hogy a megújuló szerb benyomulást visszaverjék és biztosítsák az ország határait. Az őszi folyamán indított ellentámadás meghozta a várva várt sikereket. A közös hadsereg egészen Belgrádig nyomult előre, majd december 2-án bevonult a szerbek által kiürített városba. Másnap azonban a szerbek váratlan ellentámadásba kezdtek és kiűzték a Monarchia csapatait az éppen csak elfoglalt szerb területekről. Ez mind katonailag, mind politikailag hatalmas vereség, elképesztő szégyen volt a Monarchiára nézve. Ausztria-Magyarország, az európai nagyhatalom nem volt képes térdre kényszeríteni a kis Szerbiát, sőt hatalmas veszteségeket szenvedett el (a Monarchia 275 000, a szerbek 130 000 embert veszítettek 1914-ben). A Monarchia madridi nagykövete, Fürstenberg azt írta, hogy az utcára sem mer kimenni szégyenében.²⁸ A szerb hadsereg az elszenvedett veszteségek miatt viszont annyira meggyengült, hogy a kö-

²⁸ Galántai J.: *Magyarország* i. m. 132.

vetkező évben nem volt képes további támadásokat indítani a Monarchia ellen. Az osztrák hadvezetés pedig az időközben megnyílt olasz frontra vezényelte át a szerb határon állomásozó csapatait.

1915-ben a németek egyre nagyobb nyomást gyakoroltak a Monarchiára, hogy az indítson offenzívát Szerbia ellen. Erre azért volt szükség, mert fontossá vált a súlyos problémákkal küszködő török hadsereggel való szárazföldi összeköttetés. Ezt az ötletet támogatta Bulgária is, mely a gorlicei áttörés sikereinek hallatára, és mert szerette volna megszerezni Macedóniát, a központi hatalmak oldalán belépett a háborúba. 1915 októberében August von Mackensen német tábornok vezetésével megkezdődött a támadás. A meggyengült szerb hadsereg nem tudott érdemben ellenállni. 1915. október 9-én a központi hatalmak csapatai elfoglalták Belgrádot, a szerb hadsereg maradéka (kb. 150 000 ember) Albániába vonult vissza. A hadjárat a központi hatalmak teljes győzelmét hozta. Ezt követően a győztes német csapatok és szövetségeseik Montenegró és Albánia elfoglalása mellett döntöttek, hogy a szerb csapatok menekülési útvonalát elvágják. Abban reménykedett a Monarchia hadvezetése, hogy még azelőtt be tudja keríteni a szerb csapatokat, hogy azok elérnék az Adriát. Albánia ekkor részben olasz megszállás alatt állt, de Montenegró és Bulgária is igényt tartott egy-egy részére. Az olaszok legfontosabb támaszpontja a kikötőváros, Durazzo volt. Ezen keresztül menekítették ki a szerb csapatok maradékait, nagyrészüket Korfu szigetére. 1916. január 17-én Montenegró kapitulált a Monarchiával szemben, január 23-án az osztrák-magyar csapatok bevonultak Skutariba, február 9-én elfoglalták Tiranát. Az olaszok felkészültek Durazzo védelmére. A város ostroma február 23-án kezdődött és négy napig tartott. Február 27-én a Monarchia egységei elfoglalták Durazzot. Az olaszok a tengeren keresztül menekülve hagyták el a várost. A Monarchia csapatai megszállták Albánia nagy részét a Skumbi vonaláig, majd hogy a bolgárok Adriáig való előretörését megakadályozzák, a Vojusa folyóig nyomultak előre.²⁹ Az ország déli harmadát az olaszok ellenőrizték. Az összefüggő balkáni frontszakasz, mely az Adriától egészen a görög határig húzódott (az 1916. szeptember 12-i sikertelen antant offenzívától eltekintve) mintegy két évig mozdulatlan volt. 1918-ig állásháború folyt, kevés nagyszabású harci cselekménnyel. Az albán fronton a terep- és éghajlati viszonyok hatalmas kihívás elé állították a Monarchia csapatait. Az esős időszakban, főleg a tengerhez közel eső sík területeken, annyira felázott a talaj, hogy gyakorlatilag lehetetlenné vált a közlekedés. Sártenger borította a vidéket és a mocsaras területen a malária tömegesen szedte áldozatait. A helyzet 1916 végére annyira tarthatatlanná vált, hogy a hadvezetés kivonta az osztrák-magyar csapatokat a térségből és helyüket albán önkéntesek vették át. Ők jobban bírták a klímát és a helyismeretük is jobb volt.³⁰

²⁹ Pilch Jenő (szerk.): *A világháború története*. Bp., 1928. 135.

³⁰ Pollmann F.: *A frontélet* i. m. 22.

1918. szeptember 15-én az antant erők áttörték a bolgár frontot Dobropoljénál. Bulgária kapitulált, az osztrák–magyar erők pedig Kövess Hermann tábornagy irányításával a Monarchia eredeti határáig húzódtak vissza. Albániából is elkezdődött a kivonulás. Karl Pflanzer-Baltin vezérezredes hadseregcsoportja, melyhez korábban Radnai hadnagy is tartozott, aratta a Monarchia utolsó győzelmét 1918 augusztusában, majd visszavonult Montenegrón át Cattaróig. Onnan a legénységet antanthajókon szállították haza, nemzetiségként elkülönítve.³¹ Jóllehet erről már nem szól a napló, hiszen Radnai azt csak 1916. március 30-ig vezette, de valószínűleg itt ért véget a háború Radnai hadnagy számára is.

Radnai nem csak a katonai ranglétrán emelkedett a háború alatt, de kitüntetés is kapott, melyről naplója 1916. január 11-i bejegyzésében számol be: „Miatán Kolomeában kiukatkoztam magam, visszatérek szekéren Horodenkára, ahol a kolonnéknál meghálok, és ahol örömmel tudomásul veszem, hogy megkaptam a Signum Laudist. Remélhetőleg jön nemsokára a második kitüntetés.” Az emlegetett kitüntetés, a Signum Laudis nevét a hátoldalára vésett feliratról kapta a katonai köznyelvben. Hivatalosan Katonai Érdeméremnek hívták. A felirat jelentése, mely megegyezik a kitüntetések általános céljával, a *dicséret jele*. I. Ferenc József 1890. március 12-én alapította a Katonai Érdeméremet, melyet csak tisztek kaphattak. Kiváló szolgálatért békében vagy háborúban részesülhettek ebben a *legfelsőbb elismerésben*. A K.u.K. Reitende Artilleriedivision No. 6. 1915. október 30-i felterjesztése szerint Radnai hadnagy önfeláldozó és bátor viselkedésével, ellenséges tűzben tanúsított rettenthetetlen magatartásával kiérdemelte a kitüntetés, amit a hadseregparancsnok, Pflanzer Baltin 1915. november 5-én jóváhagyott és továbbított.³² A K.u.K. Etappenoberkommando végül 1915. november 23-án engedélyezte a kérelmet, melyről Radnai hadnagy a fronton jó hat héttel később értesült. Azonban nem csak ez, a *Katonai Érdemérem a Katonai Érdemkereszt Szalagján* bronz fokozatát kapta meg Radnai. Korábban már részesült egy másik kitüntetésben. Megkapta ugyanis az *1912–13. évi Mozgósítási Keresztet* is.³³

Radnai frontnaplójából a továbbiakban csupán három elemet szeretnék kiemelni és röviden elemezni:

1. az identitás változását,
2. a civil lakossághoz fűződő viszonyát
3. a hadvezetéshez való viszonyát.

³¹ Balla Tibor: Magyar katonák az első világháború hadszínterein. In. *A Nagy Háború másik arca. A lövészárkok hétköznapjai*. Szerk. Horváth Miklós. Bp., 2004. 9.

³² „Wird für die Allerhöchste Belobende Anerkennung des Militärverdienstkreuzes beantragt.” Wien, Kriegsarchiv, Belohnungsakten, Offiziersbelohnungen Nr. 58059. Az adatot Dr. Kelenik József őrnagynak köszönöm.

³³ Az adatokat a Budapesti Hadtörténeti Levéltár és Irattár igazgatójának, Dr. Bonhardt Attilának köszönöm.

IDENTITÁS

Az utazók már évszázadok óta úgy tekintettek az utazásra, mint az identitás feltárásának és megalkotásának eszközére.³⁴ A fiatalon elhunyt, 19. századi magyar író, utazó Justh Zsigmond erről így vall *Az utazás filozófiája* című művében: „(...) azt hiszem, csakis az igazi utazó, ki öntudatra ébredve, önmagához hasonlítva keresi az ismeretlent, látja azt, ami van, s kilesi azt, ami nincs. Kikeresi az újat, még – önmagában is, és nem fél a felfedezésektől. Ki eleget tud arra, hogy érzékeny legyen új benyomások iránt, ki eléggé ismeri önmagát, hogy másban is megláthassa a jót, ki tisztában van azzal, ami otthon van hogy megláthassa azt, ami az új földön új, akár jóban, akár rosszban. Szóval – utazáshoz nem csak a vöröskötésű bédekker, nagy angol cipők, vízmentes köpeny szükséges... Mert az utazás hasonulást, néha átváltozást – néha meg ennek ellenkezőjét jelenti.”³⁵

Radnai naplója első részében a szumátrai utat írja le és ebben a részben a Justh által emlegetett hasonulást vagy átváltozást nem találjuk. Noha ismeretes, hogy Radnai kelet-magyarországi, asszimilálódó zsidó családból származik, ennek alig találjuk nyomát a napló első részében. Zsidó identitására vonatkozó bejegyzés (zsinagógalátogatás, zsidó ünnepnapok említése, ünneplése, ima, vallási vonatkozású megjegyzések) egyáltalán nincsenek a naplóban. Radnai feljegyzéseiben azonban mindig megjegyzi, ha valamelyik útítársa, ismerőse stb. zsidó származású. (pl: „Löwy egy végtelen szimpatikus derék német zsidó gyerek”³⁶ vagy „Szuezbén egy csinos asszíriai zsidó útítársnőt kaptunk”³⁷) Arról azonban, hogy ő maga is zsidó gyökerekkel rendelkezik, nem szól sohasem. Egyetlen esetben tesz megjegyzést zsidó származására, mikor a Vörös-tengeren hajóznak: „(...) a hajó nekivág annak a tengernek, melyen őseink száraz lábbal keltek át menekülve a Fáraó hada elől.”³⁸ A Mózes vezette, Egyiptomból menekülő zsidók történetére utalva érinti zsidó identitását, mely ekkor valószínűleg nem volt más, csak távoli emlék. Az igazi változás Radnai önképében, egyfajta identitásváltás a háborús cselekményekkel párhuzamosan következik be. A zsidó identitástól való távolságtartása a fronton egyértelművé válik. Az eddigi semleges magatartása innentől kezdve kifejezetten negatív a zsidóság tekintetében. Tarnopolban, 1914. augusztus 7-én, tehát a háború első napjaiban feljegyzi: „Fogtam tegnap egy zsidót, mert gyanús volt, és ki is derült, hogy orosz spion.”³⁹ A „fogtam” szó használata ebben a szituációban sokatmondó. Radnai nem letartóztatta, lefogatta vagy

³⁴ Peter Burke: Útmutatás az utazástörténet számára. = *Korall*, 7/26. (2006. november) 5–24.

³⁵ Justh Zsigmond: *Az utazás filozófiája*. Bp., 2013. 6–7.

³⁶ Radnai 1914. április 16-i bejegyzése. Lásd: Pusztai G.: *Szumátrától* i. m. 108.

³⁷ Uo. 120.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo. 167.

elfogta a gyanús személyt, hanem „fogta” mint macska az egeret, halász a halat vagy agár a nyulat. Olyan nyelvi helyzetben használja a „zsidó” szót, mely a zsidó személyt indirekt módon emberi mivoltában degradálja, elállatiasítja. A zsidó identitás ilyen összekapcsolása az ellenségképpel feltűnő és meghökkentő is egyben. Radnai itt a front mögött letartóztatott személy származását (zsidóságát) köti össze az ellenséggel, mintegy abból vezeti le ellenségképét és egyúttal közvetett módon emberi mivoltától is megfosztja. A zsidókról ilyen hangnemben korábban egyáltalán nem írt. A váltás – saját zsidó identitásának eltemetése és egyúttal a zsidóság, mint ellenség megjelenítése – egyértelműen a háborús helyzetnek köszönhető. Mikor katonáit egy civil házban azon kapja, hogy egy zsidó lányt akarnak megerőszakolni, tárgyilagosan, szinte érzelmek nélkül, sőt némi iróniával írja le az eseményeket 1915. december 3-i bejegyzésében: „Egy nap iszonyú sivalkodás az egyik zsidó házból. Bemegyek hát két tiszt szakaácunk Gagyela és Hornyák urak azon fáradoznak, hogy egy szép 17-18 éves zsidó lányt kihámozzanak ruháiból. Ez ordít az anyja meg félájultan nézi az egyik sarokból. Természetesen közbeléptem, és megérdeklődtem, hogy talán már egészen megbolondultak-e. „Hát, hadnagy úrnak alássan jelentem, a kozákok se kímélték a galíciai zsidó jányokat, mink meg csak vissza akartuk nekik adni a kölcsönt.” Ilyen betyárok.”⁴⁰

Radnai zsidó identitása a szumátrai út során még pozitív, és halványuló emlékképként megmaradt a 21 éves tüzérezászlósban. Néhány hónappal később Galíciában, a Monarchia tisztjeként azonban ez a kép nem csak elhomályosul, de át is fordul. A zsidóból ellenség lesz, idegen, orosz spion.

CIVIL LAKOSSÁG

Ehhez kapcsolódik a második pont, amit ki szeretnék emelni, Radaninak, mint a Monarchia tisztjének, a helyi lakossághoz fűződő viszonya. Radnai leplezetlen őszinteséggel ír szerelmi románcairól a front mögött. Már augusztus 7-én Tarnopolban, beszámol Emmy nevű barátnőjéről. Utólag lesatírozott bejegyzésében azt írja: „Az Isten áldja meg ezt a kis lengyel tanítónőt, ezt az aranyos kislányt, aki mint a lengyelek ősi ellenségének megbosszulóját, és mint férfit is a legodaadóbb és legőrjítőbb szerelemmel vesz körül és bearanyozza életemnek talán utolsó napjait.”⁴¹ A „hadi szerelmek” ahogy Radnai kalandjait emlegeti, állandó témája naplójának. Zezawa, 1915. december 6-i bejegyzésében a következőket írja: „Telnek a napok kellemesen. Csernovitzban kedélyes kis barátnőkre teszünk szert. Az északi szláv nők különben sem valami nagyon erkölcsösek, és mint a háború

⁴⁰ Uo. 190.

⁴¹ Uo. 167.

minden erkölcsi falat ledöntő szokatlan és óriási perspektívájú forgandóságai meg különösen megtették a magukét. Jobb osztályhoz tartozó, magasabb képzettségű leányok és asszonyok mind-mind kaphatók. Egy részüket a nyomor, más részüket az érzékiség visz rá. Jó kifogás, megváltozott viszonyok. 10 km-re az ellenség, minden percben itt lehet, mint ahogy az már kétszer megtörtént. Talán egy eltévedett srapel, vagy a kozákok baromi erőszakosságának leszek áldozatul, tehát mért ne használjam ki az alkalmat. Ki tudja, mit hoz a jövő. Katonának ugyan az egészen Wurst⁴² lehet, ezt 16 hónapi véres harcok után ugyan semmi ki nem hozza a sodrából, semmi meg nem hatja.⁴³

Radnai ambivalens hozzáállása a helyi lakossághoz itt is egyértelmű. Egyrészt szinte rajongva ír lengyel barátnőjéről, Emmyről „az aranyos kislányról” másrészt sommásan közli, hogy „az északi szláv nők különben sem valami nagyon erkölcsösek” és a sorok között érezteti, ez nem csak a háborús viszonyok miatt van így.

A határszélen tapasztalt, a kozákok által véghezvitt pusztítás megérinti Radnait, és sajnálkozva, szinte részvétellel, szimpátiával ír a helyi lakosságról 1914. augusztus 13-i bejegyzésében: „A bitang rablóbanda az egész határ mentén mindent felégetett. A szegény nép egész apatikusan ül a leégett faluk végén, meg sem mozdulnak, ha jön egy ellenséges golyó. „A házunkat leégették, a marháinkat elhajtották, minek éljük tovább?” – mondják. De azért szívesen megosztják falatjaikat velünk.”⁴⁴

Az Uzsoki-hágónál töltött három hónap megviselte Radnait. 1915 januárjától márciusig itt állomásozott és megváltás volt számára a parancs, hogy elhagyhatja a hadszínteret. Különösen rossz véleménye van a helyi rutén lakosságról. 1915. december 3-án azt írja: „Egyszerre csak úgy márc. 18-19-edike körül jön a megváltó parancs. R.6. abmarsch Fenyvesvölgyre. Bevagonírozás. Hurrá, hurrá, hurrá. Itt hagyjuk ezt az istenverte Uzsoki-szorost leégett falvaival az utakon heverő dögökkel, a halottakkal tele erdőkkel, amelyek már most télen bűzössé teszik a levegőt, evvel a nyomorult többszörösen kirabolt inkább állat, mint ember hegyi rutén lakókkal, akik még moslékosabbak, mint a szumátrai kivert kulik és akikkel ennek dacára egy fedél alatt kellett élnünk.”⁴⁵

A helyi lakossághoz való viszonya Radaninak tehát változó, de alapvetően ellenséges, illetve negatív. Egyrészt gyakran létesít intim kapcsolatot a helyi lakossághoz tartozó hölgyekkel, akiket azonban nagy általánosságban ledér, kicsapongó életet élő, léha nőszemélyeknek tekint (kivételek Emmy). A galíciai zsidókra inkább állati, mint emberi lényekre tekint. Ők az ellenség, az oroszok kémei. A

⁴² Wurst (német) – itt: mindegy

⁴³ Pusztai G.: *Szumátrától* i. m. 191.

⁴⁴ Uo. 170.

⁴⁵ Uo. 189.

rutén parasztokat szintén inkább állatoknak tartja, mint embereknek. Kifejezetten lenézi őket, noha egyes esetekben sajnálattal szól róluk.

HADVEZETÉS

Útban a frontra még tartott a lelkesedés és a harci kedv, de ez már a háború legelején elapadt. Sőt, Radnai bizalma a hadvezetésben is megingott. Úgy érzi, a hadsereg vezetői nem tudják, hogy mit csinálnak. Egymásnak ellentmondó, vagy a szemében értelmetlen parancsokat kell végrehajtania. Ezért a kezdeti lelkesedés hamar alább hagy, harci kedve megcsappan és ehhez hozzá járulnak a gyors győzelem helyett elszenvedett veszteségek, a visszavonulás és a beszorulás a Kárpátok mögé.

Már Trembowlaban,⁴⁶ 1914. augusztus 20-án azt írja naplójában: „Az orosz határon egész éjszaka ropognak a fegyverek. Reggel tovább megyünk Krasznába. Egyszer csak egy sáros, véres puskaporfüstös ember rohan felém. Szent Isten, hisz ez Tchikovszky főhadnagy. „Was ist mit euch geschehen, um Gottes Willen?“⁴⁷ – kérdem. „Alles verloren“⁴⁸ mondja kétségbeejtő hangon. „Bitte gebe mir ein Pferd, und ihr sollt auch nach Tarnapol traben, hinter uns kommen die Kozaken.“⁴⁹ Előre lovagol. Egyszerre csak jön még két menekült huszártiszt. Kibáznak a „felesleges terhet lehányni, galopp előre, meneküljön aki tud, jönnek a kozákok”. Amint a legények mondják, pisztollyal kényszerítik őket a parancsot teljesíteni. Örült galopp támad, a szekerek halomra dülnek, a fedezetül rendelt dragonyosok, mint az örültek karabéllyal a kézben előre, egyik gázolja a másikat. Agyontaposott lovak és lovasok hevernek az út szélén. A kommandáros, egy ulánus kapitány eltűnt, egy Dwozak nevű dragonyos főhadnagy vette át a kommandót, de gyengének bizonyul. Az én embereim elég szépen viselték magukat, nem dobálnak ki semmit a kocsiból, de a kocsi felborul, képtelen vagyok rendet tartani. A szegény nép őrjöng a félelemtől a falvakban. Egy irtózatos kép, amit soha el nem fogok felejteni. Ez a 24 óra életem legretentőbb órái közé kell, hogy tartozzék. Az az őrjöngő pánik, amely e között a 200 egynéhány ember között kitört, leírhatatlan. Végre lecsendesítjük őket, hogy nincs semmi baj, de már akkorra 21 kocsim közül csak 7 van meg. Kasszák, tisztí bagázsok mind elvesztek. Megint jön egy pár menekülő. Írtózatos dolgokat mesélnek. Beállították az egész kavalleriutrappendíviziót, csata után, amelyben szintén igen sokan elvesztek, mert Frohreich generális huszárokkal attackírozta az orosz ágyúkat és gépfegy-

⁴⁶ Trembowla (Terebovlja): a Gniezna patak partján fekvő város, akkori kerületi székhely. Ma Terebovlja Ukrajnában.

⁴⁷ Az Isten szerelmére, mi történt veletek?

⁴⁸ Minden elveszett.

⁴⁹ Kérlek adj egy lovat és ti is menjetek Tarnopolba, mögöttünk jönnek a kozákok.

vereket, egy orosz faluban, Latonowban,⁵⁰ minden biztosítás nélkül. Rájuk támadtak a kozákok éjjel és géppuskákkal halomra lövöldözték őket, az elállott utcabejáratokból. A mi két ütegünk a jó magyar fiúk a jó pajtások mind elpusztultak. Sírok fennhangon egész nap, mint egy gyerek. Érkezik vissza nekünk is vagy három emberünk, akik úgy menekültek, hogy a folyót átúszták, rémes dolgokat mesélnek. Visszajön az egyik emberem, akit a rabbal elküldtem. Elvitték a kozákok és ő is alig tudott elmenekülni. A munitionskolonne⁵¹ is megsemmisült. Írtózatos. Frohreich kegyelmes úr, [a-gazember]⁵² az örült föbe lőtte magát.^{53,54}

Podhorze,⁵⁵ 1914. szeptember 4.:

„A fene tudja nekem nem tetszik az egész. Kozowából megyünk Brzezona,⁵⁶ onnan Rohatynba⁵⁷ és onnan Chodorowba,⁵⁸ ahonnan egy szép napon az egész traint előredirigálják a jobb szárnyra Bursztynba.⁵⁹ Már egész éjjel hallottunk lövöldözést, de reggel egész formális kis ütközet fejlődött ki. Csak úgy dörögnek a puskák a train legénység rajvonalba fekszik. A puska golyók csak úgy sziszegnek körülöttünk. Én állok és buzdítom a legényeket. Mellettem is kidől egy ember, a hátam mögött is megsebesült egy ló, de ez csak semmi. Egyszerre a szemben levő hegyen tüzéség farol fel szép lépésben. Alig 3 perc múlva iszonyú tüzelés. Az összes gránátok a táborunkba csapnak. Szekerek, lovak, emberek egy csomóban formátlan tömeggé szaggatva. A nyomorultak még az éjszaka biztosan lemérték a distancot, hogy ilyen pontosan lőnek. Alig maradt meg 3 szekér a trainemből és hogy én megmenekültem is csak egy isteni csoda. Ilyen örülten és fejvesztetten disponálni, mint ahogy a mi generalstubbunk, ilyet soha nem hallottam. A traint pont mint egy csaléteknek az ellenség elé állítani. Az egész vonalon egy roppant ütközet fejlődik ki. Egész nap dörögnek az ágyúk, és mi megérke-

⁵⁰ Latonov (Ladona) – település Nyugat-Ukrajnában Tarnopol városának déli részén.

⁵¹ Munitionskolonne (német) – löszerszállító egység

⁵² A naplóban Radnai által áthúzott, de még olvasható részeket [szögletes zárójelben, egy vonallal áthúzva] jelöltem.

⁵³ Frohreich halálával kapcsolatban nem egyértelmű a szakirodalom. Fejes Sándor szerint visszavonulás közben Satanowkanál ellenséges golyó sebesítette halálra és nem föbe lőtte magát. Vö. *Fejes Sándor: A Magyar Királyi 7. Honvéd Huszárezred története.* Pápa, 2000. 97. Földi Pál szerint azonban az altábornagy önkézével vetett véget életének. Vö. *Földi Pál: Az első világháború története.* Nagykövácsi, 2007. 42.

⁵⁴ Pusztai G.: *Szumátrától* i. m. 175.

⁵⁵ Podhorze (Pidhirtsi): település Nyugat-Ukrajnában Lvovtól keletre Brody városa mellett.

⁵⁶ Betezsani (Brezán): település Ukrajnában Tarnopol és Lvov között.

⁵⁷ Rohatin: település Ukrajnában, Lvovtól délkeletre.

⁵⁸ Hodoriv (Khodoriv): település Ukrajnában, Rohatintól nyugatra.

⁵⁹ Burstín: település Rohatintól délre, kb. 15 km-re.

zünk Chodorowba, onnan tovább Zydorzowba,⁶⁰ majd Piaremen⁶¹ keresztül Lemberg⁶² felé, de onnan le kell térnünk Przemislnek,⁶³ mert állítólag Lemberg már veszélyeztetve van. Erre mind csak azt mondják, hogy taktika és hogy tudja Hötendorf Conrad⁶⁴ hogy mit csinál. Hát adja az ég, hogy sikerüljön a dolog, de én nagyon félek.”⁶⁵

Felső Komárnik,⁶⁶ 1914. szeptember 25.⁶⁷ „Mi különben roppant tájékozatlanok vagyunk itt, semmit nem tudunk, mi miért történik, *** de azt hiszem a mi generalstabunk⁶⁸ nem ér egy ütet taplót sem.”

A hadvezetés szakmai hiányosságai és taktikai bakijai miatt Radnai teljesen elvesztette bizalmát feletteseiben. Számára a vezérkar értéktelen, inkompetens, tehetetlen főtiszték gyülekezete. Ezt csak erősíti Frohreich-Szabó Ernő altábornagy tragikus ballépése, mikor az 5. Honvéd Lovashadosztállyal Gorodoknál alapos felderítés nélkül rohamoztatta az orosz állásokat, ahonnan a huszárokat géppuskatűz fogadta. A veszteségeket növelte a gorodoki sikertelen lovasrohamot követő, a „satanowi éjszakaként” ismert pánikszerű menekülés és a Satanow, Satanowka közötti vérengzés, melyben a kozákok és a helyi orosz lakosság csapdába csalta és lemészárolta a magyar egységeket. A veszteségek súlyosak voltak, majd félezer ember veszett oda.⁶⁹ Nem csoda tehát, hogy Radnai örültnek, gazembernek titulálta a főtszket, de a helyzet miatt a Hötendorfba, mint főparancsnokba vetett bizalom is megingott. Ezzel az érzéssel Radnai nincs egyedül. A hadihelyzet állása, a kilátástalanság és az elkeseredés beférkőzik a tiszték közé is. A napló tanúsága szerint egyesek nyíltan lázítanak:

⁶⁰ Zsidacsiv (ma Ukrajnában)

⁶¹ Piarem – település a mai Ukrajnában Zydorzow (Zsidocsiv) és Lvov (Lviv) között.

⁶² Lvov/Lviv (ma Ukrajnában)

⁶³ Przemysl (ma Lengyelországban)

⁶⁴ Franz Conrad von Hötendorf (1852–1925) Osztrák katonatiszt, császári és királyi tábornagy, (*k.u.k. Feldmarschall*), 1906–1917 között az Osztrák–Magyar Monarchia haderejének vezérkari főnöke.

⁶⁵ Pusztai G.: *Sztumátrától* i. m. 177–178.

⁶⁶ Ma Szlovákiában található, az Eperjesi járásban, Vyšný Komárnik néven. 1910-ben 194, 2001-ben már csak 85 lakosa volt.

⁶⁷ Radnai naplóját néhány helyen utólagos bejegyzésekkel, kommentárokkal látta el. Ezeket csilloggal jelölte és a lap alján vagy szélén jegyezte fel utólagos véleményét. A *-gal jelölést meghagytam, hogy megkülönböztessem saját számozott lábjegyzeteimtől.

*** Bizony ez így volt kezdetben (Radnai saját megjegyzése)

⁶⁸ Generalstab (német): vezérkar

⁶⁹ Fejes S.: *A Magyar Királyi* i. m. 97.

1915. december 3: „Egy pár pesszimiztikusan gondolkozó hazafi, mint pl. Hptm.⁷⁰ Tóth a 7-es honvéd tüzérektől hajtogatták ugyan, hogy „Pack ma camm,⁷¹ és gyerünk haza, hiába nem voltunk elkészülve a háborúra, ezt már úgyis elvesztettük.” De mi fiatalabbak még mindig reméltünk.”⁷²

Radnai zsidó hátterét gyakorlatilag teljesen megtagadja, és idomul a katonatiszti életformához, dzsentrí allúrijeivel illeszkedik be a tisztí karba. A háború alatt helytáll és bátorságával ki is tűnik a tiszték közül.

A frontszakaszok helyi lakosságára, főleg ha azok nem magyarok, inkább lenézően, ellenségesen tekint, legyenek azok galíciai zsidók vagy szláv nyelvű lakosság. Kivételt képeznek itt a „hadi szerelmek”.

A hadvezetéssel pedig, a kezdeti lelkesedés elmúltával, kifejezetten elégedetlen. Naplójában nyíltan bírálja a főtiszteket.

*

Radnai hadnagy ugyan 1916. március 30-a után nem írt semmilyen értékelhető bejegyzést a naplójába, de tudjuk, hogy 1916. augusztus 1-én tartalékos főhadnaggyá léptették elő, 1917-ben pedig a császári és királyi 8. tábori ágyús ezredhez helyezték át.⁷³ A háború után Budapesten magánhivatalnokként dolgozott. 1921. június 1-én itt kötött házasságot Greif Etelkával. A házassági anyakönyvi bejegyzés szerint mindketten izraelita vallásúak, de a feleség 1936. július 31-én, Radnai pedig egy évvel később, 1937. március 20-án kikeresztelkedett és a budapesti Szent Rókus római katolikus plébánián kapott keresztlevelet.⁷⁴ A házaspár gyermektelen maradt, de közösen nevelték Greif Etelka első házasságából született lányát, Majrovits Katalint.⁷⁵ Greif Etelka jómódú polgári családból szá-

⁷⁰ Hptm. = Hauptmann (német) – százados

⁷¹ Packma camm = Pack mal zusammen (német) – Pakolj össze!

⁷² Pusztai G.: *Szumátrától* i. m. 189.

⁷³ A 8. tábori ágyús ezred [Feldkanonenregiment Nr. 8.] parancsnoka Eduard Ritter von Ripper ezredes volt. Az adatokat a Budapesti Hadtörténeti Levéltár és Irattár igazgatójának, Dr. Bonhardt Attilának köszönöm.

⁷⁴ Budapest VII. kerületi házassági anyakönyv, folyószám: 794. Anyakönyvvezető: Bauer Richárd. Lásd: Budapesti Polgári Anyakönyvek <http://www.hatvany-online.net/MyProgs/crmbp/marriages.aspx> letöltés ideje: 2012. június 23.

⁷⁵ 1917. május 29-én kötött házasságot az akkor 24 éves Majrovits János József és a 20 esztendő Greif Etelka. Majrovits foglalkozását tekintve magánhivatalnok volt. Mindketten budapesti születésűek és izraelita vallásúak voltak. Majrovits az I. világháborúban súlyosan megsebesült (tüdőlövést kapott) és a háború után, feltehetően 1920-ban meghalt. Lányuk 1918. július 13-án született Budapesten. Iskoláit Budapesten végezte, a Konzervatóriumba járt, ahol operanékesként végzett, majd ének- és zenetanárként dolgozott. Dr. Deák Pállal kötött házasságot. Ebből a frigyből született Deák Katalin. Deák Pál a II. világháborúban elesett. Özvegye 1945. március 15-én kötött házasságot Lékay Walter, többszörösen kitüntetett vadászpilótával, akivel a hábo-

mazott. Apjának filcüzeme volt Budapesten, mely kalapokat gyártott, lakásuk a Rottenbiller utcában volt.⁷⁶ Radnaival kötött házassága után a kifejezetten jómódú környéknek számító Délibáb (az Andrássy úttal párhuzamos) utcába költöztek. Miután Székely László és felesége 1930-ban hazatért Szumátráról és Budapesten telepedett le, többször találkozott Radnaiékkal. Nem is laktak messze egymástól, mivel Székely és holland felesége Madelon Lulofs egy ideig az Andrássy úton béreltek lakást. Radnai szívbetegség következtében 1940. február 17-én, 47 éves korában halt meg Pestszentlőrincen.⁷⁷

rú utolsó évében dezertált és kalandos úton családjával együtt Hollandiába menekült. A menekülésben valószínűleg szerepet játszhatott Majrovits Katalin zsidó származása is. Beszélgetés Deák Katalinnal 2012. január 27-én Groningenben, illetve lásd: <http://www.hatvany-online.net/MyProgs/crmbp/marriages.aspx>

⁷⁶ Beszélgetés Deák Katalinnal 2012. június 22-én Harenben (Groningen).

⁷⁷ Radnai István 42/1940 folyószámú halotti anyakönyvi kivonata, melyet utólag, 1979. szeptember 10-én állítottak ki Budapesten.

SUSLIK ÁDÁM

AZ ÉSZAK-KELETI VÁRMEGYÉK GÖRÖG KATOLIKUS EGYHÁZA ÉS TÁBORI LELKÉSZETE AZ I. VILÁGHÁBORÚBAN

Az észak-keleti vármegyék,¹ köztük Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros 1910-es népszámlálási adatai szerint az itt élő rutén kisebbség (számuk 464 ezer fő) közel 98,1%-a a görög katolikus felekezethez tartozott. Wilhelm Winkler és Dr. Bodar Gaston² adatai alapján több mint 15 ezer rutént soroztak be az első világháború idején a Magyar Királyság területéről, amelyből ötezeröttszázan odavesztek. A katonai joghatóság szerint ezeket a személyeket, ha mód és lehetőség volt rá, saját katonai lelkészüknek kellett eltemetniük, mivel ha egy adott katonai körzet vallásfelekezeti összetétele elérte a 20%-ot, biztosítottak számukra lelkészeket. Személyüket az itt állomásozó ezredek iratanyagában és a háború folyamán vezetett halotti anyakönyvekben kell keresnünk. Az ezredek nemzetiségi összetételét vizsgálva a Hadtörténeti Levéltárban őrzött, Julier Ferenc hagyaték lett a kiindulópont.³ Ennek alapján a görög katolikus lelkészek zöme a munkácsi 11., kassai 9., szatmári 12. honvéd, valamint a munkácsi 65., ungvári 66. és a máramarosi 85. császári és királyi ezredekben szolgált.⁴ A munkácsi 11. honvéd házi gyalogezred 299. számú halotti anyakönyve alapján 1917-ig bezárólag mintegy 22 görög katolikus pap szolgált a háborúban ezen vármegyék területéről, s közülük kiemelkedett Pap István, Szkiba Teofán, Browko Mihály, Subki Károly, Folba János Marcus István és Pascu Silvius, akik a háború folyamán több hónapra keresztül az ezred lelkészei voltak és a nagyobb csaták idején is vezették az anyakönyveket. A többi töredék anyakönyvben szintén megtalálhatóak a görög katolikus lelkészek, szám szerint 13 fő. Adalékként azt is hozzátehetjük, hogy ők nem csak a fronton, de a hadi kórházakban és fogolytáborokban is végeztek te-

¹ A kutatás az MTA Domus ösztöndíja segítségével valósulhatott meg.

² Wilhelm Winkler: *Die Totenverluste*. Wien. 1919. Dr. Bodart Gaston: *Die Menschenverluste im Weltkrieg*. Wien. 1921.

³ Hadtörténeti Levéltár. Tanulmánygyűjtemény. 1755. Julier Ferenc: I. világháború. 132. d.

⁴ A Hadtörténeti Levéltárban a III. Fond VI. 36., azon belül pedig a 257., 280. K. u. K. Infanterieregiment Nr. 66., 85. Ungvár és Máramarossziget, valamint a VI. 36. 287., 328 cs. és kir. gy. e. (köztük 65.) töredék anyakönyvei és a M. kir. honvéd gyalogezredek (köztük 9.) töredék halotti anyakönyvei tartoznak ide.

metést. Az említett levéltárban őrzött további jegyzékekben (III. Fond VI. 34. császári és királyi katonai egyházi szervezetek, valamint VI. 36. helyőrségi, csapat- és tartalék-kórházak, szükségkórházak és VI. 36. 527. utódállamok csatolt területei illetőségűek) nem találni görög katolikus tábori lelkészi lajstromot, csakis az egyházi ünnepekre, húsvéti böjtre és karácsonyra vonatkozólag vannak szertartási rendeletek.

A háború előtti időszakban a honvédségnél nem volt hivatásos görög katolikus tábori lelkész alkalmazásban, bár a tartalékosok között találunk ehhez a felekezethez tartozókat. A Magyar Királyság területéről a császári és királyi gyalogezredeknek három főt biztosítottak a munkácsi, fogarasi és szamosi püspökségek, amelyből egy Munkácson, kettő pedig Erdélyben állomásozott. Sőt mivel a terület úgy honvédségileg, mint közös hadsereg tekintetében a kassai katonai kerülethez tartozott, Kassán még egy görög katolikus tábori főpap katonai rangban őrnagyként állomásozott.⁵ Az 1912-ben létrehozott Hajdúdorogi Görög Katolikus Püspökséget a munkácsi püspökség területének egy részéből alakították meg, amely a háború folyamán szintén küldött ki lelkészeket az adott ezredekhez (ezek a Görög Katolikus Püspöki Levéltár I-1-a-ban, azaz a Hajdúdorogi Püspöki Hivatal irataiban találhatóak meg.) A lelkészek papnövendék korukban szinte kivétel nélkül az Ungvári Görög Katolikus Líceumban tanultak. Az 1912-es katonai szabályzat szerint a papjelölteket és papnövendékeket még a póttartalék névsorából is kivették, de háború esetén alkalmazhatóak voltak. A papnövendékeket az iskolájuk területéhez tartozó katonai illetékes ezredekhez sorozták be. A püspöki levéltár adatai alapján 1915-ben elrendelték (Bjelik Imre tábori püspök), hogy kórházi vagy sebesültszállító vonatokon teljesítsenek betegápolói szolgálatot. Ez a Hajdúdorogi Püspökség esetében előbb 12 főt, majd leeredukálva 5 főt jelentet, mivel a közepesen tanuló diákokat a püspök nem javasolta katonai szolgálatra. Ezeket a személyeket kivétel nélkül Leibachba, majd Pozsonyba irányították. Már felszentelt papok esetében további 6 főt találni, akik tábori lelkészi szolgálatot töltöttek be Szabolcs és Szatmár vármegyékben.

A Magyar Királyság területét – a Monarchiához hasonlóan – hat katonai kerületre osztották. Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros vármegyék katonai joghatóság szerint a kassai III. honvédségi és a császári és királyi VI. kerülethez tartoztak, de ilyen felosztásra került sor egyházi téren is. A kerületek élén a tábori főpap állt, aki minden esetben katolikus volt. Fontos kiemelni, hogy a más felekezettű vallási vezetők kizárólag katonailag függtek a katolikus egyháztól. A háború előtt és alatt minden olyan személyt, aki a katonai pályát választott, felekezettől függetlenül a tábori lelkész megnevezés illette meg. A békebeli időszakban a császári és királyi gyalogezredek állománya állandó hely- és létszámváltozás-

⁵ Borovi József: *A magyar tábori lelkészet története*. Bp., 1992. vö. *Vallások és a katonai szolgálat*. Szerk. Gergely Jenő. Bp., 1989., valamint Varga A. József: *Katonák – lelkészek, tábori lelkészek*. Bp., 2010.

kon ment át. A helyi civil pap a gyülekezethez kapcsolódó feladatai mellett ezeket már nem tudta elvégezni, ezért rendszeresítettek egy állandó lelkészt a számukra. A honvédség egy helyben maradvá helyőrséggé működött a különböző településeken, így ezek feladata állandósult. A háború folyamán bevonult lelkészeket helyettesíteni kellett a hátszágban, e személyek helyettesítőinek a díjazását viszont már nem a honvédelmi minisztérium vagy a császári és királyi hadügyminisztérium biztosította, hanem a vallás és közoktatásügyi tárca, amely saját terhére mintegy 19 000 koronát különített el rendkívüli segélyezési célra.

Kik lehettek tagjai a tábori lelkészi intézménynek? Minden olyan személy, aki fizikailag, erkölcsileg és lojalitása alapján megfelelt a követelményeknek és az adott püspök közbenjárt az érdekében. Felszerelésük megegyezett a tábori hadsereg egyenruhájával, de nem viselhetek katonai rangjelzéseket és fegyvert. Érdekes momentum, hogy az első világháború időszakában közel 350 tábori lelkész katonai kitüntetést is kapott. Az ő „fegyverük” egy fészület és egy biblia volt.

Miután 1914. július 28-án kitört a háború, a tábori lelkészek és tartalékos segédlelkészek tömegesen vonultak be és irányították őket a különböző hadseregekhez, hadosztályokhoz és ezredekhez.⁶ A tábori lelkészeket a háború folyamán rendszeresen, illetve hosszabb rövidebb időszakonként cserélték, ezért ezeknek a pótlására névjegyzéki űrlapot készítettek, ahová a szolgálatra alkalmas és polgári foglalkozásukban is nélkülözhető személyeket jegyezték fel. 1914. augusztus 20-ig a mozgósítás befejeződött, s ettől kezdve azok a személyek, aki polgári, egyházi foglalkozásukban megmaradtak, egy ideig mentesültek a behívások alól. Közigazgatási szerepük ugyanakkor módosult, a mozgósítás és a katonai kiegészítés feladataival kiegészülve. A névjegyzékbe csak a tartalékos honvéd segédlelkészeket, valamint a honvédség póttartalékának a nyilvántartásában szereplő személyeket írták be.⁷

Milyen feladatokat láttak el?⁸ Elsősorban a katonák erkölcsre és engedelmességre való nevelése volt a fő cél. Háború idején a katonákat megpróbálták minél több vallási jellegű röpirattal ellátni, hogy gyakorolni tudják vallásukat távol a hazától, a front lövészárkaiban. Másodsorban ők végezték a katonák (főként tisztek) esketését, de ide sorolható a keresztelés és a katonák temetése,⁹ mely a háborús időszakban talán a legnagyobb kihívást jelentette a számukra. A háborús harci cselekmények miatt elhunyt katonák nagy részét nem a Monarchia terüle-

⁶ Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (továbbiakban: MREZSL): 2. e./70. 41726/9.

⁷ MREZSL. 2. e./70. 3863/Eln 2. 1915.

⁸ Hász István: *Katolikus tábori lelkészi szolgálat*. Bp., 1942.

⁹ Példának okáért 1914. szept. 12-én a debreceni hadikórházba 354 sebesült érkezett, ezért kérték a püspököt, hogy a nélkülözhető lelkészeket küldje át a katonák lelki gondozására. Ez a feladat egy helybéli görög katolikus papra, Papp Gyulára hárult, aki a magyar államvasutak rak-tárépületében elhelyezett görög katolikus katonákon próbált meg segíteni. GKPL 3185/1914.

tén, hanem a megszállt övezetben temették el, a járványok okozta veszély miatt rögtönzött sírokban.¹⁰ A sírokat nem vallásfelekezeti rendszerben állították fel, hanem ezredenként. Az itt lévő fejfák viszont utalhattak vallási hovatartozásra is, miközben a kereszt vagy vezetőnév szerinti nemzetiségi megkülönböztetésük már nem ennél nehezebb feladat.¹¹ A háború előtt a vallás és közoktatásügyi miniszter 1913. december 20-án kell rendelete értelmében az 1895. október 1. után született hadkötelesek összeírására már nem a felekezeti anyakönyvvezető lelkészek, hanem az állami anyakönyvvezetők végezték. 1914. január 1-től már egyáltalán nem kellett a véderőtörvényi utasítás I. részének 24. paragrafusához tartozó anyakönyvi mintát kiállítaniuk.¹² Az utóneveket, amelyek a magyar nyelv akkori nyelvtani rendszerében előfordultak, az anyakönyvekbe magyar nyelven kellett bejegyezni akkor is, ha a felekezeti születési anyakönyvbe esetleg idegen nyelven voltak bejegyezve.¹³

A kórházakban és a betegelosztóknál az adott orvos mellett egy táborigyelő is tevékenykedett. Ilyen katonai kórház az észak-keleti vármegyék területén Ungváron és Munkácson volt, de kisebb kórházak felállításra kerültek Beregszászon és Máramaroszigeten. Az itt elhunyt katonákat szintén csak a táborigyelő temethette el. A háború folyamán kiadott rendelkezések szerint ezekről a sírokról a hadtápnak kellett gondoskodni. A hadtápparancsnokság 320/28. rendelete alapján a végleges rendezésig nyilvántartásba kellett venni minden német, osztrák-magyar és orosz katonai sírt, temetőt. A hadtápparancsnokságok 500 darab kis vaslemez táblát kaptak, melyek formája különböző volt: a németé kocka, az osztrák-magyaré: kör, s az orosz síroké háromszög alakú. Ezeket a táblákat a keresztfa alatt kellett elhelyezni, ameddig a sírokat nyilvántartásba nem vették. A tiszt vagy tömegsíroknál fényképeket kellett készíteni és a jegyzékekhez csatolni. A sírok önkényes áthelyezése tiltott és büntetendő cselekmény volt. A katonai temetők kimutatásait három példányban készítették el: egyet a hadtápparancsnokságnak, egyet a község lelkészének, egyet pedig a kerületi hadtáppvezetésen keresztül a hadtápcsoport parancsnokának kellett beküldeni.¹⁴ A sírok készítéséhez a hadtápcsoportok (Etappentruppen) rendelkezésére álló legénysége is bevonható

¹⁰ Rendeleti Közlöny. Szabályrendeletek. 11. szám. 1916. március 4. 1916. január 1-től a holttestek kiadását és átszállítását kérvények útján lehetett véghezvinni. A katonagyének kérvényét az előjárói parancsnoksághoz, polgári személyeknek a tartózkodási helyükre nézve az illetékes közigazgatási hatóságokhoz kellett benyújtani.

¹¹ Az Osztrák–Magyar Monarchia haderejének nemzetiségi összetételének vizsgálatánál fontos forrásmunkák: Deák István: *Volt egyszer egy tisztikar*. Bp., 1993. és Hajdu Tibor: *Tisztikar és középosztály a dualizmus korában*. Bp., 1999.

¹² Görög Katolikus Püspöki Levéltár (továbbiakban: GKPL). I. Hajdúdorogi Püspöki Hivatal iratai 1837–2005. 1. a. egyház-igazgatási iratok (továbbiakban: 1 – 1 – a.) 75/1914.

¹³ MREZSL. 5/18. 61.

¹⁴ Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (Державного Архіву Закарпатської області, továbbiakban: KTÁL). Fond 721. opisz 1. odinicja zberihanja 1388. (továbbiakban: F., op., od. zb.)

volt. A tisztek sírjait kitüntetett figyelemmel kezelték, fejfájukon fel kellett tüntetni a nevet, rendfokozatot, csapattestet, a halálozás napját és helyét.¹⁵

1915-re a különböző vallásfelekezetű polgári személyektől és katonáktól számos panasz érkezett a vasárnapi szentmise, istentisztelet elmaradásáról, a szentségek ki nem osztásáról. Magyaromját községe az igazságszolgáltatási szerveknél 1914. szeptember 14-én feljelentést is tett a misék „elsikkasztása”, megrövidülése és elhanyagolása tárgyában.¹⁶ Ez ügyben Miklósy püspök az alábbi rendeletet adta ki a lelkészek számára: „...a parochiája területén elhelyezett katonák lelki gondozására különös figyelemmel legyen. Nevezetesen gondja legyen arra, hogy azok vásár- és ünnepnapokon szentmisét hallgassanak, ez alatt kellő tanításban részesüljenek s hazafias és dinasztikus érzelmeikben is folyton erősödjenek. Továbbá megfelelő időközökben, főleg a harctérre való távozásuk előtt, a szentségekhez járuljanak. Ha a körülmények meg nem engedik, ennél fogva részére külön végzendő a szükségeshez képest a szentmise- szolgálatra kérjen tőlem engedélyt.”¹⁷

Az 1915. június 17-én kelt 1876. számú rendeletre vonatkozólag több plébánia is jelentést tett arról, hogy a területén állomásozó görög katolikus katonák körében megtörtént a megfelelő lelkigondozás. A budapesti plébánia területén – ahol három görög tábori lelkész tevékenykedett ebben az időszakban – galíciai,¹⁸ valamint máramaroszigeti rutén ajkú katonák tartózkodtak, akik számára saját nyelvükön végeztek istentiszteleteket, tartottak szentbeszédeket. Azokon a kórházi helyeken, ahol kápolna is volt, a szentségekkel is ellátták a hívőket. Az egyedüli gondot az jelentette a lelkészek számára, hogy a nagy számban magyarul nem beszélő, román ajkú katonák ellátását nem tudták megoldani, mivel a szükséges gyónást a katonák tolmács segítségével sem voltak hajlandók elvégezni.¹⁹ Ennek ellenére a papok igyekeztek megfelelni a kérelemnek, sok esetben a polgári lakosság istentiszteleteinek a rovására. A kórházak, helyőrségek vagy fogházak katonáinak való misézés miatt az egyszeri vásár- és ünnepnapok szertartásai nem bizonyultak elegendőnek. A görög katolikus egyház ezeken a napokon további egy szertartást rendelt el, amiért a lelkészek külön fizetséget nem

¹⁵ A veszteségkimutatások nehézségeiről bővebben l. Suslik Ádám: Az Osztrák–Magyar Monarchia rutén katonasága az első világháború időszakában (statisztikai elemzés). In: *Változó Világ – Változó Közösségek a Kárpát-medencében. Határhelyzetek VI.* Szerk. Fedinec Csilla és Sztók Szilvia. Bp., 2014. 40–61.

¹⁶ KTÁL. F. 151, op. 25, od. zb. 2219. 1.

¹⁷ GKPL. I – 1 – a. 1876/1915.

¹⁸ Szócska János nagykarolyi és Fencsik Győző sárospataki görög katolikus lelkészek is a más nyelvű, de görög katolikus vallású katonák lelki gondozásáról számolnak be, akik többnyire galíciai lengyelek. Számuk a két településen elérte a 160 főt. GKPL. I – 1 – a. 83/1915., 1988/1915.

¹⁹ GKPL. I – 1 – a. 1859/1915.

kérhettek.²⁰ Utóbbi egyébként fontos bevételi forrást jelenthetett volna a háborús időszakban, mert az infláció hatására az évi 800 korona lelkészi juttatás a különböző segélyek elmaradása vagy beszüntetése miatt kevésnek bizonyult. Több lelkész panaszlevelet küldött a püspöksége címére, hogy a katonaság miatt megnövekedett feladatokat nem kellőképpen honorálják, ezért a lelkészeket neveznék ki, hiszen a katonai lelkészek úgy békében, mint háborúban rendes fizetést kapnak.²¹

A háború kezdetétől fogva a görög katolikus papnövendékek, akiknek szemináriuma Ungváron volt, Papp Antal munkácsi püspök jóváhagyásával betegápolói feladatra lettek kihelyezve, még hozzá a sebesültszállító vonatokra vagy a katonai kórházakba. A tanulmányi időszak viszont tovább folyt, így a vizsgák készletetése, esetleg elhalasztása az egyik legfontosabb napirendi ponttá vált.²² A bevonult betegápolók körében az a hír terjedt el, hogy velük szemben az 1913-as skizma pereknek köszönhetően bizalmatlanság figyelhető meg, ezért a Monarchia, valamint a Magyar Királyság belső területeire küldik őket, igencsak mostoha körülmények közé.²³ Az ügyben a munkácsi és hajdúdorogi püspökségek is nyomozást indítottak.²⁴ Papp Antal 1915. május 26-án a 2031. számú átirattal fordult Bjelik Imre tábori püspökhöz, akit arra kért, hogy a nyomozást mihamarabb hajtsa végre, s a görög katolikus papnövendékeket védje meg a további atrocitásoktól. A háború kezdeti szakaszában is megfigyelhető a kormány és a hadsereg részéről egyfajta óvatosság.²⁵ Annak ellenére, hogy trónörökös pár halála

²⁰ GKPL. I – 1 – a. 1946/1915.

²¹ GKPL. I – 1 – a. 2003/1915.

²² 1914/15-ös tanév második félévének kezdetén, azaz 1915. jan. 23-án a szeminárium hallgatóinak száma 20 fő, ebből 10 I., 5 II., 3 III. és 2 IV. évfolyamos hallgató volt. A tanulók névsora: Bába Miklós, Bihon Miklós, Bodnár Adalbert, Macavein Mihály, Mihálka Sándor, Mitró János, Ruttkay Sándor, Sereghy János, Szklár Jenő, Sztankaninecz Endre, Kovács István, Leiner Mihály, Maczkó József, Máthé János, Nizsalovszky Oreszt, Kozma János, Mosolygó Sándor, Vojtovics Kálmán, Drohobeczky Gyula, Neviczky Gyula. GKPL. I – 1 – a. 106/1915.

²³ A papok és papnövendékek mellett a rutén ajkú lakosságra is gyanakvással tekintettek, amelyek alapját az jelentette, hogy az orosz cári csapatok által elfoglalt községekben a polgári személyek nagy része együttműködött a megszállókkal. Ugyanakkor nem tekintették ezeket hűtlenségnek vagy hazaárulásnak, csakis anyagi helyzetükre vezették vissza a történeteket. Ennek ellenére 1915. december végétől, a hadügyminiszter intézkedése folytán Kőrösmező, Nagybocskó és Talaborfalva ruténjei csakis a Szerbia ellen küzdő 85. császári és királyi gyalogezred III. zászlóaljába voltak besorozhatóak. KTÁL. F. 4, op. 1, od. zb. 676., valamint *Mátyás Sándor: 85-ik gyalogezred története 1914–1918.* Bp., 1941. 762.

²⁴ GKPL. I – 1 – a. 1783/1915.

²⁵ Az Osztrák-Magyar hadsereg az orosz vagy más néven északi fronton a cseh és rutén alakulatokat kellő óvatossággal alkalmazta, félve attól, hogy azok esetleg tömegesen állnának át az orosz fél oldalára. A kárpáti harcokban viszont vitézségükkel tűntek ki a helyi rutének. A Hoffmann hadtest csapatai között harcoltak az őszi betörésénél, valamint a bolechowi, halicsi összecsapásokban. A Kárpátokban a 704 magaslati pontnál pl. Horoszóvka-Opaka vonalában helyezték el a szicslövészeket, akik a 102. népfőlkelő dandár maradványaival Benke ezredes

után, 1914. június 30-án Ilosván a borzsovai egyházkerület lelkészei – az észak-keleti vármegyék egyházai közül először – őszinte részvétüket fejezték ki a császárnak intézet feliratban a trónörökös halála miatt, akire egyházaik igaz híveként és támogatójaként tekintettek.²⁶ Ezen szomorú esemény alkalmából július 4-én az ungvári székesegyházban ünnepi gyászmisét tartottak.²⁷ A megnyilatkozás nem érte el a kívánt célt. 1914. augusztus 25-én már elrendelték, hogy a papi és kántortanítói gyűléseken felvett jegyzőkönyvekben tüntessék fel a távol maradtak pontos nevét, s hogy tudják-e ezt a későbbiekben elfogadható indokkal igazolni. Továbbá elfogadják, hogy a kántortanítói állás betöltésénél ne a választási rendszer, hanem a kinevezés legyen érvényben. Az államsegélyt, annak megérkezéséig az egyházi pénztárból kellett megelőlegezni, ezért kérvényezték ennek elvetését, mivel a különböző egyházak nem rendelkeznek mindig a szükséges készpénzzel.²⁸

Az egyház hűségének és teljes odaadásának jeles bizonyítéka az az eseménysorozat, amely 1915 tavaszán játszódott le a cirill betűk latinra való átírás kapcsán. A munkácsi egyházmegye ruténságának körében tárgyalásokat folytattak ez ügyben,²⁹ a felvidéki görög szertartású katolikus lakosság vallási és politikai védelme érdekében pedig akciót indított. A felmerülő kérdések a következők voltak: görög katolikusok ó-szláv szerkönyvek hazai kiadása, a görög katolikus papnövendékek nevelése, valamint a naptár egyesítése. Az értekezlet 1915. március 19-én kezdődött a munkácsi, eperjesi és hajdúdorogi püspökök és Csernoch János hercegrímás részvételével.³⁰ Kezdetben Papp Antal munkácsi püspök ellezte a tervezetet, arra hivatkozva, hogy egyházmegyéje területén túlsúlyban lévő rutén lakosság körében engedtlenséget válthat ki, így a tárgyalások egészen 1916-ig elhúzódtak. Csernoch János erélyes közbenjárása folytán végül is sikerült keresztülvinni a módosításokat. Előbb 1916. május 4-i határozatban fogadták el az egyházi ünnepek Julianus naptárról való áttérését a Gergely naptárra.³¹ Később pedig Papp Antal munkácsi, Novák István eperjesi és Miklósy István hajdú-

csoporthába tartoztak. Elsősorban felderítő és hírszerző szolgálatot teljesítettek. Ismertető jelük a sárga-kék kokárda volt, amelyet a sapkán viseltek, sőt egységeikben még nők is harcoltak. József főherceg: *A világháború amilyenek én láttam*. I–VII. Bp., 1926–1934. I. 174., valamint Molnár Ferenc: *Egy haditudósító emlékei*. I–II. Bp., 1916. II. 106.

²⁶ KTÁL. F. 151, op. 25, od. zb. 2228. 2.

²⁷ Uo. 8.

²⁸ KTÁL. F. 151, op. 25, od. zb. 2212. 6916.

²⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL). Miniszterelnökségi iratok K 26. 1034. cs. 1915 XII. res. 450. sz. 7.

³⁰ MNL OL. K 26. 1034. cs. 1915 XII. res. 450. sz. 15.

³¹ KTÁL. F. 151, op. 25, od. zb. 2474. 4–10.

dorogi püspököket a cirill betűk a népiskolai tananyagban való átírásáért a magyar kormány legfelső elismerésben részesítette 1916. szeptember 1-én.³²

Az egyházmegyék növendékeinek és alkalmazottainak védelme mellett súlyos gondot okozott az iskolák fenntartása és működtetése. A tanítók bevonulása és az egyházi intézmények hadsereg általi lefoglalása jelentett súlyosbodó problémát. A 7174/1915. jelentés szerint a hadbavonult egyházi tanítók miatt sok iskolában a tanítás szünetelt, ezért azok helyettesítését csak úgy tudták megoldani, ha főiskolai növendékekkel vagy okleveles óvónőkkel pótolták a hiányt.³³ Az új tanítóknál és tanítójelölteknél 1915. április 19-től pedig bevezették a magyar honosság követelményét, amelyet a felvétel alkalmával, vagy az első évfolyamon kellett ellenőrizni. Amennyiben az adott személy nem tudta igazolni honosságát, befejező képesítő vizsgát nem tehetett.³⁴

A vallás és közoktatásügyi miniszter 22 156-os rendeletében a háborúban el- esett, megsebesült vagy eltűnt egyházi iskolai tanítókról nyilvántartást állított fel, s ide sorolták a hadifoglyul esetteket is, melyről az iskolaszékeket körlevelekben értesítették. Az adott kimutatás 15 rubrikát tartalmazott, többek között név, születési dátum, a bevonulás ideje mellett azt is feltüntették, hogy önként vagy behívás útján került az illető a frontra.³⁵ Miklósy István az espereseknek küldött december 2-i levelében kérte annak összeírását, hogy a kerületükben tevékenykedő papság és azok hívei a háború eddigi időtartama alatt milyen tevékenységeket fejtettek ki, milyen áldozatokat hoztak a hadi célokkal kapcsolatos jótékony intézmények érdekében.³⁶ A jelentések elkészítéséhez kérdőíveket készítettek, amelyek kitértek arra a kérdésre is, hogy az adott kerületből kik teljesítenek tábori lelkeszi szolgálatot a fronton, kik a sebesültszállító vonatokon illetve a helyőrségi kórházakban és egyéb intézményekben? Továbbá az iránt érdeklődte, hogy az egyházi tanítót bevonulása esetén tudják-e őt helyettesíteni, vettek-e fel hadikölcsonöket a községek, s voltak-e gyűjtések vagy adományok, ahová főleg a természetbeni adományokat jegyezték.

Az észak-keleti vármegyék görög katolikus egyházának kapcsolata a katonai szervekkel az 1914. szeptember 24-i orosz betörést követően szorosabbá vált. A háborús veszély és fenyegetettség állandó készenlétet eredményezett a hadműveleti területen. Egyes esetekben előfordult, hogy a kisebb állomásparancsnokságok rendeleteket adtak ki az ott tartózkodó polgári hatóságoknak területük elhagyására. A 7450-ös miniszterelnöki rendelet szerint a katonai állomásparancs-

³² Iványi Emma: *Magyar Minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháborúból 1914–1918.* Bp., 1960. 232.

³³ KTÁL. F. 151, op. 25, od. zb. 2474. 1.

³⁴ KTÁL. F. 151, op. 25, od. zb. 2461. 1.

³⁵ KTÁL. F. 151, op. 25, od. zb. 2467. 1.

³⁶ GKPL. I – 1 – a. 4139/1914.

nokságok feladata értesíteni a polgári lakosságot a fenyegető veszélyről, az ellenség közeledtéről, valamint arról a körülményről, hogy az illető katonaság ideje korán eltávozik. A polgári hatóságok így saját belátásuk szerint dönthettek az adott miniszteri rendelet alapján.³⁷

„Az ilyen, kötelességről való megfélemlítésről szóló eljárás azt eredményezi, hogy azt a bizalmat, amelyet a lakosság méltán helyez, aláássa, sőt a lakosság körében nyugtalanságot és kiszámíthatatlan következményekkel járó pánikot is előidézhet. Ennek meglátása céljából tehát elrendelem, hogy az ellenség által fenyegetett vidékeken az említett parancsnokoknak és csapatoknak mindaddig, amíg a magasabb helyről a kiűritésre parancsot nem kapnak, a helyükön maradniuk és szükség esetén az ellenséggel szembeállniuk kell.”

A civilek, köztük az egyházak esetleges evakuálásáról a munkácsi állomásparancsnokságnak kellett volna gondoskodni, viszont ehhez kellő katonai alakulatok nem álltak rendelkezésre. Az erre a feladatra beosztott népfőlkelő csapatok a Kárpátok védelmét látták el, ilyen esetekben tehát a kirendelt egységeknek először csakis a saját javainak a mentésére volt meg a kellő kapacitása: „Szükség esetén a katonai javak elszállítását minden feltűnés elkerülésével elő kell készíteni, de ez csak a fegyverzetre, lőszerre, ruházatra, felszerelésre, lovakra, járművekre és titkos ügyiratokra szorítkozik. 1914. november 18. – Sándor János belügyminiszter”³⁸

A betörések következtében az adott vármegyék északi járásaiból elmenekült görög katolikus lelkészek Szabolcs és Szatmár vármegyék területén nyertek elhelyezést, de a közben egyre növekvő infláció arra kényszerítette őket, hogy családtagjaikkal együtt visszatérjenek a feldúlt területekre. Sokan kénytelenek voltak tábori lelkészi, vagy betegápolói szolgálatra jelentkezni, amelynek fizetsége napi étkezés és szállás mellett 4 korona volt. Áthelyezés esetén viszont a fuvardíj önköltségét és a szállást egyedül kellett előteremteniük.

1915 áprilisára a Magyar Királyság hágóiról az orosz cári csapatok meghátráltak, melynek következtében – a féleven át tartó nélkülözések után – megindulhatott a romeltakarítás és a lakosság kárpótlása. A görög katolikus papok helyzete is javulni látszott, s az egyház hadikölcsönt vett fel papjai megsegítésére. 1916-tól az önkéntes papok száma csökkent, majd teljesen megszűnt, ezután legtöbb esetben már csak kántortanítók és segédlelkészek teljesítettek tábori szolgálatot.

A kutatások alapján a görög katolikus egyház helyzete az észak-keleti vármegyék többi egyházaival képest kedvezőtlenebbül alakult, köszönhetően az 1913-as skizma pereknek és az 1914 szeptembere és 1915 februárja között lezajlott orosz betöréseknek. A terület marginális elhelyezkedése, a lakosság nagy fokú

³⁷ KTÁL. F. 4, op. 1, od. zb. 676. 2.

³⁸ KTÁL. F. 151, op. 25, od. zb. 698. 9.

szegénysége és a háborús rombolás nehéz helyzetbe sodorta a papságot, életkörülményeiket 1916-ig a stóla és párbér beszédének tiltása is súlyosbította. A nehézségek dacára a lelkestség a legtöbb esetben bizonyította a Monarchia és a Magyar Királyság iránti hűségét, annak ellenére, hogy papjaikat meghurcolták, „muszka” barátoknak titulálták, miközben a katonák lelki gondozásával fontos feladatot láttak el. Összességében elmondható, hogy a görög katolikus egyház is, a többi felekezettel együtt elviselhetőbbé tette a háború borzalmait a civil lakosság és a fronton lévő katonák körében.

Emlékezés és emlékezet

BEZSENYI TAMÁS

„AZOK IS NYÍRTÁK A TANYASIAKAT”
PIPÁS PISTA ALFÖLDI GYILKOSSÁGSOROZATÁNAK
EMLÉKEZETE AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ÁRNYÉKÁBAN

„Az 1920-as évek elején egyre több feketekendős, gyászoló asszonyt lehetett látni a szegedi tanyák között. Nagyon sok gazda akasztotta fel magát.”¹ Ezekkel a mondatokkal kezdődik az 1960-as évek elején egy alföldi napilapban, a Délmagyarország szerdai számában egy régi bűnügy felidézése. Az öngyilkosságok mögött megbúvó emberölésekre csak majd tíz évvel később jöttek rá a hatóságok, amit az újságíró a Horthy-korszak rendőrségének azon sajátosságából vezetett le, hogy a politikai osztály akkoriban sokkal aktívabb volt, mint a bűnügyi részleg. A cikk lakonikus egyszerűséggel jegyezte meg, hogy a gyilkosok vezetője egy nő volt, aki „természetellenes hajlamúként”² férfiként élt, annak megfélemlően öltözött és pipázott.

Pipás Pista nevéhez köthető gyilkosságsorozat az 1932-től, az ügy napvilágra kerülésétől újra és újra felfedezett szenzációnak számított. A Horthy korszakbeli elítélését követő mély hallgatás először a szocialista korszakban szakadt meg, amikor a korábbi polgári, autokratikus berendezkedés diktatórikus és embertelen mivoltának bemutatására lehetett felhasználni a történetet. A fent idézett cikk szerint Pipás azért akasztotta fel a férjeket, mivel „csinálták ezt a különítményesek a tanyákon, mög Dunántúlon, még se volt baj.”³ A korszak egyik neves újságírója, Szabó László novellisztikus tényfeltárónak szánt beszámolójában részletesen kidolgozza azt a Pipás Pista képet, amit a szocialista igazságszolgáltatás felsőbbségének megindokolásához használható volt a korszak bűnügyi irodalmában. Pipás cselekményét abnormálisnak állította be, aminek érthetlensége abból következik, hogy a falusi nyomor önmagában zárt racionalitása lehetetlenné tette a fejlődést parasztok számára. A fent is idézett újságcikk interpretációjában Pipás azért ölt, amiért a fehérterrornak nevezett eseménysorban Prónay Pál, Héjjas Iván és katonatársai akasztották ellenségeiket. Mondván „azok is nyírták a tanyasiakat.”⁴ A rendszerváltás után a tanyasi emberek leölése újfajta racionalitással

¹ J. I.: Régi bűnügyek egy újságíró noteszéből. = *Délmagyarország*, 1960. június 15. 4.

² Uo.

³ Uo.

⁴ Uo.

töltődik fel, mivel a korábbi korszak igazságszolgáltatásának normativitása diszkreditálódik. Ehelyett a szocialista korszakhoz kapcsolódó urbanizáció és modernizáció előtti, a magyar nép rurális gyökereit igazoló eszménykép elérhetővé tételéhez, annak közelebb hozásához szolgál jó alapanyagul a bűncselekménysorozat. Pozsgai Zsolt drámaíró, a Szegedi Nemzeti Színházban bemutatott szín-darabja a falusi elnéptelenedés és elnyomorodás ellen sajátos, gyilkos módszerekkel dolgozó Pipás képét állította a közönség elé.

Az elsődleges források, a periratok rendkívül szűkszavúak az elkövető szexuális beállítottsága, identitása kérdésében. A Pipást bemutatni szándékozó szövegek eltérő emlékezeti és felejtési mechanizmusokat rejtenek magunkban, illetve gyakorolnak hatást egymásra. Ezen szövegek alapján lehet a leginkább a gyilkosságok emlékezetét megragadni, valamint ezen keresztül a bűn és társadalmi realitás kapcsolatának történeti kapcsolatát feltérképezni.

Először Pipás ügyét tágabb történeti kontextusba helyezve értelmezem, hogy rátérhessek személyének szimbolikus jelentésrétegeire. Ezek háttérül szolgálnak annak a mikrokozmosznak a bemutatására, ahol a bűnügy megtörtént. A bírósági anyagokat, és más kutatási, illetve irodalmi feldolgozásokat nem különböztetem meg, mivel a történeti valóság részeként tekintek rá mindegyik típusú forrásra. A realitást és reprezentációt értelmetlen a társadalomtörténeti kutatásokban megkülönböztetni, de ebben az esetben különösen, mivel a valóságot meghatározta a Pipásról alkotott társadalmi reprezentáció. Pierre Bourdieu *Az identitás és reprezentáció* című tanulmányában szögezi le, hogy társadalomtudományos megértés céljából sokkal hasznosabb, ha a valóságba beleértjük „a valóság társadalmi reprezentációját, pontosabban ezen reprezentációk harcát.”⁵ Ezek az értelmezések, emlékezések minőségüket tekintve nem pusztán mentálisak, hanem társadalmi megnyilvánulások. Ezek magyarázóerővel bírnak azokkal a mentális képekkel kapcsolatban, amelyek befolyásolják az adott történeti téma, büntető ügy valóságos képviselőjét, amelynek renszerint az „a feladata, hogy a reprezentációkat olyan megnyilvánulásokként szervezzék, amelyek képesek megváltoztatni a mentális reprezentációkat.”⁶ Ezért válik fontossá, hogy az alább elemzett források alapján a valóság megértéséhez miként használják fel a fikció eszközeit az igazságszolgáltatás, az újságíró, a filmrendező vagy a drámaíró annak érdekében, hogy Pipás társadalmi nemét és gyilkosságait érthetővé tegye.

A vizsgálathoz kézenfekvően adódik a diszkurzív szemlélet felhasználása. A Szabó Márton által felvázolt kritikai társadalomszemlélet legtöbb szempontja haszonnal bírhatnak, mint az, hogy minden objektív valóságelem jelentéssel bír, és az ezek közötti reláció annak a realitásnak a része, amelynek az előbb említett

⁵ Bourdieu, Pierre: *Az identitás és reprezentáció. A régió fogalmának kritikai értelmezéséhez.* = *Szociológiai Figyelő*, 1985. 1. szám 11.

⁶ Uo.

megismerhető tárgyak is a részei. A Pipás ügy esetében vizsgálandó tanyavilági mikrokozmosz egyben beszédközösség is, mivel az ott élők által képviselt értékek orális kifejtése reális tétet rejt magában. Az emlékezők szövege az igazságkereső kutatók és újságírók interpretációjában performatív erővel, valóságteremtő kötőerővel ruházódik fel, éppen azért, bár sokszor öntudatlanul, hogy a megismerés vagy még inkább a nyomozás lehetővé váljon.⁷

Módszertani szempontból a diszkurzív elemzéseknél fontos különbséget tenni a jelentés és a jelentőség között. Más szóval a szövegközpontú megközelítés differenciál a szavak özönlése közepette a kulcsszempontú szimbólumok vagy alapszavak alapján. A különböző közösségek aktorai egyszerre jelentéstermelő és felfejtő tevékenységet végeznek, amelynek ideális esetben demokratikussága a hozzáférhetőség általánosságában rejlik. A Pipás esetében a tagadás, az emlékezet kiesések révén keletkező hiányzó részek körül lévő metaforikusan értve perforációhoz hasonló sérüléseket lehet felfedezni az emlékezet önlegitimizáló, látszólag koherens részeiben, amelyek így lehetővé teszik a bűn és a tagadás emlékezetének analizálását. Illetve a szövegközpontú vizsgálat használatánál a megértés alapfeltétele a részvétel, amelyet jelen esetben saját kutatómunkámmal is támogattam.⁸ Az empirikus kutatás ellenére a kutatási kérdéseim elsősorban a szövegvalóságon belüli részekre vonatkoznak. Azt kívánom megérteni, hogy az emlékezők miként értenek egyet vagy válnak vitapartnerre. Mennyiben sűrítik metaforikus jelentéstartományokkal saját szövegüket, és ez mit árul el az ő beszédszerepeikről.⁹

PIPÁS NŐKÉNT FÉRFISZIMBÓLUM

Mary Douglas a *Natural Symbols*-ban azt fogalmazta meg, hogy a nők szociális hálózatai sokkal kevésbé strukturáltak a férfiakéval szemben. Mivel a nyilvános térben ritkább a megjelenésük, illetve a közügyek befolyásolására szolgáló intézményekben kisebb szerepeket töltenek be, ezért személyközi viszonyaik lazább szerkezetűek, az informalitás sokkal jellemzőbb.¹⁰ Douglas érvelése szerint a nők közötti konfliktusok, veszekedések csupán visszaverődései annak, ami a férfiak hasonló cselekedetei közben történik. Ez a visszhangszerűség olyan természetes szimbóluma a női kapcsolatoknak, amely Douglas egész könyvében végigvonuló érvelése szerint egyáltalán nem magától értetődő, nem természetes, hanem társadalmilag determinált. A természetes szimbólumok önmagukban tár-

⁷ Szabó Márton: A diszkurzív szemlélet, módszer és kutatás. In: Szabó Márton (szerk.): *Kötőjelek. Írások tudományról, politikáról, közéletéről*. Bp., 2014. 137–139.

⁸ Uo. 139–142.

⁹ Uo. 144–145.

¹⁰ Douglas, Mary: *Natural Symbols. Explorations in Cosmology*. London, 1996. 92.

sadalmi konstrukciók, a látszólag egyértelmű fogalmak kifordíthatósága miatt a nők ezen visszhangszerű szociális létén csak úgy lehet változtatni Douglas szerint, ha összezavarják a férfinép férfiasságához kötődő szimbólumait. Mivel a nők közötti viszonyok csak annyiban lehetnek erősek, amennyire a férfiak közötti kapcsolatoknak ereje van, ezért a nők számára természetesnek vett visszhangszerűségből nem lehet teljes mértékben kilépni. A kudarcok a nőket sokkal inkább visszavonhatatlanul háttérbe szorítják, mint a komplex hálózatok részeként a társadalom centrális szerkezetét uraló férfiakat. Douglas szerint éppen ezért a nők fogékonyabbak a vallási mozgalmakra, mert az általuk ismert erős társadalmi kötőerők, mint tapasztalatok alapvetően a vallás által felmutatott értékek részei. A hátrányos helyzetüket csoportosan elfogadó nők emiatt perifériális helyzetbe kerülnek, így saját autonómításuk megteremtése érdekében hozott döntésnek is minősülhet, ha „bozontosabb, még bizarrabb kinézettel” reprezentálódnak, „amivel még inkább készen mutatkozik az ellenőrzés elutasítására”.¹¹

Az igénytelenségre, az elvárt külsőségek egyértelmű megtagadására épülő ellenállás, vagy egyszerűen önkifejezési gesztus douglasi értelemben természetes sajátja volt Pipás Pistának is. Magának Pipásnak a megjelenése önmagában alkalmas volt arra, hogy összezavarja a férfiak önmagukról vallott és láttatni kívánt maszkulin értékeit.

Pipás ehhez a kívülálláshoz éppen azokat a maszkulin jegyeket veszi fel, amelyek segítségével mások felett zsarnokoskodni lehet. Az ő kívülállóságát éppen az adja, hogy a védtelen, periférián élő csavargó státuszában olyan személyiségjegyeket, a maszkulinitáshoz kapcsolódó tulajdonságokat használ, amelyek a strukturált, erős kötőerővel rendelkező férfitársadalom tagjai számára adóttak. Kívülállásával a meghatározó jelentőségű férfitársadalom mindennapjait borítja fel, mivel relativizálja, tanulhatóvá teszi azokat a maszkulin jegyeket, amelyeket addig születésileg adóttak tekintetett a helyi társadalom.

Pipás a saját Szeged környéki szórványtanyai világában olyan mérvű tényleges és társadalmi távolsággal rendelkezik, amely kétségessé teszi, hogy őt mint versengő individuumot a társadalmi nyomásnak való teljes engedelmesség alapján értelmezzük. A heteronormatív elvárásoknak Pipás a teljes megfelelést képviseli, amennyiben a heteroszexuális férfi értékrend számos attribútumát magának vindikálja a bírósági dokumentumok¹² és a legendák¹³ értelmezése szerint is. Mindazonáltal saját kívülállóságával, egyéni önbíráskodó viselkedésével egyéni szerepet tölt be a saját közegében. „Az mindenképpen állítható, hogy öngyilkosságnak beállított gyilkosságai révén, amiket férfiaktól álló bandája élén hajtott végre általában az áldozat családjának beleegyezésével, olyan unikális szerep-

¹¹ Uo. 93.

¹² CSML VII. 2. b. B5336/1932. Pipás Pista/Rieger Pálné elmeorvosi jelentése.

¹³ Szabó László: Pipás Pista In. Uő: *Bűnügyi múzeum*. Bp., 1968.

körben tetszeleghetett, amely azóta is a helyi emlékezet része. Azok a fenyegetések, amelyekkel az asszonyok óva intették urukat attól, hogy bántsák őket, mind Pipás emlegetésével kapták meg reális veszélyt jelentő súlyukat. Ez utóbbi szempontok miatt a heteronormatív közeg normarendszerét úgy értelmezte magára Pipás, hogy közben az ezek alapján képviselt értékek és szokások célracionálisát saját létével, de még inkább hírhedtté vált tetteivel meg is kérdőjelezte.

Marcel Mauss különböző viselkedések, speciális mozgások társadalmi meghatározottságát, illetve időbeli változását elemezte. Mauss szubjektív bevezetőjéből kiderül, hogy az *Encyclopædia Britannica* 1902-as kiadásában szereplő „úszás” szócikk keltette fel az érdeklődését, amelyből rájött, hogy az úszás egyáltalán nem egy természetes mozgásfolyamat, hanem nagyon is az adott kor szokásainak, tanulási rendszerének leképződése.¹⁴ Mauss elsődleges szempontnak a szexuális megkülönböztetést jelöli ki, külön kiemelve, hogy nem a munkamegosztás szexuális vonatkozásairól kíván értekezni, hanem ennél sokkal fundamentálisabb kérdésekről.¹⁵

Pipásnak a legendák szerinti hatalmát egyrészt nyilván a biológiailag determinált ereje adhatta, másfelől feltehetően azok a maskulin cselekvési módok, amelyeket tipikusan férfiak végeztek. A Rieger-családhoz kötődő helyi ember elmondásában „szokatlan volt, hogy a bakon ült és ő hajtotta a lovakat, mint egy kocsis”¹⁶

Egyes biológiai aspektusok Mary Douglas értelmezése szerint jelenthetnek hatalmat vagy veszélyt is a különböző kultúrák képviselőire.¹⁷ A test határfelületein található izzadság, hajzat, nyál vagy köröm kontingens értelemben jelölheti egyes emberek sebezhető pontjait, valamint a hatalmát reprezentáló szimbólumait. Pipás esetében több mint kontingensek ezek a – Douglas terminológiáját követve – testi margók. Az általa gyakran viselt kalap alá tűrt haj magától értetődő módon veszélyeztette nyilvános tereken a férfiként való elfogadottságát, a könnyek vagy a vizelet, hasonló módon kétségbe vonhatták maskulin megjelenését. Az előbbi a fájdalom explicit megnyilatkozásaként negligálhatja a fizikai erő jelentőségét, az utóbbi viszont egy kényesebb problémára vonatkozik. Pipás társadalmi nemét tekintve egyértelműen férfiként identifikálja magát, azonban biológiai nemének meghatározottsága miatt a kocsmákban vagy más helyeken a megfelelő, helyénvalónak tekintett viselkedést nem tudta reprodukálni, tehát a férfinadrágban folyamatosan azt kell imitálnia, mintha székelnie kellene.

¹⁴ Mauss, Marcel: *Techniques of the body*. = *Economy and Society*, 1973. 1. sz. 70–88.

¹⁵ Uo. 76.

¹⁶ Ember Judit: Pipás Pista – Filmnovella, 1980. In: *Zalán Vince* (szerk.): *Ember-lépték. Ember Judit portréja*. Bp., 2004. 151.

¹⁷ Douglas, Mary: *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. London, 1966. 115–125.

A különböző testi margók hatalmi tulajdonságokként is megmutatkozhatnak Douglas értelmezése szerint, attól függően, hogy az adott helyzetben a test milyen szerepet vagy szempontot tükröz vissza, vagy még inkább miként értelmezhető a tükröződés. A *Purity and Danger*-ben példákat hoz olyan társadalmakra, ahol a vér vagy éppen a körmök hangsúlyos jelenléte hatalmat szimbolizál.¹⁸ Pipás esetében viszont inkább egyfajta inverz test margókról lehet szó. Az alföldi parasztvilágban a hosszú haj egyértelműen nem volt a férfiasság jele, azonban a kalap a maskulin szerepfelfogás egyik elengedhetetlen kellékének számított. Ebből következően, ha egy hosszú hajú nő kalappal tünteti el feminin mivoltára utaló hajzatát egy a férfitársadalom jelképének tekintett fejfedővel, akkor ezt egyfajta inverz testi margóként lehet definiálni. Ebben az esetben ez azt jelenti, hogy az inverz megfordítja a kijelölést, vagyis a megjelölt dolgok nem lesznek jelöltek, hanem az addig nem jelölt részekkel, ruhával vagy akár kalappal válnak kijelöltté.

Pipás a speciális testi margói révén folyamatos bizonytalanságban tarthatta saját környezetét azzal kapcsolatban, hogy pontosan kicsoda is ő. A nők saját nemük más képviselőivel folytatott intim kapcsolatának definiálatlansága rámutat a nyugati társadalom gyökereiben is megtalálható heteronormativitásra. Csak a férfiak, a patriarchális társadalom vezetői életét kell és érdemes szabályozni, hogy a normasértő, a heteronormatív szempontból nem produktív intim viszonyok tiltottak legyenek. A nők esetében az ugyanilyen szabálysértő viselkedés implicit módon megmaradhat vágykeltő szinten, illetve praktikus szempontból a produktívnek tekintett viszonyra bármikor rákényszeríthető a heteronormatív szempontból esszenciálisan gyengébbik nem.

A fent említettek részben magyarázhatják, hogy a Pipáshoz kötődő legendák szerint egyértelmű utálat helyett miért viseltettek kíváncsisággal a férfinak öltöző nő jelensége iránt. Ember Judit kutatásaiból tudjuk, hogy Pipás többször nyilvánosan „szoknyába volt, de báránykucsma a fején, mint a férfiaknak, hozzá férfizakó, ez a kék kordbársony. A zsebéből kilógott a kostók dohányzacskó, hosszú sallangja a csizmaszárát verte.”¹⁹ Ezek az attribútumok és Pipás viselkedése okozza, hogy olyan férfi-szimbólumként lehet róla beszélni, amely tagadott nőiségből fakad. „Meg se halotta, ha azt mondták néki, Viktor néni, azt szerette, ha úgy szólják, Viktor bácsi vagy Pista bácsi.”²⁰ Ugyanakkor inverz testi margói, a maskulin test technikái miatt az emlékezete rendkívül széttartó. Egyfelől a helyi férfiak kiemelik, „jó, hogy felakasztották, mert ha nem akasztották volna fel, ő akasztott volna fel bennünket.”²¹ Másrészt él az is az itt élők emlékezetében, hogy „nagy kurva volt a Viktor... A muszka foglyok mind hozzá jártak. Hívtak

¹⁸ Uo. 122–123.

¹⁹ Ember Judit, i. m. 151.

²⁰ Uo.

²¹ Uo. 150.

engem is. Gyere, papa, mennyünk Pipányi. Ment a rosseb, akikhez ők jártak. Szép volt. Nagy fara volt. Nadrágban is látszott, hogy asszony, nem ember.”²² Az előbbi idézetből kibontakozó bosszú anyala toposz olyan normatív alapállásból táplálkozik, amely lényegében kizárja az utóbbi idézet megközelítésmódját, ahol Pipás „csupán” asszonyként identifikálható. A feminista kriminológia egyik úttörő képviselője, Lizzie Seal a női sorozatgyilkosok médiareprezentációit vizsgáló kutatásában rendszerezte a társadalmi megjelenítés alapján a gyilkos nőkkel kapcsolatos tipológiát, amelynek részeként a maskulin gyilkos²³ tipikus példajaként Aileen Wuornos michigani prostituáltat jelölte meg, aki egy év leforgása alatt hét kuncsaftját lötte le. Homoszexuális párkapcsolatának másik, femininebb magatartást tanúsító tagját látta el az áldozatok pénzéből, habár többször hivatkozott önvédelemre a hatóságoknál a gyilkosságok elkövetésével kapcsolatban.²⁴ Tehát a nyilvánosság előtt hajlandó volt visszatérni saját utált női identitásához, csak azért, hogy sikeresen fenntartsa autonóm személyiségének alapját képező maskulinitását. Ehhez hasonló trükkökre esetleg Pipás is hajlandó lehetett, amikor orosz foglyokkal, mint a férfi-hierarchiában legalsónak tekintett csoport tagjaival hajlandó volt szexuális kapcsolatot létesíteni. A prostituálódását mesélő férfiből undort az orosz foglyokkal való kapcsolat váltott ki, ám Pipás testének nőiségét és esztétikumát teljes mértékben elismerte. Az előbb idézett férfi olyan hatalmas ellenfélként hivatkozik rá, aki képes felvenni a harcot az egész férfitársadalommal. Az utóbbi szöveget elmondó férfi viszont bátrabbnak kívánt mutatkozni a férfiakra leselkedő szimbolikus személlyel szemben, ezért hangsúlyozhatta a gusztustalannak tartott orosz katonákkal való szexuális kapcsolat ellenére Pipás szépségét. A bosszúálló szerep és a prostituált figurája között húzóódó diszkrepanciát talán a férfitársadalom saját heteronormatív öntudatának megkérdőjelezésére adott eltérő reakciók teremtették meg.

AZ ÁTOKHÁZA KÖRNYÉKI DÉL-ALFÖLDI TANYAVILÁG TÖRTÉNETE

A tanyai életmód a Szeged környéki rurális világban némiképp megváltozott a 19. század második felében. Az 1850-es évektől a város nem adott el újabb szálásföldeket, hanem meghatározott idejű (először 10 éves periódusokra, majd később 30 évre) bérbeadással hasznosították a földeket. Megközelítőleg 64 ezer katasztrális hold korábbi közbirtok bérbeadásával megindult a tanyásodás. Erdei

²² Uo. 152.

²³ Seal, Lizzie: *Women, Murder and Femininity. Gender Representations of Women Who Kill. Palgrave Hampshire*, 2011. 24–25.

²⁴ Newton, Michael: *Bad Girls Do It! An Encyclopedia of Female Murderers*. Washington, 1993. 185–189.

Ferenc rendszerező kutatásából egyértelműen kiderül, hogy az átokházi tanyavilág szórványtanyás rendszerű volt. Külön-külön éppen olyan tanyák ezek, mint a farmtípusú tanyák. Teljes elkülönülést és önfenntartást megvalósító gazdasági és háztartási egységek, amelyeknek társadalmi helyzete viszont lényegesen különbözött a farm típusú tanyai világtól, minthogy azok a belterülethez tartozóként lényegében a közelben lévő város vagy falu társadalmi vérkeringésében működtek. A szórványtanyák viszont a belterülettől távol, saját maguk által alkottak társadalmi egységet, Erdei fogalomhasználatával élve „szórványfalusi társadalmat”.²⁵ Ez okozza, hogy a városhoz kapcsolódó belterület számukra társadalmilag egy másik világot jelent, ahova csak nagyon fontos probléma vagy ünnep okán mentek el.

Apró telkes gazdaságok voltak jellemzőek a térségben. A húsz-harminc holdas gazdák tudtak bérest, még nagyobb területtel rendelkezők szolgálót is tartani. A kisebb földdel bírók leginkább akkor fogadtak maguk mellé bérest, ha nem volt fiuk. A kisparaszt és a föld nélküli zsellér egyaránt béresnek küldte fiát. Pipás hasonló munkákat végzett, noha ő már idősebb volt, túl volt egy házasságon. A béresek viszont alapvetően fiatalabbak voltak, házasság előtt álló férfiak. A nagyobb birtokokon, ahol több bérest alkalmaztak, ott „pelyhedzőállú legény”²⁶ mellett Pipás az állatok legeltetését végző személy lehetett.

A századfordulótól kezdve a tanyavilág házai vertfalból vagy vályogból készültek. Mindkettő anyagát a helyiek székfödnek nevezték. A fal kimeszelése jelentette a higiénias viszonyok alapját. A korabeli házibuliknál ennek megvolt a jelentősége. Az alföldi multságok nagyrészt a téli hónapokra maradtak, illetve a nagyobb településeken gyakorta rendeztek vasárnapi táncmultságokat. A szórványtanyai területeken, ahol nem volt központ, jobbára a disznóvágások vége, az este jelentette a szórakozást, amikor tamburazene mellett fogyasztottak a környékbeli tanyák lakói.²⁷ Átokháza környékén, a szórványtanyákon a téli időszakban a disznóvágásokon kívül az úgynevezett csutrik jelentették az egyetlen közösségi szórakozást. Az alföldi területeken csutrinak nevezett multságot más szóval dugott bálnak hívták, mivel nem jelentették be a hatóságoknak, máskülönben csak borkimérési engedéllyel rendelkező gazdák rendezhettek volna ilyen táncos eseményeket. Ebből következően a hivatalos szervek tudomására jutott csutri büntetést vont maga után. Eladó borral rendelkező idősebb házaspárok adták oda saját tanyájuk lakóházát a multságot szervező fiataloknak. A meghívott vendégek rakták össze a pénzt borra és a zenészre. Külön fizetniük kellett úgynevezett mészpénzt, ami a házat kiadó család költségeit fedezte. Azért nevezték

²⁵ Erdei Ferenc: *Magyar tanyák*. Bp., 1976. 149.

²⁶ Kiss Lajos: *A szegény emberek élete*. Bp., 1981. 78.

²⁷ Juhász Antal: Tanyai életmód és társadalom. In. *Arany János* (szerk.): *Ásotthalom krónikája*. Ásotthalom, 2008. 169.

mészpénznek, mert egy-egy ilyen mulatság után ki kellett meszelni. A verekedések és a bicskázások is gyakoriak volt a bódult állapotban lévő fiatalok között. A sérültet azonban maguk látták el, a közösség érdekében nem jelentették az eseteket, hogy a hatóságok ne hogy tudomást szerezhessenek a titkos eseményről.

A fiatal férfiak általában 17–18, míg a lányok 15–16 éves koruktól jártak el a csutrikra. A mulatság rendszerint délután hat óra tájban kezdődött el. Az esti lámpagyújtás időszakában a lányok csapatostul hazamentek, és jobbára csak férfiak maradtak egészen hajnalig a vigasságon. A kor házibulijait céciónak és csiricsárénak is nevezték Bács-Kiskun megyében.²⁸ A zenészt a dél-alföldi területen gyakran bangásznak hívták, és leginkább tamburán játszani tudó személyeket preferáltak, mint amilyen Pipás is volt.

Ember Judit kutatásaiból tudható, hogy Átokháza környékén főként Dobák Antal házában tartották a csutribálokat, „a tanyasi ifjúság féllegális házibulijait, s Pipás szolgáltatta a zenét tamburán”.²⁹ Pipás tehát a többi, nőiségét hangsúlyozó lánnyal szemben nem ment haza estefelé, hanem a férfiakkal együtt mulatott, pontosabban elősegítette az ő mulatozó kedvüket. A biológiai nem jelentőségének társadalmi szintérré történő extrapolálhatósága miatt elképzelhetetlen lett volna, hogy máskülönben egy nő részt vegyen a férfiakkal együtt a mulatozásban és a részegségben. Amennyiben ez megtörténhetett, bizonyosan olyan normaszegésként értékelték volna, hogy a következő eseményekre az érintettet – ellentétben Pipással – nem hívták volna.

Juhász Antal kutatásai szerint már az is normasértőnek számított, ha egy fiú egyedül hazakisér egy lányt. A megismerkedésre a csutri alkalmat adhatott, de minden más csak a szülők beleegyezésével történhetett. A kommandálást, vagyis a fiatal férfiak dicséretét a gügyúasszonyok, vagyis a házasságközvetítésre felkért gyakorta rokon asszonyok végezték a lányok számára.³⁰

Az 1880-as években a betelepülő átokházi tanyavilágon a legfontosabb feladatként a gyeptörés, de még inkább a homok megkötése jelentkezett. A tanyaépítések és a telekreendezések miatt az orvosi ellátás kiépülése nem történt meg. Szegedre kellett bejárni betegség esetén, ahogy más hivatalos ügyek kapcsán is. Szabó László történetében szerepel, hogy Pipás orvoságokkal is szolgált az öt felkeresőknek. Ezt a környéken élő Iharossy Oszkár írásai részben igazolják. A népi hóhér után kutatott az 1970–1980-as években, amikor ezen a területen háttörőként teljesített szolgálatot. Az általa összegyűjtött történetek és legendák szerint Pipás egyáltalán nem ragaszkodott az akasztáshoz, mint kivégzési formához, hanem gyakran élt mérgekkel is. Az egyik történet szerint a férjét elhagyva egy alkalmi élettársa volt, akit a borba öntött gyufaméreggel ölt meg. Az Ásott-

²⁸ Tömörkény István: *Munkák és napok a Tisza partján*. Bp., 1963. 457–458.

²⁹ Ember Judit, i. m. 173–174.

³⁰ Juhász, i. m. 173.

halom szélén, Kissoron élő idős adatközlő a Szabó-féle mérgezéses legendát tekinteti valósnak, amit az is aláhúz, hogy szerinte Rieger Pál egy kassai uradalomban volt kocsis, amit Szabó László állít egyedül, ám nem tudni milyen forrás alapján.³¹

Az 1930-as években már problematizálták a közegészségügy helyzetét. Bokor István 1936-ban erről úgy írt: „A közegészségügy három fő tényezőtől függ: a kutak, illetve az ivóvíz milyenségétől, a tisztaság általános fokától, és attól, hogy a tanyai építkezések megfelelőek-e, vagy sem.”³² A gyógyfüvek és ráolvasások konkrétan nem merültek fel a Pipással kapcsolatos legendákban, történetekben, noha ennek a környéken komoly hagyománya volt.³³ Viszont a higiéniai helyzetre érzékletes példát ad Rieger Pál³⁴ későbbi élettársától született egyik lánya. Elmondása szerint anyja, mielőtt megismerkedett volna urával, már ismerte Pipást, aki saját, törvénytelen gyerekeit többször vitte hozzá, hogy gondoskodjon róla. A lány elmondása szerint sokszor édesanyjának kellett lemosni a gyerekről „a szart, mert a Pipás nem törődött ilyesmivel”.³⁵

A NÉPI JOGSZOKÁSOK PIPÁSHOZ KAPCSOLHATÓSÁGÁNAK KÉRDÉSE

Pipás esetének irodalmi és történeti jelentőségét is a normaszegő lét és annak unikális megfogalmazódása adja. A népi jogszokások közismert formáival szemben itt olyan elv jelenik meg az első világháború idején, amelyet nehéz rokonítani más ügyekkel, szokásokkal, ellentétben az arzénos mérgezésekkel.

A harmincas években Györffy István kezdeményezésére, valamint az akkori igazságügyi minisztérium támogatásával megindult a különböző jogi néphagyományok kutatása. Bónis György, a mozgalom egyik tagja kolozsvári egyetemi tanárként többször írt ennek a feladatnak a jelentőségéről. „Munkánk haszna hármassal: más oldalról ismerjük meg a magyar népet, a hagyományból jobban élénk tűnik jogunk múltja, jogtudományunk magyarabbá lesz.”³⁶ A legtöbb népi joghagyományokkal foglalkozó kutató a szokásszerűség és a rendszeresség bizonyítható hiánya miatt nem tartaná Pipás esetét olyanak, amelyből megérthető lenne a magyar jog múltja, vagy akár népi jog esszencializáló magyarsága. Pipás

³¹ Iharossy Oszkár: *Az államhatárt őrzők rejtélyes halála – Pipás Pista*. Kiskunhalas, 2005. 53–55.

³² Bokor István: *Móradomb és környéke. Tanulmány a szegedi tanyavilágból*. Szeged, 1935. 32.

³³ Ifj. Lele József: Népi gyógyítás Mórachalmon. In. Szűcs Judit (szerk.): *Móra Ferenc Múzeum évkönyve. Néprajzi Tanulmányok. Studia Ethnographiae* 1. Szeged, 1995. 85–98.

³⁴ Pipás Pista házasságát többféleképpen írja a legtöbb hivatalos dokumentum is: Rieger, Riegel, Riger. Én a vallomási jegyzőkönyvön található Rieger formát használom.

³⁵ Ember Judit, i. m. 150.

³⁶ Bónis György: Magyar népi jog. = *Magyar Szemle*, 1939. 5–8. szám, 122.

példája viszont adalékul szolgálhat az első ponthoz, mely szerint a népi jog kutatása alapján a magyar társadalom normakövető magatartása más szemszögből kerül megvilágításba. A nőből férfivá váló bérgyilkos vagy a bosszúálló sorozatgyilkos karakter egyaránt az alföldi tanyavilág látszólag anómiás állapotáról árulkodik, habár saját közege igazolásának tűnhet évtizedekig háborítatlan élete.

Az Alföld déli részén elhelyezkedő Tápé egykori népi jogszokásait vizsgáló Kőhegyi Mihály és Nagy Janka következtetései alapján³⁷ az mondható el, hogy a jogszokások szervesen megváltozó dinamikáját teljesen felbolygatta az első világháború bekövetkezése és elhúzódása. „Ez az időtartam rányomta a bélyegét a tápéi nép jogszemléletére, igazságról, jogról, becsületről alkotott fogalmaira, megingatta a régi hagyományokba vetett hitet”.³⁸ A szerzőpáros szerint a civilizáció, mint megjelenő alkotó és romboló erő teremtett először párhuzamosságot a korábban autonóm módon létező jogszokások között.

Azonban Pipás esetére lefordítva ezt a kissé szimplifikáló értelmezést, azt tételezhetjük fel, hogy a népi jogszabályok működésképtelenségét az addig hatályuk alatt élő emberek megváltozott helyzete okozta. A hadsereg behívó levele, mint kényszerítő erő megváltoztatta a tanyavilág mikrokozmoszát, a drasztikus változást megkövetelő drasztikus adaptáció vadhajtásai a megszorult lövészárkok éveit olyan erőre tették szert, amelynek a háború utáni biztosítása, fenntartása nem a civilizációval vagy annak hiányával függ össze, sokkal inkább a radikális változásra adott adaptációs kényszerrel. „Fokozatosan halványul az adott szó, a kézfogás-szerződést pecsételő ereje, ezeket felváltja a tanúk aláírásával biztosított és a hatóságok által elfogadott ’írás’”.³⁹ A nemi viszonyok felborulása, a hátszág által is érzékelt gazdasági szükség és kényszer vezetett oda, hogy az emberi emlékezet törekenységén túlmutató írásbeliséghez nyúljanak az itt élő tanyasi emberek.

1932. június 7-én Szeged Alsóközpont rendőri kirendeltségén két tiszthelyettes jelentett egy különös esetet, amit az aznapi őrjáratukon tapasztaltak. Szolgálati útjukat járva egy asszony szólt nekik, hogy Németh Veront becipelte egy férfi egy közeli tanyára. Sáringer Ignác főtörzsőrmester későbbi tanúvallomása szerint a kérést komolyan vették Gálik István törzsőrmesterrel, és meg is jelentek a nevezett tanyán. A helyszínen találták Németh Veront Vér Józseffel perlekedve. A kérdőre vonás hatására Németh Veron elmondta, hogy három hétig vadházasságban élt Vér Józseffel, de mivel a férfi nem tudta eltartani, a kapcsolatot megszakította. Ezen a napon Börcsök Imre esküdthöz sietett, hogy bizonyítványt szerezzen a cselédkönyv kikéréséhez. Útközben ragadta el Vér József, és cipelte be eb-

³⁷ Kőhegyi Mihály – Nagy Janka Teodóra: Bónis György és társai jogi népszokásgyűjtése Tápén (forrásközlés). In: Szűcs Judit (szerk.): *A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. Studia Ethnographicae*. Szeged, 1995. 195–249.

³⁸ Uo. 201.

³⁹ Uo.

be a tanyába, hogy az együttélés folytatását mégis kieszközölje. Ezt Németh Veron elutasította a csendőrök jelenlétében is, ezért Vér József kényszerű távozása után a nő megkérte a tiszthelyetteseket, hogy kísérjék haza. Útközben elmondta, hogy Vér Józseftől hallotta azt a történetet, miszerint tíz éve Dobák Antal nem öngyilkos lett, hanem a felesége egyetértésével Pipás Pista akasztotta fel, amiért száz liter bort és két birkát kapott. Ezt Vér Józsefnek a felesége Tombáczi Piros (Dobák Antalné lánya) mesélte el, amikor egy családi veszekedés alkalmával Vér Józsefet azzal fenyegette meg, hogy úgy vigyázzon magára, hogy könnyen Dobák Antal sorsára juthat. A két tiszthelyettes tanúkihallgatásra berendelte Vér Józsefet és később Tombáczi Pirost is. Ennek apropóján indult meg maga a nyomozás.

Az 1932. július 22-én felvett első tanúvallomásában Pipás⁴⁰ annyit ismert el, hogy Börcsök István halálát követően az áldozat fia, Börcsök Ferenc szólt neki apja haláláról, és arra kérte, menjen el a rendőrségre jelenteni a halálesetet. Ezután Börcsökékhez ment, ahol lovat fogatott be egy szekér elé, és elment értesíteni a hatóságokat. Más semmit nem tudott mondani az esetről. Továbbá azt is tagadta, hogy Börcsök halálában való bűnrészességét említette volna Dobáknénak.

Habár az esetet követően 13 évvel nyilatkozott, Pipás mégis emlékezett, ki jött el hozzá Börcsök haláláról szólni, bár Börcsökné a vallomásában nem nevezi meg egyértelműen ezt a személyt. Továbbá arra sincs magyarázat, mi szükség volt Pipást a Börcsök tanyára (vissza)hívni, ha már ott volt Török János, Börcsökné bátyja és Ótott Kálmán szomszéd is. Pipás az 1932. július 30-ai második vallomásában, talán éppen fizikai kényszer hatására már⁴¹ elismerte bűnrészességét, és részletesebb vallomással szolgált.

Börcsök Istvánnéval való megismerkedését 1916-ra teszi, amikor a közelükben lakott, és többször vetőmagot is cserélt Börcsök Istvánnal. 1919 elején egyezett meg Börcsökkel, hogy odamegy a tanyájukba lakni, amiért ötvenezer koronát fizettek neki. Már hónapokkal korábban panaszkodott Börcsökné az ura iszákoságára és elviselhetetlen magatartására. Pipás elmondása szerint Börcsökné ajánlgatta a gyilkosságot, mondván a férje az ital miatt úgyse élne sokáig, ő pedig adna érte búzát, kukoricát és egyéb dolgokat, mi több, Pipás lányának a kiházását is megígérte. Az asszony többször zaklatta az akasztás gondolatával, Pipás szerint maga Börcsökné ajánlotta, hogy egy társat is fizet, és a kötél is az ő ötlete volt, mivel ezzel a legkönnyebb az öngyilkosság látszatát kelteni. Vecsernyés János felbérletét úgy mesélte el, ahogy maga Vecsernyés:⁴² 1919 májusában Pipás felkereste Vecsernyést lakhelyén, és közölte vele, ha segít Börcsök István felakasztásában, akkor nagy összeget kereshet. Vecsernyés munkanélkülisége miatt konkrét összeg megbeszélése nélkül egyezett bele. Pipás a vallomása

⁴⁰ CSML VII. 2. b. B5336/1932. Pipás Pista vallomási jegyzőkönyve Börcsök István haláláról.

⁴¹ CSML VII. 2. b. B5336/1932. Pipás Pista folytatólagos vallomási jegyzőkönyve.

⁴² CSML VII. 2. b. B5336/1932. Vecsernyés János vallomási jegyzőkönyve.

szerint arra már nem emlékezett pontosan, vajon Börcsök Imre együtt ment-e velük a Börcsök tanyára vagy csak ketten mentek Vecsernyéssel. A hangra azonban kijött egy lámpával Börcsök István, aki ekkor Vecsernyés Jánossal egészen az udvarig dulakodott, ahol Pipás a kötelet az áldozat nyakára tette. Vecsernyéssel együtt az áldozatot bevonszolták és felakasztották. Börcsökné kérésére átvitték a kamrába a testet, ott akasztották fel újra. Sem Vecsernyés, sem Pipás vallomásában nem szerepel az a Börcsökne által említett körülmény,⁴³ hogy már majdnem hajnal volt, vagyis mindez elég kockázatos volt. Pipás szerint Börcsök Imre is segített a holttest cipelésében, majd a munka végeztével először Vecsernyés, és azt követően ő is távozott a tanyáról. Az eset után hajnali öt-hat óra felé Börcsök Ferenc keltette fel, és kérte, menjen el a rendőrökért, mert az apja felakasztotta magát. Börcsökne még aznap azt mondta Rieger Pálnénak, költözzön át a kistanyából a nagytanyára hozzá. Egy évig elmondása szerint itt élt, és segített a gazdaság körül.

Pipás július 19-én tanúvallomást tett Dobák Antal halálával kapcsolatban, melyben bűnösségét csak részben ismerte el.⁴⁴ A családdal való megismerkedését az I. világháború utáni évekre tette, de pontosan nem jelölte meg. Egy környéken laktak, és később 1921-ben 2–3 hónapig náluk élt, amíg a szomszédságban lévő tanyát ki nem tatarozta. Lehetősége volt megtapasztalni a rossz viszonyt a házastársak között. Dobákot ideges, indulatos természetű embernek írta le, aki családját napi rendszerességgel az örületbe kergette vagy elzavarta otthonról.⁴⁵

Dobákné 1922. elején több alkalommal panaszkodott az urára, elviselhetetlennek tartott élete miatt állt elő azzal a gondolattal, hogy meg kellene ölni a férjét. A Dobák-gyilkosságban Pipás két bűntársa nagyrészt egybehangzó tanúvallomást tett. Bende a Dobák-gyilkosság előtt két hónappal ismerte meg Pipás Pistát, mivel kíváncsiságból meglátogatta. A találkozás alkalmával Pipás felvetette „a jó bolt lehetőségét”, és a könnyű pénzszerzés módjaként Dobák Antal megölését tüntette fel. Bende pedig munkanélküliként hajlandó volt rá, ha jól megfizetik. A vallomásából nem derül ki egyértelműen, vajon Pipás vagy a feleség volt-e az értelmi szerzője a gyilkosságnak. Később Bende szolt Császár Józsefnek az ügyről, aki szintén hajlandó volt a gyilkosságban részt venni.⁴⁶

⁴³ CSML VII. 2. b. B5336/1932. Börcsök Istvánné vallomási jegyzőkönyve.

⁴⁴ CSML VII. 2. b. B5336/1932. Pipás Pista vallomási jegyzőkönyve Dobák Antal haláláról.

⁴⁵ CSML VII. 2. b. B5336/1932. Császár József vallomási jegyzőkönyve.

⁴⁶ CSML VII. 2. b. B5336/1932. Bende István vallomási jegyzőkönyve.

SZABÓ LÁSZLÓ PITAVALJA

Szabó László bűnügyi történetei a magyar pitaval megteremtésére tett kísérletként értelmezhetőek. A François Gayot de Pitaval 18. századi jogásztól eredeztethető műfaj az okulásra szolgáló, extremitása miatt tanulságosnak tűnő bűnesetek tárházát jelenti, amelyet rendszerint kötetbe szerkesztenek. Az 1968-ban megjelent *Bűnügyi Múzeum* című kötetben szereplő Pipás Pista történet leginkább a meghökkentésre alkalmas, mivel a többi szenzációs esethez képest sokkal kevésbé szuszakolható be az egykori Horthy-kor arisztokratikus, illetve polgári devianciái közé. Vagyis az akkori Magyarország a profithajhászó, de a vagyoni egyenlőtlenségeket növelő kapitalista világ részeként, maga egy neuralgikus pont a szocialista igazságszolgáltatás és életkörülményekkel szemben. A történetet két tárgy egymás mellé helyezésével kezd: egy pipa és egy kötél kapcsolata jelképezi az életet adó levegő meglétének egy hagyományos „*hasznosítását*”, valamint az ennek hiányát előidéző eszköz könyörtelenségét. A Pipás Pista névre lehet úgy is tekinteni, mint aminek az első fele a pipára vonatkozik, második fele, pedig egy gyakori keresztnév becézett formája, tehát a maskulinitás emblémájának tekinthető pipa, a névhez kapcsolódó kötél attribútum érthetőbbé teszi, hogy a pipával, kötéllal végzett munka, az azzal kifejtett erő egyértelműen a férfiasság, a maskulin erő szinonímája, és nem gúnyos megnevezés.

A tekintélytiszteletet jelző pipázó ember a kötél használatával más emberek élete feletti uralomra törekszik. Szabó megfogalmazásában ez az „önkéntes hóhér” olyan helyen tudott hatékonyan működni, ahol a szegénység és a nyomor nem pusztán egymásra vonatkozó szinonimák, hanem fokozatkijelölők a történet szövegvalóságában. „A húszas évek országos nagy nyomorából is kirítt szörnyű szegénységével, primitív életkörülményeivel Átokháza, a szegedi tanyavilág e kis települése.” A település nevét, mint nomen est oment érdekes módon nem emeli ki a szövegben, nem kérdez rá a helység megnevezésének történetére. Állításainak valóság tartalmát sem kívánja a településnévvel igazolni. Inkább Móricz Zsigmondot idézi mint a tanyai életlegitim szakértőjét, aki szerint a szükséges három helyetti kettő étkezés minősége „inkább kívánczolt moslékba, mint az asztalra”.⁴⁷

Szabó „a mesét” a szegedi hatóságoknak jelentett tömeges méretű öngyilkosságokkal kezdi. Leírása szerint nem volt olyan hét, hogy valaki ne vetetett volna véget az életének. A hivatalos szervek mindeközben tétlenül figyelték a nyomor egyre nyilvánvalóbb jeleit. Szabó mesélési technikáját úgy is értelmezhetnénk, mintha egy narratív nagyítóról lenne szó. Az események narrálásában cselekvési módok olyan módon nagyítódnak fel, hogy azok alapvetően különös, érthetetlennek látszó jellege a fokozott melléknevek és határozók lencséjén keresztül egy rendkívül torz világot emel ki az átlagos, jelzők nélküli vidékből.

⁴⁷ Szabó László, i. m. 276.

Pipás témáját a következő mondattal vezeti be: „Pedig az öngyilkosságok között voltak rejtélyes esetek is; de ki törődött annak idején azzal, hogy egy tanyai paraszt holttestét felboncoltassa a szegedi klinikán?” Szabó a tiszazugi gyilkosságokhoz hasonló módon próbálja megérteni ezt a gyilkosságsorozatot is. A Jász-Nagykun-Szolnok megye déli részén található tiszazugi járásban a betegségben, végelgyengülésben elhalálozottak között voltak úgymond furcsa esetek. Ott sem szándékozott a hatóság először a gyanúkok hatására exhumálásokba kezdeni.⁴⁸ Az ottani helyi bábák tanításai alapján tömegessé váló arzénmérgezők azonban a kihantolt tetemekből még évek, sőt évtizedek után is kimutathatóak voltak. Az önakasztás a nyelvcsont nagy nyúlványának eltörése alapján állapítható meg, ha a pajzsporc is eltörik, akkor lehet az erőszakos akasztást feltételezni. Pipás esetében ez utóbbi megállapítására nem volt lehetőség, mivel a későbbi áldozatának, Dobák Antalnak az exhumálásakor nem lehetett eldönteni, hogy mikor is történthetett a pajzsporc eltörése. A korábbi, a tanácsköztársaság idején megölt Börcsök exhumálását lehetetlenné tette a halálesetet követő hivatalos eljárás papírjainak eltűnése.⁴⁹ A Pipás ügyet valójában egyáltalán nem lehetett volna olyan egyszerűen megoldani pusztán az exhumálásokkal, mint ahogy tiszazugi esetben erre lehetőség volt. További hasonlóságot jelent a Szabó László-féle változatban az eset kipattanása. Az 1932-ben a szegedi ügyészségre érkező névtelen levél egy olyan toposz, amelynek gyökere feltehetően szintén a tiszazugi esetben gyökerezik. A két ügy további közös motívumára utal, hogy Szabó leírásában Pipás úgy jelenik meg, mint aki „többnyire férfiakat, olykor egy-egy beteg öregasszonyt”⁵⁰ gyilkolt meg. Az utóbbi áldozattípus a tiszazugi gyilkosságok kapcsán jelent meg: mivel a szegény falusi családok a munkavégzésre képtelen, idős embereket képtelenek ellátni, ezért kényszerűségből ölték meg őket. Móricz Zsigmond a „Tiszazugi méregkeverők” című írásában szintén kiemeli a nyomor és kegyetlenség egymást erősítő erejét, amely lehetővé teszi a problémák ilyettén rendezését.⁵¹

Pipás legendájának azon változatából, amit Szabó László írt meg, kilóg az idős asszonyok kegyelemből történő megölése, ugyanis sem akkor, sem később nem merült fel semmilyen erre vonatkozó utalás. A gyilkosságsorozat fő okaként inkább a férfigyűlölet jelent meg, vagyis a tradicionálisan erősebbik nem képviselőinek halottá nyilvánításával a bántalmazott feleségek biztonságban voltak. A legenda szerint ezután nem szükséges a család más tagjaitól való megszabadulás.

A szocializmusban íródott legendaváltozatban különös hangsúly kerül a „zárt életű tanyavilág”-ra,⁵² amely lehetővé teszi a „már misztikussá nőtt alak”⁵³ Pipás

⁴⁸ Bodó Béla: *Tiszazug. A Social History of a Murder Epidemic*. New York, 2002.

⁴⁹ CSML VII. 2. b. B5336/1932. Rendőrségi jelentés Dobák Antal haláláról. CSML VII. 2. b. B5336/1932. Szegedi M. Kir. Rendőrség jelentése Börcsök István haláláról.

⁵⁰ Szabó László, i. m. 278.

⁵¹ Móricz Zsigmond: Tiszazugi méregkeverők. = *Nyugat*, 1930. 3. szám, 190–191.

⁵² Szabó László, i. m. 276.

Pista jelenlétét. A néprajzi kutatások szerint a szórványtanyai világként definiált dél-alföldi falusi társadalom a Szabó-féleértelmezésben is szerepet kapott. Pipás tanyáról tanyára járt, mindenhol szállást és ellátást kért, a ház körüli mindenes feladatain túl betegségeket is gyógyított. Az etnográfiai irodalomban jól ismert a mindenes feladatkört betöltő személyek munkája. Kiss Lajos *A szegény ember élete* című monográfiájában leírt megfogalmazása szerint a nehezen élők csoportjában helyet kapó mindenes általában „*kanásznak idős, béresnek fiatal*”.⁵⁴ A házasság előtt álló erős, ám szegény sorsú fiatal emberek állnak mindeneknek.⁵⁵ Szabó leírásában Pipás egyfajta örök ifjúként tűnik fel, aki kortalan egyrészt nőtlensége, másrészt rendkívüli ereje okán. A pipával a szájában jelképes alakja lett Átokházának, ha bárkinek szükséges volt tanácsra, akkor a szomszédokon keresztül terjedő hírláncon át kerítették elő. Fel sem merült, hogy többen tudták volna merre él, vagy a piacozási időpontokban lehetett volna vele találkozni. A legenda ezen változata szerint egyáltalán nem volt a tanyai világ nyilvános terein gyakorta megforduló személy, hiszen titkos-informális hírláncon keresztül kellett előkeríteni.

A névtelen feljelentést követő nyomozás során szinte senki nem is tudta megmondani, merre érdemes keresni. A nyomozást vezető fiatal ügyész jelenléte már önmagában hiteltelen és indokolhatatlan. Eszerint az egyik portánál történő kihallgatás során hirtelen ötlettől vezérelve házkutatást rendelt el, ekkor került elő Pipás a padlásról, ahol addig bujkált. A tanyai emberek korábbi kihallgatásai eljutottak Pipás füléhez, aki ezért hosszú ideig sikeresen tudott elrejtőzni a hatóságok szeme elől. Szabó nem tér ki erre részletesen, ám a történetéből nyilvánvalóan következik, hogy a falusi társadalom egyértelműen támogatta és segítette is Pipás rejtőzését. Az örökifjú státuszban ábrázolt személyről csak a kihallgatások megkezdésekor derül ki, hogy már ötven éves. Ez tovább növeli a történet rendkívüli, szinte már misztikus jelentésrétegeit: mintha nem fogna rajta az idő, a klasszikus szuperhősökhöz hasonlóan nem érzékelhető saját öregedése, csak a formális, legitim másikkal, az állammal szemben. A hivatalos közzel történő nyílt konfliktus elengedhetetlen, hogy a történet misztikusságának és szimbolikusságának csúcspontja kifejlődhessen.

A kihallgatások késő éjszakába nyúltak a legenda szerint, amikor „egy-egy ilyen vattatásosorozat után holt fáradtan vánszorgott vissza a cellájába”.⁵⁶ A mentális fáradtság érzékletes leírása úgy hat, mintha az állami erőszakmonopóliumot képviselő szervek semmilyen agressziót sem alkalmaznának egy brutális gyilkosság elkövetőjével szemben, aki mellel írástudatlan.

A műveletlen, erőszakos paraszti világ nyomorúságának bemutatásakor Szabó ugyanúgy kezeli Pipás kihallgatásait, mint amikor miniszteri szintű embereket hall-

⁵³ Uo.

⁵⁴ Kiss Lajos: *A szegény ember élete*. I. kötet, Bp., 141.

⁵⁵ Uo. 143.

⁵⁶ Szabó László: i. m. 280.

gatnak meg a dohányjövedéki ügyben,⁵⁷ vagy ahogy az újságcikkek miatt megtorlást követelő katonatisztet kéri számon.⁵⁸ A börtönben Pipás a fürdetésnek is ellenállt, ám ekkor sem alkalmaztak vele szemben erőszakot. A kényszerítéssel felhagytak, inkább törvényszéki orvos kirendelésével látták megoldhatónak az ügyet.

Két dolog kívánczozik magyarázatul. Egyfelől, ha az államgépezetet úgy állítja be, ahogy az dr. Markója Imre szavaiból következne, akkor Pipásból rendkívül gyorsan áldozat lesz az olvasó percepciójának perspektívájából nézve. Ezzel a gesztussal Pipás kényszerűen „egy osztályba” kerülne a nemes eszmékért küzdő kommunistákkal. Másrészt dramaturgiai oka is van az erőszak hiányának, hiszen úgy rendkívül gyorsan kiderülne „valódi”, biológiai neme. A leleplező megközelítés érdekében mindenképpen fel kell áldozni a Horthy-kor igazságszolgáltatási rendszerének elitélhetőségét, működésének embertelenségét. A történet drámaisága és misztikussága érdekében muszáj volt a büntetőeljárás első felét beszuszakolni egy európai, szimpatikus képbe, amíg ki nem derül, hogy a gyanúsított férfi valójában nő.

Az orvos elmondása szerint a vizsgálat nem volt könnyű, a foglyot a cellatársai fogták le.⁵⁹ Erőszakot és kényszerítést a hivatalos közegek helyett csak saját sorstársai alkalmaztak ellene. A meglepetés erejét követően a legenda történései felgyorsultak, Szabó megfogalmazásában: „az események most már peregtek”.⁶⁰ Szabó innentől ellentmondásos leírást ad a Pipás elleni bizonyítási eljárásról. Először úgy állítja be, nem tudták a felmerülő utóbbi két gyilkosságon túli eseteket is kapcsolatba hozni Pipással. Mivel Pipás „tudta, hogy a halottak nem beszélnek”.⁶¹ Ez visszautal a fent említett problémára, hogy valójában az exhumálások nem szolgáltatnak valódi bizonyítékot az erőszakos elkövetésre. Ugyanakkor Szabó szerint Pipásra a már ismert két, Dobák és Börcsök sérelmére elkövetett gyilkosságokat rábizonyították, éppen „a halottak beszédje”, vagyis az exhumálásoknak köszönhetően. Az élők szintén akadályozták Pipás elítélését, korábban bújatták, a bizonyítási eljárás során pedig senki sem kívánta elárulni az átokházi tanyavilág ítéletvégrehajtóját. Az áldozatok családja közösen megbeszélte a tervezett gyilkosságot, majd döntésük után értesítették a Pipást, hogy hajtsa végre. Horváth János, Dobákné, az egyik felbújtó testvére úgy vallott Pipásról, „nem volt ő ítéletvégrehajtó... A bosszú fűtötte a vérit...”⁶²

A legenda értelmezése szempontjából döntő kérdés, hogy milyen motivációkkal rendelkezett Pipás, ezért Szabó is vallomástételre hívta fel a törvényszéki épületben. Élettörténete szerint Átokházán született, majd 13 évesen a Felvidékre

⁵⁷ Szabó László: *Bűnügyi panoptikum (bűnügyi történetek)*. Bp., 1981. 334–351.

⁵⁸ Szabó László: *Bűnügyi múzeum. Válogatás az 1945 előtti nagy bűnesetekből*. Bp., 154–166.

⁵⁹ Szabó László: i. m. 280.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Uo. 281.

⁶² Uo. 283.

került cselédnek. Egy turócszentmártoni földesúrnál dolgozott belső cselédként, tehát a házon belüli teendők voltak rábízva. Két hét után a munkaadójának annyira megtetszett a fiatal lány, hogy szexuális kapcsolatra kényszerítette. Az erőszakot követően boldog élete volt a kastélyban, ám a lány nem tudta elfelejteni az őt ért szégyent. Felöltötként ment hozzá Rieger Pálhoz, egy szintén ott dolgozó kocshoz. A házasságból született egyetlen lányuk Kassára ment cselédnek, a háború kitörése után az ura a frontra került, Rieger Pálné pedig egyedül maradt. Férje elesett az első világháborúban, ekkor döntötte el, hogy visszajön Átokházára. Férfiruhába öltözött és megfogadta, hogy bosszút áll „minden férfin, aki iszik és veri a családját...”⁶³

Pipás fő motivációját, a férfiakon való bosszúállást a legenda más részei is alátámasztják. Amikor a bíró a tárgyaláson kihallgatja, nem tud semmilyen eseményt sem megerősíteni, noha még a vizsgálati szakban tisztán emlékezett a gyilkosság lefolyására. „Nekem ilyenkor mindig elborította az agyamat a vér, és én nem emlékszem sok dologra...”⁶⁴ válaszolt az őt inkrimináló kérdésekre. A bosszú motívuma egyben az emlékezést is lehetetlenné tette, így Pipás motivációja teljesen időn kívüli, szinte archaikus reakció a férfiak által képviselt igazságtalansággal szemben.

A legenda a káini ősbűnhöz hasonlatos indulatcselekményként mutatja be Pipás tettét. Ám Pipás szimbolikus mivoltának egységét muszáj megerősíteni, és ehhez a *modus operandi*, az elkövetési mód nem lehet ellentmondásban az elkövető motivációival. Az indulatból elkövetett bosszúálló cselekedetek természete nem hasonlít a megtervezett, félrevezetésen alapuló gyilkosságokhoz. A Szabó László-féle legenda ezért megpróbálja inkorporálni Pipás személyiségébe a megfontolt racionalizmust is. A bíró többszöri kérdésére kiderül, hogy a könnyebb megélhetés érdekében kezdett férfiruhában járni, így megkapta a „férfinapszámot, mert a fehércseléd napszából nem tudtam volna megélni. Ezért volt az egész.”⁶⁵ A történet ezen pontján célracionális cselekvésként tűnik fel az addig identifikációs alapúnak tűnő társadalmi nemi azonosulás.

A legenda szerint legalább egy évtized múltán tért vissza szülőhelyére, ahol a megélhetés nehézségeit az itt maradt rokonai nem tudták, vagy nem is akarták el-lensúlyozni. Vérségi kapcsolatról egyáltalán nem értesülünk a saját lányán kívül, aki mint később kiderült, Amerikába távozik a gazdasági válság okozta nyomor elől. A teljes mértékben konfabulált távolmaradása miatt az átöltözési hajlamával nem bukott le a szeged környéki tanyavilágban, mindenki elfogadta férfinak. Szabó az írása vége felé a kezdetben alkalmazott narratív nagyítóként működő szövegalkotást teljesen elhagyta, és a normatív állítások is háttérbe kerültek. A bírósági tárgyalás végéhez közeledve pedig egyre több az olyan látszólagos, hi-

⁶³ Uo. 281.

⁶⁴ Uo. 284.

⁶⁵ Uo. 286.

vatalos eljárásoktól elvárt objektív állítás, amelyek többféleképpen értelmezhetőek. „A férfiakkal való érintkezésben ma már nem talál semmi örömet.”⁶⁶Ezt egyrészt magyarázza a korábban már kifejtett undor érzet, de az az egyszerű ténymegállapítás is Szabó részéről, hogy „ezen nincs semmi csodálkozni való, hiszen ötvenéves elmúlt”.⁶⁷ Ehhez hasonló kétségeket boncolgató mondatokkal íródik le Pipás identitásának kérdése. A gyilkos motivációihoz, az indulat indukálta bosszúálló, vagy a tervszerű, megélhetést biztosító magatartáshoz illeszkedő magyarázatok kettősége jól tetten érhető Szabó szavain. „Az átöltözési hajlam lehet bizonyos perverzításban szenvedő személyek szokása, akik nem nevezhetők százszázalékosan nőknek, vagy férfiaknak. Rieger Pálnénál nem találtunk anatómiailag semmiféle olyan elváltozott jelenséget, amely megmagyarázta volna átöltözési hajlamát.”⁶⁸A Pipás Pista átöltözésre vonatkozó érvelését rekapituluálalni szándékozó bekezdés észrevétlenül, mondatról mondatra átalakul Szabó személyes monológjává, amelynek alanya távolságtartó értelmezőből a nyomozás részesévé, segítőjévé alakul.

A különös kegyetlenséget, a család fiatalkorú tagjainak az elkövetésbe történő bevonását súlyosbító körülményként értékelte a bíróság. A gyilkosságokat követő „citerázgatásban, dalolgatásban, halotti torban”⁶⁹a bíróság az embertelenséget vélte felfedezni. A szegénység nem lehet enyhítő körülmény, mert a normák univerzális kötőerejét nem lehet helyzetfüggő módon érvényesíteni. A tudatlan vidékiség egyik, ha nem az egyetlen konkrét sztereotipikus megnyilvánulása a bíróság részéről az, hogy egy olyan lány, mint Riegerné cselédlányként nem írtózhatott a férfiaktól, sem a földesúrtól. Az elítélő megjegyzés mögött részben a paraszti tudatlanságot feltételezi Szabó, másfelől a tárgyalás jelenéből kiindulnikívánó logika elsősorban a kegyetlen gyilkosságok elkövetőjeként tekint Pipásra. Szabó és az általa konstruált bíróság háttérbe szorítja Riegerné mivoltát, amennyiben utal rá, úgy inkább az abnormális időszak előtti normakövető, hátrányt szenvedő nő leegyszerűsített képe tűnik fel.

A tárgyalótermi dráma adok-kapok formáját imitáló legendát végül Szabó elítélő megjegyzései zárják, mely szerint a szakértők nem voltak figyelemmel a modern orvostudományra, az úgy szexuálpszichológiai vonatkozására. A gyilkosságok különös kegyetlenségét, az egyik áldozat pipájának elvételét Szabó az aberráció, a pszichopatologikus viszonyok egyértelmű jelének tekintette. Míg Pipás valódi biológiai nemének kiderülése előtt Szabó az igazságszolgáltatást pozitív fényben tüntette fel, amit dramaturgiai okok indokoltak, hogy a meglepetés minél erősebb legyen, hiszen máskülönben sokkal korábban és könnyebben kideríthették volna biológiai nemét. Miután ez adott, a per során ez már egyértelműen vesztett erejéből. Végül a legenda befejezésénél egyértelműen elítélte az akkori

⁶⁶ Uo. 287.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Szabó László: i. m. 289.

bírósági döntést. Egyfelől megkérdőjelezte helyességét, másrészt azzal a narratív gesztussal, hogy Pipást története szerint felakasztják, a történet zárásaként olyan talio-elvet követő intézményként ábrázolta a Horthy-kori igazságszolgáltatást, amely nem csak megtorolni, de megérteni sem képes.

LEGENDAKERESŐK HELYBEN

A dél-alföldön élő és alkotó értelmiségiek képzeletét is izgatta a Pipás Pista jelen-ség. Miskolczi Miklós újságíró 2006-ben jelentette meg a *Tompa, a pusztába nőtt város* című művét. Miskolczi a történeti időt a jelenig követve jegyezte fel a hely-ség megváltozásának történetét, és a különböző történeti sorsfordítók idején errefelé végbement históriákat. Ennek megfelelően a szöveg nem annyira részletes történeti munkának készült, hanem rövidebb történeti mozaikok sorának. A „Korfestő esetek” című fejezetben ennek megfelelően apróbb kis színes, meghökkentő és tanulságos történetek között szerepel Pipás Pista életének zanzásított változata.

Egy az 1930-as évek elején a hadifogságból hazatért férfi szomorú kálváriája és egy kormányzót sértegető paraszti munkás élettörténete közé szuszakolt rövid összefoglalás olyan képet ad Pipásról, amely a Szabó László-féle értelmezést követi.⁷⁰ A rövid történet szerint 1922-ben, tehát Tompa önállóvá válásakor egy „meglehetősen sima arcú, szőrtelen idegen” költözött a településre. A Földi Istvánként bemutatkozó embert valami oknál fogva Pipás Pistának hívták a helybeliek. A földmunkákból, napszámból élő férfi három év után összeköltözött egy özvegyasszonnyal, majd híresztelni kezdték az addig titkolt, valódi biológiai nemét, mely szerint nőként született. A történet szerint bizalmasainak elárulta az igazságot, hogy évekkorábban megunta az asszonysorsot, így férfiruhát húzott és önálló életet kezdett. Egyrészt hivatalosan mindenhol tagadta saját női identitását, ugyanakkor egyre többen hivatkoztak már rá „*Asszony-Pista*” csúfnéven. Ebben az időszakban megjelent Tompán Rieger Pál, Pipás egykori férje, aki bizonyíték gyanánt azt terjesztette, a felesége fülében nőtt vadhúson egy függő lóg. A környékbeli legények képzeletét meglódító részletek miatt sokan ábrándoztak arról, hogy közös erővel valamikor lefogják Pipás Pistát, hogy ellenőrizék nőiségének ezen abnormális jegyét. Pipás mindenkivel hangosan veszekedett és káromkodott, aki kétségbe vonta életerős férfi mivoltát. Feltehetően határozott kiállása miatt a falu már kezdte elfogadni a furcsa helyzetet, amikor 1932 nyarán szegedi rendőrnnyomozók letartóztatták. A meglepődött helyiek számára ekkor derült ki, hogy már tíz éve keresik, mivel a tanyavilágban élő özvegyasszonyok férjeit akasztotta fel, majd öngyilkosságnak állította be.⁷¹

⁷⁰ Miskolczi Miklós: *Tompa, a pusztában nőtt város*. Tompa, 2006. Elektronikus változat: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Tompa/pages/main_tompa.htm

⁷¹ Uo.

A Miskolczi helytörténeti munkájában vázolt Pipás legenda változat teljesen távol áll attól a dél-alföldi mikrokozmosztól, amelybe a szocialista időszak idején Szabó révén visszacsempésződött. Veszélka Attila feltehetően hasonló szemzőgből ismerkedett meg Pipás történetével még gyerekként nevelőapja elbeszéléseiből, aki a második világháború előtt rövid ideig rendőrként dolgozott. Később neki is kezébe került Szabó könyve, ami még inkább megerősítette, hogy könyvet akar írni az esetről.

Veszélka Attila szegedi születésű író, költő, 2004-ben kezdett el dolgozni a Pipás ügyről szóló monográfiáján.⁷² Miskolczihoz hasonló információi lehettek Pipásról, mivel a gyerekkori élmények eleven emléke nem mondott ellent a Szabó László által leírtaknak, legalábbis ezt egy szóval sem említi. A Csongrád Megyei Levéltárba látogatott, ahol sorra vette az ügy dokumentumait, egy párat be is másolt későbbi könyvébe, és szubjektív megjegyzéseket tett az akkori időjárással vagy éppen hangulatával kapcsolatban. Az ügy részleteinek közlése közben megjegyezte, hogy a korabeli bűnügyi újságírók tájékozottsága rendkívüli módon meglepte őt. Azon az oldalon, ahol a zurnaliszták jólétesültségének feltételezhető okait taglalja, egy képet közöl Hitler és Horthy közös találkozásáról, amely alá a korábban elemzett témához semmilyen módon sem kapcsolódóan képaláírásként egyet jegyzett fel: No comment.

Írása ott végződik, ahol a kérdés kezdődik: vajon miként elemezhető az első világháborút követő alföldi tanyavilágon egy maszkulin identitást felvállaló nő többszörösen normaszegő esete. Veszélka a normákat mindenképpen fel kívánta ismerni a különböző arcokban, mikor azzal zárja könyvét, hogy biztosan szép nő lehetett még fiatalon, hiába is mutatkozott olyan durvának és rútának, mikor nőként fényképezték. Habár maga Veszélka is a férfias kinézettel lefényképezett Pipáshoz társított inkább pozitív jelzőket. A szubjektív megítélés esetén érdemes lett volna az elmeorvosi vizsgálat anyagait újra átnézni, ahol Pipás elmesélte, már letartóztatása előtt is járt a hatóságoknál, kérvényezte, hogy férfinak nyilvánítsák. Ez az apró mozzanat talán sokkal inkább megmagyarázza, miért is olyan eltérő Pipás viselkedése és mimikája a két képen.

Pozsgai Zsolt színházi író és rendező a Szegedi Nemzeti Színház számára írt darabot Pipás Pista címmel. Abban a kötetben, amelyben ez a darab is szerepel, úgy jellemzik a könyvben szereplő drámákat, hogy a valóság győzedelmeskedik a fikció felett. A *Szüzek és Szörnyek* című kötetben szereplő drámák a kötet hátoldalán található állítások szerint mind megtörtént esetekből, valós történelmi helyzetekből építkeznek. Pozsgai a színpadra állítás érdekében túl semmiben sem változtatott a szereplőkön, illetve a megtörtént eseményeken. Ez a vállalt történeti autentikusság lényegében a Pipás legenda Szabó László-féle változatát dramatizálja és alakítja tovább. A tanyasi igazságszótó toposzát használva arra jut,

⁷² Veszélka Attila: *Pipás Pista – Az átokházi tanyavilág hóhéra*. Szeged, 2006. 7.

hogy Pipásban a vidék kegyetlensége manifesztálódik. A történetet alapvetően retrospektív jelleggel Pipás elbeszéléséből ismerjük meg, akit már lefogtak, és látszólag kihallgatási szándékkal kérdezik a csendőrök. Pozsgai intenciójának megvalósulása ugyanúgy problematikus, ahogy Szabó sem tudta az ügyben kezelni az igazságszolgáltatás szerepét. A csendőrök által lefolytatott kihallgatás valójában verbális vegzálás, hiszen semmilyen leírat nem készült a Pipás által elmondottakból, és nem is feltétlenül tartják hitelesnek Pipás minden mondatát, ilyen esetekben inkább próbálnak törekedni saját vélt igazuk számonkérésére.

Pipás darabkezdő mondatai szerint sokan voltak,⁷³ kezdetben kevesen, majd egyre többen, végül mindenki ott volt. A műves paraszti beszédmódot kívánta reprodukálni a szerző, amelynek balladai módon homályos értelmezése teszi lehetővé a konnotatív jelentésárnyalatokat. A fentebbi kezdősorokról a későbbiekben kiderül, hogy szűken véve a meghaltak árnyait jelöli, de egy-egy elejtett szó, mint a „mindenki” miatt a felbujtókra és gyilkosságokban segítőkre is lehet érteni. Ezt erősíti meg, hogy Pipás azt állítja, „nem én kezdtem, én csak bevégeztem”.⁷⁴ Az egész darab, mint egy vallomás, amelyet azért tesz a főszereplő, mert nem kíván hazugságban meghalni. Az ő gyónása és a csendőrök vegzálása teremti meg a párbeszédet, amelyből a legenda kibontható a nézők számára. A patetikus helyzet a Szabó-féle értelmezést követi, leszámítva azt, hogy a szocializmus, mint sikeres modernizációval való leszámolás után Pozsgai a paraszti világot nemzethalállá, hovatovább világvéggé nagyító értelmezésben mutatja meg. Pipás tetteit a Szabó által is emlegetett nyomor és szegénység indukálta, de ez a tanyawestern szerint az egész társadalmat sújtja. Erre erősít rá Pipás viselkedése, aki falusi pszichológusként kikérdezi felbujtóit, hogy kivel élnek együtt és miért, illetve milyen problémákkal küzdenek. A dramaturgia egysége érdekében feltett kérdések és arra adott válaszok csak még inkább megerősítik a falusi igazságosztó szerepét. Pszichológusi mivolta abban érhető tetten, hogy férfias viselkedésével és az emberek intim problémáit, nyomorát ismerő személyként valójában minden ember felett áll a tanyavilágban.

Szabó Lászlóhoz hasonlóan egyáltalán nem ad választ arra, hogy Pipás gyilkolási módja, az önakasztásként beállított gyilkosság, mint modus operandi miként született meg. Ennek részben az az oka is lehet, hogy Pozsgai más gyilkossági formákat is alkalmaz. Az arzénos gyilkosságok esetében az elkövetés hogyanja sokkal fontosabbá válik. Abban a büntetőügyben az egykézés, a tanyavilág kihalása többször felmerült. Pozsgai beemeli ezt a diskurzust ebbe a drámába. Az ő Pipása úgy fogalmaz: „Segítenem kell. Kihal a tanyavilág.”⁷⁵ Ebből a mondatból olyan értelmezés bontakozik ki, mintha Pipás az egykézés, a tanyavilág megszűnése ellen harcolt volna azzal, hogy szerencsétlen, rossz sorsú házasságokat gyilkosságok árán megszüntetve lehetőséget adott új, boldog családok létrehozására.

⁷³ Pozsgai Zsolt: Pipás Pista. In. Uő.: *Szűzek és szörnyek. – új drámák.* Bp., 2013. 143.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Uo. 148.

Suláknét, aki férje agressziója miatt néhanapján a disznóólba kényszerül, úgy segíti meg, hogy főzetet készít neki. Pozsgai drámáját ez a Szabó László-féleértelmezéshez kapcsolja, amely szerint Pipás a növényi főzetek hatásaihoz rendkívül jól értett. A dráma második felében a Szabó hatás teljesen nyilvánvalóvá válik, amikor Somos és Epres csendőrnymozók számára kiderül, hogy Pipás valójában nő volt. Pipás a neki feltett kérdésre szinte szóról szóra a Szabó László által leírtakat mondja el válaszként. Ebben a legendaváltozatban az erősen kidomborodó férfiutálatot és szexuális aberrációt Pozsgai tovább növeli azzal, hogy Pipás minden férfiban a fiatalkori erőszaktevőjét látja, és ezért belső parancsnak engedelmessé kíván megölni minden férfit.

A felbujtó Börcsökne már kapzsi, nem igazán jóra való asszony, mint a többi szerencsétlen sorsú nő. Pipás saját képviselt normáinak, értékeinek negligálása fedezhető fel az asszony szándékaiban. Pipás azzal próbálta nyugtatni a nőt, hogy úgylis „háború lesz nemsokára. Hallja maga is. Elviszik katonának, talán ott marad, akkor ez is megoldódik.”⁷⁶ Ezzel a megjegyzéssel egyrészt az egész ügyet visszautalja az első világháború elé, másrészt elsőként beemeli a nemzetet, mint vonatkoztatási keretet.

Pozsgai az arzénos asszonyokhoz hasonlóként láttatja Pipás ügyét. Az utolsó áldozat felesége, Börcsökne mesélt Pipásnak egy bizonyos Rieger Pálnéről, aki eltűnt, mert keresik a rendőrök a férje megmérgezése miatt. Pipás tettei Pozsgai bemutatásában univerzális jellegűek, amennyiben minden korban léteztek az asszonyok elnyomása elleni különböző fellépési technikák. A főszereplő népi pszichológusként azt a dramaturgiai célt szolgálja, hogy minél több vidéki, alföldi nőt szólaltathasson meg. Pozsgai drámájában Pipás a nyomorult helyzetből való menekülés mesés és mitologikus módszereinek szimbolikus alakja, aki sokkal inkább a bosszú angyala, mintsem a tanyavilág normaszegőjeként az agrártársadalom működését részben megjelenítő személy.

PIPÁS SZIMBOLIKUS EMLÉKEZETE

Az úgynevezett Zsidó Hermann (*Hermannus quondam Judaeus*) megtéréséről szóló, feltehetően valós önéletírást először Gerlinde Niemeyer értelmezte szisztematikus módon.⁷⁷ Felkutatta az összes számára elérhető Hermannhoz kapcsolható forrást, majd ezek összekapcsolásával, időrendbe állításával kívánta a múlt valóságát detektív módjára kiolvasni a forrásokból. Én évekkkel ezelőtt ugyanígy

⁷⁶ Uo. 184.

⁷⁷ Niemeyer, Gerlinde: Das Prämonstratenserstift Scheda im 12. Jahrhundert. = *Westfälische Zeitschrift*, 1962. 112. szám, 309–333.

álltam a Pipás Pista ügyszöveghez.⁷⁸ Niemeyerrel együtt a forrásokat úgy próbáltam puzzle-ként kirakni, hogy azt a logikai rendet építsem fel a forrásokból, amely a szélesebb társadalmi kontextus alapján leginkább plauzibilisnek tekinthető.

Szabó tudományosnak szánt beszámolója, mint legenda olyan forrásnak tekinthető, amely konkrét politikai céloknak felelt meg. A szocialista igazságszolgáltatás jövő orientált működését hivatott implicit módon hangsúlyozni, hiszen egy ilyen ügy Szabó interpretációjában a szocialista Magyarországon már megfelelően lett volna kezelve. Orvosi kérdésként értékelték volna azt, amit a Horthy-kori bíróság még morális szempontból ítélte meg. A szocialista kori újságírók (Szabó László, a Délmagyarország újságírója) az elkövetőre medikalizálható problémaként tekintettek, míg a tett indokaiban viszont egyértelműen ideológiai megfontolások manifesztációját vélték felfedezni. A Horthy-kori állami agresszió (különítményesek, rendőrségen belül a politikai osztályok), a társadalmi osztályok közötti növekvő szakadék (a parasztok elnyomorodása) olyan toposzokként működtek, amelyekkel úgy vált definiálhatóvá a korábbi, polgári, fasisztoidnak tartott diktatórikus berendezkedés, hogy közben az olvasóközönség az indoktrinált oktatás közben szórakozni vagy éppen borzongani is tudott.

Ami a rendszerváltás előtt a Horthy-kor elnyomorodott vidékének reménytelen vidékenként jelent meg a sorozatgyilkos brutális világán keresztül, az a rendszerváltás után a nem kívánt modernizáció, a sikertelen szocialista kori urbanizáció előtti paraszti életforma visszakereshetőségének vágyává transzformálódott. Veszélka és Pozsgai úgy fogalmazza újra Pipás történetét, hogy a töredezett emlékezet mozaikjaiból nem egy anómikus, hanem egy sajátos népi jogrenddel megáldott paraszti világ képe rajzolódik ki. Ami a szocialista korszakban a diktatórikus rendszer legitimitásának erőszakosságának kivetülése és rendszer szociális igazságtalanságának vadhajtása volt, az a rendszerváltás után egy kissé nehezen megismerhető pozitív paraszti világ részévé vált, ami a maga módján megpróbált szembeszállni a magyar vidék elnéptelenedésének problémájával (az egyke kérdés megoldásával). Pipás Pista sorozatgyilkossága, mint deviáns cselekmény olyan kivetülése különböző magyar társadalomképeknek, amelyek imaginárius-sága különböző korok alkotó, értelmiségi szereplők által (újságírók, szépírók, drámaírók) képviselt világképekből rajzolódik ki.

⁷⁸ Bezsenyi Tamás: *Pipás Pista – Egy sorozatgyilkos társadalomtörténeti megközelítése*. 2011. ELTE BA szakdolgozat

A NAGY HÁBORÚ HADISÍRJAI DEBRECENBEN

A katonasírok kutatása több éve folyik a MH 5. Bocskai István Lövészdandár könyvtárának koordinációjával. A kutatócsoport dr. Lippai Péter ezredes megbízása alapján kezdte el munkáját, külsős kutatók is segítik, Papp József Podmaniczky-díjas és Horváth Attila helytörténeti kutatók, illetve v. Csizmadia József.

A Nagy Háború idején Debrecen temetőibe a város kórházaiban, tartalékkórházaiban, fronton szerzett járványos betegségben, sérülés következményeként kialakult fertőzésben, betegségben elhunyt katonákat temették el. Később a harctérről történt exhumálás és hazaszállítás után is kerültek hősi halottak a debreceni temetőbe. A városban összesen 22 állandó és tartalékkórház működött.

KÓRHÁZAK

1876-ban megszületett XIV. törvénycikk rendelkezett a közegészségügyről, főképp az egészségügyi igazgatás szervezetét érintette. Ebben az időben a városnak csak 3 betegápoló intézménye volt, a Várad utcai közkórház 54 férőhellyel, a kereskedő testület egy 8 férőhelyes kórházat működtetett. A harmadik a katonai, a volt Meszena-kórház a Ghilányi laktanya mellett, amely katonabetegeket fogadott, ágyszámát nem ismerjük.¹ A nagyállomás mögött, a Gázgyár utca elején állt az épület, 1944-ben a város első bombázásakor megrongálódott, majd lebontották. A katonai korodában az akkor még császári királyi hadsereg csapatkórházat működtetett. A közös hadsereg olyan helyőrségekben hozott létre csapatkórházat, ahol 500 főnél több katona volt, és nem működött helyőrségi kórház. Ezek az intézmények a katonák ellátásán túl az ápolószemélyzet és sebesültvívők kiképzését is végezték. A kórház szükséges személyzetét azok a csapatok adták, amelyek betegeit kezelték, mivel nem volt saját állományuk. Parancsnoka az illetékes hadosztály, vagy az állomás orvosfőnöke volt.² 1893-ban felépült a mai Bem té-

¹ Mervó Zoltánné: A két forradalom egészségügyi és szociálpolitikai tevékenysége megyénkben 1918–1919. In: *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 5.* Debrecen, 1978. 173–175.

² Kiss Gábor: *A magyar királyi honvédség egészségügy szervezete 1867–1918.* Online: <http://www.orvostortenet.hu> (letöltve: 2014. november 9.)

ren Debrecen új közkórháza, ami már megfelelt a kor kívánalmainak. 1896-ban pedig megépült a magyar királyi honvédség kórháza, az épület ma a Böszörményi úton található. A honvédkórházak saját gazdasági vezetéssel, saját személyzettel rendelkeztek, és a csapatkórházak mintájára szervezett egészségügyi intézmények voltak. 1914-ben megnyitott az Augusztá-szanatórium, de néhány heti működés után a debreceni hadtestparancsnokság vette át az épületet sebesültek ellátására.³ Végül 1914-ben, november elején megkezdte működését a debreceni megfigyelőkórház, amelyet Nyulas városrészben, a katonai barakkokban alakította ki a magyar királyi honvédség, de működését a közös hadsereg fedezte. A megfigyelőkórházak létrejöttét a háború nyomán fellépő különféle járványok indokolták. Feladatuk volt, hogy a hátszázgot megvédjék a fertőző betegségek behurcolásától, az infekciógyanus betegek legalább öt napot töltöttek itt megfigyelés céljából. Ezeket az egészségügyi intézeteket a keleti harctérhez közel eső településeken, de attól megfelelő távolságban hozták létre a hátszáz védőzónájaként. A legnagyobb ágyszáma (8041) a kassai megfigyelőkórháznak volt, Miskolcon 4350 férőhellyel működött, harmadik legnagyobb pedig a debreceni kórház volt 1931 férőhellyel. 1914 decemberében a hadi helyzet miatt a munkácsi megfigyelőállomás átmenetileg Debrecenbe költözött.⁴ 1916 áprilisáig működött megfigyelőkórházként, ezután átadták a cs. és kir. parancsnokságnak tartalékkórház céljára. 1915. január elején Ferenc Salvator az önkéntes betegápolás felügyelőjeként Debrecenben járt. A Felblatt január 11-i száma beszámolt a főherceg látogatásáról, aki megtekintette az állomás mögötti csapatkórházat, ahol közös misén is részt vett az ápolakkal. Később meglátogatott még néhány egészségügyi intézményt a városban.⁵ A látogatás után a megfigyelőkórház felvette Ferenc Salvator főherceg nevét. A debreceni Bábaképezde is részt vállalt a frontról érkező sebesültek, betegek ellátásában. Az intézmény vezetője ekkor dr. Kenézy Gyula. A Debreczeni Szemle 1915. július 31-i száma tudósít arról, hogy az orvosprofesszor számos tiszt-sége mellett „honvéd főtörzsorvos lett, alezredesi méltósággal”.⁶

A háború idején a katonai és a megfigyelőkórház mellett, a városban működő egészségügyi intézmények közül tartalékkórházként üzemelt a m. kir. honvédkórház, a Bábaképezde, a közkórház, Augusztá-szanatórium, ágyszámuk nem bizonyult elegendőnek, ezért ideiglenes tartalékkórházak kialakítása is szükségessé vált. Szükségkórház működött a Református Kollégiumban, a Piarista Gimnáziumban, a Simonyi utcán, a Tornaszövetség intézményében, a m. kir. méneslaktanyában, a katonai lelkigondozóban, a debreceni tornacsarnokban.⁷ A többi helyét nem ismerjük.

³ Mervó Zoltánné: *A két forradalom*, i. m. 174.

⁴ Kiss Gábor: *A magyar királyi honvédség*, i. m.

⁵ Feldblatt, 1915. január 11. Online: <http://anno.onb.ac.at> (letöltve: 2014. november 10.)

⁶ Debreczeni Szemle, 1915. január 11. Online: <http://epa.oszk.hu> (letöltve: 2014. november 10.)

⁷ Nachrichten über Verwundete und Verletzte, 1914–1918. Online: <http://anno.onb.ac.at> (letöltve: 2014. november 10.)

A hátország kórházaiba kórház- vagy betegszállító vonatokon jutottak el a betegek. A súlyos, kórházi ellátást igénylő sérülteket kórházvonatokon szállították az állandó egészségügyi intézetekbe. Egy-egy ilyen vonat 18 betegszállító és 7 kiszolgáló kocsiából állt. Egy kocsiban 8 beteg feküdt, így összesen 144 súlyos sérült számára volt férőhely. Személyzete 3 orvos és 34 fő legénységből állt. A cs. és kir. Központi Szállításvezetőség irányítása alatt működtek, és a központi nyilvántartás lehetővé tette, hogy a vonatok valóban olyan települések kórházai- ba szállítsák a betegeket, ahol elegendő üres ágyszámmal rendelkeztek.

A betegszállító vonatok könnyű sérülteket, vagy olyan súlyos sebesülteket vittek, akik nem igényeltek a szállítás ideje alatt kórházi ellátást. A 25 kocsi- ból álló szerelvényben 64 fekvő és 300 ülő beteg fért el. Személyzete 1 katonao- rvos, és annyi segédszemélyzet, hogy minden 3 betegre jusson egy ápoló. Szintén a Központi Szállításvezetőség irányítása alatt működött.⁸

A VÁROS TEMETŐI

A debreceni temetők kialakulása, kialakítása nagy vonulataiban hasonlít a Ma- gyarországon elfogadottá vált temetkezési gyakorlathoz. Ezt a gyakorlatot egy- házi, uralkodói rendelkezések időnként részletekbe menően szabályozták. Érde- mes ezek közül külön is kiemelni Mária Terézia – II. József társuralkodók 1777- ben kihirdetett rendeletét, amiben a temetőknek a településen kívülre helyezését írták elő. A szűk száz évvel későbbi 1876. évi XIV. Törvénycikk horderejében hasonló változtatásokat tartalmaz. Megerősítette a temetők vallásfelekezetek kö- zötti közös használatának lehetőségét (1868. évi LIII. törvénycikk), továbbá el- rendeli a településeken a köztemetők kijelölését és használatba vételét.

A város kórházaiban elhunyt betegeket a meglevő felekezeti temetőkben kezd- ték eltemetni, külön kialakított parcellákban.

SZENT ANNA TEMETŐ

Elsőként ide temettek egy 1914. augusztus 9-én elhunyt cs. és kir. 39. gyalogez- redbeli katonát. Ebből a temetőből mintegy 696 adattal rendelkezünk. 1914-ben vegyesen kerültek ide magyar királyi, közös hadseregbeli, cs. kir. Landwehr, va- lamint orosz ezredbeli katonák. A halálokok is vegyesek, fertőző betegségek (tí- fusz, hastífusz, tbc), különböző lőtt sebek után kialakuló fertőzések, és harctéren szerzett betegségek (tüdő-, vese-, és agyhártyagyulladás, gyomorfekély). 1915- től hasonló a helyzet, de már orosz katonákat temetnek nagyobb létszámban. A

⁸ Kiss Gábor: *Megfigyelőállomások és sebesültszállítmányt kísérő osztagok tevékenysége az első világháborúban*. Online: [http:// www.orvostortenet.hu](http://www.orvostortenet.hu) (letöltve: 2014. november 9.)

hadifogoly-temető mellett itt volt a legtöbb orosz (250) katona eltemetve. 1916 őszétől pedig már szerb és román katonákat is temetnek. A debreceni ezredek hősi halottai közül 39. gyalogezredből 28, a 3. honvéd gyalogezredből 27, és a 2. honvéd huszárezredből 7 katona adataival rendelkezünk. 1915 és 1918 között évente 100–130 elhunyt került ebbe a temetőbe.

HONVÉDTEMETŐ ÉS HŐSÖK TEMETŐJE

1915. január 20-án ünnepélyes keretek között temették el az első négy hősi halottat a kibővített egykori Honvédtemető mellett kialakított Hősök Temetőjében. Az eseményről tudósított „A város” című hetilap 1915. január 26-i száma. Avatóbeszédet mondott Mark Endre polgármester, dr. Baltázár Dezső püspök, dr. Csűrös István kulturtanácsnok. Márk Endre a következő szavakkal adta át a Hősök Temetőjét a katonai állomásparancsnokságnak: „Ezt a helyet az 1849-ben Debrecen város hősi védelmében elesett honvédek számára jelölte ki a város kegyelele. A törvényhatósági bizottság, az önök akarata úgy rendelkezett, hogy ezt a helyet most a haza védelmében elesett hősöknek szenteli. Zarándokoljunk el ide, hogy lelkesedést merítsünk az elesett hősök példájából.”⁹ Végezetül a katonai állomásparancsnokság nevében Sztáray ezredes mondott beszédet. A négy hősi halottat a bejárattól jobbra eső parkút mellé temették el. A Hősök Temetője megnyitására a Wiener Zeitung 1915. március 4-i száma is beszámolt. Később a közös hadügyminisztérium megköszönte Márk Endrének és a város lakosságának a temető megnyitását. Ezzel szemben a Debreczeni Szemle 1915. január 23-án megjelenő számában éles bírálat éri a város vezetőségét. „Szerdán délután nagy ünnepségek közt temették el az első három hőst ebbe a közös temetőbe. Akik csak sorrendben és e helyen voltak elsők, mert több mint 100 más, de hozzájuk hasonlóan hős vitéz mártírtársuk más temetőkben a város másik részén fekszik. A jövő nemzedék kegyelele tehát, ha majdan le akarja róni a rajongó tisztelet adóját a világháború debreczeni hősei sírjánál, nagy zavarban lesz. És kénytelen lesz vagy megfélemedezni a háború 100 debreczeni halottjáról, vagy pedig visszalapozva a jegyzőkönyveiben keresztülatzni a várost, hogy a Debreczen másik végében fekvő hősöknek is juttasson valamit. A dicsőség verőfényes sugaraiból. Ha csak nem akar félmunkát végezni, mint végzett az előző nemzedék, mely késve intézkedett a hősök temetőjének kijelölésében.”¹⁰ A cikk írójának igaza lett, a Debreceni Köztemető 1932-es megnyitása után az izraelita temető kivételével a felekezeti temetőket bezárták, a nyugvási idő lejártá után területük egy részét beépítették. Ugyanakkor a városatyák időben gondoltak a várhatóan nagyszámú halottra, és egy hősi temető helyének kijelölésére. Már 1914. november

⁹ A város, 1915. január 26. Online: <http://epa.oszk.hu> (letöltve: 2014. november 10.)

¹⁰ Debreczeni Szemle, 1915. január 23.

27-én elkészült egy jelentés pontos helyszínrajzzal a városi tanács részére. A város főmérnöke kicsinek tartotta a Honvédtemető területét, és más helyszín kijelölését javasolta. „... a terület kisebb mint sem megfelelné a célnak; csak tömeges temetésre esetleg emlékmű felállítására lenne alkalmas, miért is tisztelettel javaslom méltóztassék ezen temető helyett – a most dúló háború alatt városunkban elhalt katonáink temetkezési helyéül más alkalmasabb területet kiszemelni.”¹¹ Valószínű, hogy az újabb terület kijelölése miatt húzódott a Hősök Temetőjének megnyitása. Arról viszont nem rendelkezünk információval, hogy a főmérnök javaslata ellenére, miért döntött a városi tanács a Honvédtemető mellett. A másik nagy említésre méltó esemény a Hősök Temetőjében február 20-án történt. Ekkor temették el az első három szövetséges német katonát, szintén ünnepélyes keretek között. Az eseményről nemcsak a városi, hanem a német nyelvű Pester Lloyd is tudósított.¹² Más hasonlóan nagy sajtóvilvánosságot kapott esemény nem volt, csendben gyarapodtak a temető sírjai napról napra.

Ebben a temetőben kb. 1840 első világháborús adattal rendelkezünk, ide csak magyar királyi, közös hadseregbeli, cs. kir. Landwehr, és szövetséges porosz és német katonákat temettek. Halálokok között különböző lőtt sebek nyomán fellépő vérmérgezés, tetanusz vagy elvérzés, a lövészárkokban kialakult betegségek, mint tüdő-, vesegyulladás, vagy tüdő tbc, bél- és csonthártyagyulladás szerepel a leggyakrabban. 1915-ben (580) és 1918-ban (520) temették ide a legtöbb halottat. A megadott adatok csak az 1918 végéig betemetetteket tartalmazzák, a 9. parcellában még 170 katona nyugszik, akiket 1919 és 1926 között temettek el. Az 1919-es adatok vitathatóak, megítélésük alaposabb kutatást igényel. A 10. parcellában 24 betemetés a két világháború között történt, illetve ekkor temettek még szórványban katonákat a felső részben. A temetőt a második világháború idején újranyitották, és a második világháború katonái áldozatai kerültek ide. A debreceni ezredek hősi halottai közül 39. gyalogezredből 23, a 3. honvéd gyalogezredből 41, és a 2. honvéd huszárezredből 6 katona adataival rendelkezünk. A temető felső részén úgynevezett tisztí sírhelyeket alakítottak ki, néhányan a felekezeti temetők felszámolása után kerültek e sírhelyekre. 1935-ben a Hatvan utcai járványtemetőből 14 német katona maradványait szállították át ide, baloldalon a mauzóleum mellett nyugszanak. 1933. december 11–12-én hetvenkét olasz katona holttestét emelik ki az ideiglenes debreceni sírokból és szállítják el Olaszországba.¹³ Ebből a temetőből is elvitték az olasz katonák földi maradványait.

¹¹ Varga Júlia: *Kutatási jelentés az orosz hadifogoly-temetővel kapcsolatban*. Online: <http://www.bocskai-konyvtar.hu> (letöltve: 2014. november 10.)

¹² Pester Lloyd, 1915. február 25.

¹³ Gazdag István: Debrecen város történeti kronológiája. In: *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 30*. Debrecen, 1996. 353–374.

OROSZ HADIFOGOLY TEMETŐ

Debrecen másik újonnan létesített temetője, Varga Júlia könyvtáros által készített jelentés szerint 1914. október 14-én érkeztek az első orosz hadifoglyok Debrecenbe. A város nyugati részén fekvő téglagyár barakkjaiban helyezték el őket. A következő évben a fogolytáborban kolera járvány alakult ki. 1915. június elejétől nem egészen egy hónap leforgása alatt 1618 orosz hadifogoly vesztette életét. A halottakat a téglagyár közelében fekvő területen, egy újonnan létesített járványtemetőbe temették, tömegsírokba. Ezután az akkori gyakorlatnak megfelelően a járványtemetőt lezárták. A temetőben a fogolytábor egykori parancsnoka, ösbudai Rácz Béla, a békéscsabai 101. gyalogezred tartalékos főhadnagya emlékművet emeltetett az elhunyt orosz foglyok tiszteletére. Az emlékművön volt még egy másik emléktábla is a következő szöveggel „E síremléket K. Mike F. S. Dalmi 39. Gy. E.”. Valószínűsíthető, hogy az egykori háziezred katonái segítettek az emlékmű elkészítésében. Az orosz járványtemetőt két év múlva, 1917-ben ismét megnyitották, és területét újabb 600 négyszögöllel bővítették. A bővítésbe 209, a Salvator hadikórházban, járványos betegségben elhunyt katona került, már egyéni sírokba, 1917. szeptembertől 1918. november 27-éig. 1919-ben a Déri Múzeum múzeumőre, Zoltai Lajos megbízást kapott az orosz hadifogolytemető és a Hatvan utcai járványtemető egyedi sírjainak felmérésére, és helyszínrajzának elkészítésére. Zoltai Lajos a téglagyár melletti hadifogoly-temetőről készült jelentésében a következőket állapította meg: „A 209 halott közül 70% oroszországi, valamikéivel több mint 14% olasz, 12% szerb, 1/2% román, és 3% ismeretlen származású. Vagyis Oroszországból való 146, Galíciából 30, Szerbiából 25, Romániából 1, ismeretlen országból 7.”¹⁴ Majd 1925-ben a hadifogoly-temetőbe került exhumálás után 525 hősi halott és hadifogoly az egykori barakk-temetőből. Valószínűsíthető, hogy a Salvator megfigyelőkórháznak lehetett valahol saját temetője, a katonai barakkok környékén. 1925-ben történt egy városrendezés, új szabályozási terv született, a temetőt ekkor számolhatták fel. Ezt a temetőt Zoltai Lajos sem említi, és később egyetlen, a temetők történetével foglalkozó kutató sem említette, mi sem rendelkezünk semmilyen használható információval. Az viszont tény, hogy a Salvator megfigyelőkórházban meghaltak közül csak kevés számú halottat találtunk a város felekezeti temetőiben.

HATVAN UTCAI JÁRVÁNYTEMETŐ

870 adatunk van, a külön kialakított parcellába fertőző betegségek következtében elhunyt magyar királyi, közös ezredbeli, cs. kir. Landwehr, szövetséges porosz és orosz hadifogoly (140) katonát temettek el. A legtöbb betemetés 1915-ben volt

¹⁴ Varga Júlia: *Kutatási jelentés*, i. m.

(689), a közös hadsereg által kiadott „Nachrichten über Verwundete und Verletzte” kiadványban találtunk adatokat arra is, hogy esetleg külön zsidó és külön hadifogoly rész volt a temetőben. Zoltai Lajos 1919 őszén készítette el a temető felmérését. Az anyag a Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú Bihar Megyei Levéltárában megtalálható, amit rendelkezésünkre bocsátott. A felméréshez készült térkép viszont nem sikerült megtalálnunk, a temető és a róla készült térkép hiányában, csak a leírás alapján eléggé nehézkes a rekonstruálás. Sajnos már 1919 őszén sem volt ép minden sír, Zoltai több fejfát is szétdobálva talált a temető területén.¹⁵

IZRAELITA TEMETŐ

Az egyetlen ma is üzemelő felekezeti temetője a városnak. Kb. 80 első világháborús adatunk van, illetve itt is rendelkezünk 1919-es és később eltemetett katonák adataival is. A temetőn belül külön kialakított részben nyugszanak a Nagy Háború magyar királyi, közös ezredbeli és orosz és porosz izraelita vallású halottai.

KOSSUTH UTCAI REFORMÁTUS TEMETŐ

41 adatot találtunk, a betemetettek mintegy fele (20) családi sírba került. A debreceni ezredek közül tízen a cs. kir. 39. gyalogezredben, tizenegyen a 3. honvéd gyalogezredben, egy pedig 2. honvéd huszárezredben harcolt.

PÉTERFIA UTCAI ÉS A VÁRAD UTCAI REFORMÁTUS TEMETŐ

14–14 adattal rendelkezünk, elsősorban debreceni származású hősi halottakat temettek ide, többet családi sírba.

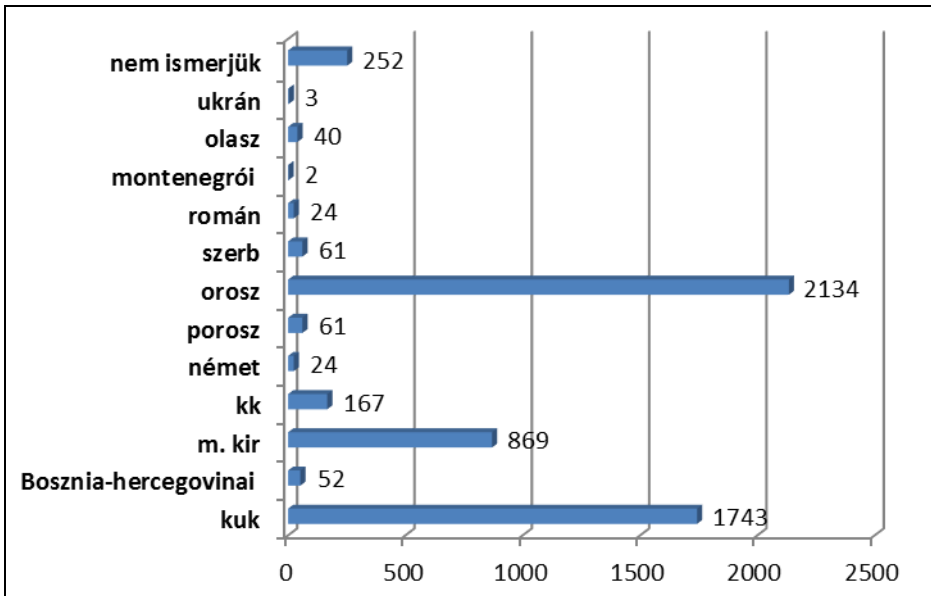
Egy m. kir. 8 népfelkelő őrzászlóalj hősi halottját az *Ohat-Szöghatár temető*-be, a cs. és kir. 6 vonatosztály Debrecenben elhunytját a *Brassói úti temető*-be temették, és van egy cs. és kir. 6. huszárezredbeli katona adatunk, akit az evangélikus református temetőben temettek el. Ezeknek a temetőknek a helye nem ismert.

¹⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára, XI. 86/c. 1.

HADISÍROK ADATAI

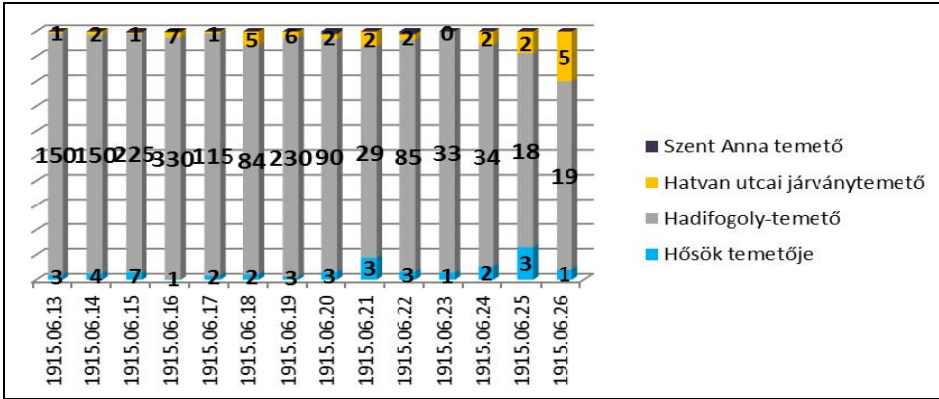
A debreceni temetők adatolását nehezítette, hogy iratanyaga hiányzik, nincsenek temetőkönyvek, a temetők nagy rész sincs már meg. Forrásokra bukkantunk a HM hadisírgondozó szakemberei segítségével, helyi közgyűjteményekben, a Mauzóleumban korábban talált temető felmérésekben, nemzetőrök feljegyzéseiben, interneten elérhető forrásközlésekben. Az összegyűjtött mintegy 5 800 adat rendkívül heterogén, a tömegsírokba temetettek esetében csak az eltemetettek számát ismerjük, illetve az 525 barakk-temetői részletes adatokkal sem rendelkezünk. A hadifogoly-temető mellett még a Hatvan utcai járványtemetőben volt egy négyes tömegsír.

Az adatok összesítése után kiderült, hogy legnagyobb számban orosz hadifoglyokat temettek el városunkban.

A világháború első évében, egészen 1915. január 20-áig, a Hősök Temetőjének megnyitásáig főleg a Szent Anna temetőbe (240) és a Hatvan utcai járványtemetőbe (70) helyezték az elhunytakat. 10 halott került még az Izraelita temetőbe, illetve 4 a Kossuth utcai református temetőbe. A háború második évében január 20-a után majd háromezer (2992) halott elhantolásáról kellett gondoskodni. Ebben az időszakban volt az egy napra eső legtöbb temetés is. 1915. június 16-án 339 elhunytat temettek el, 330-at a hadifogoly-temetőben, hetet a járványtemető-

ben, egyet a Hősök Temetőjében, egyet a Szent Anna temetőben. 1915. június 13-a és 26-a között volt a legtöbb betemetés.

Az adatok feldolgozottsága jelenleg véleményünk szerint 90%-os szinten áll. Összesítésük után csak egyfajta elsődleges információk kinyerése volt a célunk. Mélyebb összefüggések feltárása egy későbbi tudományos feldolgozás során valósulhat meg.

ERŐS VILMOS

A HANYATLÁS MOTÍVUMA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁSBAN ÉS TÖRTÉNETI GONDOLKOZÁSBAN

Az alábbi tanulmány témája „A hanyatlás motívuma a két világháború közötti magyar történetírásban és történeti gondolkozásban.” Ebben a vonatkozásban mindenekelőtt kiemelhető, hogy – miként ez a vonatkozó irodalomból világosan kiderül¹ – a legfontosabb szellemi irányzatokban ekkor alapvető volt a hanyatlásról való beszéd/ a hanyatlás tematizálása, kezdve a szellemtörténettől, a katolikus gondolkodás különböző irányzatain, vagy a népieken keresztül egészen még a marxizmusig is (azzal bezárólag). Elég ebben a vonatkozásban olyan jól ismert neveket említeni, mint a filozófus Prohászka Lajos és Fülep Lajos, a költő és író Babits Mihály, Szerb Antal, Halász Gábor, a szintén filozófus Hamvas Béla,² a történész Szekfű Gyula, a népi író és teoretikus Németh László és Szabó Dezső, az ókortörténész Kerényi Károly, a művészettörténész Tolnay Károly, és még sokan mások.³ (Ezt a névsort természetesen még számos névvel ki lehetne egészíteni, így Kodolányi János, Bánffy Miklós, Zilahy Lajos, Joó Tibor, Kornis Gyula is említhetők lennének,⁴ de a motívum felbukkan a politikai publicisztikában is, elég itt mondjuk Milotay Istvánnak a harmincas években írott „Népi válság-népi Magyarország” című könyvére gondolni.⁵)

A következőkben ebből a terjedelmes irodalomból/szöveg-korpuszból három emblematikus alakot szeretnék kiemelni, a történész Szekfű Gyulát, az író Németh Lászlót (részben Szabó Dezsőt, hozzá kapcsolódóan), valamint – talán némelyek számára meglepően – a filozófus Lukács Györgyöt, némileg kiegészítve néhány szerzővel a fent felsorolt illusztris névsorból, akiknél szintén fontos volt a hanyatlás témája. Ezen szerzők egymás mellé helyezése, műveik bizonyos fokú

¹ Vö. pl. Lackó Miklós: *Korszellem és tudomány 1910–1945*. Bp., 1988. Rugási Gyula: *Szellem-történet és történetfilozófia*. In. Lackó Miklós (szerk.): *A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok 1890–1945*. Bp., 1994. 7–36.

² Vö. Hamvas Béla: *Világválság*. Bp., 1983.

³ Vö. pl. Lackó Miklós: *Kerényi, Fülep és Tolnay Károly szellemi kapcsolata*. In. Uő: *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok*. Bp., 1996. 335–344.

⁴ Vö. pl. Takács Péter: *Bánffy Miklós világa*. Bp., 2006.

⁵ Vö. Milotay István: *Népi válság, népi Magyarország*. Bp., é.n.

összehasonlítása számos vonatkozásban árulkodó lehet a hanyatlás és dekadencia motívumának korszakbeli körüljárásakor.⁶

A HANYATLÁS GONDOLATA SZEKFŰ GYULA MŰVEIBEN

A két világháború közötti magyar történetírásban és történeti gondolkodásban Szekfű Gyula neve és művei a leginkább szembeszökők a válság/hanyatlás motívumának felidézések. ⁷ Különösen a „Három nemzedék” című könyve jöhet itt számításba (egyések szerint legjobb munkája), amelyet közvetlenül az első világháború befejezése, illetve a Monarchia, az ún. Történelmi Magyarország felbomlása után írt meg, s amelynek már az alcíme is („Egy hanyatló kor története”) azt sugallja, hogy Szekfű narratívája („cselekményesítése”) a 19-20. századi magyar történelemmel kapcsolatban a hanyatlás és a dekadencia motívumára épül.⁸

Meg kell jegyezni azonban mindezzel összefüggésben, hogy a dekadencia motívuma nem a háború után bukkant fel először Szekfű életművében, hiszen már első nagyobb híres-hírhedt, nagy vihart/botrányt keltett művében, a „Száműzött Rákócziiban” is az emigráns, vagy inkább elűzött Rákóczi-t választotta „hősének”/tárgyának.⁹ Ami azt jelenti (vö. Domanovszky Sándor ezzel kapcsolatos kritikáját¹⁰), hogy nem a hatalma csúcspontján levő erdélyi fejedelmet, hanem a – Szekfű ábrázolásában – szinte szánsalomra méltó „álmodozót”, aki végső céljához, az erdélyi fejedelmi trónnak az eléréséhez kész volt minden kétes, sőt büns hatalommal (török, oroszok, kalózok) szövetkezni.

De a hanyatlás motívuma az egyik legfőbb összetevője Szekfű Hóman Bálinttal írt magyar történelemről alkotott szintézisének, az 1928–34 között megjelent „Magyar Történetnek” is,¹¹ amely élete főművének tekinthető, s amelyben a „Három nemzedékben” megfogalmazott koncepcióját az egész magyar újkori történelemre kiterjeszti. Eszerint a koncepció szerint a magyar történelem pozitív

⁶ Tanulmányom bővebb, angol nyelvű változatában még egyéb szerzőket is behatóbban elemzek, így pl. Hajnal Istvánt és Szabó Istvánt. Vö. Erős, Vilmos: In the Lure of „Geistesgeschichte”. (The Theme of Decline in the Hungarian Historiography and Historical Thinking Between the Two World Wars.). In. *European Review of History / Revue européenne d'histoire*, 2015. 1. 63–85.

⁷ Vö. Glatz Ferenc: *Történetíró és politika*. Bp., 1980. Raab Epstein, Irene: *Gyula Szekfű. A Study in the Political Basis of Hungarian Historiography*. New York, 1987.

⁸ Vö. Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Bp., 1920.

⁹ Vö. Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi, 1715–1735*. Bp., 1913.

¹⁰ Vö. erről pl. Őze Sándor: *Nemzettudat és historiográfia*. Bp., 2009.

¹¹ Vö. Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*, IV. A tizenhatodik század. Bp., é. n. Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*, V. A tizenhetedik század. Bp., é. n. Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*, V. A tizennyolcadik század. Bp., é. n.

erőit/üzenetét a katolikus, Európa- és Habsburg-párti, dunántúli, ún. „nagymagyarok” testesítik meg, akiket Nádasdy Tamás, Pázmány Péter, Eszterházy Miklós, Károlyi Sándor, Kazinczy Ferenc, Széchenyi István, Deák Ferenc, Andrássy Gyula reprezentál – akik szövetkeztek a Habsburgokkal (vö. a kiegyezést, de pl. a szatmári békét is), s akik az irreális függetlenség és a forradalmak üres jelszavai helyett a békés, lassú, konzervatív építőmunkára összpontosítottak.¹²

Ezzel a vonallal állította szembe Szekfű az ún. „kismagyarokat”, akik inkább protestánsok, tiszántúliak, török/keleti orientációt képviselnek, nacionalista-függetlenségiek, később rasszisták, – megtestesítőik Szapolyai János, Bocskay István, Bethlen Gábor, Thököly István, Rákóczi Ferenc, Kossuth Lajos, Thaly Kálmán – akik nacionalista frazeológiájukkal, a nemzeti függetlenségről való irrealista álmodozásukkal, elhanyagolták az égetően szükséges társadalmi reformokat (úm. a modern korban a földkérdés, a demokrácia és a választójog kérdése, a nemzeti kisebbségek problémái) s végső soron a vázolt politikájukkal/magatartásukkal előkészítették, sőt okozták a történelmi Magyarország hanyatlását és felbomlását.¹³

Rá kell mutatni, hogy a hanyatlás témája, motívuma nagyon fontos, sőt majdhogynem mindent átható Szekfű későbbi műveiben is, persze nem mindig és nem kizárólagosan, hiszen a harmincas években erősen kritizálta és visszautasította Spengler és Prohászka Lajos ilyen jellegű nézeteit¹⁴. Világos bizonyítéka mindennek a „Forradalom után” című könyve (1947), amelynek első fejezete a „Magyar Nemzet” 1943–44-es évfolyamaiban cikksorozat formájában jelent meg, „Valahol utat veszítettünk” címmel¹⁵. Ebben a cikksorozatban Szekfű annak összetevőit tárja fel, hogy mi vezetett az október az 15-i katasztrófához, azaz a nyilaskeresztesek kegyetlen rémuralmához, a szélsőséges atrocitásokhoz, a zsidósággal való véres leszámolóshoz, Szálasi diktatúrájához és terrorjához. Mindennek okait az Eötvös József, Szalay László, Lukács Móric centralista eszméitől való letérésben látta, azaz a civil társadalom fejlődésének elakadásában és eltorzulásában, az állami onnipotencia, illetőleg totalitarizmus kialakulásában (ami végső soron a korábban leírt „kismagyar” politika egyenes következménye volt.)¹⁶

¹² A kismagyar-nagymagyar oppozícióról vö. még Szekfű Gyula: A politikai történetírás. In: Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás új útjai*. Bp., 1931. 397–444. Valamint Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Bp., 1934.

¹³ Vö. még Dénes Iván Zoltán: *A „realitás” illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója*. Bp., 1976. Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*. Bp., 1999.

¹⁴ Vö. Szekfű Gyula: Nem vagyunk bujdosók. = *Magyar Szemle*, 1938. 32. köt. 391–396

¹⁵ Vö. Szekfű Gyula: *Valahol utat veszítettünk*. Bp., 1987.

¹⁶ Szekfűhöz újabban vö. még Erős Vilmos: *A szellemtörténetől a népiségtörténetig. (Tanulmányok a két világháború közötti magyar történetírásról.)* Debrecen, 2012. Illetve Erős Vilmos: Szekfű Gyula. = *Valóság*, 2015. 1. sz. 43–61.

Hozzá kell mindehhez fűznünk, hogy Szekfű válság/hanyatlás értelmezésére/koncepciójára – különösen a 30-as évektől kezdődően – jelentős hatást gyakorolt a francia katolikus filozófus, Jacques Maritain, főként ennek „Az integrális humanizmus” című könyve.¹⁷ Maritain és Szekfű gondolatainak közös vonása, hogy mindketten kritikusan, gyanakvással, szkeptikusan, de legalábbis távolságtartással szemlélték a modern, a reneszánszsal kezdődő európai fejleményeket. Mindenekelőtt a kapitalizmust, amely – Maritain szavaival – az antropocentrikus alapállású humanizmusával, az egyén (individu) evilági anyagi önérdékét, önöségét állította a középpontba, szemben a középkor túlvilágközpontú/transzcendens „közösségi” ideájával, s az egyént, mint öncélt tekintette a legfőbb értéknek. Mind Maritain, mind Szekfű ezzel egyidejűleg elítélte az antiliberalis, autokrata, sőt kifejezetten totalitárius rendszereket is, amelyek különböző formákban (nép, állam, osztály) megjelenő „közösségi” elvre hivatkoztak és építettek. Mindezzel szemben egy olyan társadalmi és kulturális, de főleg erkölcsi program mellett kötelezték el magukat, amely a „természetjogra” épített, az egyén és közösség közötti harmóniát, egyensúlyt kívánta megvalósítani a perszonalizmus jelszavával. Ezen eszmék történelmi előfutárait a korai kereszténység (még nem intézményesült) katolikus egyházi közösségeiben találták meg.¹⁸

A NÉPIEK ÉS A HANYATLÁS-GONDOLAT

Alapvető a hanyatlás gondolata az egyik legjelentősebb két világháború közötti magyar szellemi-politikai irányzatban, a népieknél.¹⁹ Az alaphangot – jól ismert ez a magyar irodalomban – Szabó Dezső adta meg „Az elsodort falu” című regényében (1919).²⁰ Szabó itt kifejtett és később, a harmincas években is képviselt, sőt tovább „mélyített” nézete szerint a történelmi Magyarország felbomlásáért, Trianonért és – logikusan – az 1918/19-es forradalmakért (Szekfű felfogásával gyökeresen ellentétben) mindenekelőtt az idegen eredetű (főként német, de zsidó és cseh is) középosztály/értelmiségi réteg a felelős, amely a Habsburgokkal megkötötte az 1867.évi kiegyezést.²¹ Ez a lehető legszögesebb ellentétben állt a ma-

¹⁷ Vö. Maritain, Jacques: Humanisme integral. In. *Ouvres completes*, Paris, Éditions Universitaires Fribourg Suisse-Éditions Saint Paul, vol. VI., illetve Erős, Vilmos: Ethique et raison d'état. (Gyula Szekfű et Jacques Maritain.) In. *Schola Europaea. Les valeurs de l'Europe-L'Europe des valeurs*. Edited by Havas László – Takács László – Tegye Imre. Bp.–Debrecen, 2009. 333–339.

¹⁸ Vö. Erős Vilmos: *A szellemtörténetről a népiségtörténetig*. i. m.

¹⁹ A népiekről vö. pl. Lackó Miklós: Népiek tegnap és ma. In. *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok*. Bp., 1996. 165–190. Borbándi Gyula: *Der ungarische Populismus*. Mainz, 1976.

²⁰ Vö. Szabó Dezső: *Az elsodort falu*. Bp., 1919.

²¹ Szekfű ezzel szemben a magyar történelem egyfajta csúcspontjának tartja mindezt. Vö. Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmányok*. Bp., 1918.

gyarság érdekeivel (Széchenyi és Deák helyett Kossuth volt Szabó politikai ideálja), amelynek súlyos/sőt egyenesen katasztrofális következménye volt, hogy a magyarok az első világháborúban, Galíciában vesztegették el legjobb erőiket (amely a magyar érdekek szempontjából tökéletesen közömbös volt), miközben nem maradt elég muníció az életbevágó magyar területek védelmére Erdélyben, a román előrehaladás megakadályozására. Szabó fundamentalista programjában a bűnös „város” (főként Budapest, amely az említett idegen közép- és értelmiségi osztály életterének számított) helyett/azzal szemben, a magyar paraszt, a „falu”, s pl. a protestáns vallás számított a magyar értékek és hagyományok, egyáltalán a megmaradás igazi letéteményesének. Éppen ezért a parasztság szociális problémái, a radikális földreform, a paraszt-demokrácia és pl. az együttműködés a szomszédos kelet-európai nemzetekkel (pl. egymás kultúrájának megismerése szemben Klebelsberg ostoba „kultúrförlény” gondolatával) jelentik az aktuális politikai-szellemi programot – Szabó Dezső felfogásában.²²

A népiek gondolatait a legmagasabb szinten talán a szintén író (eredeti szakmája szerint orvos) Németh László öntötte formába.²³ Németh hatalmas európai műveltséggel és olvasottsággal rendelkezett, s felfogása szerint a magyar problémák csak az európai kontextusba való helyezéssel, európai távlatban és összehasonlításban oldhatók meg. Közbevetőleg jegyzem meg, hogy Németh az európai válság/hanyatlás irodalom szorgalmas olvasója volt, s a szellemtörténet klasszikus alakjait, mint pl. Dilthey-t, Spengler-t, Ortega-t, Huxley-t, Pirandello-t, később Toynbee-t (Szekfüvel ellentétben, aki inkább csak felszínesen ismerte őket) nem csupán rendszeresen forgatta, hanem ismertette és kommentálta is egyszemélyes folyóiratában, a „Tanúban” (1932–36).²⁴ Részben adaptálva is a szellemtörténeti retorikát fogalmazta meg híres-hírhedt, gyakran félreértelmezett fogalmait a magyar lélek kétféle pólusáról/vagyis a kétféle magyar lelki-alkatról, a „mélymagyar” és a „hígmagyar” típusokról, a nagy vihart kavart esszéjében, a „Kisebbségben” (1939).²⁵

Ebben a művében Németh a teljes magyar irodalmi és szellemi élet/fejlődés, de inkább hanyatlás és kisiklás/„dérage” vázát nyújtja a 18. századtól kezdődően a saját koráig. Ezek szerint ebben a folyamatban az igazi értékeket, a marandó teljesítményeket mindig az úgynevezett „mélymagyarok” (Csokonai, Berzsenyi, Kemény, Vajda, Ady, Móricz, Szabó Dezső, a népiek) hozták létre, akik szellemi-politikai programjukban mindig a magyarság igazi/valóságos érdekeit képviselték (úm. parasztság, demokrácia, népi kultúra, protestantizmus, radikális társadalmi reformok, Kelet-Európa), azonban sorsuk tragikusan végződött, siker-

²² Vö. Szabó Dezső: Ede megevé ebédem. In. Uő.: *A magyar káosz. Pamfletek*. Bp., 1990. 286–389.

²³ Vö. Lackó Miklós: Egy szerep története. In. *Sziget és külvilág*, i. m. 10–78.

²⁴ Vö. Grezsa Ferenc: *Németh László Tanú-korszaka*. Bp., 1990.

²⁵ Vö. Németh László: Kisebbségben. In. Uő.: *Sorskérdések*. Bp., 1989. 408–482.

telenség, népszerűtlenség, bukás és kudarc volt alapvetően osztályrészük. Velük ellentétben áll a magyar lélek másik ága, a felületesen asszimilált ún. „hígy-magyar” vonulat (Kazinczy, Jókai, Gyulai Pál, Hatvany, Ignotus, Babits, Szekfű), akik ugyan a magyar szellemi-politikai élet vezető/irányító pozícióit töltötték be, azonban többnyire csak igazi alkotó tehetség nélküli, epigon impresszáriók voltak, sznob irodalomszervezők. Ők érzéketlenek voltak az igazi magyar problémák iránt s felületes optimizmusukkal, a klasszicizáló, formalista nyugati értékek sznob utánzásával (inkább csak fordították ezt a nyugati irodalmat) nem rendelkeztek igazi alkotói képességekkel és erővel. Végül is azonban ők okozták és készítették elő a magyarság hanyatlását, a magyar kultúra és állam szétesését. „ki-sebbségbe”/marginális és peremhelyzetbe számúzva az említett igazi/ „mély-magyarokat,” törtető karrierizmusukban kiszorítva őket a magyar szellemi-politikai élet vezető pozícióiból/irányításából, ami különösen a közelgő újabb világháború árnyékában bizonyult végzetesnek. (Németh szerint nekik köszönhető, hogy a magyarság a németek oldalán kíván ebben részt venni, ami a végső összeomlással és pusztulással ér fel.)²⁶

Németh egy másik, szintén az 1930-as években írott esszéje szerint („A magyarság és Európa”)²⁷ ez a felvilágosodás óta tartó hanyatlás/dekadencia nem csak specifikusan magyar jelenség, hanem – s itt a szellemtörténet olyan gondolkodóinak nyomdokain halad, mint Spengler, Ortega, Huizinga vagy Huxley – ez az egész nyugat-európai fejlődésre érvényes. Ez utóbbi ugyanis (amelynek történetében egyébként négy virágzó szakaszt/periódust különböztet meg valamelyest St. Simon elméletére emlékeztetve a civilizációk „organikus” és „kritikus” periódusainak váltakozásáról²⁸) a 19., de főként a 20. században (a világháború és a forradalmak világosan bizonyítják ezt) elveszítette alkotóerejét, vitalitását és kreativitását, korábbi energiái kimerültek, lassan egy lapos és kiszáradt, terméketlen „civilizációvá” silányult, amelyet az anyagiasság, az önérdek, a pénz (kapitalizmus) és az önmagát üresen ismétlő technika mozgat. Németh szerint azonban – ez kétségtelen – nem követendő a kelet-európai (szovjet) példa sem (jóllehet mindig magasra értékelté az orosz irodalmat, s sokat fordított is belőle, főleg az 1950-es években), amely számos vonatkozásban a nyugat-európaival ellentétes princípiumokat képvisel, úgymint kollektivitás, közösség, vallás, szocializmus, tradíció, irracionálizmus, stb., s amely aktuális formájában az állami totalitarizmusban, az egyéni, kreatív iniciatívák elfojtásában, terméketlenségben, sablonokban, a szabadság hiányán alapuló látszat-egyenlőségben, a kolosszus mozdatlan merevségében ölt testet.

²⁶ Vö. Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Bp., 1983.

²⁷ Vö. Németh László: A magyarság és Európa. In. Uő.: *Sorskérdések*. Bp., 1989. 252–336.

²⁸ St Simonhoz vö. pl. Manuel, Frank E.: *The Prophets of Paris*. Harper & Row, 1962. Valamint magyarul Zsigmond László: *Claude-Henri de Saint Simon. (A XIX. század politikai gondolkodásának történetéből.)* Bp., 1977.

Mindezzel azonban a magyarok és a kelet/közép-kelet európai népek/nemzetek egy történelmi pillanathoz és feladathoz érkeztek el. A vázolt két ellentétes értékvilág szintézisével, a nyugati és keleti princípiumok ötvözésével, az ún. „harmadik úttal”²⁹ ugyanis egy mintát és megoldást nyújthatnak, alternatívát az egész európai krízis megoldására. Ez a szintézis (jól ismert fogalmak következnek a magyar hallgatóság számára) olyan tipikusan Németh László-i gondolatokat tartalmaz, mint az „új nemesség”, szövetkezetek (az egyéni és állami gazdaságok helyett), „minőségszocializmus”, a szellemi és fizikai munka egymás mellett élése, a Kelet-Európa gondolat, stb.³⁰

A MARXISTA HANYATLÁS-GONDOLAT: LUKÁCS GYÖRGY

Nem lehet különösebben meglepő, hogy a hanyatlás/válság motívum organikus/szerves része a marxista történelmi gondolkodásnak is, amely egyébként alapvetően marginális helyzetben volt a két világháború közötti Magyarországon.³¹ A marxizmus/történelmi materializmus a 19. század végén jelent meg Magyarországon, Szabó Ervin elméleti-történelmi műveiben, később Varga Jenő (és néhány polgári radikális, mint pl. Szende Pál), Bolgár Elek, Czóbel Jenő, Révai József és Molnár Erik voltak ennek fő reprezentánsai.³² Ők, jóllehet állandóan a kapitalizmus válságáról, sőt közeli összeomlásáról beszéltek, alapvetően a marxi formáció-elméletet követve a kapitalizmust egy lineáris/teleologikus (tehát egyenes vonalú) fejlődés absztrakt sémájának szükségszerű fokozataként értékelték/tekintették, amelynek végső célja a szocializmus-kommunizmus eljövetele, az „emberiség felszabadítása” volt. Lukács György nézetei, aki a nemzetközileg leginkább ismert és leginkább kiemelkedő magyar (?) marxista teoretikus, sok tekintetben eltérnek ettől a sémától. Lukács sok vonatkozásban (különösen fiatal korában) egy konzervatívabb, „szellemtörténelmi” pozíció iránt vonzódott, amelynek retorikájában a válság/hanyatlás kérdése alapvető, s ez a későbbi változások, módosulások ellenére, Lukács egész későbbi életművében is alapvető szempont maradt. Legfontosabb műve jelen szempontból (válság, hanyatlás) az 1923-ban megjelent tanulmánygyűjtemény, a híres-hírhedt, sokat kritizált és szidott „Történelem

²⁹ A harmadik úthoz vö. még *Salamon Konrád: A harmadik út küzdelme*. Bp., 2002.

³⁰ Németh e nézetei nagy hatással voltak olyan kiemelkedő történészekre is, mint pl. Hajnal István vagy Szabó István. Hajnalhoz vö. pl. *Lakatos László: Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Bp., 1996. Szabóhoz lásd Erős Vilmos (szerk.): *A harmadik út felé. (Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban.)* Bp., 2006.

³¹ A marxista történelmi gondolkodáshoz legújabban vö. Kiss Endre: *Marx lábnyomai*. Bp., 2014.

³² Vö. Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Bp., 2011.

és osztálytudat”.³³ Könyve – hasonlóan Szekfü, Szabó Dezső, Babits részben már említett műveihez – szintén az 1918/19-es (nem pusztán magyarországi) forradalmak teoretikus következményeit/következtetéseit vonja le, természetesen az előzőktől gyökeresen eltérő szemszögből és konklúziókkal. Ebben a könyvében Lukács (helyesebben annak egyik tanulmányában, hiszen – mint említettem – egyfajta cikkgyűjteményről/-füzerről van itt szó) a modern kapitalizmus fejlődésének/működésének briliáns elemzését nyújtja, amely nagy hatást gyakorolt a nem sokkal később alapított Frankfurter Iskolára is, jóllehet – végső soron – csak az eredeti marxi modellt adaptálta, s szinte teljes mértékben a „Tőke” fogalmi rendszerén/hálóján belül maradt.³⁴

Lukács – s persze a marxista/marxi teória – szerint a kapitalizmus és a modern világ legfőbb ellentmondása (magától értetődően itt egy leegyszerűsített és vázlatos rekonstrukció következik) az áruk használati és csereértékének ellentmondásából/diszkrepanciájából következik, amelyet főként a kapitalizmus működésének egyik legfőbb tereuma/intézménye, a piac idéz elő. Mindez azt jelenti (a továbbiakban is leegyszerűsítve), hogy az áruk nem a használati/igazi értéküknek megfelelően kerülnek forgalomba, hanem a kereslet és kínálat törvényének engedelmeskednek elsősorban, ami a piac működésének lényegét testesíti meg.³⁵ Ez az „elidegenedés”/racionalizmus/racionalizáció folyamatának egy teljesen emberellenes/antihumánus megnyilvánulási formája, sőt egyenesen oka annak (mármint az elidegenedésnek), amely a modern világ és a kapitalizmus alapvető jellemvonása. Ezt a jellegzetességet/ alapvető jellemvonást (azaz az elidegenedést) már a „polgári”/burzsoá történeti-politikai gondolkodás is felismerte Vicotól és Kanttól, Schillertől és Kleisttől kezdve, Hegelen keresztül Nietzscheig, Spenglerig és Max Weberig.³⁶ A polgári /„burzsoá” filozófia/gondolkodás fő hiányossága azonban az volt, hogy nem volt elég konkrét és tudományos, pl. a kultúrának a „civilizációba” való kiüresedéséről, eltorzulásáról beszéltek – mondjuk Nietzsche és Spengler módján, amelynek azonban nagy tradíciója volt a német történeti gondolkodásban (legalább Schillerig, Kleistig, Herderig és Kantig visszamenően.³⁷) Ezen oppozíció (mármint „kultúra” és „civilizáció” szembeállítás) szerint minden kultúra, társadalom fejlődésének menetében egy tö-

³³ Vö. Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Bp., 1978

³⁴ Vö. Rózsahegyi Edit: A történelem és osztálytudat eszmei előzményei. Hegel és a fiatal Lukács. In. Uő.: *Elmélet és filozófia*. Bp., 1981. 132–161. Uő.: *A Történelem és osztálytudat totalitásfelfogása*. Uo. 162–191. Valamint pl. Poszler György: *Az évszázad csapdái. Tanulmányok Lukács Györgyről*. Bp., 1986.

³⁵ Vö. Kiss Endre: i. m.

³⁶ A gondolat alapvető a Frankfurter Iskola társadalomelméletében is. Utóbbiról vö. *Weiss János: A Frankfurter Iskola*. Bp., 1997.

³⁷ Vö. mindehhez pl. Rüdiger, Safranski: *Friedrich Schiller, avagy a német idealizmus felfedezése*. Bp., 2007.

rés/megbicsaklás következik be, amikor a kultúra elveszíti teremtő erőit, s a felületes optimizmus, a pusztá és materialista/mechanikus/merő önisméltésekben kimerülő technika, s pl. a nietzschei analitikus/filológiai tudomány kerül előtérbe, a nagy alkotások és szintézisek helyett. Lukács szerint a kultúra és civilizáció ezen szembeállítására (bár van valós tartalma) egy merő mítosz, amely maga is ahhoz a misztifikációhoz vezet, hogy ezek a törések/megtorpanások (azaz a kultúrának a civilizációvá válása) örök, megváltozhatatlan „törvényei” a történelmi fejlődésnek, s végső soron így maguk is részei az elidegenedés folyamatának, illetve hozzájárulnak ahhoz. Lukács szerint – s Marxon kívül természetesen pl. Hegelt és Vicot-t követi³⁸ – mindezt, mármint az elidegenedést az emberiség alkotta folyamat eredményeként kellene bemutatni (azaz folyamatszerűségében, azaz a lét helyett a levés, németül sein helyett werden fogalmaira épít), s a maguk konkrét történelmi realitásában. A marxista elmélet tehát ezt a jelenséget (az elidegenedést) folyamatszerűségében, azaz nem örök törvényszerűségében tekinti, hanem – a közgazdaságtan modern, „tudományos” fogalmait követve – egy bizonyos ember által létrehozott (azaz egy szubjektum és objektum viszony által közvetített) történelmi-társadalmi formációhoz a kapitalizmushoz köti. Ez a konkrét elemzés nyújt lehetőséget az alapvető ellentmondás meghaladására, leküzdésére, az „elidegenedés” megszüntetésére, az emberiség általános felszabadítására. A konkrétság pedig azt jelenti, hogy folyamatként határoztuk meg (azaz egy szubjektum-objektum viszony összefüggésének eredményeként, mert ez az előfeltétele annak, hogy ez megváltoztatható) az elidegenedés jelenségét, s az elemzésnek a szubjektumra kell összpontosítania: meg kell találni ugyanis azt a szubjektumot (a történelem igaz szubjektumát), amelynek érdeke az elidegenedés, konkrétan a használati és cseréérték ollójának/ellentmondásának a megszüntetése. Ez a szubjektum pedig – a marxi elmélet szerint – nem más, mint a munkásosztály, a proletariátus, amely nem rendelkezik semmiféle tulajdonnal, s akinek így nem érdeke a piaci ellentmondás/manipuláció fenntartása, s aki így (mivel az elidegenedés felszámolása „általános” emberi érdek, sőt az emberiség felszabadításának legfőbb előfeltétele) nem csak a saját, önös „osztályérdekeit”, hanem általános emberi érdeket, az igazi demokrácia eszményeit valósítja és testesíti meg.³⁹

Amint a Lukácsal kapcsolatos irodalomból kiderül,⁴⁰ mindezzel a magyar filozófus sok szempontból csak Marx nézeteit idézi fel/rekonstruálja – fő gondja azonban az, hogyan lehet társadalmi forradalom Kelet-Európában, hiszen Marx teóriáját a nyugat-európai viszonyokat elemezve alakította (s ott jövendölte meg a társadalmi forradalom eljövételét.) Lukács válasza az – s innen az „osztálytudat” kategóriája –, hogy az aktuális gazdasági-társadalmi feltételeknek/ellent-

³⁸ Vö. Nagy József: *Vico. Eszmetörténet mint korlátlan szemiozsis*. Bp., 2003.

³⁹ A „Történelem és osztálytudat” értelmezéséhez vö. még Himmer Péter: Hegel Fenomenológiája Lukács György gondolkodásában. = *Világosság*, 2008. 6. sz. 79–88.

⁴⁰ Vö. pl. Hermann István: *Lukács György élete*. Bp., 1985.

mondásoknak nem kell olyan mértékben kifejlődniük/kiéleződniük, mint ahogy azt Marx elképzelte. Elég, ha létezik egy olyan ideológiai-politikai, szellemi-intellektuális instancia, amely tudatában van, hogy mindez az általános/egyetemes fejlődés fő iránya (tekintet nélkül pl. a nemzeti különbségekre). Ez az instancia pedig nem más, mint a párt, konkrétan a kommunista párt, a társadalmi forradalom tehát mindenhol napirenden lehet (Kelet-Európában is, természetesen), ahol létezik, illetve megteremtik/megalapítják a kommunista pártot. (Mindez azután – magától értetődően – a kisebbség uralmának, a diktatúrának, nevezetesen a proletárdiktatúrának az igazolását is jelenti/eredményezi.)⁴¹

Nincs itt idő és tér Lukács nézeteinek további elemzésére, elég megemlíteni, hogy már a húszas évek első felében egy polgári/burzsoá forradalmat helyez a szocialista forradalom elébe, vö. a szintén jelentős szellemi karriert befutott Blum téziseket.⁴² Ez egy demokratikusabb alternatívát jelent, amely kooperációt/együtműködést hirdet a társadalom polgári elemeivel a feudális maradványok felszámolására, „eltakarítására” (ami a későbbi népfront gondolat megelőlegezése, annak minden implikációjával, pl. a proletárdiktatúra helyett egy demokratikusabb alternatívával).

Végül meg kell említeni, hogy a hanyatlás/válság/kriszis gondolata alapvető Lukács 1950-es években megjelent nagy művében, „Az ész trónfosztás”-ában is, amely persze igen szoros összefüggésben van korábbi műveivel.⁴³ Ebben a könyvében azonban nem beszél a polgári/burzsoá demokrácia, Nyugat-Európa vagy a kapitalizmus hanyatlásáról, hanem a fő téma a külön út, a „Sonderweg”,⁴⁴ azaz a német hanyatlás, a német történelem fejlődésének „elkanyarodása” a nyugati/polgári fejlődéstől, amit az irracionális fokozatos előtérbe kerülése testesít meg. Megjegyezném, hogy Lukács itt sok szempontból szintén a szellemtörténet/részben eszmetörténet fogalmait és retorikáját használja, hiszen ezt a hanyatlást, degenerálódást, az irracionális eluralkodását az ideológia és a filozófia területén mutatja be, felidézve és hevesen támadva Kierkegaard, Schopenhauer, Nietzsche, Spengler, Max Weber, Tönnies, Hans Freyer, O. Spann és mondjuk A. Rosenberg nézeteit.⁴⁵

⁴¹ Vö. Kiss Endre: i. m. Illetve a korábban idézett tanulmányok Lukácsról, valamint a „Történelem és osztálytudat”-ról.

⁴² Vö. Lackó Miklós: Lukács György „Blum-tézisei”. In. *Sziget és külvilág*, i. m. 191–202.

⁴³ Vö. Lukács György: *Az ész trónfosztása*. Bp., 1978.

⁴⁴ A „Sonderwegről” vö. A. Bauernkaemper: „Geschichtsschreibung als Projektion. Die Revision der 'Whig Interpretation of History' und die Kritik am Paradigma vom „deutschen Sonderweg” seit den 1970er Jahren. In. S. Berger, P. Lambert and P. Schumann (eds.): *Historikerdialoge. Geschichte, Mythos und Gedaechtniss im deutsch-britischen kulturellen Austausch 1750–2000*. Göttingen, 2003. 383–438.

⁴⁵ Vö. Kiss Endre: i. m.

NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

Jogosan merül fel a kérdés: mi a közös (van-e egyáltalán ilyen) a vázolt különböző hanyatlás-elméletekben és végső fokon hogyan lehet értékelni/értelmezni az itt röviden vázolt nézeteket?

Mielőtt a feltett kérdésre megpróbálnánk választ adni, le kell szögeznünk, hogy ez a korszak (a két világháború közötti időszak) a magyar kultúrában és szellemi életben (különösen a történetírás és a történeti gondolkodás vonatkozásában) – főként persze ha az 1945, illetve 1948 utáni fejleményekkel hasonlítjuk össze – egyfajta aranykornak tekinthető,⁴⁶ ami nem kevés paradoxont rejt magában, hiszen itt folyamatosan egy válság, krízis, hanyatlás és dekadencia irodalomról, illetőleg motívumról beszélünk. Ugyanakkor a magyar szellemi és kulturális élet, az irodalom- és történettudomány a virágkorát éli, számos vonatkozásban lépést tart az európai léptékekkel, s valahogy az európai válságirodalom adaptálása (legalábbis az arra való szüntelen reflektálás) az európai standardokkal való lépéstartásnak egyfajta gerincét/oszlopát képezi.

Elég olyan (korábban tárgyalt) alakokat felidézni, mint Dilthey, Ortega, Spengler, Madariaga, Keyserling, Meinecke, M. Scheler, Croce, M. Weber, Troeltsch, Huizinga, Maritain, L. Ziegler, Frobenius, Papini, Tönnies, Vierkanndt, stb., akik az európai gondolkodás élvonalába tartoztak – ők mindannyian jól ismertek voltak ebben az időszakban Magyarországon.⁴⁷ A felsorolt lista azonban már utal a legfontosabb gondolatokra is: a magyar hanyatlás-irodalomra a legnagyobb hatást az ún. „szellemtörténet” (Geistesgeschichte) gyakorolta, s meglátásom szerint a korábban elemzett gondolatok és gondolkodók ebben a fogalmi keretben értelmezhetők, illetve értékelhetők.⁴⁸ Természetesen a korszakban óriási viták voltak (és vannak azóta is) a szellemtörténet fogalmáról és elméletéről (Magyarországon is) [sajnálatos módon legtöbb nemrégiben megjelent historiográfiai összefoglalásból még a fogalma/említése is hiányzik ennek az alapvető irányzatnak – a társadalomtörténeti szempont egyoldalú érvényesítése/vagy egyebek, pl. mindenfajta fogalmi átgondolás hiánya miatt]⁴⁹ – azonban védhető, sőt igazolható az álláspont, miszerint a szellemtörténet számos alapvető eleme felfedezhető a magyar válság/hanyatlás-irodalomban, úgymint: a természet- és szellemtudomány-

⁴⁶ Vö. pl. Lackó Miklós: *Korszellem és tudomány*, i. m. Glatz Ferenc: *Nemzeti kultúra-kulturált nemzet 1867–1987*. Bp., 1988. Vardy, Steven Béla: *Modern Hungarian Historiography*. New York, 1976.

⁴⁷ Vö. Hanák Tibor: *Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás a század első felében*. Bp., 1993.

⁴⁸ Vö. még Rugási Gyula: *Szellemtörténet és történetfilozófia*. i. m.

⁴⁹ Vö. Iggers, Georg, G.: *New Directions in European Historiography*. Middletown, 1975. Breisach, Ernst: *Historiográfia*. Bp., 2004. Romsics Ignác: *Clio bővületében*, i. m.

ok szembeállítás, a hermeneutikus, megértő megközelítés preferálása, (azaz pl. a törvényekkel, magyarázatokkal szemben a részben narratív jellegű megértő attitűd, esetenként a típusalkotás előtérbe helyezése), az eszmék ontológiai elsőbbségéről vallott felfogás (a „világnézetekről” szóló tan, Dilthey-jel szólva), a „kultúra” és „civilizáció” szembeállítás (alkalmanként a modernitás harsány kritikája), az újkori civilizáció tömegszerű jelenségeivel szembeni szkepticizmus, de a kultúr/művelődéstörténet dominanciája is (szemben a hagyományos politika- és eseménytörténettel, de a pozitívizmus társadalomtörténetével is) – és persze egy bizonyos fokú (néha feltűnő) politikai konzervatívizmus, elitista, alkalmanként esztéticista, némileg arisztokratikus „világnézet”/világhoz való viszony.⁵⁰

Szeretnék rámutatni mindebben azután a történelem meghatározó szerepére, ami részben a történeti alapú érveket jelenti, a történeti-genetikus megközelítés/szemlélet uralkodó voltát – (szinte) minden itt tárgyalt szerző mondanivalóját történeti kontextusba helyezi.⁵¹ Mindez egy a történelemmel szembeni túlzott elvárást is sugall, egy – paradox módon – (ma már alig osztott) optimista illúziót a történelem nagy elbeszélésének/„mesternarratívájának” lehetőségével kapcsolatban (még ha ez a hanyatlás motívumában ölt is testet).

Igaz ellenben az is, hogy a konkrét/empirikus történeti kutatás (Alun Muns-
low kifejezésével a „tisztá” /proper/ céhbeli történészek)⁵² – Magyarországon is – meglehetősen óvatosak, sőt szkeptikusak voltak az ilyen jellegű általánosítá-
sokkal, túlértelmezésekkel szemben (Szekfű „Három nemzedékében” ez a legke-
vésbé értékelt momentum – részben ma is)⁵³, s a szellemtörténet e képviselőit
nemritkán marginalizálták, műveiket dilettánsnak, tudománytalannak tekintették.
Ez azonban részint szintén az európai, illetve kelet-európai szellemtörténet egy
általános jellegzetessége volt (nem magyar sajátosság tehát) – vö. pl. a román
esetét E. Cioran-nal, vagy M. Eliadéval.⁵⁴

Mindez azonban azt is jelenti, hogy a magyar hanyatlás-irodalmat nem lehet
kizárólag a magyar történelem katasztrófaiból/traumáiból levezetni, aktuálisan az
első világháborús vereségből, a Monarchia felbomlásából, vagy Trianonból (nem
tagadva persze mindennek nagy szerepét), hiszen annak nem alábecsülendő része
már az első világháború előtt felbukkant/részben az alatt, amikor ennek követ-
kezményei még egyáltalán nem voltak előre láthatók. Szekfű „A száműzött Rá-
kóczi” példa⁵⁵, amely már lelki-pszichológiai argumentumaival is egy par

⁵⁰ Vö. mindezekre Erős Vilmos: *A szellemtörténet.* = *Valóság*, 2008. 5. sz. 20–35.

⁵¹ Mindez egyáltalán nem magától értetődő, amit bizonyít a neopozitívizmus alapvetően történet-
ellenes pozíciója, igaz ott lényegében az egész válság-problematika is mellékes.

⁵² Vö. Alun, Munslow: *The Future of History*. London, 2010.

⁵³ Vö. pl. Romsics Ignác: *Történelem, történetírás, hagyomány*. Bp., 2008.

⁵⁴ Vö. Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Bp., 2011.

⁵⁵ Vö. Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi*, i. m.

*excellence szellemtörténeti munka, 1913-ban készült s azt a hanyatló Rákóczit jeleníti meg (egyébként is az egész magyarság hanyatlását jelképezve), aki már túl van hatalmának delelőjén. Másik oldalról ez a hanyatlás, krízis és dekadencia motívum az újonnan alakult vagy kreált győztes kelet-európai népeknél is felbukkan, sőt alapvető – vö. a Cioran-Eliade-Noica triászt a román szellemi életben, de a román történeti gondolkodás számos egyéb neves képviselője is felidézhető e tekintetben – L. Blaga-tól a nagy N. Iorga-ig.*⁵⁶

Mindezek a megállapítások persze a német (vagy osztrák) esetre is vonatkozathatók/érvényesek. Gyakran érvelnek ugyanis azzal, hogy a szellemtörténet német találmány (a széles körben használt „Geistesgeschichte” terminus is igazolja ezt), amely a világháborúban szintén vesztes Németországban terjedt el a két világháború közötti időszakban.⁵⁷ Ez azonban csak részben igaz, hiszen – amint korábban világosan láthattuk – az angol Toynbee, a francia Maritain, az orosz Bergyajev, a spanyol Ortega, az olasz Croce, a svájci Jaspers vagy Rougemont, a holland Huizinga szintén a szellemtörténet reprezentánsának, alkalmanként „oszlopának” aposztrófálható, jöllehet ők inkább a világháború győztes nemzetéhez tartoztak.⁵⁸ Másrészt, ha a szellemtörténetet egyoldalúan Kelet vagy Közép-Európára szűkítjük, hogyan magyarázható ennek sokkal szélesebb európai hatása; például az, hogy a posztmodern (ami kifejezetten nyugat-európai, kevésbé német, sokkal inkább angolszász és francia jelenség) számos szempontból a szellemtörténeti retorikához nyúlik vissza s újraértelmezi ennek a hanyatlásról, felbomlásról, krízisről való alapvető üzenetét.⁵⁹

Végül szeretnék egy megjegyzést tenni, ami a szellemtörténeti tájékozódással/irányzattal a lehető legszorosabb összefüggésben van: a szellemtörténetnek az itt vázolt, véleményem szerint inkább a Foucault-i „dispositif”⁶⁰ által generált tablójából, hanyatlás értelmezéseiből alapvetően hiányzik a rasszista-biológisztikus retorika és megközelítés, ami kifejezetten a tudatos szellemtörténeti alapállással magyarázható, mivel annak legtöbb reprezentánsa a rasszista-biológisztikus nézetek pusztá felbukkanásában is éppen az általános hanyatlás, a „kultúra” süllyedésének egyik leginkább szembeszökő jelét látta.⁶¹ Ez azt jelenti, hogy a

⁵⁶ Vö. pl. Trencsényi Balázs: *A nép lelke*. i. m., illetve Nicholas, M. Nagy, Talavera: *Nicolae Iorga. A biography*. Iasi-Oxford-Portland, 1998.

⁵⁷ Vö. Iggers, Georg, G.: *The German Conception of History*. Middletown, 1983. Magyarul Uő.: *A német historizmus*. Budapest, 1988.

⁵⁸ Huizingához vö. pl. Strupp, Christoph: Der lange Schatten Huizingas. Neue Ansaetze der Kulturgeschichtsschreibung in den Niederlanden. = *Geschichte und Gesellschaft*, 23 (1997), 44–69.

⁵⁹ Vö. Domanska, Ewa: *Encounters. Philosophy of History after Postmodernism*. Charlottesville and London, 1998. 67–99.

⁶⁰ Vö. Sutyák Tibor. *Michel Foucault gondolkodása*. Máriabesnyő–Gödöllő, 2007.

⁶¹ Ettől eltérő nézetet képvisel Thienemann Tivadar, akinek nézeteit azonban nyilvánvaló elfogultság befolyásolja, ráadásul az 1980-as években, azaz mintegy 50 éves távlatból fejtette ki

hanyatlást éppen nem (Németh László sem) mondjuk a magasabb és alacsonyabb rendű fajok elvegyülésében/összekeveredésében látták (Gobineau, Chamberlain, Evola vagy Guénon módjára), jóllehet mindez bőségesen megtalálható a magyar – viszont nem szellemtörténeti fogantatású – történeti-politikai irodalomban, Milotay Istvántól, Ritók Jánostól Málnási Ödönig vagy Méhely Lajosig.⁶²

Utóbbiakat azonban soha nem tisztelték/tiszteltük meg a szellemtörténet/eszmetörténet etikettjével (hacsak nem az 1950-es években nem, amikor a „birds of a feather” vagy a „sötétben minden tehen fekete” elv értelmében egy kalapba kerültek).⁶³ Sőt a rasszista-biológista ideológia képviselői a szellemtörténetet, illetve annak képviselőit egyik legfőbb ellenségüknek, nemritkán árulóknak, személyvesztőknek és csalóknak titulálták állítólagos túl elitista, arisztokratikus, elvont-filozofikus, konzervatív, nem ritkán esztéticista vagy egyoldalúan nyugatos/Habsburg párti gondolataik miatt.⁶⁴ Mindezzel azonban a szellemtörténet egy alapvetően pozitív, humanista, az európai értékeket/európaiságot megtestesítő töltést kap,⁶⁵ amelynek több vonatkozásban a mai napig elhallatszó üzenete van/maradt, nem véletlen, hogy számos tekintetben újraéledt (főként az 1970–80-as évektől kezdve) mondjuk az új kultúrtörténet, újhistorizmus vagy eszmetörténet, sőt a jelzett posztmodern különböző irányzataiban, illetve válfajaiban.⁶⁶

ezeket. Vö. Ujváry Gábor: A végtelenben újra találkoznak. Szekfü Gyula és Hóman Bálint párhuzamos, majd elváló életpályája. In: *Szekfü Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*. Szerk. Paksa Rudolf. Bp., 2007. 43–78. (Függelék.)

⁶² Vö. Gyurgyák János: *Magyar fajvédők*. Bp., 2012.

⁶³ Vö. Szigeti József: *A magyar szellemtörténet bírálatához*. Bp., 1964.

⁶⁴ Vö. még mindezekről Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Bp., 2007.

⁶⁵ Hozzá lehet mindehhez fűzni, hogy a szellemtörténet mindezzel együtt a baloldali/szélsőbaloldali, az osztályszempontokat egyoldalúan érvényesítő ideológiával/ideológiákkal szemben is humanisztikus tartalmat kap. Ma már nemigen osztjuk a nézetet, hogy mindezek az „általános emberit” képviselték volna, sokkal inkább a diktatúrára vonatkozó konzekvenciák erősödtek meg, illetve igazolódtak be. (Amit a szellemtörténészek többnyire előre megjósoltak, előre láttak, s éppen ezért látták bennük is a hanyatlás nyilvánvaló jeleit.) Nem véletlen, hogy Lukács György útja is az osztálytól haladt a humanisztikumig (az általános emberiig, legalábbis a „Történelem és osztálytudatot” követően), amit világosan alátámasztanak az ötvenes–hatvanas évek ellene folytatott sztálinista-rákosista támadásai. Ezek során éppen az osztályszempont háttérbe szorítását, a munkásosztály/proletariátus diktatórikus törekvéseinek gyengítését, a tartalmatlan „humanizmus” erőltetését vetették a szemére. Vö. Gedő András: *A modern revizionizmus filozófiai bírálatához. Tanulmányok*. Bp., 1961.

⁶⁶ Vö. újabban minderről Erős, Vilmos: *Spiritual history/Geistesgeschichte-intellectual history-cultural history-postmodernism*. (Előadás az „International Conference in Historiography” című konferencián. Debrecen, 2014. Megjelenés alatt.)

**A VILÁGHÁBORÚS EMLÉKEZÉS REPREZENTATÍV
SZEMÉLYISÉGE A HORTHY-KORSZAKBAN:
HABSBURG JÓZSEF FŐHERCEG¹**

A Tanácsköztársaság bukását követően egy új politikai vezetőréteg került előtérbe, melynek sorait a Habsburg család magyarországi ágát képviselő József főherceg is erősítette. Ismert tény, hogy 1919 augusztusában – még 1918. október végén elnyert, királyi megbízotti, homo regiusi posztját felhasználva –, formailag ő adott megbízást Friedrich Istvánnak a kormányalakításra, ilyenformán személye – ellenforradalmi lapon – egyfajta folytonosságot képviselt a történelmi és az új magyar állam között. Nemzetközi nyomásra hamar lemondásra és visszavonulásra kényszerült, ami politikai karrierjének a végét jelentette. Ez a visszahúzó azonban nem lett tartós, illetve csak részlegesnek tekinthető, s az 1920-as évek közepére már a társadalmi élet egyik elismert és tekintélyes személyiségének számított. Aktivizálódása szoros összefüggésben állt azzal az emlékezetpolitikával, amely az első világháború kapcsán a korabeli közéletben kialakult, s melyben József főhercegnek fontos szerep jutott.

1914-ben szembesült először a magyar társadalom a modern, industrializált tömegháború pusztításaival, borzalmas hatásaival. Ennek élménye vezetett el oda, hogy a Tisza István vezette kormány 1917 elején törvényjavaslatot terjesztett elő, amely a háborúsban elesettekről történő megemlékezés fontosságát, a tiszteletadásnak emlékművek formájában történő megjelenítését írta elő.² Az elképzelést a törvényhozásban helyet foglaló pártok vezetői lényegében egységesen támogatták, vita inkább csak akörül alakult ki, amilyen mértékben a kérdés tárgyalása összekapcsolódott a választójog reformjával.³ A háborús évek, majd

¹ A tanulmány a K 83521 számú OTKA pályázat (Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokrácia a XX. századi Magyarországon) keretében készült.

² Képviselőházi Irományok, /továbbiakban KI/ 1910-1918. LVI. k. 92–94. Az indoklás úgy fogalmazott, hogy a „most folyó háború a résztvevők száma, valamint az emberéletben és vagyonban bekövetkezett pusztulás mértéke tekintetében páratlanul áll a világtörténelemben”. Mivel „a legsúlyosabb áldozatot azok hozták, akik hazájuk védelmében életükkel adóztak”, illeendő, hogy az ő emlékezetük felé „fokozott kegyelettel” tekintsen a nemzet.

³ Ez abban a vitában mutatkozott meg a legegységelműbben, melyet a képviselők a Rakovszky István által benyújtott határozati javaslatról folytattak. Képviselőházi Napló, /továbbiakban KN/ 1910-1918 XXXIV. k. 115–132.

az azt követő forradalmi időszak nem tették lehetővé az 1917: VIII. törvénycikkben foglaltak végrehajtását, annak megkezdésére csak az 1920-as évek elejétől nyílt érdemi lehetőség. A folyamat azzal kapott újabb jogi-politikai lendületet, hogy a második nemzetgyűlés 1924-ben megerősítette a korábbi döntést, sőt ki is szélesítette annak kereteit.⁴ Bár a képviselők által letárgyalt és lefogadott törvényjavaslat arra hivatkozva hozta elő ismételten a témát, miszerint „nem elég az, hogy a falvakban itt is ott is egy-egy emléktábla, egy-egy emlékoszlop vagy egy-egy szobor hirdesse a falu hősi halottainak emlékezetét”,⁵ a gyakorlatban többnyire mégis az emlékműállítás lett ennek a kiinduló, sőt központi eseménye. A törekvéseknek azonban a törvényi háttér megerősítése egyértelműen új lendületet adott.

Ezeken a rendezvényeken József főherceg kezdettől fogva aktív szerepet játszott, ami egyáltalán nem tekinthető véletlenszerűnek. József Ágost már 1920-tól fokozott érdeklődéssel fordult minden olyan társadalmi akció, mozgalom felé, amely a világháborús megemlékezéssel, sőt általában véve a háború társadalmi utóéletével állt összefüggésben. Mindenekelőtt több ízben tett pénzadomány hadviseltek számára és támogatóként láthatóan szívesen vett részt a különböző ínségakciókban, így 1920 novemberében 50 ezer koronát adott a Győr vármegyei hadigondozottaknak, melyet a későbbi miniszterelnök, akkori főispán, Darányi Kálmán közvetítésével juttatott el az érintetteknek.⁶ Szociális tevékenysége kiemelkedő aktusaként 1923. november közepén – 30 éves házassági évfordulója alkalmából – jelentős, 5 millió koronás adományt tett a hadirokkantak részére.⁷ Ezzel párhuzamosan rendre a világháborút végigharcoló katonaként, illetve háborús élményeire emlékező vezetőként jelent meg a különböző társadalmi eseményeken.⁸ A gyászistentiszteleteken, díszelőadásokon való részvétel mellett nem hiányozhatott a személye azon vitézi rend megalakításakor sem, melynek egyik célja éppen a háborús teljesítmény hivatalos elismerése volt.⁹ Utóbbinál persze nem pusztá részvételtől lehetett beszélni, hiszen a szervezet megalakulása után – egyfajta elismerésként – az elsők között ütötték hivatalosan vitézzé.¹⁰

Így amikor sorozatban került sor világháborús emlékművek felállítására, József főherceget rendre meghívták, ő pedig láthatóan szívesen fogadott minden

⁴ 1924. évi XIV. tc.

⁵ Nemzetgyűlési Napló, /továbbiakban NN/1922-1926. XXII. k. 241.

⁶ <http://mol.arcanum.hu/mti> MTI könyomatos, /továbbiakban: MTI könyomatos/ napi tudósítások, 1920. november 24. 2.

⁷ MTI könyomatos, napi tudósítások, 1923. november 15. 4.

⁸ MTI könyomatos, napi tudósítások, november 5. 5. december 21. 9., 1921. május 18. 7., 1922 június 22. 7.

⁹ A szervezet létrehozásának okaira nézve: Kerepeszki Róbert: *A Vitézi Rend*. Máriabesnyő, 2013. 11–15.

¹⁰ Az eseményre 1921. augusztus 21-én került sor. MTI napi tudósítások, 1921. augusztus 21. 6–7.

felkérést. Arra nézve, hogy hány ilyen eseményen vett részt, pontos adatok nem ismertek. A Magyar Távirati Iroda szorgalmasan tudósított minden ilyen rendezvényről és azt sem mulasztotta el hozzátenni, ha azokon a főherceg valamilyen közvetlen szerepet is vállalt. A korszak közéletére vonatkozóan rendkívül adatgazdag és a történeti kutatás által még csak felettébb részlegesen hasznosított forrásanyag szerint József Ágost a korszakban összesen 70 emlékműavatáson volt jelen díszvendégként. Szereplése eleinte nem volt magától értetődő. Így az 1922. augusztus 16-i, balatonlellei emléktábla-avatásnak még Belistska Sándor honvédelmi miniszter lett volna a reprezentatív személyisége, aki azonban nem tudott személyesen jelen lenni. A minisztert végül Álgya Papp Sándor tábornok képviselte, aki ekkoriban még József főherceg szárnysegédje volt, így ő helyezte el az emléktábla mellett utóbbi koszorúját is.¹¹ 1924-től azonban már sorozatban került sor olyan megemlékezésekre, ahol a Habsburg főherceg volt az esemény kulcsszereplője. Ezirányú tevékenysége végigkísérte szinte a korszak egészét, s az utolsó ilyen alkalmakra 1941-ben került sor. Személye annyira megkerülhetlenné vált, hogy 1941 júniusában, a kenderesi avatáson – tehát a kormányzó lakóhelyén – ő és Horthy Miklós együtt voltak a díszvendégek és mindketten beszédet is mondtak.¹² Természetesen szereplései nem oszlottak meg egyenletesen, s inkább a korszak első felére koncentráálódtak, összefüggésben azzal, hogy általában véve Bethlen miniszterelnöksége tekinthető az emlékműavatások fő időszakának. Az MTI-tudósítások szerint 1924–1931 között 60, míg 1932–1941 között csupán 10 ilyen eseményre került sor.

József Ágost életrajzírója, Gabányi János láthatóan számot tartott minden olyan eseményt, ahol a könyvének főhőse megjelent, de miután munkája 1931-ben jelent meg, nem foghatta át a korszak egészét. Szerinte a főherceg 1920-tól 1930. június végéig 120 emlékműavatáson vett részt,¹³ míg a Magyar Távirati Iroda ugyanezen periódusra vonatkozóan 47-ről tudósított. Ez azt jelenti, hogy a két adat között 2,5 szerez szorzóval lehet számolni, ebből következően a korszak egészét illetően körülbelül 170–175 avatási ünnepséggel számolhatunk, ami pontos adatnak nem, de valószínűsíthető becslésnek elfogadható.

Ez a szokatlan méretű közszereplés több tényezőre vezethető vissza. Egy idő után – egyéb társadalmi elfoglaltságaira hivatkozva – könnyen visszautasíthatta volna őket, de nem tette, mint ahogyan szelekcióra sem volt hajlandó és a legkisebb község részéről is vállalta a felkérést. Jellemző módon 1930. június második felében, tehát mintegy két hét alatt, négy ünnepségen vett részt az ország kü-

¹¹ MTI könyvomas, napi tudósítások, 1922. augusztus 16. 10. Álgya Papp Sándor kapcsolata a miniszter felé egyáltalán nem tekinthető véletlennek, amit megerősít, hogy 1924 végén a honvédelmi minisztérium főcsoportfőnöke lett. MTI könyvomas, napi tudósítások, 1924. 12. 13.

¹² MTI könyvomas, napi tudósítások, 1941. június 29. 25.

¹³ Gabányi János: *József főherceg tábornagy*. Bp., 1931. 178.

lönböző pontjain. Részéről tehát nemcsak az érdeklődés volt meg, hanem annál több is: láthatóan nem sajnálta az idejét, energiáit és persze pénzét¹⁴ az efféle reprezentációs közzerepléstől. A feladat igen testhezálló volt a számára, hiszen az ünnepeken elhangzó beszédei döntően saját emlékeire, a világháború alatt katonai tevékenységére épültek. Emellett azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy személyében – Trianonból fakadó veszteségei ellenére – az ország egyik leggazdagabb földbirtokosáról volt szó, aki 1925. évi Gazdacímtár adatai szerint a maga 17 388 holdjával a rangsorban a 49. helyen állt.¹⁵ A gazdálkodás valószínűsíthetően nem érdekelte, ideje se jutott volna rá, de földjeit képzett szakemberek vezették, így tekintélyes jövedelemre tett szert,¹⁶ melynek egy részét közéleti tevékenységének a finanszírozására fordíthatta. A gyakori meghívásokban annak is szerepe volt, hogy József főherceg meglehetősen széles háborús múlttal rendelkezett. Ott volt a szerb, a galíciai, a román és az olasz fronton, s idővel nemcsak rangban emelkedett, hanem egyre több és több egység szolgált alatta, főleg olyan, melyekbe magyar katonákat soroztak. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a korszak elején még nem volt egyértelmű, vajon ki lesz a háborús emlékezés közéleti kulcsszereplője a számos tábornok és katonai vezető közül. József Ágost nagy aktivitása, gyakori szereplései voltak azok, melyek egyértelművé tették, hogy ezen a téren nincsen igazi versenytársa.

Maguk a rendezvények többnyire hasonló koreográfia mentén zajlottak. A szobor, emlékoszlop, vagy egyszerűbb esetben a település elesetteinek névsorát megőrkítő emléktábla elkészülte után egy nagyszabású ünnepségre került sor, melyet a szervezők misével vagy istentisztelettel és rövidebb kulturális műsorral igyekeztek ünnepélyesebbé tenni. Ezen ott voltak a helyi, esetleg a vármegyei élet prominens személyiségei, a kerület képviselője és díszvendégként a tábornagi egyenruháját magára öltő József főherceg. Több emlékező beszéd elhangzása után leleplezték az emlékművet, majd a település vezetői megvendégelték az előkelő meghívottakat. 1929. november közepén Kunszentmártonban, Timon Zsigmond apát nyitotta meg a rendezvényt, amit mise, a helyi dalárda műsora, majd a főszolgabíró üdvözlő szavai követték. Utána került sor a szobor leleplezésére, a koszorúk elhelyezésére, valamint József főherceg beszédére, majd a vármegyei tisztifőügyészének szavai zárták az esemény hivatalos részét.¹⁷ 1934 júniusában a Tolna megyei Kőlesden még látványosabb külsőségek mellett ünne-

¹⁴ Az utazási költség és a koszorúk minden alkalommal külön anyagi terhet jelentettek.

¹⁵ Magyarország földbirtokosai és földbérlői. Összeállított és kiadta a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1925. 422.

¹⁶ Jövedelme még a birtokaihoz képest is igen magasnak tekinthető, az 1930-as évek közepén évi 360–420 ezer pengő között mozgott. Nevek és számok, az utolsó három évben bevallott vagyionok és jövedelmek. Szerk.: Tibor László, Bíró György. Bp., 1937. 14. Zentay Dezső: *Bevallott jövedelmek és vagyionok*. IV. k. Az utolsó fél század. Bevallott jövedelmek és vagyionok. Bp., 1936. 104.

¹⁷ Kunszentmártoni Híradó, 1929. november 24. 1–3.

peltek. József főherceget külön küldöttség fogadta Pesthy Pál országgyűlési képviselő és Raj Oszkár főszolgabíró vezetésével, az ünnepséghez pedig hozzátartozott az elesettek neveinek felolvasása és a kivonult csapatok díszmenete is.¹⁸

Miután József főhercegnek igen sokszor kellett beszédet tartania, nem meglepő, hogy szövegei általában véve kevés változatosságot mutattak, sőt bizonyos elemek gyakran ismétlődtek. Magától értetődően kiemelte az emlékezés fontosságát, s utalt arra, hogy a helyiek az ő parancsnoksága alatt harcoltak. A protokolláris szavakon túl azonban beszédei a hivatalos, az állami szervek által támogatott értékelést közvetítették. Mondanivalójának egyik központi elemét jelentette a háborús részvétel hősie és hazafias jellegének kiemelése. 1924-ben Polgárdon azzal indított, hogy a szeretet és a ragaszkodás vitte el az ünnepségre azok iránt, akik mindenüket feláldozták a hazájukért.¹⁹ Körösladányon és más alkalmakkor is kihangsúlyozta, hogy a magyar katonák hazájukért harcoló hősök voltak, akik teljes önfeláldozással harcoltak.²⁰ Időnként azonban olyan elképesztő túlzásokba esette, ami egy harcokat közvetlenül soha nem látó civil politikustól még talán elnézhető, de egy háborús megjárta veterán szájából igencsak furcsán hatott. 1925-ben Rákosfalván úgy nyilatkozott, hogy a magyar katonák „zengő dallal” mentek a halálba, az özvegyeket pedig így vigasztalta: „legyetek büszkék, hogy ilyen értékes férfiakat, ilyen igazi hősöket adtatok a hazának”.²¹ Ez motívum annyira megtetszhetett neki, hogy később is megismételte. „Mintha látnám még őket lelkesedéstől dagadó kebellemel, énekkel az ajkaikon, mosollyal az arcukon küzdeni, rohamozni, győzni és oly sokakat meghalni.” – jelentette ki többek között az 1929. július 20-i, debreceni ünnepségen.²²

Visszatérően hangsúlyozta, hogy a háborús részvétel a nemzeti öntudat, a hazafiság fontos része, volt, a magyar katonák mindig megállták a helyüket, sőt „a legjobb harcosok” voltak. 1929. május 9-én egyenes úg fogalmazott, hogy „a magyar katonánál dicsőbbeket és hősiebbeket elképzelni sem lehet”.²³ Más alkalmakkor – így Polgárdon és Pusztaföldváron – valamivel visszafogottabb volt: „ahol a legnagyobb volt a veszély, mindig oda küldték a katonákat, akik a legjobban megállták a helyüket” – jelentette ki.²⁴ Beszédei így egyszerre adtak nemzeti és honvédó töltetet a háborúnak és kínáltak pozitív élményt – a dicsőség és vitézség kiemelésével – a háborús veteránoknak. Ebből következően arra soha nem tért ki, hogy a hadseregben a magyarokon kívül sokféle más nemzetiség is

¹⁸ Tolnamegyei Újság, 1934. június 6. 1–2.

¹⁹ MTI napi tudósítások, 1924. november 17. 6.

²⁰ MTI napi tudósítások, 1929. május 6. 12–13.

²¹ Gabányi János: *József főherceg*, i. m. 251.

²² Debreceni Független Újság, 1929. június 21. 2.

²³ Gabányi János: *József főherceg*, i. m. 253.

²⁴ MTI napi tudósítások, 1924. november 17. 6. Gabányi János: *József főherceg*, i. m. 21.

szolgált, mint ahogyan a német szövetségesek sem jutottak szerephez. Miután az Osztrák–Magyar Monarchiát – benne a Habsburg dinasztiával – még így sem lehetett egyfajta nemzeti királyságként beállítani, ezért megelégedett saját magyarságnak, nemzeti elkötelezettségének a hangoztatásával.

Száma a kiindulópontot az jelentette, hogy a háborúban még megvolt a nemzeti egység. Kiskundorozsmán patetikusan úgy fogalmazott, hogy „közöttek más nem létezett, mint a hazáért élni vagy meghalni”.²⁵ Egyes alkalmakkor utalt ugyan rá, hogy ez az egység már a háború alatt töredezetté vált, de annak szertefoszlását egyértelműen az azt követő időszakhoz köti, így szembeállítja egymással a honvédő háborút és a honvesztő forradalmakat. Eltérések inkább csak a megfogalmazás módját és nem tartalmában mutathatók ki. 1924. szeptember elején Fehérvárcsurgón „a mocskos forradalmak szennyes árját emlegette, két hónappal később Kiskunorozsmán úgy fogalmazott, hogy „gonosz árulók délibábos hitegetésekkel megbolondították a könnyen hívő embereket”. A háborús összefogás tehát – szölte József főherceg konklúziója – mintát nyújt a jelen és a jövő számára is. Pontosabban csak az összefogás és egyfajta, közelebről soha meg nem határozott nemzeti egység vezethet el, hozhat sikereket az ország egésze számára. A revíziós politika sikerének hangoztatása időről időre előkerülő gondolata volt. 1925 áprilisában Rákosfalván azt emelte ki, hogy csak összefogással érhető el, hogy a „megcsonkított és boldogtalan hazából” újra Nagymagyarország legyen, de 1930. júniusi, nagykanizsai beszédét is a feltámadással és „Nagymagyarország”-al zárta.”²⁶ Más vonatkozásban azonban aktualizálni is kész volt mondandóját. Így az 1920-as évek közepén a konszolidáció került középpontba, s a sándorfalvai, szolnoki vagy éppen kiskundorozsmai beszédében az újjáépítést jelölte meg közvetlen célként, míg 1931 májusában Komáromban – a gazdasági válság időszakában – azt hangoztatta, hogy a súlyos helyzetben „osztálykülönbség nélküli” összefogással lehet úrrá lenni.²⁷

Az emlékműavatások és benne József Ágost fellépései a gyász kollektív megnyilvánulásán, az elveszettek hiányának tudatosításán²⁸ túl egyértelműen a korszak ellenforradalmi ideológiájú emlékezetpolitikájának szerves részét alkották. Azét, amely a háborúban sikert és dicsőséget kívánt látni, s a vereség minden következményét a forradalomra kívánta áthárítani.

Természetesen egy ünnepi megemlékezésnek megvannak a maga korlátai, így aligha várható el József főhercegtől, hogy az emlékműavatásokon a háborús múlttal való szembehelyezkedés mellett álljon ki, vagy kritikus/önkritikus szemlélet uralja fellépéseit. Láthatóan azonban teljesen igazodni kívánt ahhoz képhez,

²⁵ Sztrihai Kálmán: *Kiskundorozsma története*. Kiskundorozsma, 1990. 2. kiadás. 266.

²⁶ Gabányi János: *József főherceg*, i. m. 251–254.

²⁷ MTI napi tudósítások, 1931. május 17. 3.

²⁸ Gyáni Gábor: *Az elveszhető múlt*. Bp., 2010. 298.

melyet a hivatalos szervek hangoztattak a világháborúról, melynek következtében beszédeiből hiányzott, vagy csak nyomokban fordult elő a patetikus szemléleten, a sematikus leegyszerűsítéseken valamelyest túlmutató, árnyaltabb megközelítés. Így soha nem tért ki arra, hogy a háborús események végül mást hoztak, mint amire hadászati vagy diplomáciai téren előzetesen számítani lehetett. Beszédeiben arra sem utalt, hogy a modern tömegháború bizony nemcsak dicsőséget, hanem szenvedést, nyomort, a hátszágban éhezést is hozott magával. Pedig az ünnepségek hallgatósága között szép számmal voltak olyanok, akik egyszerű közkatonaként közelről tapasztalhatták meg a háború borzalmait.²⁹ József főherceg valószínűsíthetően a személy érintettség okán is ragaszkodni próbált az átpolitizált múltértelmezéshez. Ha ugyanis utalt volna arra, mennyire általánossá vált az országban 1918 őszére a békevágy, nem lett volna nehéz szembesíteni azzal, hogy novemberben még ő maga is késznek mutatkozott arra, hogy támogassa az őszirózsás forradalommal hatalomra került Károlyi-kormányt.

József főhercegnek a háborús szereplésére épülő tevékenysége azonban nem korlátozódott az emlékműavatásokra, hanem egyre jobban kiterjedésszerűsödött. Láthatóan kezdettől fogva megvolt benne a hajlandóság, hogy élményeivel a nagyközönség elé lépjen. 1920-tól több alkalommal tartott nyilvános előadást a témáról,³⁰ Az ugyancsak nagy elismertséggel rendelkező Szurmay Sándorral együtt írtak előszót egy 1923-ban megjelent reprezentatív kiadású, háborús emlékalbumhoz.³¹ Ezekből kiindulva fogott bele az évtized közepén egy nagyszabású – háborús napló, memoár és hadtörténeti elemzés sajátos kombinációjára épülő – munka megírásába. Az 1926–1933 között napvilágot látott hét kötetes művet tartotta a kortárs közvélemény a legjelentősebb teljesítményének. Könyveinek és a megemlékezéseken történő állandó szerepléseinek köszönhetően számos olyan felkérést is kapott melyek tovább erősítették társadalmi pozícióját és elismertségét. Bekerült számos, ugyancsak a világháborús múlthoz kapcsolódó egyesület vezetőségébe, s közülük talán a Frontharcos Szövetség díszelnöksége tekinthető a legjelentősebbnek.³²

Számos neves társadalmi egyesület részéről kapott felkérést ünnepi beszéd megtartására, melyek a konzervatív társadalmi elit reprezentatív rendezvényei-

²⁹ Az emlékezet ezen oldalához Uo. 300–303.

³⁰ MTI nyomatos, napi tudósítások, 1921. július 26. 17., 1922. december 4. 23., 1923. február 1. 7.

³¹ *A magyar nemzet aranykönyve 1914–1918*. A bevezetőt írta József főherceg és Szurmay Sándor. Bp., 1923.

³² MTI nyomatos, Magyar Országos Tudósító, 1938. május 17. 13. Reprezentatív elismeréseire nézve: Nánay Mihály: József Ágost főherceg, mint magyar katona és hadvezér. Adalékok a főherceget övező kultusz jelenségéhez. In: Csepregi Klára – Csepregi Oszkár – Fülöp Áron – Illik Péter – Nánay Mihály – Weiszár Attila: *A történelem peremén. Adalékok Magyarország történetéhez*. Bp., 2012. 96.

nek számítottak. 1927. február 6-án a Nemzeti Casinó Széchenyi-lakomáján, 1929. április 23-án pedig a Tisza Társaság emlékvacsoráján mondott beszédét, s mindkettő mondanivalóját – az alkalomhoz közvetlenül kapcsolódó megnyilatkozásokat leszámítva – alapvetően a világháborús élmények jelentették. Ezek az alkalmak azt jelezték, hogy József főherceg az 1920-as évek második felére már egyértelműen a konzervatív társadalmi elit prominens alakjának számított, ami további karrierlehetőségek előtt nyitotta meg az utat. Világháborús könyvei elismeréseképp 1929 Kisfaludy Társaság tagjai lett, 1936-ban pedig a Magyar Tudományos Akadémia elnöki székét foglalhatta el.

Pozícióiból következően rendszeres a kapcsolatban állt a politikai és állami élet vezetőivel. Diplomáták tettek nála tisztelgő látogatást, miniszterelnöki fogadásokon vett részt,³³ sőt olyan eset is előfordult, hogy egy-egy neves külföldi vendég magyarországi programjába a szervezők a főherceggel való személyes találkozást is beillesztették.³⁴ Ilyenformán valóban József főherceg lett a világháborús emlékezés emblematisztikus alakja a Horthy-korszakban, akinél a gyakorlati és publicisztikai tevékenység szorosan összefonódott és egymást erősítette. Ezt jól mutatta, hogy az avatóünnepségeken való részvételét könyvei megírásakor, illetve megjelentetésekor sem hagyta abba. Katonai múltja, az arra épülő személyes emlékei nagy jól hitelesítették fellépéseit. Népszerűsége, az a számtalan elismerés, amellyel őt elhalmozták, felveti annak a kérdését, hogy lehet-e a személye kapcsán valamiféle kultuszról beszélni.³⁵ Ha azt nézzük, ahogy a helyi rendezvényeken fogadták őt, a meghatározás helytálló lehet, de kérdés, vajon nem arról van-e szó, hogy jelen esetben maga a világháború, és a hozzá kapcsolódó szereplés lett a kultusz tárgya és József Ágost csupán ebbe beillesztve jutott – egyébként valóban nem csekély – szerephez.

József főherceg gyakori közszereplései, tekintélye, pozícióhalmozásai, a hivatalos szervek részről kapott számtalan elismerés, elvileg más karrierlehetőségeket is megnyithattak volna a számára. Az ünnepségeken elhangzott beszédei azonban túlságosan is általános keretek között mozogtak, és konformista módon próbáltak igazodni a körülményekhez. A korábban tárgyalta-hoz hasonló alap-
elemek köszöntek vissza a Nemzeti Casinóban elhangzott Széchenyi-serleg-beszédében is. Kiindulópontként azt hangoztatta, hogy ”én magam, s mindnyájan, akik a harctereken voltunk, tanúi vagyunk annak, hogy egy szív, egy lélek volt e nemzet, midőn ellenségek törtek minden oldalról ezer éves szent határainkra.”. Majd azt fejtegette, hogy a káros megosztottság változatlanul fennáll:

³³ Ott szerepelt Bethlen István, Károlyi Gyula, vagy éppen Gömbös Gyula meghívottai között. MTI könyvomas, napi tudósítások, 1926. május 17. 23., 1927. május 24. 20., 1932. március 19., 1934. február 7. 49.

³⁴ 1932-ben Ferdinánd bolgár cárt, 1937-ben az olasz királyi párt látta vendégül. MTI könyvomas, lapszemle, 1932. november 9. 7. Napi tudósítások, 1937. május 11. 12.

³⁵ Nánay Mihály: *József Ágost*, i. m. 97.

„még mindig pártoskodás, egyéni érdekhajhászás és megindokolhatatlan viszálykodás örvényei tátonganak magyar és magyar között.”. Zárásként pedig csupán az összefogást, egy „új vérszerződés” megkötését tudta ajánlani a szent-istváni állam feltámasztása érdekében.³⁶

Az 1929. április 29-i Tisza serlegbeszéd a megszokottól már valamelyest eltérő hangvételű volt, mintegy jelezve, hogy a főherceg alkalmanként másfajta szemléletre is képes volt. Ekkor utalt arra, hogy Tisza neki személyesen fejtette ki, milyen „nagy szerencsétlenség ez a háború”, s fenntartásait hangoztatta az orosz fronton nagy véráldozatokkal járó támadó hangműveletekkel szemben. Sőt, egy ízben állítólag arra kérte őt, hasson oda, hogy „hiába ne ontsunk annyi magyar vért.”³⁷ Persze nem zárható ki, hogy ezek a kijelentések is politikai célzattal bírtak, s a Tisza kultuszhoz igazodva azt kívánták demonstrálni, hogy a hajdani miniszterelnök messze nem volt olyan heves háborúpárti, mint ahogyan az 1918-ra a hazai és a nemzetközi közvéleményben elterjedt.³⁸ Így azután akármilyen fórumon szólalt fel, beszédei nem mutattak különösebb elemző készséget, intellektuális teljesítményt, s nem állt elő eredeti gondolatokkal. Ezért tevékenysége csak akkor számíthatott kiemelt figyelemre, ha mondanivalója valamilyen, addig nem ismert elemet tartalmazott, vagy politikai téren jól hasznosíthatónak bizonyult. Mellesleg mindkét eset előfordult, méghozzá háborús emlékezései kapcsán. 1928-ben, annak harmadik kötetében melegen dicsérte az olasz katonák képességét, katonai teljesítményét,³⁹ ami jól illeszkedett abba a folyamatba, melyet akkoriban a két ország közötti politikai viszony erősödése jellemzett. Nem véletlen, hogy az olasz lapok azonnal felfigyeltek a munkára, buzgón dicsérték József Ágostot, aki így kedvelt vendég lett Itáliában.⁴⁰ Ötödik kötete pedig azzal a történettel került az érdeklődés középpontjába, miszerint a háború második felében egyes román politikai körök felajánlották részére a román királyi trónt.⁴¹

Két ízben fordult elő, hogy József főherceg közvetlenül is bekapcsolódott a politikai életbe, 1918 őszén és 1919 augusztusában.⁴² Ez arra utal, hogy ereden-

³⁶ *Széchenyi emlékezete. Serlegbeszéd a Nemzeti Kaszinóban 1846–1944.* Szerk: Anka László – Gergely András. Bp., 2010. 282.

³⁷ Gabányi János: *József főherceg*, i. m. 258–260.

³⁸ Ifj. Bertényi Iván: A gyűlölt Tisza István. In. *Tisza István és emlékezete.* Szerk: Maruzsa Zoltán, Pallai László. Debrecen, 2011. 38–40.

³⁹ Ennek zárszavában egyenesen úgy fogalmazott, hogy „Dicsőség ez az itt párviadalt megívott mindkét nemzetre, magyarra, s olaszra, kik vérüket egy sziklasivatagon öntve ki a halál küszöbén a hősiességben testvérek lettek”. József főherceg tábormagy: *A világháború, amilyenek én láttam.* III. k. Bp., 1928. 795.

⁴⁰ MTI könyvnyomtatás, lapszemle, 1929. február 1. 41., április 13. 48., június 11. 48.

⁴¹ József főherceg tábormagy: *A világháború, amilyenek én láttam.* V. k. Bp., 1931. MTI könyvnyomtatás, lapszemle, 1931. január 19. 25., február 11. 5.

⁴² Nánay Mihály: Habsburg József, a homo regius. = *Rubicon*, 2011. 8. sz. 46–57.

dően nem volt elutasító a politika világával szemben, a két világháború között azonban tudatosan igyekezett magát távont tartani a közvetlen (párt)politizálástól. Az egyetlen kivételt a trón betöltése jelentette, ahol azonban készségesen igazodott a hivatalos állásponhoz, s több ízben kifejtette, hogy a királykérdés előhozatalát nem tartja aktuálisnak.

Óvatosságának, visszafogott magatartásának köszönhetően közszereplései kapcsán nem került támadások keresztüzébe és tevékenységéről az ellenzéki lapok is mérsékelt lelkesedéssel, de udvariasan beszámoltak. Az érem másik oldalaként viszont lemondott arról, hogy esetleges politikusi pályáját valamiféle szervezeti-intézményi háttér kiépítésével készítse elő. Valószínű, hogy ha a felkérést kap rá, József főherceg jelentősebb politikai feladatokat is vállalt volna, de ilyenre – tudomásunk szerint – nem került sor és sohasem vált aktív és befolyásos politikussá. Bár 1927-től korszak végéig felsőházi tag volt, de a törvényhozók csupán a véderő bizottság elnöki posztjára választották meg. Az üléseken aktivitása nem tekinthető kiemelkedőnek és viszonylag ritka felszólalásai sem váltottak ki nagyobb visszhangot politikai körökben. Ciklusonként egy-két törvényjavaslatnál szólalt fel, s a felsőház külügyi bizottságában 1930 júliusában elhangzott beszéde is inkább személye, semmint mondanivalója okán kapott figyelmet.⁴³ Egyik kormányzati periódusban sem jutott el az informális politikacsinálók szűk körébe, s az állami élet vezetői – beleértve a kül- és a katonapolitikat is – egyetlen területen sem kérték ki tanácsait. Így megmaradt annak, amivé az 1920-as évek közepére vált: egy tekintélyes, sokoldalú társadalmi tevékenységgel és kapcsolatrendszerrel bíró, de számottevő politikai hatalom, ill. befolyás nélküli közszereplőnek.

⁴³ Walko Lajos külügyminiszter helyzetértékelése után József főherceg mondandójának lényege az általános leszerelés végrehajtásának sürgetése volt. MTI könyvotomos, lapszemle, 1930. július 7. 3.

SZÓTS ZOLTÁN OSZKÁR

**PROPAGANDA VAGY REÁLIS SZEMLÉLET?
AZ EGYKORÚ TÖRTÉNETTUDOMÁNY
ÉS AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ A SZÁZADOK FOLYÓIRAT
CIKKEINEK TÜKRÉBEN**

Az első világháború kutatásában a kitörése óta eltelt száz évben korszakonként eltérő tendenciák figyelhetők meg, melyeknek összehasonlító vizsgálata számos új tanulságot hozhat a történettudomány számára. Jelen tanulmányomban egy viszonylag szűk szeletét fogom vizsgálni a Nagy Háború historiográfiájának, mégpedig az 1914 és 1918 közötti, azaz a háborúval egykorú írásokat, azokat is a Századok című történettudományi folyóiratra szűkítve.

Mi indokolja ezt a szűkítést? Az első világháború óriási mennyiségű dokumentumot szült. Csak az Országos Széchényi Könyvtár egykori első világháborús gyűjteménye közel 1500 magyar nyelvű monografikus tételből áll, és akkor még nem beszéltünk a nem magyar nyelvű, és nem monografikus nyomtatványokról.¹

Az anyagbőséget tekintve teljesen érthetővé válik Hóman Bálint 1916-ban papírra vetett állítása, mely szerint embernek kell lennie a talpán annak a jövődöbéli történésznek, aki az egykorú forrásművek alapján akarja tanulmányozni a háborút az azzal kapcsolatban keletkezett hatalmas méretű irodalom miatt.² Ezen írások között kevés a kifejezetten történettudományi szakmunka. Ez nem is csoda. A hivatásos történétírók a világháború problémáival kapcsolatban kifejezetten visszafogottak voltak. Hogy miért, azt Lukinich Imre, a Magyar Történelmi Társulat főtitkára fogalmazta meg a Társulat 1916. év működéséről írt jelentésében. Lukinich szerint a világháború azzal a hatással volt a magyar történettudományra, hogy 1916-ban túlsúlyba kerültek a háborús vonatkozású írások. A harc-téri események terjedelmes anyagot szolgáltatottak a történétíróknak, amit a haditudósítók nagy számban megjelent naplókiadványai is megerősítettek, melyek közül némelyik történelmi forrásértékkel is bír. „Ugyanezt elmondhatjuk azokról a nagyobb lélegzetű feljegyzésekről is, melyekben katonáink adnak számot csa-

¹ Szóts Zoltán Oszkár: *Az Országos Széchényi Könyvtár egykori első világháborús gyűjteménye.* Bp., 2014.

² Hóman Bálint: *Molnár Ferencz: Egy haditudósító emlékei.* Budapest, 1916. Berend Miklós Harctéri naplója. Adatok a magyar honvédség főképp az 5. honvédhuszárezred történetéből. Budapest, 1916. = *Századok*, 50. (1916) 403–406.

pattestük emlékezetes küzdelmeiről, sőt azokról a hivatalos adatok alapján összeállított, de itt-ott joggal kifogásolható gyűjteményes vállalatokról is, melyeket a hadilevéltár bocsátott közre, többek között magyar átdolgozásban is. Háborús történetirodalmi termékeink java része azonban mennyiség tekintetében napilapjaink és az aktualitásokra berendezett folyóirataink hasábjaira esik. Íróik csak elvétve szakemberek, értékük ennél fogva tudományos szempontból nem nagy” – folytatja.

A történészek visszafogottságának okát egyrészt abban látja, hogy „történetíróink forrás publikációk s kritikai előmunkálatok hiányában hazánk újabkori történetével s a jelen viszonyok történelmi előzményeivel alig foglalkozhattak,” másrészt abban, hogy „akár politikai, akár történeti, nemzetgazdasági, társadalmi vagy technikai vonatkozásaiban vizsgálnák is ezt a háborút, s igyekeznének magasabb szempontokból, a tárgy természetének megfelelő tökéletesebb tudományos eszközökkel kutatni és megállapítani az egyes háborús jelenségeket, éreznék, hogy a rendelkezésükre álló anyag még fölötte hézagos, lelkök egyensúlya pedig korántsem annyira megállapodott, hogy biztosan számíthatnának ítéletök tárgyilagosságára.”

Emellett persze az események sem fejeződtek be, így messzemenő következtetéseket sem lehet levonni belőlük. „Így lesz érthető, hogy szakfolyóirataink, köztük a Századok is, legfeljebb csak mint a háborús termékek tudományos vagy irodalmi értékének megállapítói tartanak kapcsolatot a világháborúval, de a kérdések önálló tárgyalásától az említett okok alapján egyelőre tartózkodnak.”³

Hogy meg tudjuk állapítani, hogy csakugyan mennyire tartózkodtak, azzal kapcsolatban érdemes végiglapoznunk a Századok korabeli számait. A Századok az 1867-ben alapított Magyar Történelmi Társulat hivatalos közlönye. A Társulat alapításától kezdve tudományos és társadalmi téren is jelentős szerepet játszott. Tagjai a kezdetektől fogva – igen szoros együttműködésben a Magyar Tudományos Akadémiával – meghatározó szerepet vállaltak a levéltári kutatásokban, a legfontosabb történeti iratokat közzétevő forráskiadványok összeállításában és a Magyarország történetének korszakait bemutató nagy tudományos és népszerűsítő összefoglalók (például a millenniumi tízkötetes magyar történet) elkészítésében egyaránt. A Társulat ma is a legfontosabb történettudományi egyesületek közé tartozik, de ez fokozottan igaz volt az első világháború idején, így a Századok folyóirat autentikus forrása a korabeli szakmai megközelítésnek. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a Társulat elnöki tisztségét a háború kezdetekor Thallóczy Lajos viselte, majd halála után Klebelsberg Kunó vette át. Mivel mindketten a magyar államigazgatás szolgálatában álltak, – Thallóczy 1915-től Szerbia polgári kormányzójaként, Klebelsberg államtitkárként – a Magyar Történelmi Társulat sem tekinthető a kormányzattól független szervezetnek.

³ Lukinich Imre: Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1916. évi működéséről. = *Századok*, 51. (1917) 314–318.

Ha végignézzük az 1914 és 1918 közötti számokat, azt látjuk, hogy tanulmány formájában csakugyan nem foglalkoztak a folyó háborúval, azonban az is gyorsan kiderül, hogy az események a Társulat életére is hatással voltak. Az 1914. évi 7-8. számban az alábbi közlést olvashatjuk Olvasóinkhoz címmel: „Amióta folyóiratunk utolsó júniusi számát olvasóink kezébe adtuk, nagyot fordult a világ. Egy utálatos gaztett nyomán milliók ragadtak fegyvert az európai népek nagy érdekellentéteinek elintézésére. Ránk szakadt a háború; a legnagyobb, a melyet valaha vívtak. Nehéz, de nagy időket élünk, a melyekben társulatunk tagjai együtt fohászkodnak fegyvereink diadaláért és együtt bíznak Isten segítségében és szent ügyünk igazságában. Természetes, hogy Társulatunk is megérzi a háború súlyát. Munkatársaink, köztük főtitkárunk és titkárunk, valamint tagtársaink közül is sokan a harctéren küzdenek. Ebből különösen az állandó rovatok vezetésében bizonyos nehézségek támadtak. Ezeket ugyan igyekszünk lehetőleg pótolni, az esetleg fennmaradó hiányokért azonban olvasóink szíves elnézését kérjük. A háború másik következménye, hogy annak kezdete óta tagdíjbevételeink megcsappantak s így Társulatunknak is a takarékossgot kell szem előtt tartania. Az év első felében folyóiratunk terjedelmét emeltük, most ezt az intézkedést ellensúlyoznunk kell s ezért – ámbár nem vagyunk a kettős számok hívei – egyelőre előrelátásból kissé redukált terjedelemben két hónaponként jelentjük meg a Századokat.”⁴

A lap rendszeresen közölte a Társulat igazgatóválasztmányi üléseinek és közgyűléseinek jegyzőkönyveit, amelynek alapján úgy tűnik, a munka egyéb tekintetben rendben folyt, s különösebb anyagi nehézségek sem akadtak a háborús évek alatt.

Az 1915. március 11-ei közgyűlésén Thallóczy Lajos elnök Évszázad 1814–1914 címmel tartott előadást. Leszögezte nyitásként, hogy a nemzet egyenesen a létéért harcol. A bevezető után beszéde első részében a Társulat addigi történetét tekintette át röviden. Ezután statisztikai adatokkal mutatta be az 1814 óta eltelt száz év gazdasági változásait. Rámutatott, hogy a németiség és az uraltáji népek milyen szoros kapcsolatba kerültek, és a szövetség kitartó harcban győzedelmeskedni fog, „történjék bármi, zúduljanak ránk a Balkánnak minden dzsinjei, érje országunkat bármi veszedelem, avagy vettessék próbára a nemzetek világharczában, élni fog. Megszolgált érte.”⁵

A beszédet közlő 1915. évi 3–4. szám több első világháborús tárgyú könyv ismertetésének helyt adott. Marczali Henrik: Jean Jaurès: Die neue Armee című munkáját rendkívül fontosnak tartotta, amellyel ugyan nem értett egyet mindenben, de elismerte alaposságát. A művet csak német fordításban lehetett elérni Magyarországon. Jaures szerint a hadsereg professzionálisból át fog alakulni egy

⁴ Olvasóinkhoz. = *Századok*, 48. (1914) 7–8. 654–655.

⁵ Thallóczy Lajos: Évszázad 1814–1914. = *Századok*, 49. (1915) 3–4. 113–132.

új hadsereggé, amely a katonailag kiképzett polgárság egésze. A katonaság nem külön osztály, hanem a nemzet része, ennek abban is meg kell nyilvánulnia, hogy 45 éves korig mindenkitől aktív katonai szolgálatra kell kötelezni. A katonai oktatás váljon a közép- és felsőfokú oktatás részévé, így a tisztek utánpótlása is automatikus, nem kell külön képezni őket. Jaures szerint a hadseregnek védekezésre kell berendezkednie egy eljövendő nagy háborúban, és biztos volt benne, hogy Németország előbb-utóbb megtámadja Franciaországot. Ezért javasolta a nemzet alárendelését a háborúnak, mert enélkül nem látta biztosítottak a fennmaradást. Marczali szerint tanulságos és élvezetes olvasmány, „igazi társadalmi tudomány” ez a mű. Konklúzióként azt vonta le, hogy a szociáldemokrácia túlzásai pont azért bűnök, mert az ilyen munkáktól elfordítják az emberek figyelmét.⁶ Névtelen recenzió jelent meg Hans F. Helmolt: *Die geheime Vorgeschichte des Weltkrieges* című munkájáról, mely egy kommentált adatgyűjtemény, anyagát a színes könyvekből, újságcikkekből, politikai nyilatkozatokból rakta össze a szerző. A recenzió konklúziója: „Elfogulatlanul végig tanulmányozva ezeket az actákat, igazat fogunk adni Helmoltnak végső conclusiójában, mely szerint a szerb conflictusnak európai válsággá való növekedéséért Szazanovot és a háta mögött álló orosz háborúspártot, – azért pedig, hogy a válságból európai háború lett, az angol bekerítő politika mestereit, VII. Edwardot és Sir Greyt illeti a történelmi felelősség.”⁷

Ugyan nem a háborúval foglalkozott, de aktuális eseményt érintett Csánki Dezső, mikor az 1916-os első számban az új magyar és az új közös címeréről közölt tanulmányt.⁸ A cikkben összehasonlította és elemezte az 1874-ben, majd az 1896-ban jóváhagyott magyar címet, majd rátért az új, 1915-ös közös használatú címerekre. Megállapította, hogy a közös ügyek használatára szánt címer túl nagy, de a két állam összetartozását másképp nem nagyon lehet kifejezni. Megjegyezte, hogy külsőleg talán tetszetősebb lenne egy közös pajzsban egyesíteni a két állam címerét, de ebbe „Magyarország nem egyezhetett bele,” mert „az egyesülésből őt önállóságának halálos veszedelme fenyegette volna.” Szerinte a heraldika ezzel az új címerrel azt jelzi, hogy „Magyarország önálló ország és állam, mely semmi más országnak vagy államnak alávetve nincsen.”⁹

Ugyanebben a számban Gagyí Jenő két román munkát recenzált közös cikkben. Megállapította, hogy Románia különösen gazdag a „hadi irodalomban,” mert semleges ország és ezért nyíltan lehet ütköztetni a különböző véleményeket. Ezeknek „nagy része jó volna, ha feledésbe merülhetne, olyan szomorú documentumai a történelmi való elferdítéseinek.” A recenzió szerint különösen fájó,

⁶ Marczali Henrik: Jean Jaurès: *Die neue Armee*. Jena, 1913. = *Századok*, 49. (1915) 3–4. 191–200.

⁷ Helmolt, Hans F.: *Die geheime Vorgeschichte des Weltkrieges*. Leipzig, 1914. = *Századok*, 49. (1915) 3–4. 201.

⁸ Csánki Dezső: Az új magyar és úgynevezett közös címerekről. = *Századok*, 50. (1916) 1. 1–27.

⁹ Uo. 27.

mikor olyan emberek ferdítik a tényeket, akik a Monarchia állampolgárai, mint például Frunza. E szövegek ellenpontjának tartotta Rosetti munkáját, aki húsz titkos követjelentést adott ki a francia külügyminisztérium levéltárából, melyek azt taglalták, hogy Oroszország hogyan tett kísérleteket a román fejedelemségek bekebelezésére. A recenzens hangsúlyozta, hogy az erdélyi emigránsok uszításával szemben a romániai Rosetti objektív.¹⁰

A Magyar Történelmi Társulat 1916. évi március 16-iki közgyűlésén Csánki Dezső tartott megnyitó beszédet, mely A háború és a nemzeti eszme címet kapta.¹¹ Bevezetésében kifejtette, hogy ez a háború valóban világháború, mert a semleges országokra is kifejti hatását. Szerinte az összkép a történéseket mélyen érinti, mert „korunk és hazánk, melyet minap még a helyi természetű események s politikai és társadalmi talajból feltörő ellentétek és harcok szinterének láttunk, máról holnapra egyetlen világtörténelemmé bővült.” A zajló események a múltat is új megvilágításba helyezik. Ezek nyomán „a történelem és történelmi tanulságok iránt való érdeklődés s a történelmi érzék megnövekedését s egyszerűsmind az egyéni és szűkebb helyi szempontok háttérbe szorulásával, távolabbi területeket is átfogó ismeretek és magasabb gondolatok felvetődését látjuk.”¹² Óriási mértékben megszorodtak a nemzeti érzelmű nyomdatermékek, amelyek közül számos kizárólag a háborúval foglalkozik. Különösen igaz ez a napilapokra. Az érzelmi töltet miatt az érdeklődés a háború után is meg fog maradni, és vélhetően „az álláspontok igazolására vagy czáfolására az eseményeket saját szempontok szerint előadó, de már hivatalos adatokon is épülő rendszeres, összefoglaló művek és forrásmunkák” fognak születni.¹³ „Alig lehet kétség, hogy e művek a tárgyilagosságra való kisebb-nagyobb törekvés mellett szintén a saját hatalmi vagy nemzeti álláspont, avagy rokonszenv hatása alatt fognak keletkezni.” – folytatta.¹⁴ Szerinte a háború a „sociálista és radikális kosmopolita eszmékkel szemben a kritikus pillanatban szintén diadalmaskodó nemzeti eszme hatása alatt támadt.” A nemzeti eszme Csánki szerint az egyéniség szabad érvényesülése elvének a nagyobb társadalmi egységekre való átvitele. Ahogy az ember is önnön érvényesülése során vállal konfliktusokat, úgy igaz ez a nemzetekre is.¹⁵ A nemzeti eszme a nemzeti állam firmájában testesül meg. Nemzeti imperializmusról akkor beszélhetünk, ha a nemzetállam határain túl nyúlva más területekre

¹⁰ Gagyí Jenő: *Radu Rosetti: Acțiunsa politiceii rusești in țările române*. Bucuresci, 1915; Rosetti, Radu i: *Nici într' un chip cu Rusia*. Bucuresci, 1915; Frunza, Ion: *Ce are să face România în războiu?* Bucuresci, 1914. = *Századok*, 50. (1916) 1. 65–67.

¹¹ Csánki Dezső: A háború és a nemzeti eszme: a Magyar Történelmi Társulat 1916. évi március 16-iki közgyűlésén tartott elnöki megnyitó beszéd = *Századok*, 50. (1916) 4–5. 209–224.

¹² Uo. 210.

¹³ Uo. 211.

¹⁴ Uo. 212.

¹⁵ Uo. 213.

és népekre is ki akarja az adott nemzet terjeszteni uralmát saját nemzete érdekében. A háború a nemzeti érdekek, imperializmusok összeegyeztethetlenségéből fakad.¹⁶ Mindezt súlyosbítja, hogy a nemzeten belül is harc dúl a különböző „osztályok” (Csánki szóhasználata) között, amely az egyenlőtlenségen alapul, amit sem a szocialista tanok, sem a tudomány, sem a vallás nem tudtak orvosolni. A háború tehát a nemzeti eszméből és az imperializmusból fakad, minden egyéb csak tünet vagy ürügy.¹⁷ Magyarországnak és Ausztriának soknemzetiségű államokként nem volt érdekük határaik kiterjesztése, így jelen háborúban is csak a védekezés a céljuk. A nemzeti eszme a környező országok gyengének tartják a Monarchiát és könnyű zsákmánynak tekintik, ami megerősíti a magyar-ság szövetségét Ausztriával és Németországgal, mivel enélkül fennmaradása van veszélyben, vonta le a végkövetkeztetést.¹⁸

Az 1916. évi 6. számban Hóman Bálint Molnár Ferenc Egy haditudósító emlékei című könyvét és Berend Miklós harctéri naplóját recenzálta közös cikkben.¹⁹ Szerinte rengeteg a közreadott forrásmunka. „Legkiválóbb tudásaink jeles politikai, diplomatai, közgazdasági és sociológiai fejtegetései, legjelesebb íróink nagyértékű haditudósításai, naplói mellett az üzleti célból túlhajtott tömegtermelés ismétlésekkel teli, semmitmondó és értéktelen könyveivel, röpirataival és cikkeivel találkozunk a könyvpiacozon és lapjainkban. A sok kétes értékű írás elriasztja az igazán érdemes munkák olvasásától is közönségünket. A világháború második évének vége felé lassanként elszokunk a hadi irodalom, sőt a hadi hírek olvasásától is. Egyetlen háborús olvasmányunkká a hivatalos jelentések lettek. A mai háború történetének megírása nem a mai generatio feladata. A legfontosabb diplomatai és katonai források évtizedekig rejtve lesznek a kutató elől. A ma élő nemzedék egy tagja sem lesz képes a háború keltette subjectív érzésektől szabadulni és a szükséges történetírói objectivitás magaslatára emelkedni. A mai történetírás feladata azonban a háborús irodalom termékei között megjelölni az előadásukban és ítéleteikben megbízható, forrásértékkel bíró, maradandó becsű műveket. Ma még sok dolog megállapítható, a mi esetleg évtizedek múlva lehetetlen lesz.”²⁰ Hóman szerint előkelő hely illeti meg Molnár Ferenc és Berend Miklós hadinaplóit. Előbbi a haditudósítás, a másik a hadinapló kimagasló példánya. Molnár kiváló haditudósító, egy hibája van, hogy egyes katonák alakjában romantikus hősöket lát, de ez nem von le az előadás értékéből. A mű művészi szempontból kifogástalan és értékes forrása a szegedi 3. honvéd huszárezred történetének. Berend Miklós írása más természetű. A hadorvosként szolgáló Berend nem hivatásos szépíró, de az átlagot meghaladó írói kvalitással bír. Az 1914.

¹⁶ Uo. 214–215.

¹⁷ Uo. 218.

¹⁸ Uo. 222–224.

¹⁹ Hóman Bálint: *Molnár Ferencz...* i. m.

²⁰ Uo. 404.

szeptember 16-tól 1915. július végéig tartó időt öleli fel. Nagyrészt a 3. debreceni népfelkelőezred szolgálatában állt, majd átkerült az 5. honvéd huszárezredhez. Berend könyve Hóman szerint a magyar katona története, mivel mesteri rajzát adja a magyar ember lelkének és érzésvilágának, ezért elsőrangú forrásnak tartja a jövő történettudománya számára.

A következő számban Tomcsányi János recenzálta Szádeczky Kardoss Lajos Przemysltől Breszt-Litowszkiig. Harci élmények és lengyel–magyar történeti emlékek című munkáját.²¹ A kötet első része az 1915. évi nyári, északi hadszíntéren folytatott harcokról szól. A második történeti visszaemlékezéseket tartalmaz. A recenzens szerint „ki a könyvet elolvassa, nemcsak az Oroszország elleni diadalmas offenzíváról nyer kerek képet, de bő történeti ismeretet is szerez az offenzíva színteréről.”²²

Ugyanebben a számban névtelen recenzió jelent meg az A mi hőseink. Tisztjeink hőstettei a világháborúban és az A mi hőseink. Katonáink hőstettei a világháborúban című kötetekről.²³ A recenzens megállapította, hogy a két díszes kötet osztrák mintára készült, célja, hogy a nép széles rétegeiben elterjessék az egyéni hősiesség eseteinek híreit. A kötetek azoknak a felterjesztéseknek az alapján készültek, melyeket a kitüntetendőkről fölöttes parancsnokságaik terjesztettek fel. A recenzens szerint nem szerencsés ez a válogatott kötet. Ehelyett ezredenként külön-külön kéne gyűjteni a hőstetteket, és nem a hadi levéltár jelentései alapján kellene megírni a könyvet, hanem a szemtanúk előadásai alapján. Ehhez szükség lenne egy önálló magyar hadi múzeum és hadi levéltár felállítására, amit ez a munka is bizonyít.

Az 1917. évi 1. szám adott helyet Lukinich Imre recenziójának Karácsonyi János A magyar nemzet történeti joga hazánk területéhez a Kárpátoktól le az Adriáig című munkájáról, amely Lukinich szerint válasz azokra az igényekre, melyeket szomszéd népek történelmi érveléssel alátámasztva támasztottak Magyarország területeivel szemben.²⁴ Ez a cikk érdekes adalék ahhoz, hogy a háború nemcsak a harctéren, de ideológiai síkon is folyt.

Thallóczy Lajos halála után Klebelsberg Kunót választották a Társulat elnökévé.²⁵ Az 1917. április 26-án tartott közgyűlés megnyitóját már ő mondta el.²⁶

²¹ Tomcsányi János: Szádeczky Kardoss Lajos: Przemysltől Breszt-Litowszkiig. Harci élmények és lengyel–magyar történeti emlékek. Budapest, 1916. = *Századok*, 50. (1916) 7–8. 524–525

²² Uo. 525.

²³ *A mi hőseink. Tisztjeink hőstettei a világháborúban*. Budapest, 1916. *A mi hőseink. Katonáink hőstettei a világháborúban*. Budapest 1916. = *Századok*, 50. (1916) 7–8. 528–529.

²⁴ Lukinich Imre: Karácsonyi János: A magyar nemzet történeti joga hazánk területéhez a Kárpátoktól le az Adriáig. Nagyvárad, 1916. = *Századok*, 51. (1917) 1. 61–65.

²⁵ Gróf Klebelsberg Kunó – Társulatunk új elnöke. = *Századok*, 51. (1917) 2–3. 206–207.

²⁶ Klebelsberg Kunó: Elnöki megnyitóbeszéd: a Magyar Történelmi Társulat 1917. évi április hó 26-ikán tartott közgyűlésén mondotta dr. gróf Klebelsberg Kuno elnök. = *Századok*, 51 (1917) 4–5. 209–224.

Bevezetőjében leszögezte, hogy a magyarság harcedzett nép, amely a mostani megpróbáltatást is emelt fejjel viseli. Szerinte a harc után a termékeny munka időszaka fog következni, mint a magyar történelem során mindig is volt. Kitért a tudomány feladataira is. Úgy gondolta, hogy a tudomány akkor tud fejlődni, hogy ha megfelelő szervezeti háttér áll mögötte. „A siker a kérdések és feladatok négy csoportjának megoldásától függ. Meg kell teremteni a tudósnevelés összes előfeltételeit. Szerezni kell megfelelő számú állást, hogy a történelem önálló művelésére valóban hatással bírók megélhetése és előmenetele biztosítva legyen. Gondoskodni kell a források összegyűjtéséről és közzétételéről s elő kell segíteni a történelmi művek kiadását. Fokozni kell a közönség érdeklődését a történelem iránt s általában bele kell vinni a magyar köztudatba a tudományos munka fokozottabb becsülését.”²⁷ Ez az okfejtés érdekes előképe Klebelsberg későbbi miniszteri tevékenységének. A beszéd zárógondolata szerint a magyar szellemi élet legnagyobb problémája a túlzott politika-központúság. A folyó háború egyik legnagyobb jelentősége az Klebelsberg szerint, hogy rámutat egyéb szükségletekre is, melyek között a tudomány tisztelete, fejlődése is ott van.²⁸

Ebben a számban két háborús tárgyú könyv recenziója is megjelent. Morvay Győző: Graf Ernst zu Reventlow. Deutschland auswärtige Politik című könyvét foglalta össze.²⁹ Az egyik legjelentősebb háborúval foglalkozó munkának tartotta, mely összességében Anglia erőszakos politikáját és Németország diplomáciájának gyengeségét okolta a háborúért. Zárógondolata szerint az erélyes, de nem erőszakos diplomácia komolyabb eredményeket érhet el, mint egy háború. A másik recenzió Pávai Mátyás Sándor A cs. és kir. 85. számú gyalogezred története. I. rész, A harctéren című könyvét mutatta be.³⁰ Ennek szerzője, Gárdonyi Albert, valósággal el volt ragadtatva Pávai munkájától, melyet leginkább a zárómondat érzékeltet: „Ilyen munkákból fogják csupán az utódok megérteni, hogy milyen szellem irányította a katonákat, mikor e titáni küzdelem borzalmaival lelkesedéssel és áldozatkészséggel viselték el.”³¹ Ez a szám közölte Lukinich Imre korábban idézett jelentését is.³²

Az 1917. évi hatodik szám adott helyet Divéky Adorján Jan Dabrowski a lengyel kérdés Magyarországon 1914–1916 című munkájának.³³ A recenzens üdvö-

²⁷ Uo. 214.

²⁸ Uo. 224.

²⁹ Morvay Győző: Graf Ernst zu Reventlow. Deutschland auswärtige Politik, 1888–1914. Fünfte, unver. Aufl. Berlin, 1917. = *Századok*, 51. (1917) 4–5. 277–283.

³⁰ Gárdonyi Albert: Pávai Mátyás Sándor: A cs. és kir. 85. számú gyalogezred története. I. rész, A harctéren. 1916. = *Századok*, 51. (1917) 4–5. 292–293.

³¹ Uo. 293.

³² Lukinich Imre: *Jelentés...* i. m.

³³ Divéky Adorján: Jan Dąbrowski: Sprawa polska na Węgrzech, 1914–1916 = A lengyel kérdés Magyarországon, 1914–1916. Piotrków, 1917. = *Századok*, 51. (1917) 6. 377–379.

zölte a szerző könyvét, mivel szerinte a két nép egymásra van utalva az orosz terjeszkedéssel szemben, ezért a magyarságnak érdeke, hogy a lengyelek megerősödjenek. Örömet fejezte ki, hogy ezzel a lengyelek is tisztába fognak kerülni, ha elolvassák Dabrowski könyvét.

Az 1917-es év utolsó száma újabb két érdekes recenzióknak adott helyet. Morvay Győző a *Nicolaus II. und das Ende der Romanows*³⁴ című könyvről a következőket írta: „Reklámköntösben megjelent könyv”, mely II. Miklós forradalmakhoz kötődő viszonyát és bukásának okait tárja fel. Szerinte a cár a társadalmi feszültséget akarta levezetni a háborúban, de ez csak ideiglenesen sikerült, 1914 végére a nép újra békét akart, ami elősegítette az újabb forradalom kitörését, amelynek végkimenetele beláthatatlan. Gárdonyi Albert: *Armando Hodnik L'Ungeria e i magiari nella guerra delli nazioni* című munkáját mutatta be.³⁵ Megállapította, hogy ugyan a háborúban az ellenséges országok sok vádat zúdítottak Magyarországra, ez a könyv valamennyin túltesz. A kötet az ország nemzetiségi viszonyait tárta fel, a magyarság szerepét negatívan beállítva. A recenzens szerint az antant jóval nagyobb bűnöket követett el a népek szabadsága ellen, mint Magyarország valaha, ami miatt az ilyen művek megjelenését különösen nehezményezte.

1918-ban, a háború utolsó évében újfent recenziókon keresztül nyilvánítottak véleményt a történettudósok. Morvay Győző közös recenziót írt négy német nyelvű kötetéről, melynek végső konklúziója, hogy a háború gyökerében a német–angol nagyhatalmi ellentét állt.³⁶ Domanovszky Sándor Szekfű Gyula *Der Staat Ungarn* című munkájáról írt.³⁷ Szekfű könyve szerinte a világháború támasztotta magyar történelem iránti német érdeklődést kívánta kielégíteni. Munkájában a nemzeti élet belső erőit vizsgálta, továbbá azt, hogy a magyarság geográfiai meghatározottságában milyen külső erők és hogyan hatottak rá. A recenzens nagyon pozitív véleménnyel volt Szekfű könyvéről. Pozsgay Rezső *Arthur B. Yolland Hungary* című munkáját mutatta be.³⁸ A kötet szerzője a megírásakor huszonegy éve élt Magyarországon, így belülről látta hazánk problémáit. A könyv

³⁴ Morvay Győző: F. v. B.: *Nicolaus II. und das Ende der Romanows. Die Geschichte der grossen russischen Revolution.* Leipzig, 1917. = *Századok*, 51. (1917) 9–10. 621–624.

³⁵ Gárdonyi Albert: *Armando Hodnik: L'Ungeria e i magiari nella guerra delli nazioni.* Milano, 1915. = *Századok*, 51. (1917) 9–10. 624–626.

³⁶ Morvay Győző: J. J. Ruedorffer: *Grundzüge der Weltpolitik in der Gegenwart.* Stuttgart, Berlin, 1916.; R. Kjellén: *Die Grossmächte der Gegenwart,* Leipzig–Berlin, 1917; R. Kjellén: *Die Grossmächte der Gegenwart.* Leipzig, Berlin, 1917; R. Kjellén: *Studien zur Weltkrise.* München, 1917. = *Századok*, 52. (1918) 1–2. 85–93.

³⁷ Domanovszky Sándor: *Julius Szekfű: Der Staat Ungarn. Eine Geschichtsstudie.* Stuttgart, Berlin, 1918. = *Századok*, 52. (1918) 3–4. 168–172.

³⁸ Pozsgay Rezső: *Yolland B. Arthur: Hungary.* London, 1917. (*The nations' histories*) = *Századok*, 52. (1918) 3–4. 172–176.

válasz is a nyugati kritikákra. Magyarországot a nemzetiségek iránti tolerancia, a türelem országának, a közjog letéteményesének írta le. A recenzens szerint Yolland nagy szolgálatot tett a magyar ügynek, és a könyvet haszonnal forgathatja Magyarország minden igaz barátja. Karácsonyi János Ferdinand von Šišić *Geschichte der Kroaten* című munkáját vette górcső alá. Elismerte a szerző alaposágát, de számos kritikát fogalmazott meg, és nemtetszését fejezte ki a könyv Magyarországgal szembeni ellenségessége kapcsán.³⁹ Erről két számmal később önálló tanulmányt adott közre, hangsúlyozva a két nép összetartozását.⁴⁰ Marczali Henrik Harold W. V. *Temperley History of Serbia* című munkáját mutatta be.⁴¹ Alapos munkának tartotta, de a világháború kitörésének okairól szóló részt kritizálta. A szerző szerint Bosznia annexiója megfélemlítette Szerbiát, amely háborúra vezetett a Monarchiával szemben, és Oroszország kénytelen volt segíteni szövetségesének. A recenzens rámutatott, hogy nem az annexió vezetett a világháborúhoz, hanem az, hogy Szerbia az antant segítségében bízva túltette magát a nemzetközi jogon.

A Századok folyóiratszemléjének feldolgozása külön tanulmány alapját képezhetné. Részletes ismertetésétől ezúttal eltekintek, de felhívnam a figyelmet a tendenciákra. A háború kezdetén számos folyóirat közölt a háború okait magyarázó cikkeket, és általános filozófiai jellegű okfejtéseket a háborúra vonatkozóan. Nagyjából 1915-től már inkább az aktuális események kommentálása volt jellemző, így különösen az olasz hadba lépés, a román hadüzenet, az orosz forradalom, végül az amerikai hadba lépés váltott ki élénk visszhangot. Jellemző még a hadtörténelem iránti erős érdeklődés, nagy számban elemeztek korábbi háborúkat a különböző sajtóorgánumok.

Zárásként illik megválaszolni a kérdést, melyet a címben feltettem. Átfogó történeti munkák természetesen nem születtek – nem is születhettek – a háború alatt, hiszen nem állt a megfelelő forrásanyag rendelkezésre. A történettudomány művelői, ha közvetve is, de igyekeztek reagálni az eseményekre, azonban – még ha valószínűleg hivatalos álláspontot közvetítettek is – visszafogottságuk miatt tevékenységük nem nevezhető propagandisztikusnak.

³⁹ Karácsonyi János: Ferdinand von Šišić: *Geschichte der Kroaten*. Erster Teil, Bis 1102. Zagreb, 1917) = *Századok*, 52. (1918) 3–4. 176–182.

⁴⁰ Karácsonyi János: Horvát vakoskodás. = *Századok*, 52. (1918) 7–8. 337–355.

⁴¹ Marczali Henrik: Harold W. V. *Temperley: History of Serbia*. London, 1917. = *Századok*, 52. (1918) 3–4. 182–190.

TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID

**AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ÁBRÁZOLÁSA
ÉS A NEMZET NARRATÍVÁK MECHANIZMUSAI
AZ 1945 ELŐTTI MAGYAR KÖZÉPISKOLAI
TANKÖNYVEKBEN¹**

Forrásbázisomat az 1920-as évekből hat, az 1930-as évekből 9, az 1940-es évek első feléből pedig öt tankönyv és érettségi tételsor alkotja, de felhasználtam a tankönyvírók egyéb, történelmi témájú kérdésekről írt műveit is, miközben nem törekedtem a teljességre. A korszak történelemtankönyveit már számos értékezés tárgyalta/tárgyalja.²

A források értelmezéséhez elméleti kiindulópontul többek között egy új, historiográfiai témájú, a nemzeti történetírásokra koncentráló, több, mint száz történész kollektív munkáján alapuló sorozat, a *Writing the Nation* szolgált. A *Palgrave Macmillan* kiadóhoz köthető vállalkozások célja leginkább az európai és Európán kívüli nemzetállamok történetírásának transznacionális (a nemzeti

¹ Jelen tanulmány eredetileg a Felsőpulyán (Oberpullendorf) tartott XIII. „Kufstein” tanácskozás (2014. szeptember 6–7.) alkalmából készült, esettanulmányként. A konferencián Blaskó Katalin az osztrák tankönyvek első világháborúról alkotott képéről adott elő, így lehetőség nyílt az összehasonlításra is.

² Unger Mátyás a dualizmus, a két világháború közötti időszak, illetve a második világháború idején megjelent tankönyveket vizsgálta általánosabb megközelítéssel (azaz kitért az egyes tantervekre, tanárok életrajzi adataira, a korszak jellemző szellemi áramlataira, valamint az oktatáspolitikára), könyvében pedig abból a szempontból említi – röviden – az első világháborúról szóló részeket, hogy azok mit neveztek meg a háború kirobbanásának, vagy a vereség okának. Unger Mátyás: *A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben*. Tankönyvkiadó. Bp., 1977. 118–119., 246–249. Újabban Albert Gábor tematikus tanulmányaiban az egyes tankönyvek országos elterjedtségét, Trianon-képét, valamint a könyvekkel kapcsolatos felekezeti vitákat elemzi. Albert Gábor: Tudományos és politikai impulzusok a Horthy-rendszer középiskolai történelemtankönyveiben (1919 és 1934 között). In. *Történelempedagógiai füzetek* 8. Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata – ELTE BTK. Bp., 2001. 97–113. Albert Gábor: A Trianon-kép megjelenítése a Horthy-kor középiskolai történelemtankönyveiben. In. *Történelempedagógiai füzetek* 11. Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata – ELTE BTK. Bp., 2002. 62–100. Albert Gábor: A Mika–Marczinkó tankönyvek. = *Történelemtanítás*, Online történelemdidaktikai folyóirat. 3–4. sz. (2013). <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2013/12/albert-b-gabor-a-mika-marczinko-tankonyvek-04-03-06/> Letöltve: 2014-09-22. Albert Gábor: A református fiú-középiskolák történelem tankönyv-használata 1926-tól az 1930-as évek közepéig. = *Magyar pedagógia*, 113. (2013). 119–129. Zeidler Miklós szintén végez kutatásokat a tankönyvek első világháborúról alkotott képéről.

kereteket jelentősen kitágító) bemutatása, valamint komparatív módszerrel meghatározni a köztük lévő eltéréseket, hasonlóságokat. A sorozat szerkesztői szerint a huszadik század végén, a posztmodern kihívás miatt, már nem a nemzet az egyedüli főszereplője a különböző történeti narratíváknak, hanem felszínre kerültek a nemzetekkel szemben az addig elnyomott, marginális szerepben létező csoportok, közösségek, azaz a partikularitások: ilyenek a nemzettel szemben, vagy mellett konstruálódó osztály-, gender-, felekezeti és etnikai alapú narratívák.³ A sorozat arra is kitér, hogyan jelenített meg a nemzeti narratíva más nemzeteket, etnikumokat, osztályokat, vallásokat, tehát a Másikat.⁴ A nemzet megjelenítésének „genderizálása”, azaz az a tendencia, hogy a nemzeti történetírás különböző „férfias” és „nőies” tulajdonságokkal ruházta föl az egyes nemzeteket (ami a történetírók gender-képéről árulkodik), szintén központi témája a sorozatnak. A nagyobb háborúk, mint a nemzet „életében” sorsfordítónak tartott események értékelésénél a nemzeti identitás, a nemzet genderizálása különösen élesen jelentkezik, mint arra a szerzők felhívják a figyelmet.⁵ Mindezt figyelembe véve, érdemesnek tartottam a fenti szempontokat érvényesíteni a tankönyvek vizsgálatánál.

A középiskolai tanárok egy része több alkalommal reflektált arra a kérdésre, mi a szerepe a nagy háborúnak a nemzet életében, mi a célja a világháború oktatásának az iskolában. A debreceni Madai Pál tankönyvírói munkásságán kívül feldolgozta saját iskolájának (Fazekas Mihály főreáliskola) történetét 1923-ig. „Növendékeink és a világháború” címmel külön bekezdést szánt a háború szerepének a diákéletben. Név szerint csak azokat a tanulókat listázza, akik elesetek a háborúban, ugyanis: „nem sorolhatjuk fel mind azon lelkes és kedves tanítványaink nevét, akik [...] kitüntetést szereztek, vagy pedig a fogság keserű kenyeré jutott osztályrészükül [...], de azoknak a neve, akik a haza védelmében életüket áldozták, akik honszerelmüket hősi halállal pecsételték meg, örök emlékül, örök

³ Stefan Berger – Chris Lorenz: Introduction: National History Writing in Europe in a Global Age. In: *The Contested Nation: Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories*. Eds. Stefan Berger, Chris Lorenz. Palgrave Macmillan. Chippenham and Eastbourne. 2011. 1–23.

⁴ Chris Lorenz: Representations of Identity: Ethnicity, Race, Class, Gender and Religion. An Introduction to Conceptual History. In: *The Contested Nation* i. m. 24–59.

⁵ Uo. 46. A nemzeti narratívák a nemzetet, amikor a származás, az eredet helyeként jelölik, általában női tulajdonságokkal írják le, lásd például az „orosz anyácska” kifejezést. Ellenben a nemzetet, mint aktív, cselekvő szubjektumot férfias jelzőkkel írják körül, például az amerikai „alapító atyák” elnevezés kapcsán, de hasonló figyelhető meg olyan esetekben is, amikor a nemzet sikeres hódítást hajt végre (honfoglalás). Háborúban a nemzetet idegen férfiaktól álló hadseregek fenyegetik, a katonáknak tehát kötelességük feláldozni magukat a fronton, az otthon maradt nők és gyerekek érdekében. A háborúk kapcsán ezek a képek a kutatások tanulsága szerint különösen élesen jelentkeznek. Lásd még erről: Stefan Berger – Chris Lorenz: Conclusion: Picking up the Threads. In: *The Contested Nation* i. m. 531–552.

dicsőségre hadd álljon itt”.⁶ Madai szerint a háborúban mártírrá lenni a leginkább dicsőség a nemzet számára, azaz a nemzeti emlékezetbe vérrel lehet a legbiztosabban bekerülni. A világháború okozta összeomlást buzdításképp is felhasználták, mondván, a vereség és a Trianon okozta katasztrófa különösen fontos szerepet ró az oktatásra, hogy lelkiekben megerősítse a nemzet új generációját, akik így el tudnak kerülni egy újabb kataklizmát.⁷ Marczell Ágoston különböző írásaiban (amelyek „Sorsdöntő kérdéseink a történelem lencséje alatt” címen jelentek meg összegyűjtve) a háború és a Trianon utáni nemzetet egy fiaitól elszakított édesanya képével azonosítja, akit férfias kötelessége a nemzet árva tagjainak nem magára hagyni. A középiskolai tanár maga is katona („*Most mi vagyunk a katonák.*”⁸), a nemzet gondjait pedig csak a katonás férfi oldhatja meg, az iskola célja így a férfiaságra, militarizmusra való nevelés. „Nekünk emberekre van szükségünk, férfiakra. [...] Keresztül kell hajszolnunk akármiképpen, de semmiképpen sem megalkuvással, vagy megegyezéssel, de akár passzivitással, akár aktivitással (mindkettőhöz férfiak kellene) – a legégetőbb kérdést, a revíziót.”⁹ A hadtörténet oktatásának kiemelkedő szerepet tulajdonítottak „nemzetnevelés” szempontjából. Tüttő Vince egy 1936-ban, tanítási segédeszközként rendszeresített térkép-gyűjteményhez csatolt füzetben kifejtette koncepcióját ezzel kapcsolatban. Szerinte, mivel a diákokat a hadi események érdeklik elsősorban, ezért az általa rajzolt térképeken a csatákat állította középpontba, s mindezzel a hazaszeretetet igyekezett erősíteni a tanulóknál: „Ez lebegett a szemem előtt, amikor kidomborítottam vázlataimban a hadieseményeket. Ezek nagyon is érdeklik a tanulókat s érdeklődésük eme körét nem szabad kiaknázatlanul hagyni: ezt az alkalmat megragadva vihetjük őket olyan területekre, amelyen lelkes hazafiságot olthatunk beléjük.”¹⁰ A világháború hadtörténetét tehát – vetekedve jelentőségében Trianonnal – a középiskolai tanárok igyekeztek a nemzeti identitás erősítésének szolgálatába állítani. Ennek a nemzeti narratívának a kulcsjellemei a férfiaság, áldozatvállalás, hősiesség, engedelmesség és harc. A továbbiakban azt vizsgálom, hogyan érvényesültek ezek a célkitűzések az első világháború tankönyvi ábrázolásában.

A tankönyvek kapcsán szembevetendő, hogy a világháború története íróik számára egyenlő a harcterek és a front történetével, a hátszagról pedig sokkal kevesebbet írnak. A kevés kivétel politikátörténet, Kontraszty Dezső például egy

⁶ Madai Pál: *A debreczeni magyar királyi állami Fazekas Mihály Főreáliskola első félszázada: (1873–1923)*. A Debreczeni Áll. Fazekas Mihály Főreáliskola volt tanuló társainak Szövetsége. Debrecen. 1923. 35–36.

⁷ Madai Pál: *A középiskolai történettanítás főbb szempontjai*. Városi Nyomda, Debrecen. 1937. 24.

⁸ Marczell Ágoston: *Sorsdöntő kérdéseink a történelem lencséje alatt*. I. kötet. A Szerző kiadása, Don Bosco nyomda. 1939. 25.

⁹ Uo.

¹⁰ Tüttő Vince: *A magyar történet vázlatrajzokban. A legújabb történelmi művek alapján a közép és középfokú iskolák számára*. Árpád Nyomda. Szeged. 1936. 8.

érettségi feladatgyűjteményben külön bekezdést szán a képviselőház világháború alatti működésének bemutatására.¹¹ A hátország a tankönyvek narratíváiban nőies attribútumokkal rendelkezik, passzív, a katonák védelmére szorul, egyedüli értéke pedig a termékenység: ez a nők személye szintjén a nemzet biológiai reprodukciója miatt érték, a nemzet termékenysége pedig a háborús erőfeszítéseket támogatja. Ez utóbbi tulajdonsága számos tankönyvben megjelenik. Ember István tankönyveiben megjegyzi: „A központi hatalmak hosszú ideig tartó ellenállását a Magyar-Alföld erőforrásai tették lehetővé”.¹² Marczinkó Ferencnél az ország a Monarchia magtára volt a háborúban: „Nem hiába Magyarország volt a monarchia magtára és kaszánya, egyre jobban merítettek belőle.”¹³ Balanyi György így hangsúlyozta az anyaföld szerepét: „A blokád nálunk Magyarországon kevésbé érezte hatását, mert áldott földünk mindig termett annyit, hogy legalább éhezünk nem kellett, mint német szövetségeseinknek.”¹⁴ A hátország ezen értéke ellenére azt több esetben a háborús vereséggel kapcsolják össze: „A mögöttes országrészekben nem tudott a lakosság úgy tűnni, mint a katonák a lövészárookban. Ámbár a vidéki lakosság élelmezésében csak csekély zavarok voltak és szenvedésük egyáltalán nem volt olyan arányú, mint a nyugati országokban, a lemondás elkeseredést keltett.”¹⁵ Domanovszky Sándor fenti értelmezése szerint tehát, míg a front ellátta a kötelességét, a hátország (bár elvileg nem volt rá reális oka) mégsem bírta a küzdelmet. A hátország a fronttal szemben végig passzív szerepet tölt be, amelyen az idegen hadseregek erőszakot tesznek, amennyiben a hadvezetés védtelenül hagyja egyes részeit. A szerzők így mutatják be az oroszok galíciai, valamint a románok erdélyi betöréseit. Az oroszok túlerejét fenyegető módon kihangsúlyozzák, hogy aztán annál dicsőségesebb színben tűnjön föl a tömegeket és a védtelen hazát megmentő katonaság: „Mindjárt a háború kezdetén az orosz hadsereg roppant tömegei zúdultak Galiciára és vitéz hadseregünk hősi küzdelme ellenére az oroszok túlnyomó ereje már 1914. szept-

¹¹ Kontraszty Dezső: *Történelmi és földrajzi összefoglalások 1930-ig: Érettségi segédkönyv*. 4., átdolgozott és bővített kiadás. Győző A. Andor Könyvkereskedése, Bp., 1931. 304.

¹² Ember István: *Világtörténelem a középiskolák VII. osztálya számára*. 4., *Legújabb kor*. Athenaeum Kiadó, Bp., 1930. 132. Ember István – Várady Erzsébet: *Világtörténelem III.: Újkor és legújabb kor a leánygimnáziumok, leányliceumok és leánykollégiumok VI. osztálya számára*. Athenaeum Kiadó, Bp., 1932. 214.

¹³ Marczinkó Ferenc – Pálfi János: *Magyarország története, különös tekintettel a társadalmi életre és intézményekre, a fiúközépiskolák VIII. és a leányközépiskolák VII–VIII. osztálya számára*. Lampel. Bp., 1931. 194.

¹⁴ Balanyi György: *Hazánk története: a Kiegyezéstől a Trianoni békéig: függelék a Dr. Jászay Dezső: Magyarország oknyomozó története c. tankönyvhöz*. Lampel. Bp., 1924. 15.

¹⁵ Domanovszky Sándor: *A honfoglalástól Trianonig: Magyarország történelme művészi képekkel, térképekkel és korabeli íróktól vett olvasmányokkal*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Bp., 1927. 204.

tember 26-án elérte a Kárpátokat.¹⁶ A románok erdélyi betörését csak egy erélyes katonai vezető, valamint a honvédek önfeláldozása tudta elszigetelni: „1916 nyarán Románia váratlanul ellenünk fordult. Csapatai benyomultak a védtelen Erdélybe. [...] „A központi hatalmak hadai azonban az új veszedelemmel is szembeszálltak. Mackensen vezetése alatt tönkrevérték az oláh seregeket;”¹⁷ Más-hol így olvashatunk erről: „a román előretörést a német fölmentő seregek megérkezése előtt a magyar népfölkelők kitartása hiúsította meg.”¹⁸ Ameddig tehát a katonaság védelmezi a nőies jelzőkkel leírt hátországot, a nemzet biztonságban volt. Tanulságos ebből a szempontból, ha megjegyezzük, hogy a háború utáni felbomlás, a katonaság széteszlása a szerzők számára lényegében a nemzet megerőszkolását tette lehetővé a Károlyi-kormány és a Tanácsköztársaság idején, hangsúlyozva azok férfiatlan, erélytelen politikáját: „A hadsereg felbomlását rövidesen idegen megszálló csapatok előnyomulása követte. A Felvidéket cseh, Erdélyt alig felfegyverzett román, a déli területeket szerb csapatok szállották meg ellenállás nélkül.”¹⁹

A hátországgal szemben a front eseményei döntő súllyal szerepelnek a tankönyvekben. A fronton testesülnek meg a magyar nemzet igazi erényei (bátorság, férfiaság, önfeláldozás), így a magyar katonákról és az egyes ütközetekről rengeteg szó esik a könyvek lapjain. A tankönyvek írói szinte minden esetben aláhúzzák az antant túlerejét, térképeken, számadatokon keresztül, hiszen a túlerő ellen elért győzelmeket így erőteljesebben tudták a katonák hősiességével magyarázni, például: „Hogy e roppant túlerővel szemben a központi hatalmak négy éven át győzedelmeskedtek, azt központi helyzetük előnyén kívül a hadvezetés fölényének és katonáik vitézségének és kitartásának köszönheték.”²⁰ A tankönyvek a magyar katonákat önfeláldozó, hősi harcokhoz, a központi hatalmak legerősebb tagjainak ábrázolják. Ezért különösen sokat tárgyalnak olyan ütközeteket, ahol a magyarok nagy veszteségeket szenvedtek és/vagy hősi küzdelemmel győzték le az ellenfelet. Így szinte mindenhol említést tesznek a limanovai, isonzói, galíciai, erdélyi ütközetekről. „Limanovánál többszöri túlerővel szemben a magyar huszárok Muhr ezredessel élükön, valósággal emberfő-

¹⁶ Madai Pál: *Magyarország történelme gimnáziumok, reálgimnáziumok és reáliskolák III. osztálya számára*. Franklin. Bp., 1926. 146.

¹⁷ Marczinkó Ferenc – Várady Erzsébet – Pálfi János: *A legújabb kor története a Francia Forradalomtól napjainkig a gimnázium és leánygimnázium VI. osztálya számára*. Egyetemi Nyomda. Bp., 1940. 121.

¹⁸ Ember I.: *Világtörténelem* i. m. 132.

¹⁹ Uo. 133. Hasonlóan erős kifejezésekkel festi le a helyzetet Domanovszky: „A katonaságot lefegyverezték, amikor éhes szomszédok raja olcsó konkra lesett.” Domanovszky S.: *A honfoglalástól Trianonig* i. m. 204. A nemzet, mint kiszolgáltatott szubjektum: „A kedvezőtlen harctéri helyzet után a bekövetkezett belső zavarok az egykori központi hatalmakat minden ellenálló erejüktől megfosztották és kiszolgáltatták a bosszút lihegő antant-hatalmaknak.” Marczinkó F. – Várady E. – Pálfi J.: *A legújabb kor története* i. m. 123.

²⁰ Madai P.: *Magyarország története* i. m. 145.

lötti küzdelemben verték vissza az oroszokat és megszabadították hazánkat azok betörésétől.”²¹ A harcokban való véráldozat lényegében erénnyé válik, például az olasz fronton: „A Karszt kietlen szikláinak minden talpalatnyi helyét jó magyar vitézek bőven ömlő vére öntözte.”²² A magyar nemzet áldozatvállalását többen számadatokkal igyekeznek kifejezni, valamint próbálják bizonyítani, hogy a Monarchián belül a magyarok állítottak ki a legtöbb katonát²³ és szenvedték el egyben a legnagyobb arányú vérveszteséget a birodalom más népeihez képest.²⁴ Az áldozatvállalást néhol egyáltalán nem eredménytelen vállalkozásként mutatták be a tankönyvek.²⁵ Olyanra is akad példa, hogy a hősiesség képének megőrzéséért az önfeláldozás és a nagy vérveszteségek hiábavalóságára utaló véleményeket kicenzúrázták a tankönyvből. Donászy Ferenc történelmi olvasókönyve Julier Ferenc katonai szakíró könyvéből („1914–1918. A világháború magyar szemmel”) emelt át egy, Magyarország világháborús veszteségéről szóló fejezetet.²⁶ Julier eredetileg a következő konklúzióval zárta a fejezetet és egyben a könyvét: „Ez az irtóztatós erőfeszítés eredménytelen maradt. Hogy miért, annak katonai okait iparkodtunk az előző fejezetekben megadni.”²⁷ Ezt a részt viszont az olvasókönyvből kihagyták, amit valószínűleg az is szükségessé tett, hogy a könyv megjelenésekor éppen zajlott a második világháború.

²¹ Marczinkó F. – Várady E. – Pálfi J.: *A legújabb kor története* i. m. 131.

²² Balanyi Gy.: *Hazánk története* i. m. 14.

²³ „A világháborúban hazánk kötelességén és erején túl vett részt, mert a 21 milliónyi Magyarország annyit katonát állított ki, mint a 30 milliónyi lakosságú Ausztria (3. 500 000 fő).” Kontraszty Dezső – Tihanyi Béla: *Egyetemes történelem a gimnáziumok, reálgimnáziumok és reáliskolák számára. 4. r., A francia forradalom és a legújabb kor története*. Franklin. Bp., 1930. 95.

²⁴ „Szomorú büszkeségünk az a statisztika, amely azt igazolja, hogy a Monarchia népei között, számához viszonyítva, a magyarság vesztett a legtöbb halottat – körülbelül 600 000-et – és a legkevesebb foglyot. Az anyaország minden ezer lakosára 25.7 háborús halott jut; tiszta magyar vidékeken fölmege ez a szám 28-ig, sőt egyes magyar vármegyékben 35-ig, egyes korosztályokban, pl. az 1890/97. évi korosztályban 50–70-ig. (Ezzel szemben Ausztriában általában 23.3/1000, Boszniában pedig 19.1/1000 háborús halott volt).” Domanovszky Sándor – Kováts József: *Magyarország oknyomozó története. A felső kereskedelmi iskolák III. évf. számára*. Lampel. Bp., 1922. 190.

²⁵ „A világháború hazánktól óriási áldozatot követelt. [...] A központi hatalmak a világtörténelemben szinte példátlan hősiességgel és kitartással küzdöttek e nagy világszövetség ellen. S ez emberfölötti küzdelem nagy sikereket is hozott.” Marczinkó F. – Pálfi J.: *Magyarország története* i. m. 193.

²⁶ Donászy Ferenc: *Magyar történelmi olvasókönyv a középiskolák felső osztályai számára*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Bp., 1944. 422–424. Julier művében a szóban forgó fejezet: Julier Ferenc: *1914–1918. A világháború magyar szemmel*. Magyar Szemle Társaság. Bp., 1933. 295–298.

²⁷ Julier F.: *1914–1918* i. m. 298.

A nemzet erényei azonban nem csupán a katonákban, hanem egy férfias vezetőben is visszatükröződnek, akire a nemzetnek szintén szüksége van a fennmaradáshoz. Az 1920-as évek tankönyveiben ez a vezető politikus Tisza István volt. Tisza erőszakos, erélyes, tekintélyt parancsoló és nem ismer megalkuvást.²⁸ A háború kirobbanása előtt hideg, racionális megfontoltság jellemezte, hiszen a szerbek elleni hadjáratba csak akkor egyezett bele, „mikor a folyamatban levő vizsgálat eredményeiből meggyőződött, hogy a merénylet előkészítésében magasrangú szerb állami hivatalnokok vettek részt.”²⁹ Még egy 1930-ban megjelent könyv is így értékeli Tiszát: „A hadüzenet a magyar pártok között létrehozta a parlamenti békét s a magyar nemzet Tisza férfias vezetése alatt a legnagyobb önfeláldozással vett részt a háborúban.”³⁰ A volt magyar miniszterelnök mellett az 1930-as években, néhány könyvben Horthy Miklós is megjelenik, mint példakép. Az 1940-es évek tankönyveiben rátermettségét a világháborúban nyújtott vitézsége bizonyítja: az otrantói csatában való önfeláldozása révén válik alkalmassá vezetőnek.³¹ Egyes német tábornokok is jelentős szerepet kapnak ebben a tekintetben, közülük is Mackensen a legnépszerűbb erdélyi hadjárata miatt. A képi ábrázolásnál Kontraszty Dezső tankönyvében komor tekintetű, szilárd arcvonású politikusok és tábornokok (Hindenburg, Mackensen, Tisza István és Apponyi Albert) fényképei láthatóak.³² Amennyiben írnak róla, Ferenc Józsefet a tankönyvek általában pozitívan ítélik meg, mivel támogatta Tisza Istvánt, sőt a nemzet egyfajta gondoskodó, jóságos nagyapjaként írják le. „Míg azonban Ferenc József ült a trónon, az ellenzék minden igyekezete kárbaveszett, mert az agg uralkodó mindenben azonosította magát nagyrabecsült miniszterelnökével.”³³ Egy történelmi olvasókönyv 1944-ből közli az osztrák császár háborúba szólító

²⁸ „Tisza a véderőjavaslatot erőszakosan megszavaztatja” [...] „és most (1913 jún. 10) az erőskezü Tisza áll a kormány élére.” Domanovszky S. – Kováts J.: *Magyarország oknyomozó története* i. m. 182. „Az ellenzék egyre határozottabban az általános választójogot kezdte sürgetni, míg Tisza mélyen átértézt hazafias aggodalomból most sem volt hajlandó túlmenni az 1913. évi határokon.” Balanyi Gy.: *Hazánk története* i. m. 15.

²⁹ Balanyi Gy.: *Hazánk története* i. m. 11.

³⁰ Madai Pál – Koch István – Németh József: *Világtörténet a középiskolák VII. osztálya számára*. 4., A legújabb kor története. Franklin, Bp., 1930. 147. „A Monarchia egyetlen erőslelkű politikusa.” Marczinkó F. – Várady E. – Pálfi J.: *A legújabb kor története* i. m. 132.

³¹ Kontraszty és Tihanyi tankönyve például a háború tárgyalásánál megjegyzi, hogy Horthy Miklós külön érdeme a háborús veteránok számára létrehozott vitézi rend. Kontraszty D. – Tihanyi B.: *Egyetemes történelem* i. m. 95. A korszak tankönyveiben egyáltalán nem általános tendenciáról van szó. Megjegyzendő azonban, hogy az 1940-es évek egyes tankönyveiben már szó esik, gyakran egy egész bekezdésben az otrantói csatáról is, amire korábban nem volt példa a háború tárgyalásánál. Marczell Ágoston – Szegedi Tasziló: *Egyetemes történelem*. 3. r., *A legújabb kor története a Francia Forradalomtól napjainkig a gimnázium és leánygimnázium VI. osztálya számára*. Szent István Társulat. Bp., 1940. 99–100.

³² Kontraszty D. – Tihanyi B.: *Egyetemes történelem* i. m. 26–29. sz. képek.

³³ Balanyi Gy.: *Hazánk története* i. m. 15–16.

kiáltványának szövegét, amelyet így kommentál: „Megható olvasni az agg uralkodó kiáltványát népeihez, melyben békeszeretete ellenére is fegyverbe kellett szólítani alattvalóit.”³⁴ IV. Károly (a kevés tankönyvben, ahol írnak róla) már sokkal negatívabb szereplő, ugyanis nem volt elég szilárd, engedékeny jelleme veszélyt jelentett a Monarchia számára: „Utóda: IV. Károly azonban másként gondolkodott. Azt hitte, hogy a háború érdekeit szolgálja vele, ha népei minél szélesebb rétegeinek óhaját teljesíti.”³⁵ Tevékenységével Ausztria népeinek elszakadását idézte elő.

Az első világháború kapcsán tehát a főszerepet a front, a katonák, politikusok és hadvezérek kapták a tankönyvekben. A nők szerepét egy 1943-ban megjelent érettségi segédkönyv külön taglalta „Magyar nők” fejezetcím alatt. A szöveg írója (Szolomájer/Szegedi Tasziló) röviden meghatározza, hogy számára a nő keresztény, magyar, feleség és anya lehet, hiszen így adhat példát a nemzetnek. „A keresztény magyar nő egy ezredév óta áll férje és gyermekei oldalán, mint hitves és édesanya. Vallásos és magyar lelkületével mindenkor áldozatosan szolgálta nemzete jelenét és jövőjét s ennek alapját, a keresztény magyar életeszmenyt. Minden magyar szív kegyelettel őrzi a névtelen magyar hitves és édesanya képét. Vannak azonban szép számmal közöttük, akiknek a nevét szárnyra kapta a hír, s megörökítette a történelem, hogy hálára tanítsa a magyar férfit, s követésre buzdítsa a magyar nőt. A sok százból minden művelt magyar ember ismeri a következőket.”³⁶ Az első világháború korából három fontos személyt emel ki a szerző: gr. Apponyi Sándorné, gr. Apponyi Albertné és Tormay Cecile azok a magyar nők, akik itt helyet kaptak. Apponyi Albertné esetében különösen az volt fontos, hogy bécsi körökben való tartózkodása ellenére is „szívvel-lélekkel magyar” volt Apponyi Albert mellett.³⁷ Egy nő tehát elsősorban áldozatvállalással, gondoskodással és hazaszeretettel kerülhetett be itt a tankönyvbe.

Amennyiben a nemzetképhez társadalmi osztályok tulajdonságait rendelték egyes szerzők, úgy a magyar egyértelműen nemesi, katonáskodó nemzet, amely a háborúba vitézségét és hősiességét adta bele, a központi hatalmak előnyére. Marczell Ágoston már említett írásgyűjteményében ezért foglalkozik külön a nemesség történetével és kapcsolja össze a nemesi tulajdonságokat, a világháború és Trianon által megtört nemesi osztályt a magyar jelleg megőrzésével és a katonai erényekkel. „Werböczyre visszatérve, mi magyar középiskolai tanárok [...] a magyar nemesi világnak vagyunk e [...] világban bizonyos értelemben – mert birtokaink nincsenek – de rangbéli utódai [...]. A harcot feladnunk nem lehet és

³⁴ Donászy F.: *Magyar történelmi olvasókönyv* i. m. 418.

³⁵ Balanyi Gy.: *Hazánk története* i. m. 16.

³⁶ Szegedi Tasziló: *Érettségi összefoglalások a magyar történelemből a fiú- és leányközépiskolák számára*. 2. kiadás. Szent István Társulat. Bp., 1943. 85.

³⁷ Uo. 90.

nem szabad.”³⁸ Ennek megfelelően más osztályok csak nagyon kevés tankönyvben jelennek meg a világháború bemutatásánál, és akkor is negatív szerepben. A szocializmust például egyenesen szembeállítják a „nemzeti” társadalommal, amikor a vereség okairól van szó: „Lelki fáradság alatt roskadtunk össze a túlnyomó számú [...] ellenséggel szemben. Ezt a kimerültséget aztán mindenütt kihasználták a szocialisták, s a háború ellen izgatták a nemzeti társadalmakat.”³⁹ A munkásosztály is ellenségként jelenik meg, mint amely át akarja venni a hatalmat a háború során.⁴⁰ A tankönyvek többségének sugallata szerint a háború egységesíti a nemzetet (a dualizmus idején zajló pártharcok mind a háború kitörésekor érnek véget, hiszen a közös cél felülírta az ellentéteket), és a sikeres végigküzdését a nemzet egységessége biztosítja,⁴¹ ezért különösen fontos a nemzet és a társadalom homogenitását megőrizni háború idején.

A tankönyvek ellenségképe (a „Másik” megjelenítése) szintén árulkodó a nemzeti narratívák működése szempontjából. Az 1920-as években jellemző leginkább Szerbia főellenségként való taglalása. A szerbek izgága, túlzó, követelőző nép, amelyet a Monarchiának meg kell rendszabályoznia. Balogh Albin tankönyvíró külön munkát írt Magyarország határainak és népeinek történetéről. A magyarországi szerbekről írt alfejezete jellemző a tankönyvek Szerbia világháborús szerepléséről írtakra (egy civilizációs, rendet képviselő erő a civilizálatlan, fegyelmezendő néppel szemben). „Kevés igényűek ugyan, de a munkát nem szeretik, ellenben a mulatozás napirenden van náluk. Amellett a duhaj, követelőző természetük állandóan összeütközésbe hozta őket egyenkint a hatóságokkal.”⁴² Szerbia, mint ország ugyanígy jelenik meg a tankönyvekben. Jogtalan követeléseit voltak a Monarchiával szemben, és annyira nem lehetett már vele bírni, hogy háborút kellett ellene indítani.⁴³ Több tankönyv a szerbeket megtörő 1915-ös tá-

³⁸ Marczell Á.: *Sorsdöntő kérdéseink* i. m. 24.

³⁹ Marczell Á. – Szegedi T.: *Egyetemes történelem* i. m. 101.

⁴⁰ Koczogh András – Takáts György: *Egyetemes történelem. 3. r., Az újkor története a Westfalai békekötéstől napjainkig a gimnáziumok és reáliskolák VII. osztálya számára.* Athenaeum. Bp., 1926. 202.

⁴¹ „A háborús veszély azonban egyidőre közös hazafias érzésbe forrasztotta össze az egész magyar nemzetet.” Marczell Á. – Szegedi T.: *Egyetemes történelem* i. m. 92.

⁴² Balogh Albin: *Ország és nyelv a magyar történelemben.* Szent István Társulat, Bp., 1928. 145–146.

⁴³ „Most már a háború kikerülhetlenné vált. Ausztria és Magyarország csupán Szerbia megfenyítését célozták.” Koczogh A. – Takáts Gy.: *Egyetemes történelem* i. m. 198. Balogh Albin 1922-ben még Szerbia és a Monarchia harcából vezeti le a világháború kitörését. „A monarchia és Szerbia között keletkezett bonyodalom óriási élet-halál harccá nőtt, melyben a monarchiához csak a németek meg a bulgárok és nemsokára a törökök csatlakoztak, míg Szerbia oldalán óriási ántánt vagyis Orosz- és Franciaország, Japán meg Nagybritannia, később Itália, végül az Egyesült Államok és Románia szövetsége szállott fegyverbe.” Balogh Albin: *Magyarország történelme a középiskolák IV. osztálya számára.* Szent István Társulat. Bp., 1922. 70. Ugyanennek a tankönyvnek az 1931-es kiadásában ez a rész annyiban módosult, hogy Szerbia szere-

madást „büntetőhadjáratnak” nevezi, egy szerző pedig hozzáteszi, hogy vereségüket megérdemelték a háború kirobantásáért.⁴⁴ A ’30-as években írt tankönyvekben már nem Szerbia egyedül a felelős, ugyanis hozzáteszik, hogy orosz biztatásra utasította el a Monarchia ultimátumát: „A monarchia most már végleg le akart számolni a nagyszerb izgatással s ultimátumban követelte Szerbiától ennek megszüntetését [...]. Oroszország biztatására Szerbia ezeket a követeléseket visszautasította és seregeit mozgósította.”⁴⁵ Az ellenségek közül Olaszország és Románia hűtlen, áruló szerepben tűnnek föl, így néhány alkalommal a szerzők a románok ellen is büntetőhadjáratnak minősítik a központi hatalmak támadását.⁴⁶ Az Egyesült Államok háborús részvétele majdnem minden tankönyvi narratívában döntő jelentőséggel bír, ugyanis jelentős, döntő technológiai fejlettséget tulajdonítanak neki a szerzők (sőt, a harckocsik megjelenését és bevetését tévesen kivétel nélkül az amerikaiakhoz kötik), és ennek, valamint a kifogyhatatlannak leírt erőforrásainak köszönhetően volt képes az antant legyőzni a központi hatalmakat. Ennek azért van a világháború tárgyalásánál nagy szerepe a tankönyvekben, mert úgy könnyebb volt megindokolni a háborús vereséget, ha egy legyőzhetetlennek ábrázolt ország is beszállt a háborúba.⁴⁷ Oroszország, mint „kolosszus”, hadserege, mint „gőzhenger” vett részt a háborúban, tömegei ellen így különösen hősies ellenállásra volt szükség a Kárpátokban. A külső ellenségek leírása mellett változó súllyal a belső ellenségek is alakították a világháború lefolyását. A legtöbb esetben a csehek, kevesebb alkalommal a szerbek és a románok áruló magatartása kerül terítékre⁴⁸ a Monarchia hadseregének leírásakor,

pét csökkentette, most már csak egy a sok ellenség közül. „Csakhamar fölvonult ellenünk a nagy antant (Francia-, Angol- és Oroszország meg Szerbia, később még Japán, Itália, Amerika és Románia), míg a monarchia mellett csak Németország, továbbá Törökország és Bulgária fogott fegyvert.” Balogh Albin: *Magyarország történelme a gimnázium, realgimnázium, reáliskola és leányközéiskolák III. a leánykollégiumok IV. osztálya számára*. Szent István Társulat. Bp., 1931. 135.

⁴⁴ „Ez volt a büntetése [Szerbiának – T.L.D.] a világháború felidézéséért.” Madai P.: *Magyarország történelme* i. m. 146.

⁴⁵ Marczinkó F. – Pálfi J.: *Magyarország története* i. m. 193.

⁴⁶ Marczell Á. – Szegedi T.: *Egyetemes történelem* i. m. 98.

⁴⁷ „Megjelentek az amerikai tankok. Ettől kezdve az antant seregei állandóan fölénybe kerültek.” Koczogh A. – Takáts Gy.: *Egyetemes történelem* i. m. 201. Az Egyesült Államok világháborús szerepét egész Európa szempontjából negatívan ábrázolja egy több kiadást megélt érettségi tétel-sor: „Hadiszállításaival felszívja Európa aranykészletét, iparának és kereskedelmének nagy részét, különösen az Óceánon túl lévő részeket. Közvetlen a háború után élelmiszer és áru fejében pénzhitelezéssel a kiéhezett és lerongyolódott Európát valóságos rabszolgájává teszi.” Laurentzy Vilmos: *Történelmi érettségi segédkönyv: Magyar, világtörténelmi és földrajzi anyag napjainkig 105 kérdésben fűt és leányközéiskolák számára*. 3., javított és bővített kiadás. Bp., 1930. 197.

⁴⁸ „[...] a cseheken és Románia beavatkozása után az oláhokon kívül összes nemzetiségeink katonái mindenütt vitézül harcoltak.” Marczinkó Ferenc – Pálfi János – Várady Erzsébet – Dékány István: *Magyarország története a Szatmári békétől napjainkig a gimnázium és leánygimnázium VIII. osztálya számára*. Egyetemi Nyomda, Bp., 1942. 79. „[...] a megbízhatatlan cseh,

míg velük szemben a horvátok egy-két alkalommal⁴⁹ hűséges, megbízható katonáknak vannak kitüntetve. A nemzetiségek hűtlen magatartása szintén a magyar hősiességet húzza alá: „Óriási véráldozatainkat még növelte az a körülmény is, hogy a csehek árulásai és egyes nemzetiségiek megbízhatatlansága miatt a legnehezebb pontokra többnyire magyar csapatokat küldött a hadvezetőség.”⁵⁰ Gyakori a láthatatlan belső ellenségre való hivatkozás is. Agitátorok, izgatók, külföldi pénzekben működő egységek bomlasztották a Monarchia seregeit belülről. A magyar katonák között „izgatók jártak [...], akiket jórészt ellenségeink pénzelték, hogy katonáinkat a harc abbahagyására bírják.”⁵¹

A vizsgált forrásanyagról úgy gondolom, hogy alkalmas volt a nemzeti narratívák a Writing the Nation és más, transznacionális sorozatok alapján történő kutatására. A tankönyvek nemzetképei erőteljesen jelentkeztek a világháború tárgyalásánál, ami alkalmat adott a szerzőknek arra, hogy a magyar nemzet általuk feltételezett tulajdonságait kidomboríthassák és aktuális oktatási, politikai célokhoz igazítsák. Mindazonáltal megállapításaim csak a tankönyvek első világháborúról szóló szöveghelyeire, és néhány középiskolai tanító gondolataira érvényesek. A vizsgált tankönyvek többségéről elmondható, hogy a világháborúról szóló részekben a nemzeti narratíva volt a domináns, a háború pedig ráerősített erre a narratívára azáltal, hogy számos korábbi ellentéte ellenére egységesítette a nemzetet a szerzők véleménye szerint. Ugyanakkor a szövegek szemléltetik a tankönyvírók osztályról és a társadalmi nemekről alkotott tudatos, vagy tudat alatt rögzült felfogását is. Erika Kuhlman egy 2008-as, szintén a Palgrave kiadónál megjelent művében német és amerikai, háború utáni diskurzusokat vizsgált meg.⁵² Állítása szerint a háború után, különösen a legyőzött Németországban megfigyelhető tendencia, hogy a nők háborús munkavállalás miatt megnőtt(nek gondolt) társadalmi helyzetét férfias erényekkel, a front kultuszával igyekeztek kompenzálni, azaz helyreállítani a vélt, háború előtti patriarchátust. A hőskultusz, a férfias erények hangoztatása, és ezek összekapcsolása a magyarsággal rámutat arra a Kuhlman által más országok esetében vizsgált jelenségre is, hogy

szerb ezredek helyett leginkább a magyarok véreztek.” Madai P. – Koch I. – Németh J.: *Világtörténet* i. m. 147.

⁴⁹ „Így elsősorban magyar, horvát ezredek tartóztatták föl az orosz áradatot a Kárpátokban [...] magyar, horvát csapatok halálmegvető elszántsága verte vissza az ellenséget az olasz (Isonzo és Doberdo) és a szerb hadszíntéren.” Kontraszty D.: *Történelmi és földrajzi összefoglalások* i. m. 300–301. „Magyarország nem készítette elő, nem akarta, sőt megakadályozni igyekezett a világháborút. Midőn pedig akaratlanul is belesodrótunk, a magyarság (sőt jó ideig még a nemzetiségiek is, pl. a horvát) egyszerű erőfeszítéssel, hősiességgel és sikerrel küzdött az összes harctereken.” Domanovszky S. – Kováts J.: *Magyarország oknyomozó története* i. m. 187.

⁵⁰ Marczinkó F. – Várady E. – Pálfi J. – Dékány I.: *Magyarország története* i. m. 78.

⁵¹ Balogh A.: *Magyarország történelme*, 1931. i. m. 136.

⁵² Erika Kuhlman: *Reconstructing Patriarchy After the Great War. Women, Gender, and Reconciliation Between Nations*. Palgrave Macmillan. 2008.

a háború ilyen bemutatása a nemzet homogenitását, a háború előtti, feltételezett állapotok visszaállítását szolgálta. Továbbá, a tankönyvekben leírtak, mivel a katonai erényekkel kapcsolták össze leginkább a magyarsággal és a frontra koncentráltak, olyan felfogást közvetítettek, amely szerint a csatákon, a katonák helytállásán áll(t) vagy bukik/bukott a nemzet sorsa. A tankönyvszerzők ábrázolási technikáinak dekonstruálása egyben a téma depolitizálására tett kísérlet is részemről, igyekeztem továbbá a magyarországi tankönyv-kutatásokhoz is adalékot nyújtani.

A KÖTET SZERZŐI

BARTA RÓBERT	egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Debrecen
BEZSENYI TAMÁS	PhD hallgató, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Budapest
BOROS LÁSZLÓ	PhD hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest
CSÁKVÁRI SÁNDOR	Honvédség és Társadalom Baráti Kör Debreceni Szervezete
ERŐS VILMOS	egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Debrecen
HAJDÚFI ORSOLYA	PhD hallgató, Debreceni Egyetem, Debrecen
KALÓ JÓZSEF	egyetemi adjunktus, Nemzeti Közszerződési Egyetem, Budapest
KOLLÁNYI IRÉN	PhD hallgató, Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, Budapest
KÓNYA PÉTER	egyetemi tanár, Eperjesi Egyetem, Eperjes, Szlovákia
LÉVAI CSABA	egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Debrecen
MARTINKOVICS KATALIN	Honvédség és Társadalom Baráti Kör Debreceni Szervezete
MESTER ATTILA	PhD hallgató, Debreceni Egyetem, Debrecen
PUSZTAI GÁBOR	egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Debrecen
PÜSKI LEVENTE	egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Debrecen
ROMSICS IGNÁC	akadémikus, egyetemi tanár, Eszterházy Károly Főiskola, Eger

SUSLIK ÁDÁM	PhD hallgató, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
SZEGHŐ PATRIK	PhD hallgató, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Budapest
SZŐTS ZOLTÁN OSZKÁR	PhD hallgató, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Budapest
TÖRŐ LÁSZLÓ	PhD hallgató, Debreceni Egyetem, Debrecen

SPECULUM HISTORIAE DEBRECENIENSE
(SOROZATSZERKESZTŐ: PAPP KLÁRA)
sorozat eddig megjelent kötetei

1. MATTHIAS AND HIS LEGACY: CULTURAL AND POLITICAL ENCOUNTERS BETWEEN EAST AND WEST. Eds. *Attila Bárány, Attila Györkös*. Debrecen, 2009.
2. SZŐLŐTERMELÉS ÉS BORKERESKEDELEM. Szerk. *Orosz István, Papp Klára*. Debrecen, 2009.
3. *Iff. Barta János*: „HA ZEMPLIN VÁRMEGYÉT AZ ÚTAS VISGÁLJA...” GAZDÁLKODÁS ÉS TÁRSADALOM ZEMPLÉN MEGYÉBEN. Debrecen, 2009.
4. ARISZTOKRATA ÉLETPÁLYÁK ÉS ÉLETVISZONYOK. Szerk. *Papp Klára, Püski Levente*. Debrecen, 2009.
5. *Orosz István*: A JOBBÁGYVILÁG MEGSZŪNÉSE MAGYARORSZÁGON. Debrecen, 2010.
6. *Csorba Dávid*: A ZÁSZLÓS BÁRÁNY NYOMÁBAN. A MAGYAR KÁLVINIZMUS 17. SZÁZADI VILÁGA. Debrecen, 2011.
7. DEBRECEN VÁROS 650 ÉVES. VÁROSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK. Szerk. *Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás*. Debrecen, 2011.
8. *Szendrei Ákos*: JUSTH GYULA POLITIKAI PÁLYÁJA. A FÜGGETLENSÉGI POLITIZÁLÁS LEHETŐSÉGEI A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁN. Debrecen, 2012.
9. „... ÉLTÜNK MI SOKÁIG ‘KÉT HAZÁBAN’...” TANULMÁNYOK A 90 ÉVES KISS ANDRÁS TISZTELETÉRE. Szerk. *Dáné Veronka, Oborni Teréz, Sipos Gábor*, Debrecen, 2012.
10. „NINCS EGY IGAZ BARÁTOM SE!” TANULMÁNYOK SZÉCHENYI ISTVÁN POLITIKAI KAPCSOLATAINAK TÖRTÉNETÉHEZ. Szerk. *Velkey Ferenc*. Debrecen, 2012.
11. *Jeney-Tóth Annamária*: „... URUNK UDVARNÉPE ...” UDVAR ÉS TÁRSADALMA BÁTHORY GÁBOR ÉS BETHLEN GÁBOR FEJEDELEMSÉGE IDEJÉN A KOLOZSVÁRI SZÁMADÁSKÖNYVEK TÜKRÉBEN. Debrecen, 2012.
12. A MAGYAR ARISZTOKRÁCIA TÁRSADALMI SOKSZÍNŪSÉGE, VÁLTOZÓ ÉRTÉKEK ÉS ÉLETVISZONYOK. Szerk. *Papp Klára, Püski Levente*, Debrecen, 2013.
13. FRANCIA–MAGYAR KAPCSOLATOK A KÖZÉPKORBAN. Szerk. *Györkös Attila – Kiss Gergely*, Debrecen, 2013.
14. SMALL NATIONS ON THE BORDERLINES OF GREAT POWERS. Eds. *Attila Bárány – Satu Matikainen*, Debrecen – Jyväskylä, 2013.
15. BETHLEN GÁBOR KÉPMÁSA. Szerk. *Papp Klára és Balogh Judit*. Debrecen, 2013.
16. KULTURÁLIS IDENTITÁS ÉS ALTERITÁS AZ IDŐBEN. Szerk. *Pieldner Judit, Papp Klára, Tapodi Zsuzsa, Forisek Péter és Papp Klára*, Debrecen, 2013.

17. „EKLEZSIÁKNAK, EGYHÁZI SZOLGÁKNAK EGYETLENEGY DAJKÁJA” TANULMÁNYOK BETHLEN GÁBOR EGYHÁZPOLITIKÁJÁRÓL. Szerk. *Dáné Veronka – Szabadi István*, Debrecen, 2014.
18. MŰVELTSÉG ÉS TÁRSADALMI SZEREPEK: AZ ARISZTOKRÁCIA VÁLTOZÓ TÁRSADALMI SZEREPE Szerk.: *Bárány Attila, Orosz István, Papp Klára, Vinkler Bálint*, Debrecen, 2014.
19. JÓSIKA ANTAL KOLOZSI FŐISPÁN TEVÉKENYSÉGE ÉS ÍRÁSAI. A tanulmányokat írta: *Papp Klára*, a forrásszövegeket gondozta: *Papp Klára és Tóth Orsolya*, Jósika Antalnak a katolikusokról szóló, latin nyelvű írását átírta és a szöveget fordította: *Tóth Orsolya*, Debrecen, 2015.
20. *Ifj. Barta János*: „HA ZEMPLIN VÁRMEGYÉT AZ ÚTAS VISGÁLJA” II. ADATTÁR ZEMPLÉN MEGYE 18. SZÁZADVÉGI TÖRTÉNETÉHEZ. Debrecen, 2015.
21. *Orosz István*: A FŐNIX ÉS A BÁRÁNY VÁROSA. Debrecen, 2015.